

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΠΙΘΟΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ

ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρέας Βλαχόπουλος (Αν. Καθηγητής Π.Ι., Επόπτης)

Μιχαήλ Φωτιάδης (Καθηγητής Π.Ι., Μέλος)

Σεβαστή Τριανταφύλλου (Αν. Καθηγήτρια, Α.Π.Θ., Μέλος)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

*Στους γονείς μου,
Αναστασία και Κωνσταντίνο*

Εξώφυλλο. Σχέδιο της σφραγιστικής επιφάνειας δαχτυλιδιού από το Θολωτό Α στο Φουρνί Αρχανών. Στα δεξιά πλευρά της σύνθεσης μία ανδρική μορφή σε κατάσταση θρήνου, πιθανώς κρατάει ένα ταφικό πίθο (Πηγή: Marinatos, 2010, 86, Fig. 7.6a).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	8
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	10

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΙΘΟΤΑΦΗ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΣ: ΔΥΟ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΕΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

I. ΠΙΘΟΤΑΦΗ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΣ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	12
II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	15

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΦΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΤΑΦΙΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ

I. ΠΙΘΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	18
Α. Ανάκτορα, επαύλεις και απλές κατοικίες	18
Β. Άλλες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις	22
II. ΟΙ ΠΙΘΟΙ ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	23

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΙΘΟΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3^Η ΚΑΙ 2^Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.

I. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ	29
II. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	65

III. ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ.....	108
IV. ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	113
V. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ.....	117
Α. Αποθηκευτικοί πίθοι	119
Β. Άλλοι τύποι αγγείων σε ταφική χρήση	126
VI. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ.....	130
Α. Θολωτοί τάφοι	132
Β. Ταφικά Κτίρια	135
Γ. Βραχοσκεπές και σπήλαια.....	137
VII. ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	138
VIII. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	143

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ	147
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	150
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 158
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	195
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	263
ΠΙΝΑΚΕΣ.....	273

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διπλωματική εργασία με τίτλο «Πιθοταφές και εγχυτρισμοί στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού» εκπονήθηκε στο πλαίσιο ολοκλήρωσης των σπουδών στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «*Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία*», με κατεύθυνση την Προϊστορική Αρχαιολογία.

Το αρχικό έναυσμα του ενδιαφέροντός μου για τα ταφικά έθιμα και τις πρακτικές του αιγαιακού χώρου κατά την Εποχή του Χαλκού σηματοδοτήθηκε από τα μαθήματα συναφούς θεματολογίας και τη σύνθεση εργασιών, σχετιζόμενων με το γνωστικό αντικείμενο κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών. Επίσης, η εθελοντική εργασία που πρόσφερα ως εμψυχώτρια στα εκπαιδευτικά προγράμματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθώς και η πρακτική άσκηση που πραγματοποίησα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης ενίσχυσαν τη συστηματική ενασχόλησή μου με τα ταφικά έθιμα, λόγω της στενής επαφής με δύο βασικές πτυχές του υλικού πολιτισμού, την κεραμική και την ειδωλοπλαστική νεκροταφείων της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Κρήτης και των Κυκλάδων.

Συνδυαστικά, η εμπειρία και οι γνώσεις που αποκόμισα, οφείλονται κατά κύριο λόγο στη συμμετοχή μου σε συστηματικές, αλλά και σωστικές ανασκαφές με ταφικά contexts, όπως το Βαθύ Αστυνάλαιας υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Α. Βλαχόπουλου (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), ο Μπούφος Σισίου υπό τη διεύθυνση του καθηγητή J. Driessen (Catholic University of Louvain) και του αρχαιολόγου Α. Παπαδημητρίου στην Παροικιά Πάρου (ΕΦΑ Κυκλάδων). Στην πρώτη περίπτωση, η ανεύρεση βρεφικών εγχυτρισμών συνέστησε καθοριστικό παράγοντα για την εξοικείωσή μου στο πεδίο με την «*Αρχαιολογία του Θανάτου*». Τη μοναδική ευκαιρία να μελετήσω ανθρώπινα οστά και ταφικά αγγεία, μου έδωσε ο κ. Α. Παπαδημητρίου, που μου επέτρεψε να ασχοληθώ με τη μικροανασκαφή εγχυτρισμών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου. Όλα τα παραπάνω συντέλεσαν στην επιλογή δύο πολυδιάστατων ταφικών πρακτικών ως βασικού πυρήνα της διπλωματικής μου εργασίας.

Ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον κ. Ανδρέα Βλαχόπουλο για τη σημαντική συμβολή του και τους καίριους προβληματισμούς που μου έθεσε έως την τελική διεκπεραίωση της εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Μιχάλη Φωτιάδη για τις πολύπλευρες συζητήσεις που ήταν συνδεδεμένες με τις

διάφορες προσεγγίσεις του θανάτου σε προγενέστερες κοινωνίες στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών διαλέξεων. Τέλος, βαθιά ευγνωμοσύνη οφείλω στους γονείς μου, Κωνσταντίνο και Αναστασία, την Βιβή, την Ίρις, την Ελευθερία, την Άννα Μαρία και τον Ερμή για τη συνεχή στήριξη και ενθάρρυνση, όπως τη Χριστίνα και τον Μανόλη από το Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου που στάθηκαν πλάι μου στα πρώτα μου επαγγελματικά βήματα και μου δίδαξαν πολλά για την αρχαιολογία –και όχι μόνο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της διπλωματικής εργασίας είναι η συστηματική διερεύνηση δύο ιδιαίτερα διαδεδομένων ταφικών πρακτικών κατά την 3^η και τη 2^η χιλιετία π.Χ. στην Κρήτη, αυτών της πιθοταφής και του εγχυτρισμού. Τα αγγεία αναφοράς, πρωτίστως οι πίθοι και δευτερευόντως άλλα μικρότερα αποθηκευτικά ή μαγειρικά σκεύη (χύτρες, πυξίδες, καδόσχημα/γεφυρόστομα αγγεία) είχαν διττή υπόσταση ως φορείς οικιακών αγαθών και του νεκρού σώματος στη διαδικασία της ταφής. Ως επόμενο, η μετάβαση των κεραμικών τύπων από την κοσμική σφαίρα που συμπεριλαμβάνει ποικίλα στάδια (όπως π.χ. αποθήκευση, επεξεργασία, σερβίρισμα και κατανάλωση αγαθών εντός των οικοδομημάτων που επιτελούσαν διαφορετικές λειτουργίες) στο ταφικό πλαίσιο, το οποίο ορίζεται από οργανωμένες νεκροπόλεις ή μεμονωμένα ταφικά σύνολα, υποδεικνύει την κομβική θέση τους στη μινωική κοινωνία, αλλά και οικονομία. Η προσέγγιση του ζητήματος τόσο από αρχαιολογική, όσο και από ανθρωπολογική σκοπιά πραγματοποιήθηκε με βασικό παράγοντα την άμεση σύνδεση των ενεργών μελών της κοινωνίας με τον κόσμο των νεκρών.

Η διπλωματική εργασία δομείται σε τέσσερα βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος σημειώνεται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της πιθοταφής και του εγχυτρισμού, σε μία προσπάθεια αποσαφήνισης των όρων και σύγκρισης των δύο ταφικών πρακτικών. Ακολουθεί μία σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας στην Κρήτη μέσα στο χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο που προβλέπεται από την «ανάδυση» και τη μετέπειτα εξάπλωση του εθίμου των ταφών σε αγγεία. Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στις μεθόδους αποθήκευσης της χρηστικής κεραμικής που αποκαλύφθηκε στα ανάκτορα, τις επαύλεις, τις οικίες, καθώς και άλλες κατασκευές με παρόμοιο προορισμό. Η σκοπιμότητα αυτής της «παρεμβολής» από το κεντρικό θέμα έγκειται στην προσπάθεια να πραγματοποιηθεί μία ολοκληρωμένη διερεύνηση και ερμηνεία των χώρων που αποκαλύφθηκαν αγγεία με διττή χρήση. Παράλληλα,

γίνεται αναφορά στην παρουσία των αγγείων αυτής της κατηγορίας σε χώρους τέλεσης λατρευτικών δρώμενων, δηλαδή πέραν της ταφικής τους διάστασης, γεγονός που υποδεικνύει τη σημαντικότητά τους στη μινωική θρησκεία, ίσως την πίστη στη μετά θάνατον ζωή.

Το τρίτο μέρος εστιάζει κατεξοχήν στα ανασκαφικά ευρήματα, δηλαδή τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές σε αγγεία που ήρθαν στο φως σε αρχαιολογικές θέσεις στην Κρήτη και ανάγονται χρονολογικά από τα πρώιμα στάδια έως τα τέλη της Χαλκοκρατίας (3^η και 2^η χιλιετία π.Χ.). Επιχειρείται εκτενής καταγραφή και τεκμηρίωση των αγγείων ταφικής χρήσης και ανάλυση των διακριτικών γνωρισμάτων τους, δηλαδή την τυπολογία και τη διακόσμηση. Συνδυαστικά, εξετάζεται το σύνολο της εκάστοτε απόθεσης, δηλαδή ο αρχιτεκτονικός τύπος του τάφου, τα κτερίσματα και μέσω της δημοσίευσης των οστεολογικών δεδομένων, στις περιπτώσεις που υπάρχουν, προσφέρονται πληροφορίες για το φύλο, την ηλικία των νεκρών και τα κύρια αίτια θνησιμότητας στη μινωική εποχή.

Στο τέταρτο μέρος τα ταφικά αγγεία και οι συναφείς κύκλοι ταφικών εθίμων αντιμετωπίζονται ως στοιχεία-μελέτη περίπτωσης για την απόπειρα ερμηνείας των κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών εξελίξεων. Η «αποκρυπτογράφηση» των εν λόγω ταφικών πρακτικών είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση των δομών της μινωικής κοινωνίας, αφού η διαφοροποίηση στη φροντίδα και τη μεταχείριση του νεκρού είναι στενά συνυφασμένη με τη θέση που εκείνος κατείχε εν ζωή στην κοινωνική πυραμίδα. Στο τέλος, παρατίθενται συμπεράσματα, διατυπώνονται προβληματισμοί και προτεινόμενες ανακατευθύνσεις για την έρευνα των ταφικών εθίμων στον αιγαιακό χώρο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AE</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>AI</i>	Αρχαιολογικό Δελτίο
<i>IAE</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AR</i>	Archaeological Reports
<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archaeologica di Atene
<i>BICS</i>	Bulletin of the Institute of Classical Studies
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BSA</i>	Annual of the British School at Athens
<i>BSA Studies</i>	British School at Athens Studies
<i>CretAnt</i>	Creta Antica
<i>ÉtCrét</i>	Études Crétoises
<i>JAS</i>	Journal of Archaeological Science
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>JMA</i>	Journal of Mediterranean Archaeology
<i>MAA</i>	Mediterranean Archaeology and Archaeometry
<i>MonAnt</i>	Monumenti Antichi
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>IAE</i>	Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>RÉA</i>	Revue des Études Anciennes
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology
<i>SMEA</i>	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
<i>BAR-IS</i>	British Archaeological Reports, International Series

ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
ΜΕΧ	Μέση Εποχή Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
ΠΜ	Πρωτομινωική
ΜΜ	Μεσομινωική
ΥΜ	Υστερομινωική
ΥπΜ	Υπομινωική
ΠΓ	Πρωτογεωμετρική

Β	Βορράς
Ν	Νότος
Α	Ανατολή
Δ	Δύση
ΒΑ	Βορειοανατολικός
ΒΔ	Βορειοδυτικός
ΝΑ	Νοτιοανατολικός
ΝΔ	Νοτιοδυτικός

βάθ.	βάθος
βάσ.	βάση
διάμ.	διάμετρος
διάστ.	διάσταση
μ.	μέτρο
μέγ.	μέγιστο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πέρ.	περίπου
περίμ.	περίμετρος
πλάτ.	πλάτος
στόμ.	στόμιο
ύψ.	ύψος
χλμ.	χιλιόμετρα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Κατά A. Evans	Κατά Ν. Πλάτωνα	P. Warren και Hankey
Πρωτομινωική Ι Πρωτομινωική ΙΙ Πρωτομινωική ΙΙΙ	<i>Προανακτορική περίοδος</i>	3650/3500-3000/2900 π.Χ. 2900-2300/2150 π.Χ. 2300/2150-2160/2025 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΑ		2160/1979-20 ^{ος} αι. π.Χ.
Μεσομινωική ΙΒ Μεσομινωική ΙΙΑ } Μεσομινωική ΙΙΒ	<i>Παλαιοανακτορική περίοδος</i>	19 ^{ος} αι. π.Χ. 19 ^{ος} -1700/1650 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΙΙ	<i>Νεοανακτορική περίοδος</i>	1700/1650-1600 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΑ Υστερομινωική ΙΒ		1600-1480 π.Χ. 1480-1425 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙ	<i>Τελική Νεοανακτορική περίοδος (Κνωσός)</i>	1425-1390 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙΑ Υστερομινωική ΙΙΒ Υστερομινωική ΙΙ Γ	<i>Μετανακτορική περίοδος</i>	1390-1340/1330 π.Χ. 1340/1330-1190 π.Χ. 1190-1070 π.Χ. (Υπομινωική: 1070-970 π.Χ.)

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΘΟΤΑΦΗ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΣ: ΔΥΟ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΕΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

I. ΠΙΘΟΤΑΦΗ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΣ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Οι ταφικές πρακτικές του εγχυτρισμού και ως παράγωγό της η πιθοταφή «γεννήθηκαν» από τις πρώιμες κοινότητες της Ανατολικής Μεσογείου¹, δηλαδή από τη Συρία και την Ανατολία κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο και εν συνεχεία, εξαπλώθηκαν στον αιγαιακό χώρο (Χάρτης 1). Περί τα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., συγκεκριμένα στην Προανακτορική και πρώιμη Παλαιοανακτορική περίοδο με σημείο αναφοράς την Κρήτη, τα ταφικά έθιμα υφίστανται αλλαγές και αρχίζει η ευρεία χρήση πήλινων αγγείων και σκευών για την απόθεση του νεκρού σώματος, των πύθων και των λαρνάκων². Οι πρώτοι θεωρήθηκαν καινοτομία, λόγω των κατασκευαστικών τεχνικών που απαιτούσαν και των γνώσεων που ήταν αναγκαίες στον χειρισμό της σορού. Η έρευνα εκτιμά ότι για τη χρήση των ταφικών πύθων επικράτησαν συμβολικοί συσχετισμοί, όπως η γονιμότητα, η αναγέννηση της ζωής, συνδεδεμένοι με την αναγέννηση της κοινωνίας και την «εξημέρωση-οικειοποίηση» με την έννοια του θανάτου. Επομένως, στην ανά χείρας εργασία ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις της πιθοταφής, δηλαδή την ανακατανομή ρόλων και αγαθών ανάμεσα σε ζωντανούς και νεκρούς³.

Η διάδοση του εθίμου έλαβε χώρα στη Νεοανακτορική περίοδο και συνεχίστηκε έως και την Εποχή του Σιδήρου⁴. Οι ταφές σε χρηστικά αγγεία, ιδίως σε πύθους και άλλα μικρότερα σκεύη αποτέλεσαν διακριτή περίπτωση της μινωικής ταφικής παράδοσης συνδυαστικά με τον πολυσύνθετο αρχιτεκτονικό τύπο τάφων, όπως τα θολωτά οικοδομήματα και τα ορθογώνια περιφράγματα⁵. Παρακάτω,

¹ Μανίκη, 2006, 40. Bevan, 2018, 12. Η ανεύρεση νεκροταφείων με ταφές σε αγγεία στην Ανατολία στη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας «παραπέμπει σε μαζική παραγωγή πύθων».

² Legarra Herrero, 2014, 55-56, 116. Vavouranakis, 2014, 208-209, 213. Legarra Herrero, 2016, 181, 184. Με χρονολογικούς και γεωγραφικούς όρους, πύθοι και άλλα αγγεία ταφικής χρήσης εισήχθησαν στην ΠΜ ΙΙΙ στα ταφικά σύνολα της Κρήτης, αν και τα πρωιμότερα ευρήματα από τα Νοπήγεια Χανίων και το Σίσι ανάγονται στην ΠΜ ΙΙ περίοδο. Η κύρια εξάπλωση των δύο ταφικών πρακτικών μαρτυρείται στη ΜΜ Ι περίοδο. Οι περισσότερες θέσεις βρίσκονταν στο κεντρικό τμήμα του νησιού και περιοχές Α. και Δ., όπως το Ρέθυμνο και το οροπέδιο Λασιθίου. Οργανωμένα νεκροταφεία πιθοταφών χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένα και στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι, ενώ στη ΜΜ ΙΙ περίοδο σημειώθηκε παύση στη χρήση τους. Κοινές συνιστάμενες των παραπάνω νεκροπόλεων ήταν η γειννίαση με τη θάλασσα, η ίδρυσή τους σε απόσταση από το κύριο νεκροταφείο και τον οικισμό και τέλος, η οργάνωση των τάφων σε συστάδες. Η χρονολόγησή των ταφών σε πύθους είναι πολύ δύσκολη, εξαιτίας της πιθανής επαναχρησιμοποίησής τους στην ύστερη ΜΜ και την ΥΜ εποχή.

³ McGeorge, 2011, 6-9. Σε πρώτο στάδιο, οι ταφές βρεφών, παιδιών και ενηλίκων σε χρηστικά αγγεία πραγματοποιούνταν εντός των οικιστικών συνόλων (intramural). Vavouranakis, 2014, 197.

⁴ Για μία αναδρομή στα ταφικά έθιμα της Κρήτη στην Εποχή του Χαλκού, βλ. Αλεξίου, 1964. Treuil et al, 2016.

⁵ Cullen και Keller, 1990, 183-184.

παρατίθενται δύο ορισμοί, με σκοπό να γίνει όσο το δυνατόν περισσότερο αντιληπτή η φύση και η λειτουργία των όρων στο ταφικό πλαίσιο της μινωικής περιόδου.

Με τον όρο **πιθοταφή** περιγράφεται η πρωτογενής ή η δευτερογενής απόθεση ενός ή περισσότερων νεκρών σωμάτων στο εσωτερικό ενός ευμεγέθους χονδροειδούς αγγείου κατά κανόνα αποθηκευτικού χαρακτήρα, το οποίο ονομάζεται *πίθος*⁶. Το ύψος των εν λόγω αγγείων ανέρχεται έως και 1 μ. και η επιφάνειά τους φέρει απλή ή σύνθετη διακόσμηση με επικρατέστερη όλων την ανάγλυφη σχοινοειδή. Ταφές σε όρθιους και πλαγιασμένους *πίθους*, ακόμη και τμήματα τους για κάλυψη της σορού⁷, συναντώνται μεμονωμένες σε διάφορες θέσεις ή σε συστάδες, εντός θαλάμων, κυρίως θολωτών, τάφων-οικιών και θαλαμωτών τάφων οργανωμένων νεκροπόλεων της Κρήτης. Συνήθως, εφαρμόζονται παράλληλα με άλλες πρακτικές. Επίσης, συχνά τα αγγεία ταφικής χρήσης βρίσκονται στο εσωτερικό λάκκων ή περιβάλλονται από λίθους και κατασκευές (περιφράγματα). Το φύλο και ηλικία των νεκρών ποικίλουν, αν και η ταφή ενηλίκων σε *πίθους* είναι συνηθέστερο φαινόμενο⁸.

Ο όρος **εγχυτρισμός** δηλώνει την πρωτογενή ή τη δευτερογενή ταφή ενός ή περισσότερων νεκρών εντός διαφόρων τύπων κλειστών ή σπανιότερα ανοιχτών χονδροειδών αγγείων⁹, σχετικά μικρών διαστάσεων. Πρόκειται κυρίως για αγγεία μαγειρικής χρήσης, ύψους έως 0.50 μ., τα οποία κοσμούνται με λιτά γραπτά, ανάγλυφα ή εγχάρακτα σχέδια. Είναι τοποθετημένα όρθια ή πλαγιασμένα και πλαισιωμένα από λίθους. Επιπλέον, εντοπίζονται ως μεμονωμένα δείγματα ή σε συστάδες στο πλαίσιο εκτεταμένων νεκροταφείων. Η βασική διαφοροποίηση από τις *πιθοταφές* έγκειται στο γεγονός πως αυτή η πρακτική σχετίζεται στην πλειονότητα με την πρωτογενή και ακτέρωστη ταφή βρεφών και παιδιών, λόγω της περιορισμένης χωρητικότητας των συναφών κεραμικών τύπων¹⁰.

Η ομοιογένεια που κυριαρχεί στις δύο ταφικές πρακτικές στην Κρήτη κατά τη Χαλκοκρατία σε αντίθεση με τον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο είναι σημαντική. Το έθιμο της *πιθοταφής* επικρατεί κυρίως στην Ανατολική Κρήτη και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή του Ισθμού της Ιεράπετρας (Χάρτης 14). Η αξιοποίηση των *πίθων* για ταφές θεωρείται ενδεικτική των ισχυρών κοινωνικών και ιδεολογικών δεσμών των τοπικών

⁶ Branigan, 1970α, 11, 51, 126, 131. Vavouranakis, 2014, 199. Christakis, 2016, 4. Σύμφωνα με τον Κ. Χρηστάκη διέθεταν ευρύ στόμιο με σκοπό να διευκολύνουν την εναπόθεση του νεκρού στο εσωτερικό τμήμα τους.

⁷ Μανίκη, 2006, 44. Vavouranakis, 2014, 211.

⁸ Μανίκη, 2006, 44.

⁹ Μανίκη, 2005, 45.

¹⁰ Μανίκη, 2006, 6.

κοινωνιών, ως προς την εθιμική αντιμετώπιση του θανάτου¹¹. Οι πίθοι δεν ήταν εύκολα προσιτοί και η αντικατάστασή τους προϋπέθετε μεγάλο κόστος¹². Η συνήθης αναστροφή τους, ως έθιμο, εισήχθη από την Ανατολία. Γενικά, οι πιθοταφές υπερίσχυσαν αριθμητικά έναντι των εγχυτρισμών. Διακρίθηκαν σε δύο κατηγορίες, βάσει της θέσης τους εσωτερικά ή εξωτερικά του τάφου¹³. Η διατάραξη των πρώιμων ταφών από άλλες μεταγενέστερες οφειλόταν στην απουσία σήμανσης της τοποθεσίας τους¹⁴. Οι νεκροί τοποθετούνταν στα αγγεία σε συνεσταλμένη στάση, σε αριστερή ή δεξιά κατάκλιση είτε με το κεφάλι πλησίον του στομίου, είτε προς τον πυθμένα. Τα κτερίσματα τοποθετούνταν εντός των αγγείων, αλλά συχνά και εκτός, δίπλα στο στόμιό τους. Λάκκοι και λιθόκτιστοι χώροι αντικατέστησαν σταδιακά τους πίθους και τις λάρνακες¹⁵.

Αν και οι απόψεις των ερευνητών διαφέρουν, έχουν διατυπωθεί πολλές και αντικρουόμενες θεωρήσεις αναφορικά με τη σημασία των ταφικών αγγείων στη μετάβαση από την κοινοτική προς την ατομική ταφή, η οποία συντελέστηκε στην ΠΜ III-MM I περίοδο. Η ταφή σε πίθους ακολούθησε στενά την ανέγερση των ανακτόρων και καθιερώθηκε ως μία διαφορετική στρατηγική ταφικής συμπεριφοράς (Διάγραμμα 1). Δεν αποτέλεσε αποκλειστικά ένδειξη ανάδυσης των τοπικών ελίτ, αλλά και μέθοδο επικοινωνίας και υποδήλωσης της ταυτότητας των ποικίλων κοινωνικών ομάδων¹⁶. Οι ταφικοί πίθοι συνέστησαν ισχυρούς μηχανισμούς αναβάθμισης και ενδυνάμωσης των ήδη υπάρχοντων ταφικών στοιχείων και δεν αποσκοπούσαν στην τροποποίησή τους¹⁷.

Φαίνεται λοιπόν, πως οι ταφές σε αγγεία προμήνυαν κάποια μορφή διάκρισης των νεκρών, η οποία συνεπαγόταν με την ηλικία, το φύλο και την καταγωγή τους¹⁸. Πολλά άτομα που φιλοξενούνταν στα ταφικά αγγεία δεν ανήκαν σε οικογενειακά ή γενεαλογικά δίκτυα και χαρακτηρίζονταν, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, για την περιθωριακή θέση στην κοινότητα (παρίες, σλάβοι, αποκηρυσσόμενες γυναίκες)¹⁹.

¹¹ Christakis, 2016, 4.

¹² Legarra Herrero, 2016, 186.

¹³ Legarra Herrero, 2016, 181.

¹⁴ Legarra Herrero, 2016, 184.

¹⁵ Hatzaki, 2012, 310. Hatzaki, 2018, 198.

¹⁶ Legarra Herrero, 2014, 55-56. Girella, 2016, 5.

¹⁷ Vavouranakis, 2014, 217-219. Legarra, Herrero 2016, 186.

¹⁸ Μανίκη, 2006, 45.

¹⁹ Legarra Herrero, 2014, 111, 185-186. Είναι πιθανή η εφαρμογή του συγκεκριμένου τρόπου ταφής σε παιδιά και βρέφη, καθώς και ειδικές κατηγορίες ενηλίκων.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ²⁰

Σε ένα αρχικό στάδιο και σχετικά άγονο έδαφος για την αρχαιολογία, ο A. Evans²¹ έθιξε εύστοχα τα πρακτικά ζητήματα για τη διεξαγωγή της ταφής στο εσωτερικό αγγείων, λόγω της ανάγκης περίδεσης του σώματος πριν επέλθει η νεκρική ακαμψία, ώστε να εισαχθεί εντός τους με ευκολία η σωρός²². Η συστηματική μελέτη και διερεύνηση των ταφικών αγγείων άρχισε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα με την αποκάλυψη ΠΜ II-III ταφών (Νοπήγεια, Σίσι) και επικεντρώθηκε στις λάρνακες, παρά στους πίθους. Ο B. Rutkowski εκδήλωσε έντονο ενδιαφέρον για την προέλευση των ταφικών πρακτικών, όπως και τις διαπολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα²³.

Συγχρόνως, ο I. Pini συμπεριέλαβε σε ένα κατάλογο τις θέσεις που εντοπίστηκαν αγγεία ταφικής χρήσης²⁴ και μετέπειτα, ο K. Branigan ανακαλώντας παλαιότερες δημοσιεύσεις υπογράμμισε την κοινωνική σημασία των αγγείων, τα οποία απομόνωναν το σώμα από το περιβάλλον του, μία άποψη που σήμανε την έννοια της «εξατομίκευσης του νεκρού» και συνδυάστηκε με την ανάδυση των ανακτορικών κέντρων στη MM IB περίοδο²⁵. Παράλληλα, η G. Walberg εστίασε στα ταφικά αγγεία, βάσει των όρων κεραμικής²⁶.

Στη συνέχεια, ο L. Petit ανανέωσε τον κατάλογο των θέσεων, από τις οποίες ήρθαν στο φως πίθοι ή αγγεία άλλου είδους με ταφικό χαρακτήρα και υποστήριξε τη θεώρηση πως συνέστησαν μέρος κάποιας τελετουργικής πράξης²⁷. Σταθμό για την ανάδειξη τους αποτέλεσε η συμβολή του έργου των Γ. Σακελλαράκη και Έ. Σαπουνά-

²⁰ Legarra Herrero, 2014, 12. Ο C. Renfrew και ο K. Branigan εισήγαν τη «Νέα Αρχαιολογία», βάσει των αρχών της οποίας πραγματοποιούνταν συστηματικές ανασκαφές και ανάλυση δεδομένων, μέσω της συμβολής των ανθρωπολογικών στοιχείων. Η προαναφερθείσα έννοια έγινε ευρέως γνωστή ως «Αρχαιολογία του Θανάτου», ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους R. Chapman και I. Kinnes το 1979. Στον τομέα εργάστηκαν οι καινοτόμοι L. Binford και A. Saxe και επικεντρώθηκαν στα ταφικά δεδομένα, τα οποία υποβοηθούν την ερμηνεία των δομών που διέπουν μία κοινωνία.

²¹ Evans, 1921, 126.

²² Για τη φροντίδα του νεκρού σώματος κατά τη διαδικασία της ταφής στο πέρασμα του χρόνου, βλ. Hamilakis, Pluciennik και Tarlow, 2002. Harris και Robb, 2012, 668-679.

²³ Rutkowski, 1968, 220.

²⁴ Pini, 1968, 11-13.

²⁵ Branigan, 1970α, 178. Branigan, 1970β, 131.

²⁶ Walberg, 1983. Walberg, 1987α, 58-60. Vavouranakis, 2014, 56, 198. Legarra Herrero, 2016, 180. Η έννοια της εξατομίκευσης του νεκρού και της κοινωνικής πολυπλοκότητας επηρέασαν σημαντικά την υπάρχουσα ταφική παράδοση και ανήλθαν στο αποκορύφωμα στη Νεοανακτορική περίοδο. Σύμφωνα με έναν ιστορικό αναχρονισμό, τα ανάκτορα που ανεγέρθηκαν, υπήρξαν προγονικές μορφές των πόλεων-κρατών της κλασικής εποχής.

²⁷ Petit, 1990.

Σακελλαράκη στο μείζονος σημασίας νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών²⁸. Οι ίδιοι σημείωσαν τους τελετουργικούς συσχετισμούς και προχώρησαν στη στατιστική ανάλυση του ευρύτερου context των ταφών, δηλαδή των κτερισμάτων, ώστε να γίνουν αντιληπτοί οι νοητοί δεσμοί των νεκρών με τους πίθους και τους λοιπούς τύπους αγγείων.

Ο Ο. Dickinson έδωσε έμφαση στον κύριο ρόλο των αγγείων ταφικής χρήσης, προσέγγισε τις ταφικές δραστηριότητες ως μηχανισμούς για την κοινωνική διάκριση και δημιούργησε μία τυπολογία πίθων ανά περίοδο²⁹. Όπως και άλλοι ερευνητές, θεώρησε πως τα ταφικά αγγεία αντικατόπτριζαν τη μεταχείριση παριών, αφού οι νεκροί που φιλοξένησαν ήταν αόρατοι και δυσπρόσιτοι³⁰. Ο Κ. Χρηστάκης συμφώνησε με τον τελευταίο και δήλωσε πως το 60% των πίθων προήλθαν από το οικιακό περιβάλλον³¹. Παρά ταύτα, δε διενεργήθηκε καμία προσπάθεια σύνθεσης πλήρους αρχείου για τα ταφικά αγγεία, εξαιτίας των ιδιαίτερα προβληματικών περιόδων που ήταν στενά συνυφασμένες με κοινωνικά φαινόμενα. Η μακροχρόνια χρήση των πίθων είτε σε οικιακά, είτε σε ταφικά contexts, καθιστά δύσκολο εγχείρημα τη χρονολόγησή τους, λόγω των κατασκευαστικών μεθόδων που ακολούθησαν και διέφεραν από τα μικρότερα αγγεία, καθώς η δημιουργία τους απαιτούσε περισσότερο χρόνο³².

²⁸ Sakellarakis, 1967, 276-281. Σακελλαράκης, 1972, 310-353. Σακελλαράκης, 1973, 167-187. Σακελλαράκης, 1975, 255-321. Σακελλαράκης, 1994, 16-21. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 342-399. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1982, 354-401. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1984, 409-448. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1993, 169-218. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997.

²⁹ Dickinson, 1994, 215.

³⁰ Vavouranakis, 2007, 32, 149. Vavouranakis, 2014, 199.

³¹ Christakis, 2005, 55-56.

³² Vavouranakis, 2014, 200, 209. Ο Κ. Χρηστάκης μέσω της ακολουθίας των σχημάτων ΠΜ III-MM I ταφικών πίθων, τους κατηγοριοποίησε σε βασικούς τύπους (Christakis Division). Christakis, 2005, 47.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΣΦΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΤΑΦΙΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ

I. ΠΙΘΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Για την ερμηνεία σύνθετων εννοιών και όρων για τη μινωική οικονομία σε ένα ματεριαλιστικό πλαίσιο³³, όπως «παρασκευή», «αποθήκευση³⁴», «κατανάλωση» είναι αναγκαία η κατανόηση του συνολικού context των αποθηκευτικών και μαγειρικών αγγείων, δηλαδή των κεραμικών εργαστηρίων και των χώρων που τα φιλοξενούσαν, είτε ως χρηστικά, είτε ως λατρευτικά αντικείμενα. Οι παραπάνω εγκαταστάσεις είχαν ως έδρα τα ανάκτορα, τις πολυτελείς ιδιωτικές οικίες (επαύλεις), αλλά και τις απλές κατοικίες που δέσποζαν σε οικισμούς δίπλα σε αστικά κέντρα ή στην περιφέρεια (Εικόνες 1-3). Από τα δεδομένα που προέκυψαν από την αρχαιολογική έρευνα δεν κατέστη σαφές εάν τα κεραμικά εργαστήρια στην Κρήτη ήταν εξαρτημένα από έναν κεντρικό φορέα, π.χ. τις ανακτορικές αρχές και τις τοπικές ελίτ, καθώς οι σχέσεις των κοινωνικών τάξεων παραμένουν υπό διερεύνηση έως σήμερα.

A. Ανάκτορα³⁵, επαύλεις³⁶ και απλές κατοικίες

Όπως έχει υποστηρίξει στο παρελθόν και ο A. Evans, οι αποθήκες των ανακτόρων υπογραμμίζουν την πολυδιάστατη σημασία της αποθήκευσης για την εδραίωση των βασικών δομών της μινωικής διοίκησης και οικονομίας³⁷. Στην

³³ Christakis, 1999α, 75.

³⁴ Christakis, 1999β, 1-3. Christakis, 2008. Ως **αποθήκευση** μπορεί να ορισθεί ένας συμπεριφορικός και τεχνολογικός μηχανισμός αποθησαύρισης σε οποιονδήποτε χώρο και χρόνο, που σχετίζεται με ένα ευρύ φάσμα αγαθών, όπως αντικείμενα, προϊόντα και τέχνηρα. Μία μορφή διάκρισης είναι ανάλογη του οικονομικού συστήματος σε κάθε περίπτωση. Για παράδειγμα, το κεντρικό σύστημα αποθήκευσης συνδέεται με το απόθεμα προϊόντων που φυλασσόταν στα αντίστοιχα συγκροτήματα και βρισκόταν υπό τον έλεγχο ατόμων με πολιτική εξουσία ή αξιωματούχων στα αστικά κέντρα, εν αντιθέσει με το τοπικό σύστημα, το οποίο οργανωνόταν από ένα οικισμό της περιφέρειας. Το τελευταίο αποσκοπούσε στην ευημερία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, μέσω της διαχείρισης και διανομής των αγαθών από την εκάστοτε τοπική ελίτ. Hendon, 2000, 42, 45.

³⁵ Day και Relaki, 2002, 217-222, 232. Day και Wilson, 2002, 156-157. Τα ανάκτορα ήταν **πολυεπίπεδα** και **πολυλειτουργικά** κέντρα εξουσίας. Η μνημειοκότητά τους προβαλλόταν μέσω των βασικών χαρακτηριστικών της προηγμένης οικοδομικής τέχνης: τη λαξευτή τοιχοδομή και το ξύλο. Διακριτικό γνώρισμά τους ήταν η κεντρική αυλή, περιμετρικά της οποίας αναπτύσσονταν διαμερίσματα διαμονής, εργαστήρια, αίθουσες που προορίζονταν για τέλεση λατρευτικών δρώμενων και συναθροίσεων διοικητικού χαρακτήρα («Court Compound», «Court Complex»). Για τα μινωικά ανακτορικά συγκροτήματα, βλ. Evans, 1921-1935. Pernier, 1935. Graham, 1972. Levi, 1976. Branigan, 1987α, 245-249. Moody, 1987, 235-241. Van Effenterre, 1987, 85-87. Warren, 1987, 53-60.

³⁶ Για τις μινωικές επαύλεις, βλ. Betancourt και Marinatos, 1997, 91-98. Niemeier, 1997, 15-19. Van Effenterre και Van Effenterre, 1997, 9-13. Day και Relaki, 2002, 222. Westerborg-Eberl, 2006, 107-111. Οι επαύλεις ή βίλες δέσποζαν απομονωμένες σε κομβικές θέσεις της περιφέρειας, πάνω σε χερσαίες εμπορικές οδούς, σχετίζονταν με τη γραφειοκρατική οργάνωση και παρουσίαζαν ομοιότητες αρχιτεκτονικά και λειτουργικά με τα ανάκτορα. Palyvou, 1997, 155-156. Wiener, 1997, 157-162.

³⁷ Evans, 1935, 630-648. Christakis, 1999α, 88. Christakis, 2004, 299.

Προανακτορική και Παλαιονακτορική περίοδο³⁸, πρωτίστως οι μεγάλοι οικισμοί και μετέπειτα τα ανακτορικά κέντρα συνέλλεξαν, αποθήκευαν και διένεμαν αγαθά και προϊόντα, προερχόμενα από την καλλιέργεια της γης, καθιστώντας εμφανή το συγκεντρωτικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος. Πρόσβαση σε αυτά είχε το κοινωνικό σύνολο μόνο κάτω από ιδιαίτερες περιστάσεις και συνθήκες. Αντίθετα, στη Νεοανακτορική περίοδο που αναπροσαρμόστηκαν και άκμασαν τα ανάκτορα, άρχισε η ευρεία εφαρμογή του αναδιανεμητικού συστήματος³⁹, ως μία μέθοδος που συνέβαλε στην ανέλιξη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων⁴⁰.

Στα ανακτορικά συγκροτήματα, οι εγκαταστάσεις που προορίζονταν για την αποθήκευση αγαθών, τα οποία φυλάσσονταν για βραχεία ή μακρά διαστήματα⁴¹ κατασκευάζονταν σύμφωνα με κάποιες θεμελιώδεις αρχές⁴². Αρχικά, οι αποθήκες διακρίνονταν από ευρυχωρία, κατάλληλο φωτισμό που επιτυγχανόταν με πρόβλεψη πολυάριθμων ανοιγμάτων και ορθή αρχιτεκτονική διάρθρωση, υποδεικνύοντας ένα σύνθετο σύστημα κυκλοφορίας με εύκολη πρόσβαση στα διαμερίσματα του ισογείου και των άνω ορόφων, μέσω διαδρόμων και βοηθητικών χώρων. Η ποικιλομορφία των προϊόντων που βρίσκονταν εντός των Δυτικών Αποθηκών της Κνωσού (I-XVIII), τις καθιστά το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα αποθηκευτικών χώρων⁴³. Οι εν λόγω εγκαταστάσεις κατασκευάστηκαν στη MM IIIB περίοδο και περιείχαν συνολικά εκατόν εβδομήντα τέσσερις πίθους. Εάν και έχουν κατά καιρούς διαμορφωθεί απόψεις ως προς τα αγαθά που εσώκλειαν (δημητριακά, ελαιόλαδο, κρασί, σύκα, όσπρια), το περιεχόμενό τους είναι άγνωστο⁴⁴.

Αργότερα, οι παραπάνω χώροι υπέστησαν αλλαγές με πιο χαρακτηριστική όλων τη μείωση των διαστάσεών τους⁴⁵. Παρά ταύτα, έως και την YM IB περίοδο τα ανάκτορα αποτέλεσαν τα κατεξοχήν κέντρα αποθήκευσης της γεωργικής παραγωγής.

³⁸ Στην παρούσα εργασία έγινε χρήση του χρονολογικού συστήματος των P. Warren και V. Hankey (1989).

³⁹ Χρηστάκης, 2006, 72-73. Christakis, 2006, 124-125. Christakis, 2011α, 198, 203. Το σύστημα αναδιανομής συνέστησε το θεμέλιο λίθο για την εδραίωση της ανακτορικής διοίκησης και οικονομίας που αναπτύχθηκε στην Κρήτη κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.. Η ανταλλαγή αγαθών, η διακίνηση ειδών πολυτελείας, όπως και πρώτων υλών από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή υπήρξαν μία σημαντική δίοδος για την απόκτηση προϊόντων. Culler και Keller, 1990, 191. Wiener, 2006, 5. Galaty, Nakassis και Parkinson, 2011, 175-176. Nakassis, Parkinson και Galaty, 2011, 177, 180.

⁴⁰ Christakis, 1999α, 75. Christakis, 2011α, 198, 200-201.

⁴¹ Christakis, 1999β, 2-3. Η αποθήκευση αγαθών στη μινωική κοινωνία συχνά ήταν εποχιακή ή ετήσια.

⁴² Christakis, 1999α, 88-89.

⁴³ Christakis, 1999α, 127-129. Christakis, 2006, 126-127. Wiener, 2006, 13-14. Χρηστάκης, 2006, 71. Άλλοι χώροι αποθήκευσης που βρίσκονταν σε χρήση στη MM III-YM IIIA περίοδο στην Κνωσό ήταν: οι Αποθήκες των Γιγάντιων Πίθων, οι Ανατολικές Αποθήκες, η Αποθήκη των Πίθων με τα Μετάλλια.

⁴⁴ Cullen και Keller, 1990, 190-191. Christakis, 2004, 304-306.

⁴⁵ Christakis, 1999α, 123. Χρηστάκης, 2006, 70.

Μετά την παρακμή τους, μόνο η Κνωσός συνέχισε τη συστηματική λειτουργία της, όπως φαίνεται και από την αποκάλυψη πινακίδων της Γραμμικής Α⁴⁶, η οποία ήλεγχε τις εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων και αντικειμένων σε όλη την Κρήτη. Με την πάροδο του χρόνου και στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙ περιόδου πολλοί χώροι αποθήκευσης τέθηκαν εκτός λειτουργίας⁴⁷. Οι έρευνες στην Κνωσό έφεραν στο φως στοιχεία για την ΥΜ ΙΙΙ στρωματογραφία⁴⁸, σύμφωνα με την οποία σημειώθηκαν τροποποιήσεις στο σύστημα κυκλοφορίας εντός και εκτός των αποθηκών, για να διαφυλαχθεί το απόθεμα σε δυσμενείς περιόδους. Ο επιμελημένος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός με την απουσία ανοιγμάτων δημιούργησε κατάλληλες συνθήκες (π.χ. θερμοκρασία⁴⁹, απομάκρυνση εντόμων) για τη μακροπρόθεσμη προστασία των αγαθών⁵⁰.

Οι πίθοι δεν συνέστησαν οργανικό στοιχείο μόνο των ανακτόρων, αλλά και των αποθηκών των επαύλεων και των απλών οικιών⁵¹. Ο εντοπισμός των εν λόγω αγγείων στις Τριμερείς Αίθουσες («Minoan Hall»)⁵² των πολυτελών ιδιωτικών κατοικιών τοπικών αρχόντων και αξιωματούχων μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη ευημερίας και υψηλής θέσης στην κοινωνική πυραμίδα. Επιπλέον, μικρά και μεσαία αγγεία αποθηκευτικής χρήσης, χειροποίητα ή τροχήλατα, βρέθηκαν σε οικιακά contexts οργανωμένων οικισμών της Προανακτορικής εποχής, κυρίως σε αποσπασματική κατάσταση (Μύρτος Φούρνου Κορυφή⁵³, Τρυπητή)⁵⁴. Συνήθως, πλαισιώνονταν από αντίστοιχες εγκαταστάσεις και εξοπλισμό⁵⁵, απαραίτητα για τις διαδικασίες προετοιμασίας, σερβιρίσματος και κατανάλωσης φαγητού⁵⁶.

Η θεματολογία της έρευνας που διεξήγαγε ο J. McEnroe⁵⁷ ήταν η ταξινόμηση των οικιών της Νεοανακτορικής περιόδου σε τρεις αρχιτεκτονικούς τύπους (Τύποι 1-

⁴⁶ Για τις πινακίδες της Γραμμικής Α στην Κνωσό, βλ. Palmer, 1961, 135-141. Melena και Firth, 2019.

⁴⁷ Christakis, 2004, 300, 304. Christakis, 2011α, 200.

⁴⁸ Για την κεραμική της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου που χρονολογείται η τελική καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού, βλ. Popham, 1970. Popham, 1977, 375-385. Popham, 1987, 297-299. Για κεραμική της ίδιας περιόδου σε άλλες θέσεις της Κρήτης, βλ. Kanta, 1980.

⁴⁹ Christakis, 1999β, 2-3.

⁵⁰ Christakis, 2004, 300.

⁵¹ Christakis, 2014, 202.

⁵² Westerborg-Eberl, 2006, 110.

⁵³ Cullen και Keller, 1990, 186. Day, Wilson και Kiriatzi, 1997, 277. Day, Relaki και Faber, 2006, 27.

⁵⁴ Christakis, 2011β, 248-252. Η έλλειψη χρηστικών αγγείων εντός των περισσότερων επαύλεων και οικιών μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα εγκατάλειψης, καταστροφής, ακόμη και κατασκευής τους από αναλώσιμες πρώτες ύλες. Kyriakidis, 2001, 123. Day και Relaki, 2002, 231.

⁵⁵ Kopaka και Platon, 1993, 35-101.

⁵⁶ Cullen και Keller, 1990, 192. Christakis, 2011α, 198, 200.

⁵⁷ Για την τυπολογία οικιών της Παλαιοανακτορικής και της Νεοανακτορικής περιόδου, βλ. McEnroe, 1979, 10-131 και McEnroe, 1982, 3-19. Σημαντικός παράγοντας για τη διάκριση των τύπων οικιών ήταν τα διαθέσιμα οικοδομικά υλικά. Για τις μεθόδους αποθήκευσης των Νεοανακτορικών οικιών, βλ. Christakis, 1999β, 229-234.

3). Μικροί και μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι διαπιστώθηκαν στο εσωτερικό ή πλησίον απλών οικιών και πολυτελών επαύλεων. Η τριμερής κατηγοριοποίηση βασίστηκε στα διακριτικά γνωρίσματά τους, δηλαδή τις διαστάσεις, την τοπική κεραμική παράδοση, τις εργασίες που επιτελούσαν στα δωμάτια, τη συμμετοχή στην τέλεση ή όχι λατρευτικών δρώμενων και το βαθμό εξάρτησής τους από τα ανακτορικά κέντρα⁵⁸. Οι οικίες των Τύπων 2 (Παλαίकाστρο) και 3 (Γουρνιά, Ψείρα) προέβλεπαν από ένα έως δεκαεπτά πίθους και άλλα αποθηκευτικά αγγεία. Κατά κανόνα τα μικρά και μεσαία αγγεία τοποθετούνταν στο ισόγειο, κατά μήκος των τοίχων, σε γωνίες ή εντός του δαπέδου με προεξέχον το χείλος, ώστε να δηλώνεται η παρουσία τους⁵⁹. Οι οικίες του Τύπου 1 περιορίζονταν στην περιφέρεια της Κνωσού (Οικία Αρχιερέα, Ανεξερεύνητη Οικία, Μικρό Ανάκτορο) και παρουσίαζαν κοινά κατασκευαστικά στοιχεία με τα ανάκτορα. Διέθεταν αποθήκες εξωτερικά και σε μικρή απόσταση από τα διαμερίσματα διαμονής. Περιείχαν μεσαίους και μεγάλους πίθους ή αγγεία αποθηκευτικής χρήσης, τα οποία ανέρχονταν από δεκαπέντε έως τριάντα και συχνά, περιβάλλονταν από περιφράγματα⁶⁰.

Μεταβολές στο σύστημα αποθήκευσης σημειώθηκαν στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, όταν οι οικισμοί εφάρμοσαν ειδικές μεθόδους αποθήκευσης, ώστε να κατοχυρώσουν την οικονομική ανεξαρτησία τους⁶¹. Οι οικίες των Τύπων 2 και 3 εσώκλειαν αποθηκευτικούς χώρους για την διατήρηση της παραγωγής από ένα έως δύο έτη⁶². Πιθανώς, λειτουργούσαν ως κέντρα συλλογής, επεξεργασίας και αποθήκευσης προϊόντων των γειτονικών οικισμών. Στα ιδιωτικά κτίσματα συγκαταλέγονταν και οι επαύλεις στο Σκλαβόκαμπο, το Βαθύπετρο, το Νίρου Χάνι, τα κτίρια *Casa Est*, *Casa del Lebe* της Αγίας Τριάδας και η Οικία Β της Τυλίσου. Όλα τα παραπάνω τεκμηριώνουν την τοποθέτηση πίθων μεγάλου μεγέθους και χωρητικότητας με ιδιαίτερη δυσκολία στη μεταφορά στις ανακτορικές αποθήκες, σε αντίθεση με τα μεσαία και μικρά αγγεία ίδιας ή διαφορετικής τυπολογίας που χαρακτηρίζονταν για την ευκολία στη μετακίνηση και βρέθηκαν σε περιβάλλοντα οικιακού χαρακτήρα⁶³.

⁵⁸ Christakis, 1999β, 7-9.

⁵⁹ McEnroe, 1982, 7-13. Christakis, 1999β, 9-10. Westerborg-Eberl, 2006, 105-106.

⁶⁰ McEnroe, 1982, 3-7. Christakis, 1999β, 10-12. Westerborg-Eberl, 2006, 106-107.

⁶¹ Christakis, 1999β, 3. Day και Wilson, 2002, 144. Christakis, 2011α, 200.

⁶² Χρηστάκης, 2006, 77. Christakis, 2011β, 249-250.

⁶³ Christakis, 1999b, 12-15. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ανακτόρων και των επαύλεων ήταν έκδηλος, καθώς οι τελευταίες αποσκοπούσαν στην αύξηση της πολιτικής τους ισχύος. Christakis, 2004, 306. Christakis, 2006, 133-134.

B. Άλλες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις

Στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο αποκαλύφθηκαν οικοδομήματα ή κατασκευές με αποθηκευτική λειτουργία που διαφοροποιούνταν σημαντικά από τα προαναφερθέντα κτίρια και συγκροτήματα. Η λειτουργία τους ήταν συνδεδεμένη με την αποθήκευση των προϊόντων που προέκυψαν από την εκτεταμένη καλλιέργεια και προορίζονταν για μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού και όχι μόνο για ολιγάριθμες ομάδες ατόμων, οι οποίες σχετίζονταν με τις τοπικές ελίτ και την ανακτορική εξουσία. Ως επόμενο, οι συγκεκριμένες εγκαταστάσεις είχαν κοινοτικό χαρακτήρα. Κατά τον Κ. Χρηστάκη, οι παραπάνω έδρες θεωρούνται απόρροια αποκέντρωσης της αποθήκευσης από το ανάκτορο στην περιφέρεια⁶⁴.

Κοινοτικές εγκαταστάσεις και κατασκευές με αποθηκευτική χρήση προϋπήρχαν της Εποχής του Χαλκού ήδη από την Τελική Νεολιθική εποχή (Γάζι, Κνωσός, Χαμέζι, Αγία Φωτιά). Έπειτα, οι κοινοτικές αποθήκες με πίθους και μικρότερα μαγειρικά αγγεία πλήθυναν στην Παλαιοανακτορική περίοδο (Υπόγειο Κνωσού). Κύρια προϊόντα αποθήκευσης εκτιμάται ότι υπήρξαν τα δημητριακά, το ελαιόλαδο και το κρασί⁶⁵. Οι λίθινοι υπόγειοι λάκκοι στις Δυτικές Αυλές των ανακτόρων (Κνωσός, Φαιστός) συνέστησαν μαρτυρίες του κοινοτικού συστήματος αποθήκευσης⁶⁶. Εκτός των πίθων, στην ΥΜ Ι περίοδο εφαρμόστηκε στο ανάκτορο των Μαλίων το σύστημα του σιλού (σιρού)⁶⁷, δηλαδή των υπόγειων αποθηκών κυκλικού σχήματος με σκοπό να εξασφαλιστεί διαθέσιμος χώρος για τη συλλογή των αγροτικών αγαθών. Αυτές οι κατασκευές διακρίνονταν από τις κουλούρες⁶⁸ που ήταν σιταποθήκες. Η πρόσβαση στις τελευταίες πραγματοποιούνταν εξωτερικά των ανακτόρων, γεγονός που υποδεικνύει κοινοτική χρήση. Επομένως, οι τοπικές ελίτ θεωρούνταν αυτόνομες ή συνήθως εξαρτιόνταν έμμεσα από την ανακτορική αρχή, φυλάσσοντας τα προϊόντα στα κοινοτικά οικοδομήματα των αστικών κέντρων και της υπαίθρου (ΝΑ Οικία και Οπλοστάσιο Κνωσού, Προμαχώνας Αγίας Τριάδας)⁶⁹.

Η παραγωγή αγαθών, καθώς και η μακροχρόνια διασφάλισή τους, υπήρξε πρωταρχικός παράγοντας για την ανάπτυξη της «κοινωνικής πολυπλοκότητας»⁷⁰. Η

⁶⁴ Χρηστάκης, 2006, 73-74. Christakis, 2014, 201-202.

⁶⁵ Christakis, 2011α, 200, 202.

⁶⁶ Christakis, 2014, 204-205.

⁶⁷ Halstead, 1997, 103-107.

⁶⁸ Cullen και Keller, 1990, 191. Χρηστάκης, 2006, 72. Christakis, 2011α, 199.

⁶⁹ Christakis, 2011α, 202. Christakis, 2014, 205-206.

⁷⁰ Christakis, 1999α, 74.

αρχιτεκτονική διάρθρωση, ο εξοπλισμός και το πολυσύνθετο σύστημα μέτρησης των περιφερειακών αποθηκών αποτέλεσαν στοιχεία πρωτοπόρου οικονομικού μοντέλου⁷¹. Όπως ανέφερε η J. Hendon *«αποθήκευση είναι μία δραστηριότητα μεταξύ ομάδων που δημιουργούν ταυτότητα, μνήμη και έλεγχο της τεχνογνωσίας, ως μέρος μίας ηθικής οικονομίας»*⁷². Επίσης, εκτιμάται πως τη διαχείριση των κοινοτικών αποθηκών αναλάμβαναν ολιγομελείς αγροτικές ομάδες με ένα τοπικό αρχηγό, ενώ στην αντίπερα όχθη, τα ανακτορικά κέντρα συνέλλεγαν και διένεμαν το απόθεμα σε περιόδους κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δυσχερειών, αλλά και κατά τη διάρκεια λατρευτικών δρωμένων ή συναθροίσεων –όπως τα συμπόσια, ενισχύοντας την κοινωνική ταυτότητα των παρευρισκομένων⁷³.

Οι J. Driessen και C. Macdonald προέβησαν σε μία ερμηνεία του θέματος, μέσω της απόπειρας ανασύνθεσης της διοίκησης και οικονομίας της ΥΜ περιόδου. Διέκριναν τρία συστήματα αποθήκευσης: το κεντρικό, το κοινοτικό και το οικιακό. Το δεύτερο συνέδεσαν με στρατηγικές οργάνωσης αγαθών, οι οποίες δε σχετίζονταν με τον ανακτορικό φορέα. Μάλλον, επρόκειτο για πολιτικές ομάδες ή φατρίες που ήλεγχαν περιφερειακούς οικιστικούς πυρήνες, ανεξάρτητα από το ανακτορικό πλαίσιο σε μία προσπάθεια απόκτησης κυριαρχίας⁷⁴. Μεταγενέστερα, ο Κ. Χρηστάκης διαμόρφωσε τη δική του θεώρηση για το κοινοτικό σύστημα αποθήκευσης, που συσχέτισε με την απαρχή της έννοιας του «κράτους», δηλαδή την κεντρική ανακτορική εξουσία⁷⁵.

II. ΟΙ ΠΙΘΟΙ ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ⁷⁶

Η κεραμική αποθήκευσης δε σχετίζεται αποκλειστικά με τη συλλογή αγαθών, προϊόντων και αντικειμένων σε χώρους αντίστοιχης λειτουργίας, αλλά και με αίθουσες ή διαμερίσματα που κατείχαν σημαντική θέση στην τέλεση δρωμένων της

⁷¹ Christakis, 2014, 211-214.

⁷² Hendon, 2000, 42-53. Christakis, 2014, 213.

⁷³ Day και Relaki, 2002, 225. Οι χώροι που διενεργούνταν συμπόσια, στα οποία πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν η πόση και η κατανάλωση φαγητού, πιθανόν σχετίζονταν με τη δράση διαφόρων φατριών. Λειτουργούσαν λοιπόν ως θρησκευτικές και πολιτικές арένες («arenas»), στις οποίες προβαλλόταν η κεντρική εξουσία. Borgna, 1997, 189-217. Christakis, 2014, 207-208.

⁷⁴ Driessen και Macdonald, 1997, 101. Christakis, 2014, 203-204.

⁷⁵ Christakis, 2014, 203-204.

⁷⁶ Για τη μινωική θρησκεία, βλ. Nilsson, 1927. Persson, 1942, 88-104. Gessel, 1987, 123-128, καθώς και την αντίστοιχη τυπολογία κεραμικής βλ., Foster, 1982. Πληροφορίες αντλούμε από πολλούς τύπους αντικειμένων, όπως π.χ. εικονιστικές αναπαραστάσεις (σφραγίδων, λίθινων αγγείων, τοιχογραφιών, σαρκοφάγων), τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ακόμα και από τις ελάχιστες βοηθητικές γραπτές πηγές.

θηρσκειάς (Κεντρικό Ιερό Κνωσού), τη λήψη πολιτικών ή οικονομικών αποφάσεων και τη διεξαγωγή συναθροίσεων με διοικητικό χαρακτήρα (Αίθουσα του Θρόνου)⁷⁷. Επίσης, συνδέεται με κτίρια που έχουν ερμηνευθεί ως ανεξάρτητα ιερά (Κορακιάς, Ανεμοσπήλια, Γιούχτας, Σύμη, Κτίριο Β Αρχάνες, Φιλιόρημος, Καρφί, Κτίριο 4 Φουρνί⁷⁸, Κόφινας) και ιερούς χώρους άμεσα εξαρτημένους από τα ανάκτορα στη Φαιστό και τα Μάλια⁷⁹. Εν προκειμένω, η παρουσία πύλων και μικρότερων αποθηκευτικών αγγείων διαφορετικής τυπολογίας πυροδοτεί το ζήτημα συσχέτισης της αποθήκευσης με το θρησκευτικό τομέα ενδυναμώνοντας την αντίληψη για τη θρησκευοκεντρική οργάνωση της μινωικής διοίκησης⁸⁰.

Το ανάκτορο της Κνωσού αποτέλεσε, πέραν των λειτουργιών που αναφέρθηκαν, το μείζον κοσμολογικό και λατρευτικό κέντρο καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού⁸¹. Ήδη από την ύστερη ΠΜ έως το τέλος της ΥΜ περιόδου καθιερώθηκε η τέλεση λατρευτικών δρώμενων, ιδίως στη Δυτική πτέρυγα που επικυρώνονταν με την πόση των συμμετεχόντων⁸², οι οποίοι ανήκαν στις ανώτερες τάξεις της κοινωνικής πυραμίδας. Κατά αυτό τον τρόπο, το ανακτορικό συγκρότημα κατείχε κομβική θέση στη σφαίρα της θρησκείας και συσχετίστηκε με έννοιες, όπως η γονιμότητα, η μνήμη και η κατανάλωση⁸³. Οι αποθέσεις χρηστικής κεραμικής επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, καθώς τα αγγεία αποθήκευσης, πόσης (κωνικά κύπελλα), σερβιρίσματος (πρόχοι), μεταφοράς, παρασκευής ή κατανάλωσης φαγητού αφθονούν, επιβεβαιώνοντας τη διεξαγωγή θρησκευτικών τελετών στο πλαίσιο των

⁷⁷ Christakis, 2006, 126-127. Για την Αίθουσα του Θρόνου, βλ. Gessell, 1985. Niemeier, 1987, 163-168.

⁷⁸ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 223-229. Hatzaki, 2012, 312. Η ανεύρεση μίας λεκάνης, πολυάριθμων κωνικών κυπέλλων και σφονδυλίων μαρτυρούν πως παραγωγή και κατανάλωση κρασιού και υφαντουργικές δραστηριότητες γίνονταν στο Κτίριο 4 στη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου.

⁷⁹ Gessell, 1985, 1-2, 35, 68. Γενικά, στην Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο, τα αστικά ιερά δημόσιου χαρακτήρα κυριάρχησαν στον τομέα της θρησκείας. Συνδυαστικά, άρχισε η χρήση σπηλαίων, ιερών κορυφής και υπαίθριων ιερών, χωρίς να είναι ξεκάθαρη η σημασία των ανακτόρων και επαύλεων. Έπειτα, στη Νεοανακτορική περίοδο υπαίθρια ιερά δίπλα σε αστικά κέντρα παρουσίασαν συνέχεια στη χρήση τους, ίσως και μία σύνδεση με τις Κεντρικές Αυλές. Τα περισσότερα παραδείγματα χρονολογούνται στη Μετανακτορική περίοδο. Kyriakidis, 2001, 123-126.

⁸⁰ Gessell, 1985, 2, 68. Υπάρχουν τρεις βασικοί αρχιτεκτονικοί τύποι ιερών: α) το ιερό με θρανία, β) η δεξαμενή καθαρμών και γ) η υπόστυλη κρύπτη. Άλλα είδη ιερών ήταν το Τριμερές, οι υπαίθριοι χώροι και το ιερό με λουτρό ή πηγάδι. Τα περισσότερα αποτελούσαν μέρος ενός συμπλέγματος με προθάλαμο και αποθηκευτικό χώρο. Πολλά λειτουργούσαν σε συνάρτηση με δωμάτια προετοιμασίας, τα οποία διέθεταν εστίες και εξοπλισμό παρασκευής φαγητού. Οι αποθήκες περιλάμβαναν πύλους για στερεά και υγρά προϊόντα, όπως δείχνει η τυπολογία των αποθηκευτικών αγγείων. Christakis, 2014, 201-202.

⁸¹ Day και Wilson, 2002, 148.

⁸² Day και Wilson, 2002, 152. Van de Moortel, 2002, 203. Hatzaki, 2012, 313. Οι κοινωνικές ομάδες που είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα θρησκευτικά δρώμενα του ανακτόρου στη Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία σχετίζονταν με τις αναδύομενες τοπικές ελίτ που αποσκοπούσαν στην αύξηση ισχύος, την επίδειξη και την απόκτηση κύρους.

⁸³ Hamilakis, 1997, 233.

ανακτόρων σε απόσταση από τα σύγχρονα ταφικά contexts. Η κεραμική ήταν λεπτότεχνη και διακοσμημένη με περίτεχνα μοτίβα και σχέδια, ενώ δεν έλειπαν και τα χονδροειδή πιθοειδή και χυτροειδή αγγεία⁸⁴.

Η συμποσιακή διαδικασία ήταν ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, το οποίο αποτελούσε οργανικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας ενός ατόμου και την ενεργοποίηση της «μνήμης των αισθήσεων», που συνέβαινε συνδυαστικά με άλλες δραστηριότητες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις τελετουργίες με χορό⁸⁵. Χώροι ειδικά διαμορφωμένοι για τη φιλοξενία και τη διεξαγωγή εορτών με θρησκευτικό περιεχόμενο ήταν η Κεντρική Αυλή και η Δυτική Αυλή των ανακτόρων, οι οποίες ήταν υπαίθριες και βρίσκονταν σε επαφή με το εξωτερικό τμήμα των οικοδομημάτων, τα οποία δέσποζαν στο φυσικό τοπίο⁸⁶. Οι ανοιχτοί και αύλειοι χώροι παισιώνονταν από πολυάριθμα διαμερίσματα και αίθουσες που χρησιμοποιούνταν για διαφορετικών ειδών θρησκευτικά δρώμενα. Η μεγάλη έκταση και χωρητικότητα της Δυτικής Αυλής τεκμηριώνουν το δημόσιο χαρακτήρα των τελετουργιών με τη συμμετοχή ανάλογου αριθμού ατόμων⁸⁷. Η πρόβλεψη αποθηκευτικών χώρων στην ίδια πτέρυγα υποδεικνύει πως το συγκεκριμένο τμήμα του συγκροτήματος υπήρξε το θρησκευτικό και οικονομικό κέντρο της Κνωσού⁸⁸.

Με τον όρο θρησκεία δεν νοούνται μόνο οι τελετουργίες και τα δρώμενα λατρευτικού χαρακτήρα που διενεργούνταν στις αίθουσες, τα διαμερίσματα και τους υπαίθριους χώρους των ανακτόρων και των οικισμών, αλλά και οι εορτές ή τα συλλογικά δείπνα που τελούνταν εντός ή εκτός των ταφικών συνόλων στις μινωικές νεκροπόλεις⁸⁹. Οι νεκρικές τελετές εκτός άλλων περιλάμβαναν ομαδική οινοποσία και κατανάλωση φαγητού (κοινοτικά δείπνα ή συμπόσια), προσφορές, θυσίες, σπονδές και μαζικές συναθροίσεις με τη συνοδεία χορού προς τιμή των νεκρών, ήδη

⁸⁴ Day και Wilson, 2002, 143-152. Για την κεραμική ακολουθία και τις αντίστοιχες ομάδες στην Κνωσό κατά την ΠΜ και τη ΜΜ περίοδο, βλ. Cadogan κ.ά., 1993, 21-28. Wiener, 2006, 5, 12.

⁸⁵ Branigan, 1993, 130-131. Day και Wilson, 2002, 152. Day, Relaki και Faber, 2006, 64. Vavouranakis, 2014, 217. Ο χορός διεξήχθη σε πλακόστρωτες πλατφόρμες που συνδέονταν με την επιφάνεια θεοτήτων και συνοδεύονταν από μουσική.

⁸⁶ Schoep, 2018, 184.

⁸⁷ Marinatos, 1987, 135-143. Day και Wilson, 2002, 157-159.

⁸⁸ Gessell, 1985. Day και Wilson, 2002, 159-160.

⁸⁹ Legarra Herrero, 2011, 346. Στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι περίοδο συντελέστηκε αύξηση των νεκροταφείων και ανέγερση νέων οικοδομημάτων και επιμέρους χώρων για τελετουργικούς σκοπούς.

από την ΠΜ εποχή⁹⁰. Αυτές οι συγκεντρώσεις πιθανώς πραγματοποιούνταν από την οικογένεια του νεκρού, το γένος ή τη φατρία που έκανε μακροχρόνια χρήση του τάφου και αποτελούσαν τελετουργικό μύησης από τη ζωή στο θάνατο. Επομένως, με τις παραπάνω διαδικασίες γινόταν συνειδητή η απώλεια και η απουσία του ατόμου από το κοινωνικό γίνεσθαι⁹¹.

Σύμφωνα με τον Γ. Χαμηλάκη, είναι πιθανή η τέλεση σπονδών και χοών στο πλαίσιο μίας «λατρείας των νεκρών», άποψη που έχει δεχθεί έντονη κριτική⁹². Ο ίδιος εξηγεί πως η σύνδεση μεταξύ της πολιτιστικής λογικής και της κατανάλωσης είναι άμεσα εξαρτημένη από τον έλεγχο του ανθρώπινου σώματος και έννοιες, όπως η ανάμνηση, η ανακατασκευή και η λήθη⁹³. Συμπερασματικά, τα νεκροταφεία λειτουργούσαν ως αρένες ανάδειξης της κοινωνικής ισχύος των νεκρών και της συλλογικής ταυτότητας των ζωντανών στην Κρήτη, ιδίως κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία⁹⁴. Οι χώροι όπου γίνονταν οι ταφικές τελετές, οι οποίες προηγούνταν ή έπονταν της διαδικασίας της ταφής συνήθως πληρούσαν συγκεκριμένα κριτήρια. Ως απόρροια του σύνθετου συστήματος κυκλοφορίας και της ιδιόμορφης αρχιτεκτονικής οργάνωσης, διέθεταν κτιστά θρανία που προορίζονταν για τη φιλοξενία των συμμετεχόντων, κλιμακωτές εξέδρες, πλακόστρωτους χώρους, λάγκους απόρριψης με αγγεία και αντικείμενα από διάφορες πρώτες ύλες ή κατάλοιπα συμποσίων, περιβόλους και αύλειους ή εσωτερικούς χώρους, όπου βρέθηκε πληθώρα κεραμικής

⁹⁰ Vavouranakis, 2014, 213-215. Διαχωρίστηκε ο χώρος των νεκρών από αυτό των ζώντων, καθώς μπορούσαν να εισέλθουν σε αυτούς μόνο άτομα με ειδικούς ρόλους, όπως οι συμμετέχοντες στις νεκρικές τελετές και οι επισκέπτες του τάφου.

⁹¹ Hodder, 1982, 120. Gessell, 1985, 19. Branigan, 1993, 120. Tsipopoulou, 2012β, 123. Vavouranakis, 2014, 216. Hamilakis, 2018, 324-325. Η σημασία των ταφικών δείπνων και τελετών έγκειται στην προσπάθεια επώασης από το κοινωνικό τραύμα, παρά στην εστίαση στο νεκρό. Ο K. Branigan υποστήριξε πως τα θολωτά ταφικά οικοδομήματα φιλοξενούσαν δρώμενα, σχετιζόμενα με την αναγέννηση της ζωής. Βάσισε τη θεώρησή του στην ύπαρξη πλακόστρωτων χώρων που χρησιμοποιήθηκαν ως εξέδρες χορού, στην ανεύρεση ειδωλίων σε χορευτική στάση και αντικειμένων που σχετίζονταν με τη γονιμότητα, όπως τα ρυτά ταύρων και τα ανθρωπόμορφα κύπελλα. Υποστηρικτής της παρούσας άποψης ήταν και ο I. Hodder (1982).

⁹² Hamilakis, 1998, 118.

⁹³ Levi, 1962. Branigan, 1970α, 116. Την εν λόγω άποψη είχε εκφράσει σε ένα πολύ πρώιμο στάδιο ο D. Levi. Branigan, 1993, 133. Το νεκροταφείο φαίνεται πως ήταν ιδανικός χώρος για τη τέλεση δρωμένων για τη θεότητα της γονιμότητας. Ο θάνατος και η γέννησή της θεωρείται πως εορτάζονταν δύο φορές κάθε χρόνο, την άνοιξη και το φθινόπωρο μετά από τη συγκομιδή. Οι τελετές ήταν συνδεδεμένες με την καλλιέργεια της γης και αποσκοπούσαν στην απόδοση σεβασμού προς το νεκρό. Φλούδα, 2012, 138. Tsipopoulou, 2012β, 129. Vavouranakis, 2014, 216.

⁹⁴ Blintliff, 2012, 145. Tsipopoulou, 2012β, 118-119. Η αμφιλεγόμενη λατρεία των νεκρών έρχεται σε πλήρη συμφωνία με την έννοια της μνήμης των προγονικών χώρων συνδυαστικά με το φυσικό τοπίο, προσδίδοντας ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα στην ταφική διαδικασία. Σύμφωνα με τον Blintliff, οι χώροι τέλεσης δρωμένων προς τιμή των θανόντων ίσως συνέστησαν μία προδρομική μορφή των μεταγενέστερων ιερών.

αποθηκευτικής και μαγειρικής χρήσης (πίθοι, χύτρες, κύπελλα σε ανεστραμμένη θέση, φιάλες, πρόχοι, πινάκια)⁹⁵.

Ο θάνατος ως κοινωνικό φαινόμενο προσέφερε ευκαιρία για κοινοτικές συναθροίσεις ή νεκρόδειπνα, κυρίως κατά την τέλεση δευτερογενών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα μήνες ή χρόνια μετά από το θάνατο με σκοπό να τιμήσουν τα προγονικά μέλη της μινωικής κοινωνίας (*μνημόσυνα*), αλλά και να ενδυναμώσουν τις σχέσεις των ζωντανών μεταξύ τους⁹⁶. Σύμφωνα με τον A. van Gennep (1960), οι νεκρικές τελετουργίες είχαν τρία στάδια: το διαχωρισμό του νεκρού από την οικογένειά του και την κοινωνική του υπόσταση, τη μετάβαση σε προγονική μορφή και την πλήρη ενσωμάτωση του που επετεύχθη με τη δευτερογενή μεταχείριση των οστών, ως αναπόσπαστο στοιχείο για την ολοκλήρωση της ταφικής διαδικασίας⁹⁷.

⁹⁵ Branigan, 1993, 77-79. Τσιποπούλου, 2017, 303. Τα προαναφερθέντα αγγεία αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα των κεραμικών τυπολογιών και η παρουσία λύχνων ανάμεσά τους δηλώνει τη νυχτερινή ώρα τέλεσης των συναθροίσεων. Vavouranakis, 2007, 56, 152. Schoep, 2018, 203-204.

⁹⁶ Branigan, 1970β. Legarra Herrero, 2014, 14. Αυτή την άποψη διατύπωσε για πρώτη φορά ο K. Branigan το 1970. Vavouranakis, 2017, 389. Triantaphyllou, 2018, 151. Η προγονική λατρεία λειτούργησε ως παράγοντας συνοχής ενός γένους στους θολωτούς τάφους και μίας οικογένειας στους τάφους-οικίες.

⁹⁷ Van Gennep, 1960. Branigan, 1993, 120-121.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΙΘΟΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3^Η ΚΑΙ 2^Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται λεπτομερώς όλες οι ταφές σε χρηστικά αγγεία, κυρίως σε μινωικούς αποθηκευτικούς πίθους και σκεύη μαγειρικής χρήσης, τα οποία βρέθηκαν στην Κρήτη και χρονολογούνται στην 3^η και τη 2^η χιλιετία π.Χ. Βασικοί παράγοντες που λήφθηκαν υπόψη για την παράθεσή τους ήταν το έτος και η τοποθεσία ανεύρεσής τους (Διάγραμμα 2), καθώς σκοπός της εν θέματι εργασίας ήταν η σύνθεση ενός καταλόγου που θα συμπεριλαμβάνει όλες τις πιθοταφές και τους εγχυτρισμούς που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα. Σε αυτό το εγχείρημα της συστηματικής καταγραφής και τεκμηρίωσης της τυπολογίας τους, αλλά και της ευρύτερης ανασκαφικής τους συνάφειας (context), το κύριο υλικό αντλήθηκε από το *Αρχαιολογικό Δελτίο*, αφού η μεγάλη πλειονότητα των ευρημάτων δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά.

I. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ (Χάρτης 2)

Περιοχή Δήμου Ιεράπετρας

1 Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη μινωική πόλη των **Γουρνιών** δραστηριοποιήθηκαν οι ερευνητές R. Seager και E. Hall⁹⁸ στη διερεύνηση του **Βόρειου Νεκροταφείου** (Χάρτης 3) που βρισκόταν σε χρήση από την ΠΜ ΙΙΑ έως και τη ΜΜ περίοδο⁹⁹. Αξιοσημείωτος είναι ο Τάφος ΙΙ της Α. κλιτύος, ο βορειότερος της νεκρόπολης που εφραπτόταν με τον Τάφο Ι¹⁰⁰. Ανασκάφηκε το 1904 από την H.B. Hawes¹⁰¹ και αποτελείτο από δύο ορθογώνιους χώρους, θεμελιωμένους στο φυσικό πέτρωμα που διαχωρίζονταν μέσω θύρας στο ΒΔ τμήμα¹⁰². Η τοιχοδομή του Τάφου ΙΙ ήταν κατασκευασμένη από τοπικό ασβεστόλιθο εσωτερικά και εξωτερικά. Από την είσοδο ήταν προσβάσιμο το Δ. δωμάτιο, ενώ στο μεγαλύτερο Α. (1.70×3.30 μ.) εισερχόταν κανείς από θύρα στο Β. άκρο του τοίχου. Εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις οστών και κρανίων από πρώιμες ταφές, ως αποτέλεσμα των περιοδικών καθαρισμών, συνοδευόμενες με ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ Ι πήλινα¹⁰³ και λίθινα αγγεία, καθώς και άλλα

⁹⁸ Boyd-Hawes et al, 1908.

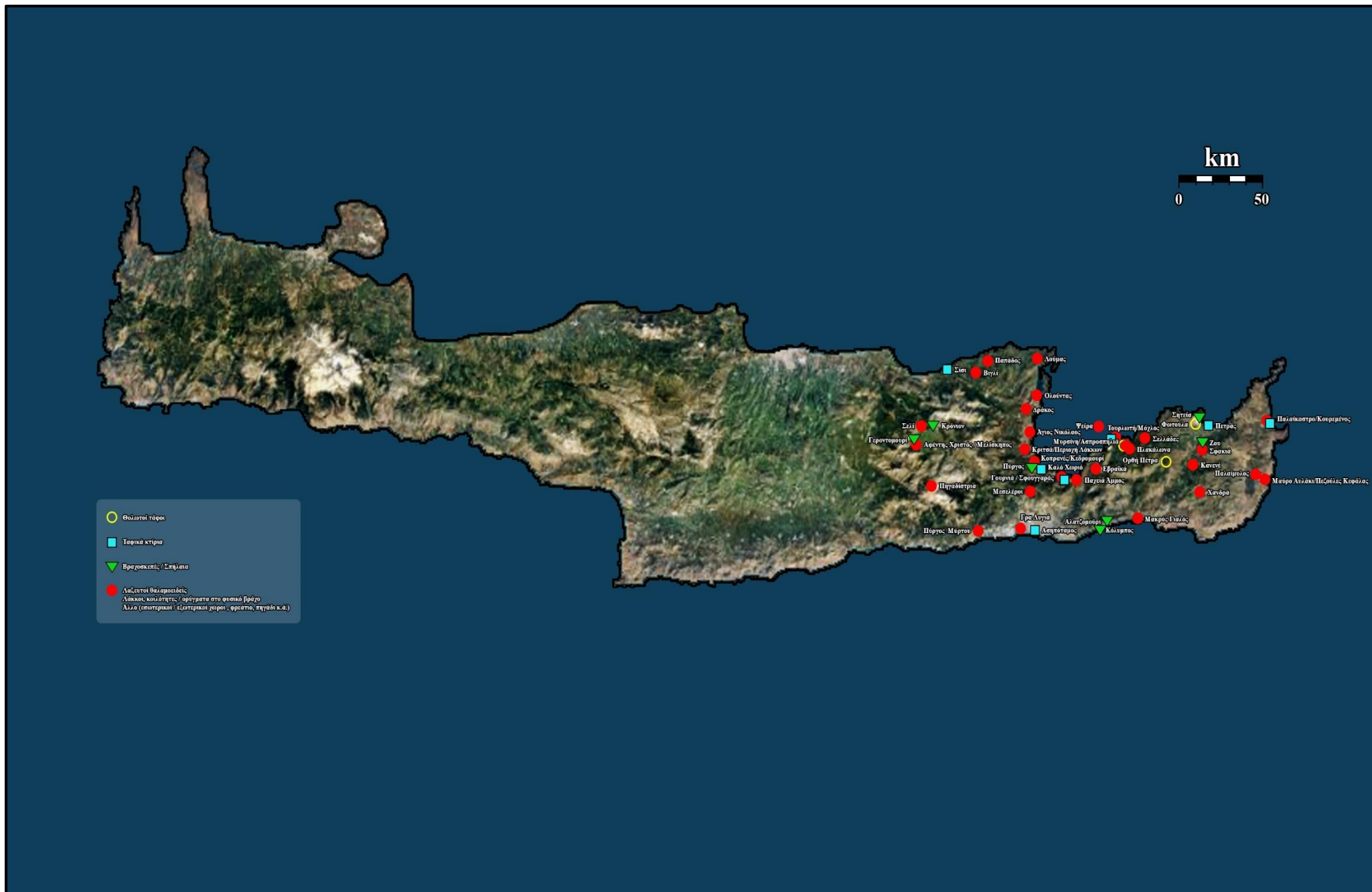
⁹⁹ Vavouranakis, 2007, 26-28. Όπως ανέφερε ο J. Soles, «...a focal point and a center of devotional activity». Στο Βόρειο Νεκροταφείο φιλοξενούνταν άτομα της τοπικής ελίτ, αντίθετα με το Σφουγγαρά που είχαν ταφεί τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Vavouranakis, 2006, 234.

¹⁰⁰ Soles, 1992, 17. Ανάμεσα στους δύο τάφους παρεμβалλόταν στενός διάδρομος (πλάτ. 1.02-1.26 μ.). Legarra Herrero, 2014, 110.

¹⁰¹ Boyd-Hawes, 1904-1905.

¹⁰² Soles, 1992, 24-25.

¹⁰³ Soles, 1992, 21. Η ανασκαφέας χαρακτήρισε την κεραμική ως «a true Kamares deposit», λόγω της χαρακτηριστικής διακόσμησης.

Χάρτης 2. Ταφές σε αγγεία στην Ανατολική Κρήτη που αναφέρονται στο κείμενο.

αντικείμενα. Ανάμεσα στις αποθέσεις εντοπίστηκαν τμήματα λαρνάκων και ταφικών πίθων¹⁰⁴.

2 Στην ίδια θέση με προηγουμένως, στα θεμέλια ενός κτιρίου στο ΒΔ άκρο του οικισμού και Δ. του νεκροταφείου που ονομάστηκε «**Φυλάκειο**», ο Ν. Πλάτων ανέσκαψε στις αρχές του 1960 ταφές της ΠΜ-YM, αν και στην πλειονότητά τους ανάγονταν στη ΜΜ περίοδο. Εικάζεται πως είχαν τοποθετηθεί σε ταφικό περίφραγμα, εντός του οποίου υπήρχε ευμεγέθης πίθος με διακόσμηση, μαγειρικό σκεύος με παιδική ταφή και τρία πώματα λαρνάκων. Πολυάριθμα αντικείμενα, όπως λίθινα ή πήλινα υφαντικά βάρη, τμήμα οψιανού, και λίθινα εργαλεία, ίσως αποτέλεσαν κτερίσματα των νεκρών. Επιπλέον, η παρουσία κωνικών κυπέλλων και μικκύλου αγγείου ενισχύει την πιθανότητα νεκρόδειπνα να συνόδευαν τις ταφικές διαδικασίες¹⁰⁵.

3 Κατά τη διάρκεια έρευνας περί το 1904 στο **Αλατζομούρι**, ΝΑ του χωριού και προς τη Λαγκάδα εντοπίστηκε μία ρηχή βραχοσκεπή, στο εσωτερικό της οποίας φιλοξενήθηκε ένας πλαγιασμένος πίθος που συνοδευόταν από δεκαεπτά αγγεία, κρανίο και μηριαίο οστό πλησίον του στομίου του. Δίπλα στην κεραμική εναποτέθηκαν μεταλλικά αντικείμενα σε αποσπασματική κατάσταση (τμήμα χάλκινου καθρέφτη, τρία τμήματα περόνης, ψήφος από σάρδιο εντός του αγγείου). Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν άλλες τρεις ταφές, μία από αυτές σε λάκκο, περίπου 1 μ. από την επιφάνεια της κοιλότητας του βράχου. Ομοίως, υπήρχε εσωτερικά ένας πίθος τοποθετημένος στη μία πλευρά δίπλα σε δέκα αγγεία, δύο κρανία και ένα κυκλικό κουτί με διακόσμηση (0.24×0.29 μ.), το οποίο έφερε τμήματα κρανίου, οστών και δοντιών ενός βρέφους ηλικίας 12-18 μηνών. Ήταν κτερισμένο με περιδέραιο, αποτελούμενο από εκατόν δεκατέσσερεις ψήφους από στεατίτη, μπλε πορσελάνη και άλλες πρώτες ύλες. Το κρανίο που διατηρούνταν καλύτερα ανήκε σε μία γυναίκα¹⁰⁶.

Στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε το 1992 από τους Κ. Δαβάρα και V. Watrous, οι V. Watrous και D. Haggis συνέβαλαν στην σχεδίαση της πορείας της νέας εθνικής οδού, επισημαίνοντας αρχαιολογικές θέσεις. Για το σκοπό αυτό καταγράφηκαν θέσεις που εντάσσονταν χώροι με πιθοταφές, όπως το Αλατζομούρι. Αποκαλύφθηκαν ΜΜ I-YM I ταφικοί πίθοι στις πλαγιές και την κορυφή του λόφου. Επίσης, μία ΠΜ II-YM I ταφή σε πίθο βρέθηκε στο Β. τμήμα του

¹⁰⁴ Soles, 1992, 17-28.

¹⁰⁵ Watrous, Kaye και McGeorge, 2016, 7-8.

¹⁰⁶ Boyd-Hawes et al, 1908, 46.

χωριού της Παχύαμμου¹⁰⁷. Το επόμενο έτος ήρθαν στο φως από επιφανειακή έρευνα επιπλέον σαράντα επτά θέσεις στις περιοχές Παχύαμμου, Καβουσιού, Μοναστηρακίου, Βασιλικής Ιεράπετρας, εκ των οποίων και νεκρόπολη με ταφές σε λάρνακες και ένα πιθάρι της ΠΜ I-MM IA περιόδου¹⁰⁸.

4 Ενδιάμεσα από τα Γουρνιά και την παράκτια περιοχή προς Β. απλώνεται μία πεδιάδα, η οποία περιβάλλεται από αλλεπάλληλα υψώματα. Στο ανώτερο τμήμα του λόφου Πέρα Αλατζομούρι δεσπόζει το νεκροταφείο του **Σφουγγαρά** (Εικόνες 4-10) που δέχθηκε ταφές από την ΠΜ II-III περίοδο¹⁰⁹. Η πρώτη συστηματική ανασκαφή διεξήχθη από την Ε.Η. Hall το 1910. Από την αρχή κατέστη σαφές πως πρόκειται για εκτεταμένη νεκρόπολη που λειτουργούσε έως την ΥΜ περίοδο¹¹⁰. Βρέθηκε πληθώρα από όστρακα πίθων, σαρκοφάγων και συγκεντρώσεις ακέραιων ταφικών αγγείων. Ήρθαν στο φως συνολικά εκατόν πενήντα πίθοι, οι περισσότεροι εκ των οποίων χρονολογούνται στη ΜΜ III-ΥΜ I περίοδο¹¹¹. Συνήθως, ήταν ανεστραμμένοι και τοποθετημένοι εξολοκλήρου ή κατά το ήμισυ σε μικρό βάθος από την αρχική επιφάνεια του εδάφους¹¹². Στα όρια των ταφικών αποθέσεων της Νεολιθικής, ΠΜ και ΜΜ I περιόδου αποκαλύφθηκαν οι πιθοταφές και μία ΜΜ I λάρνακα¹¹³. Θεωρήθηκε πιθανή η επαναχρησιμοποίηση πρώιμων τάφων, δηλαδή των λάκκων με ταφές σε πίθους ή τύπους μικρότερων αγγείων για την πραγματοποίηση μεταγενέστερων¹¹⁴.

Τα αγγεία με ταφική χρήση καλύπτονταν συχνά με χώμα και μεγάλη επίπεδη λίθινη πλάκα στο άνω τμήμα, όπως και μικρούς λίθους. Το χώμα ανάμεσα και κάτω συμπληρωνόταν με βότσαλα για να συγκρατούνται στην αρχική τους θέση. Οι πίθοι τοποθετούνταν ο ένας δίπλα στον άλλο και διαχωρίζονταν μεταξύ τους από μεγάλους λίθους. Σε λίγες περιπτώσεις τα στόμιά τους σφραγίζονταν με πώματα, αλλά έμεναν στην πλειονότητα ακάλυπτα. Εξαίρεση αποτέλεσε ένα αγγείο που περιείχε δεύτερο αγγείο στο εσωτερικό του. Παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις στο μέγεθος και το σχήμα. Για ταφές βρεφών και παιδιών χρησιμοποιήθηκαν μικρά σκεύη, ενώ μεγαλύτεροι πίθοι για ταφές ενηλίκων. Τα σημεία του χείλους και του πυθμένα είχαν υποστεί

¹⁰⁷ Watrous και Δαβάρας, 1997, 607-608.

¹⁰⁸ Watrous και Δαβάρας, 1998, 499-500.

¹⁰⁹ Hall, 1912, 43. Vavouranakis, 2006, 234. Vavouranakis, 2007, 28-31, 162-163. Legarra Herrero, 2016, 183. Η σύνδεση της εν λόγω νεκρόπολης με το Βόρειο Νεκροταφείο παραμένει άγνωστη. Από τη ΜΜ III περίοδο και έπειτα, οι κάτοικοι των Γουρνιών θάβονταν μόνο στο Σφουγγαρά.

¹¹⁰ Hall, 1912, 43-44.

¹¹¹ Hall, 1912, 43-44. Εφαρμόστηκαν οι ταφικές πρακτικές του ενταφιασμού και της πιθοταφής.

¹¹² Hall, 1912, 45-46.

¹¹³ Vavouranakis, 2007, 28.

¹¹⁴ Hall, 1912, 53-56. Vavouranakis, 2007, 30.

θραύση, ώστε να χωράει ο νεκρός και έφεραν ίχνη φθοράς ή επισκευής. Αν και οι πίθοι προέρχονταν από το οικιακό περιβάλλον, καθιερώθηκε τουλάχιστον ένας τύπος για ταφική χρήση με μικρή βάση και διογκωμένα τοιχώματα¹¹⁵.

Η καλή διατήρηση και πληρότητα των σκελετικών καταλοίπων, αν και δεν έχουν μελετηθεί, έδειξε πως οι ταφές ήταν πρωτογενείς με τους νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση και το κεφάλι στον πυθμένα των πίθων. Το ύψος των τελευταίων ανερχόταν στα 0.32-0.94 μ. και δεν ήταν ακόσμητοι, καθώς μόνο λίγα αγγεία έφεραν πολύχρωμα σχέδια, δείγματα του δίχρωμου ρυθμού που επικράτησε στις ΠΜ ΙΙ, ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι περιόδους. Επιπλέον, κοσμούνταν βάσει του ρυθμού «ανοικτό επί σκοτεινού» και με μοτίβα, όπως κυματοειδείς γραμμές, καταλοιβάδες, σπείρες, ταινίες, γιρλάντες, λευκά άνθη, σχοινοειδές και φυλλοειδές κόσμημα στο χεῖλος και τον ώμο, επάλληλες ζώνες με ρόδακες και κύκλους σε διάστικτη επιφάνεια¹¹⁶. Όσον αφορά τα τυπολογικά στοιχεία (πόδι, προεξέχον χεῖλος) συνέβαλαν στη χρονολόγηση των ταφικών συνόλων¹¹⁷.

Μόνο δεκαπέντε ταφικοί πίθοι συνοδεύονταν από κτερίσματα. Εκτός από ένα ακέραιο αγγείο, περισυλλέχθηκαν από το εσωτερικό και εξωτερικό τμήμα τους όστρακα κυπέλλων, πρόχων και πώμα με γραπτούς ρόδακες. Επίσης, αποκαλύφθηκαν ψήφοι από πηλό, στεατίτη, ορεία κρύσταλλο, χαλκό και μεταλλικά αντικείμενα (πέλεκυς και σφηκωτήρας από χαλκό, τρία δαχτυλίδια). Παράλληλα, βρέθηκε μολύβδινο δαχτυλίδι με παράσταση γυναικείας μορφής. Οι σφραγιδολίθοι είχαν κατασκευαστεί από λίθους (αμέθυστο, σάρδιο, χαλαζία) ή πηλό και ήταν αμυγδαλοειδούς και φακοειδούς σχήματος. Έφεραν εικονιστικές σκηνές με αρχιτεκτονικά στοιχεία, γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, αγγεία και ανεστραμμένα εικονογράμματα σε συνθέσεις με θαλάσσια ζώα¹¹⁸.

5 Η Παχειά Άμμος ή Παχύσαμμος (Εικόνες 11-23) ήταν σε γειτνίαση με άλλες μινωικές θέσεις στο Β. τμήμα του ισθμού της Ιεράπετρας¹¹⁹. Το 1913 αναφέρθηκε τμήμα νεκρόπολης με ταφές σε αγγεία, που χρονολογούνται στην ΠΜ-ΥΜ Ι περίοδο, με την πλειονότητα των πίθων να ανάγεται στη ΜΜ Ι, ΜΜ ΙΙΙ και την πρώιμη ΥΜ Ι

¹¹⁵ Hall, 1912, 58-61.

¹¹⁶ Hall, 1912, 66.

¹¹⁷ Hall, 1912, 62-66. Vavouranakis, 2007, 151-152. Βάσει της κεραμικής και των κτερισμάτων, ο Γ. Βαβουρανάκης καταλήγει πως η νεκρική τελετουργία που περιλάμβανε κυρίως δείπνα ή σπονδές, ήταν πιο διαδεδομένη από την κτέριση των νεκρών στο νεκροταφείο του Σφουγγαρά. Vavouranakis, 2006, 236.

¹¹⁸ Hall, 1912, 66-70. Betancourt, 1983, 43-44. Legarra Herrero, 2014, 109.

¹¹⁹ Vavouranakis, 2007, 46. Η θέση οριοθετείται από το Αλατζομούρι στα Δ. και την Τρυπητή στα Α.

περίοδο¹²⁰. Οι ανασκαφικές εργασίες άρχισαν το 1914 από τον R. B. Seager, ο οποίος εντόπισε τα όρια του νεκροταφείου σε μία έκταση 150×40 μ. Οι ταφές πραγματοποιήθηκαν παραλιακά, σε απόσταση 20 μ. από τη θάλασσα. Τα ταφικά αγγεία τοποθετούνταν εντός λάκκων στην άμμο, βάθους 0.20-2.50 μ., χωρίς σήματα που να δηλώνουν την παρουσία τους. Τα κτερίσματα απουσίαζαν και σε συνάρτηση με την κακή ποιότητα της κεραμικής συνέστησαν ενδείξεις της κατώτερης κοινωνικής θέσης των νεκρών, αντίθετα με τις πλούσιες πιθοταφές του Σφουγγαρά¹²¹. Συνολικά, ήρθαν στο φως διακόσια δεκατρία αγγεία με πρωτογενείς ταφές και έξι λάρνακες. Οι τελευταίες ταφές διεξήχθησαν πάνω στις πρωιμότερες και ευθύνονταν για τη διατάραξή τους, διαπίστωση που ίσως οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δε λαμβάνονται υπόψη προγονικοί δεσμοί. Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί μία ταφή παιδιού που έγινε στο εσωτερικό άλλου αγγείου¹²². Η συνεσταλμένη ήταν η κύρια στάση εναπόθεσης των νεκρών. Το ύψος των πύθων διέφερε σημαντικά, καθώς ανέρχονταν στα 0.40-0.60 μ., εκτός από έναν που υπολογίστηκε στο 1. μ. Συνήθως, δεν έφεραν βαφή, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις κοσμούνταν με σχέδια, όπως οι καταλοιβάδες¹²³. Το στόμιο, οι λαβές και η βάση θραύονταν σκόπιμα, ώστε να διασφαλισθεί αρκετός χώρος για το σώμα του νεκρού¹²⁴. Τα ταφικά αγγεία διαχωρίζονταν από μεγάλους λίθους, τοποθετημένους πλησίον ή περιμετρικά με σκοπό να διατηρούνται στην αρχική τους θέση. Γενικά, οργανώνονταν σε ομάδες τριών, πέντε ή περισσότερων πύθων που ανήκαν σε δέκα με δώδεκα τύπους και ίσως αντιπροσώπευαν τα μέλη μίας οικογένειας. Όμοια με το Σφουγγαρά, προέρχονταν από τον οικιακό χώρο και εμφάνιζαν ίχνη φθοράς. Ο ανασκαφέας διέκρινε είκοσι δύο ομάδες πύθων, βάσει της θέσης ανεύρεσής τους¹²⁵.

Ομάδα Ι. Εντοπίστηκε MM I πύθος που κάλυπτε μικρό αγγείο της ΠΜ ΙΙΙ περιόδου. Το τελευταίο περιείχε οστά βρέφους και ένα κύπελλο. Στο ίδιο επίπεδο υπήρχε λάρνακα και δεύτερος MM I πύθος. Σε μικρή απόσταση είχε τοποθετηθεί MM ΙΙΙ

¹²⁰ Seager, 1916, 6-9.

¹²¹ Vavouranakis, 2007, 157.

¹²² Seager, 1916, 9-11, 15. Vavouranakis, 2007, 122. Όπως έχει αναφέρει και ο Γ. Βαβουρανάκης «Digging the soil was the same as digging the past».

¹²³ Seager, 1916, 14. Το κόσμημα των καταλοιβάδων συναντάται σε εβδομήντα οκτώ από τους διακόσιους δεκατρείς ταφικούς πύθους του νεκροταφείου της Παχύαμμου.

¹²⁴ Για τον ίδιο σκοπό σε εσκεμμένη θραύση υπόκειται και μέρη του σώματος που τοποθετούνταν σε καθιστή θέση με τα γόνατα κάτω από το πηγούνι και τα χέρια γυρισμένα πίσω από τον κορμό, αλλά και δέσιμο των άκρων, του κορμού και της λεκάνης, πριν επέλθει η νεκρική ακαμψία.

¹²⁵ Seager, 1916, 15-30.

πιθοειδές αγγείο με γραπτή διακόσμηση σε ρυθμό «ανοιχτού επί σκοτεινού» που συμπληρωνόταν με σπείρες και όστρεα¹²⁶.

Ομάδα II. Αποκαλύφθηκαν δύο θραυσμένοι και ακόσμητοι πίθοι, καθώς και μικρά πιθοειδή αγγεία με καταλοιβάδες. Τρία αγγεία περιείχαν YM I άωτα κύπελλα¹²⁷.

Ομάδα III. Ήρθαν στο φως δύο αγγεία της MM III-YM I περιόδου με γνωρίσματα των ρυθμών «ανοιχτού επί σκοτεινού» και «σκοτεινού επί ανοιχτού». Η διακόσμηση αποτελείτο από άνθη και ταινίες με σπείρες¹²⁸.

Ομάδα IV. Απαρτιζόταν από πέντε πίθους, τρεις με διακόσμηση καταλοιβάδων, ενώ ο τέταρτος ήταν ακόσμητος και ο πέμπτος χρονολογείται στην πρώιμη YM I περίοδο. Σύνηθες μοτίβο θεωρήθηκαν οι ρόδακες που συνδυάστηκαν με ταινία σπειρών. Επιπλέον, στην επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε μικρός πίθος με προχολή στη βάση¹²⁹.

Ομάδα V. Εντοπίστηκε μικρός πίθος με καταλοιβάδες που περιείχε δύο κύπελλα και λίθινο αγγείο, το οποίο χρονολογεί την ταφή στην ΠΜ III ή MM I περίοδο¹³⁰.

Ομάδα VI. Συγκροτούνταν από έναν αμφορέα και πέντε αποσπασματικά σωζόμενους πίθους. Με εξαίρεση ένα διακοσμημένο MM I πίθο, οι άλλοι ήταν ακόσμητοι¹³¹.

Ομάδα VII. Υπήρχαν τρεις πίθοι, δύο με καταλοιβάδες, ενώ ο τρίτος ήταν άβαφος. Ένα από τα ταφικά αγγεία περιείχε μικρό λίθινο σκεύος. Δίπλα βρέθηκαν δύο σκεύη από στεατίτη, ίσως κατάλοιπα ΠΜ ταφής, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αγγεία που ανήκαν στην YM I ή σε πρωιμότερη περίοδο¹³².

Ομάδα VIII. Αναφάνηκαν οκτώ πίθοι, εκ των οποίων ο πρώτος περιείχε τρία MM κύπελλα και ο δεύτερος ανάγεται στη MM I ή MM III περίοδο, λόγω των σκούρων κυματοειδών ταινιών, κύκλων και σπειρών με λευκά περιγράμματα, αλλά και της ποιότητας του πηλού¹³³.

Ομάδα IX. Συμπεριλάμβανε τουλάχιστον πέντε αποσπασματικούς πίθους. Τα αγγεία είχαν υποστεί διατάραξη. Κεντρικά βρέθηκε έκτος MM III-YM I πίθος που κατέστρεψε τις παλαιότερες ταφές. Οι δύο πρωιμότεροι ανάγονται στη MM I εποχή. Ο ένας περιείχε δύο κύπελλα, ενώ ο άλλος –ήταν διακοσμημένος με καταλοιβάδες και περιελάμβανε ένα κύπελλο. Μερικοί πίθοι έφεραν στην επιφάνεια συνθέσεις με

¹²⁶ Seager, 1916, 15-16.

¹²⁷ Seager, 1916, 16-17.

¹²⁸ Seager, 1916, 17.

¹²⁹ Seager, 1916, 17-18.

¹³⁰ Seager, 1916, 18.

¹³¹ Seager, 1916, 18.

¹³² Seager, 1916, 18-19.

¹³³ Seager, 1916, 19-20.

δελφίνια. Δίπλα τους περισυλλέχθηκε MM III ακόσμητος πίθος με χάλκινο παιδικό ψέλλιο και μεταλλικό κρίκο, σωζόμενο κατά το ήμισυ¹³⁴.

Ομάδα X. Πλησίον λάρνακας αποκαλύφθηκε όρθιος πίθος με καταλοιβάδες. Όστρακο άλλου αγγείου κάλυπτε το λαιμό του πίθου. Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν πρόχους και κύπελλο που χρονολογούνται στη MM III-ΥΜ III περίοδο¹³⁵.

Ομάδα XI. Εκτείνεται πλησίον όρθιου MM III πίθου. Η διακόσμηση αποτελείτο από σκούρες και λευκές ταινίες με κύκλους γύρω από τη βάση και το στόμιο. Επίσης, συμπεριλήφθηκε ένας καλά διατηρημένος πίθος, μακρύτερα από τους υπόλοιπους που κοσμούνταν το Θαλάσσιο Ρυθμό. Το θέμα του χταποδιού αποδιδόταν με το ρυθμό «σκοτεινού επί ανοιχτού». Στο ίδιο σημείο εντοπίστηκε όρθιος ΠΜ III πίθος με σύνθετη διακόσμηση λευκών κύκλων και ρόμβων εν μέσω τριγωνικών σχεδίων¹³⁶.

Ομάδα XII. Βρέθηκαν τέσσερα αγγεία, δύο από αυτά της MM III περιόδου. Το πρώτο έφερε στιγμές, ημικυκλικά μοτίβα και λευκές ή σκούρες ταινίες, ενώ το δεύτερο ήταν ολόβαφο με μαύρο χρώμα χωρίς πυθμένα και κοσμούταν από θαλάσσια σύνθεση με δελφίνια, σύννεφα, κύματα, βότσαλα σε άσπρο βάθος και σχέδια στο λαιμό και το χείλος (γιρλάντες, στιγμές)¹³⁷. Τα δύο τελευταία αγγεία ήταν πιθοειδή με καταλοιβάδες. Πλησίον τους βρέθηκε πίθος με παιδική ταφή¹³⁸.

Ομάδα XIII. Αποτελείτο από δύο MM I πίθους και ένα αγγείο του ίδιου τύπου με καταλοιβάδες που περιείχε δύο κύπελλα. Ένα ταφικό αγγείο έφερε στην επιφάνεια γεωμετρικά μοτίβα που αποδόθηκαν βάσει του ρυθμού «σκοτεινού επί ανοικτού»¹³⁹.

Ομάδα XIV. Ήρθαν στο φως έξι ταφικά αγγεία. Στα καλύτερα δείγματα ανήκε ένας αμφορέας με σκουρόχρωμες σπείρες και φυτικά μοτίβα σε ανοιχτόχρωμο βάθος της MM III-ΥΜ I περιόδου. Σύμφωνα με το σχήμα και το στενό λαιμό του, εικάζεται πως περιελάμβανε είτε βρεφική-παιδική ταφή, είτε ενήλικα που είχε αποσυντεθεί πλήρως. Τα υπόλοιπα αγγεία ήταν ακόσμητα. Εξαίρεση αποτέλεσε ο πέμπτος πίθος που έφερε λευκές ταινίες στον ώμο και τη βάση, εγχάρακτα μοτίβα σε σχήμα V στο χείλος και ανάγεται στη MM III περίοδο. Είχε εναποτεθεί επάνω και ανάμεσα σε όστρακα MM I πίθου με καταλοιβάδες που καταστράφηκε, ώστε εξασφαλίσει χώρο για νέες ταφές¹⁴⁰.

Ομάδα XV. Περιείχε πίθους τοποθετημένους σε διαφορετικά βάθη εντός της άμμου.

¹³⁴ Seager, 1916, 20-21.

¹³⁵ Seager, 1916, 21-22.

¹³⁶ Seager, 1916, 23-24. Popham, 1967, 341.

¹³⁷ Seager, 1916, 24.

¹³⁸ Seager, 1916, 24-25.

¹³⁹ Seager, 1916, 24-25.

¹⁴⁰ Seager, 1916, 25-26.

Επιφανειακά αποκαλύφθηκε πίθος με σχοινοειδές κόσμημα που περιέλαβε κύπελλο. Δίπλα και σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκε πίθος με καταλοιβάδες και μεγάλο ακόσμητο αγγείο σε πλαγιασμένη θέση με κύπελλο εσωτερικά. Χαμηλότερα βρέθηκε MM III πίθος με ίχνη λευκής βαφής. Πλησίον και στο ίδιο βάθος από τα κατάλοιπα προγενέστερων ταφών, προήλθε πίθος με καταλοιβάδες, εντός του οποίου υπήρχαν δύο κύπελλα¹⁴¹.

Ομάδα XVI. Απαρτιζόταν από ένα πίθο σε μεγάλο βάθος με ίχνη λευκής βαφής σε σκουρόχρωμη επιφάνεια που χρονολογείται στη MM III περίοδο. Έφερε ψευδοπροχοή κάτωθι του χείλους. Πίσω του φάνηκαν χονδροειδές τριποδικό αγγείο και MM I αμφορέας. Το μικρό μέγεθός τους δεν ενδείκνυται για ταφές, άρα πρόκειται για κτερίσματα¹⁴².

Ομάδα XVII. Βρέθηκαν τρεις λάρνακες με σκελετικά λείψανα και ένας MM I πίθος.

Ομάδα XVIII. Ο πίθος σωζόταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, κοσμούταν με σκούρες ταινίες που εναλλάσσονταν με ανοιχτές ζώνες, σπείρες και φυλλοειδή ταινία λευκού χρώματος. Χρονολογείται στη MM III-YM I περίοδο.

Ομάδα XIX. Περιλάμβανε μικρό MM I-II αγγείο.

Ομάδα XX. Πρόκειται για αγγείο της πρώιμης MM III περιόδου.

Ομάδα XXI. Εντοπίστηκε MM III πίθος, δίπλα από τον οποίο προήλθε άλλος και περιείχε δύο κύπελλα.

Ομάδα XXII. Φιλοξενούσε έναν από τους πιο ιδιαίτερους πίθους με λευκό στεφάνι σε σκοτεινό βάθος που ανάγεται στη MM III περίοδο¹⁴³.

Στη διάρκεια επιφανειακών ερευνών και περισυλλογής αρχαιοτήτων το 1916, στη Β. παραλία του Ισθμού Ιεράπετρας βρέθηκαν λάρνακες, πίθοι και ΠΜ αγγεία στην Παχύαμμο¹⁴⁴. Το 1951, ο Σ. Αλεξίου αποκάλυψε και ανέσκαψε έναν YM IIIA-B τάφο, έξω από το ομώνυμο χωριό, στην κλιτύ του λόφου. Ήταν λαξευμένος στον κούσκουρα και είχε ελλειψοειδή θάλαμο, κατεστραμμένη είσοδο και μακρύ δρόμο (2.50×0.95 μ.) με κλίση προς Α. Δίπλα στα τοιχώματα εντοπίστηκαν τρεις λάρνακες (Α-Γ)¹⁴⁵. Ανάμεσα στις τελευταίες υπήρχε μικρό όρυγμα πλήρες από οστά. Επάνω από αυτό εντοπίστηκε κυλινδρική πυξίδα με πώμα (διάμ. βάσης 0.165 μ., ύψ. με

¹⁴¹ Seager, 1916, 26-27.

¹⁴² Seager, 1916, 27.

¹⁴³ Seager, 1916, 27-30.

¹⁴⁴ Χατζηδάκης, 1917, 22.

¹⁴⁵ Αλεξίου, 1954, 399-402.

πώμα 0.105 μ.)¹⁴⁶. Έφερε διακόσμηση με ερυθρά ημικύκλια σε κιτρινωπό βάθος, κάτω από ταινία, αποτελούμενη από γραπτές γραμμές, σχηματικά (δικτυωτό) και φυτικά θέματα (πτηνά), όπως και αυτό των «ιερών κεράτων». Περιείχε ψήφους από υαλόμαζα, σάρδιο, αμέθυστο, χρυσό, περόνη από υαλόμαζα και δύο χρυσά δακτυλίδια. Ανάμεσα στα κοσμήματα φάνηκαν μικρά τμήματα οστών, ίσως από τη λάρνακα Β, η οποία εκκενώθηκε για την πραγματοποίηση νέας ταφής.

Σε ιδιοκτησία στην Παχύαμμο το 1964, ήρθαν στο φως τρεις ανεστραμμένοι πίθοι εντός της άμμου και σε βάθος 0.80-1 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους. Το πρώτο αγγείο κοσμούνταν με καταλοιβάδες, το δεύτερο είχε κύπελλο με προχοή και το τρίτο κωνικό κύπελλο σε ανεστραμμένη θέση. Στα περίχωρα εντοπίστηκε κεραμική με διακόσμηση της πρώιμης Νεοανακτορικής περιόδου, πιθανή μαρτυρία για τη χρονολόγηση των ταφών¹⁴⁷. Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το 1986 σε άλλο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις ΜΜ ταφικοί πίθοι, εκ των οποίων ο ένας ήταν ακέραιος και οι υπόλοιποι αποσπασματικά σωζόμενοι¹⁴⁸.

6 Στην παράκτια θέση **Μακρύς Γιαλός** Σταυροχωρίου αποκαλύφθηκαν το 1959 λείψανα ταφών σε ΜΜ πίθους, διακοσμημένους με εμπίεστο κόσμημα σχοινιού και καταλοιβάδων¹⁴⁹.

7 Η ανασκαφική περίοδος στον **Πύργο της Μύρτου** (Εικόνες 24-25) έλαβε χώρα το 1970-1971 με επιβλέποντα τον G. Cadogan¹⁵⁰. Αποκαλύφθηκε ένας διώροφος κτιστός τάφος (5×3 μ.) σε σχήμα ακανόνιστου πολύγωνου στη Δ. πλευρά του οικισμού, η έρευνα του οποίου συνεχίστηκε το 1973. Η είσοδος στο εσωτερικό γινόταν από τη Δ. γωνία και οι τοίχοι απαρτίζονταν από αργούς λίθους. Ο ΝΑ τοίχος ανεγέρθηκε έναντι της πλαγιάς του λόφου με σκοπό τη στήριξή του. Εξωτερικά και περιμετρικά ήρθαν στο φως ένας πλακόστρωτος προαύλειος χώρος με ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ αγγεία (κύπελλα, ρυτό)¹⁵¹, κλιμακοστάσιο και λιθόστρωτος δρόμος με ΒΑ-ΝΔ προσανατολισμό¹⁵². Στο Ν. τοίχο και κάτω από την αρχική επιφάνεια του δαπέδου ήταν ο θάλαμος με ένα υποστύλωμα στο κέντρο του, που συγκρατούσε το ξύλινο δάπεδο του άνω ορόφου, στο οποίο εναποτίθενται προσφορές στους νεκρούς.

¹⁴⁶ Αλεξίου, 1954, 403-405. Παρόμοιες πυξίδες ταφικών συνόλων στην Κρήτη προέρχονται από τα Μάλια, τον Πύργο, τον Άγιο Ονούφριο, την Κνωσό και την Επισκοπή Ηρακλείου.

¹⁴⁷ Αλεξίου, 1967, 441.

¹⁴⁸ Αποστολάκου, 1990, 228. Legarra Herrero, 2015, 76-81.

¹⁴⁹ Πλάτων, 1959, 391.

¹⁵⁰ Cadogan, 1977-1978, 71-74.

¹⁵¹ Soles, 1992, 177-179.

¹⁵² Cadogan, 1977, 630. Hankey, 1986, 135. Soles, 1992, 178.

Δυο οστεοφυλάκια εφάπτονταν με τον τάφο. Το ένα ήταν ελλειψοειδές (1×1.50 μ.) και βρισκόταν στη Ν. γωνία, στο ύψος του κάτω ορόφου, ενώ το άλλο ήταν ορθογώνιο και παρεμβалλόταν του ΒΑ τοίχου και του προαύλειου χώρου. Ήταν προσβάσιμο από την ΝΔ γωνία, μέσω θύρας δίπλα στην κεντρική είσοδο. Στα δύο οστεοφυλάκια μεταφέρονταν τα οστά από τον κύριο θάλαμο που υπολογίζεται πως ανήκαν σε εξήντα πέντε άτομα, κυρίως άνδρες¹⁵³. Στο δεύτερο οστεοφυλάκιο (λάκκος) μεγάλο μέρος του οστεολογικού υλικού, ιδίως κρανία, εντοπίστηκαν εσωτερικά και πλησίον ενός ταφικού πίθου¹⁵⁴. Αν και είναι προφανές από τα ευρήματα (κέρνος, θρανίο) πως ο δρόμος και η αυλή τέθηκαν εκτός χρήσης στη ΜΜ ΙΒ, ο τάφος εξακολούθησε να υποδέχεται ταφές έως την ΥΜ Ι περίοδο, σύμφωνα με τα πήλινα και λίθινα αγγεία, όπως και τους τρίτωνες από το δεύτερο όροφο.

8 Στη θέση **Ασηπόταμος** (Εικόνα 26) ερευνήθηκε το 1973 ένα κατεστραμμένο ταφικό περίφραγμα (1.50×3 μ.), Ν. του οικισμού της Βασιλικής. Είχε ορθογώνιο σχήμα και ήταν κατασκευασμένο από ογκόλιθους. Εσωτερικά φιλοξενούσε τμήματα οκτώ πίθων (ύψ. μέγ. πίθου 0.80 μ.) με σχοινοειδή διακόσμηση και καταλοιβάδες. Βρέθηκαν θραυσμένα οστά και εξωτερικά των πίθων μία οπισθόμητη πρόχους¹⁵⁵.

9 Στην παραλία της **Γρα-Λυγιάς**, Δ. της Ιεράπετρας το 1979 περισυλλέχθηκαν εντός της άμμου τμήματα δύο ταφικών πίθων που απείχαν μεταξύ τους περίπου 60 μ. Έφεραν κόσμημα καταλοιβάδων και τοποθετούνται στη ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο¹⁵⁶.

10 Η βραχοσκεπή στα **Εβραϊκά** που διερευνήθηκε από τις Μ. Τσιποπούλου και Β. Ζωγραφάκη, 1.5 χλμ. Δ. από το Καβούσι Ιεράπετρας και δίπλα στο Καλό Χωριό Μιραμπέλλου, περιείχε δευτερογενείς ταφές σε έξι πίθους, καθώς και δύο λάρνακες, που ανάγονται από την όψιμη Προανακτορική έως την πρώιμη Παλαιοανακτορική περίοδο. Οι ταφές συνοδεύονταν από κύπελλα και δύο σφραγιδόλιθους, προϊόντα του ανακτορικού εργαστηρίου των Μαλίων¹⁵⁷.

11 Σε ακίνητο στους **Μεσελέρους** πραγματοποιήθηκε ανασκαφή το 2007 που έφερε στο φως ταφή σε πίθο. Ήταν τοποθετημένος οριζόντια με ίχνη επισκευής. Από το εσωτερικό του προήλθαν οστά ενός νεκρού, τοποθετημένου με το κεφάλι στον

¹⁵³ Musgrave, 2015, 82-89.

¹⁵⁴ Cadogan, 1980, 907-908. Vavouranakis, 2007, 135. Η μορφή του οστεοφυλακίου μιμείται σχήμα ταφικού πίθου μαρτυρώντας τη χρήση της ταφικής πρακτικής ήδη από την Προανακτορική περίοδο.

¹⁵⁵ Δαβάρας, 1977β, 589.

¹⁵⁶ Δαβάρας, 1987, 405. Vavouranakis, 2007, 42.

¹⁵⁷ Haggis, 2005, 141. Vavouranakis, 2007, 45, 135. Tsiporoulou, 2008, 132. Πανταγιά, 2018, 77.

πυθμένα του αγγείου. Το στόμιό του είχε Α-Δ κατεύθυνση και καλυπτόταν από ένα μικρότερο και θραυσμένο πίθο. Από την τομή περισυλλέχθηκαν όστρακα αγγείων¹⁵⁸.

Δήμος Οροπεδίου Λασιθίου

12 Το διάστημα 1937-1938, τη διερεύνηση του Οροπεδίου Λασιθίου ανέλαβε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή. Μία εκ των θέσεων που ανασκάφηκαν ήταν και το **Σπήλαιο Τραπεζα ή Κρόνιον**, σε απόσταση 800 μ. Δ. από την κοινότητα Τζερμιάδο. Εξωτερικά του σπηλαίου βρέθηκαν σε αναβαθμίδες τμήματα τριών MM I πίθων με όστρακα διαφορετικών τύπων αγγείων (ΥΜ III ψευδόστομος αμφορέας) και άλλα αντικείμενα, όπως τμήμα λίθινου πέλεκυ και ΠΜ III σφραγίδα¹⁵⁹.

Στις δοκιμαστικές τομές 13-16 που χαράχθηκαν εντός του σπηλαίου, φάνηκαν κατάλοιπα ταφών σε πίθους αποσπασματικά διατηρημένους ή ακέραιους, όστρακα πήλινων (κύπελλο) και λίθινων αγγείων (φιάλη, πώμα) των ΠΜ II-III, MM I και III περιόδων και ένα αντικείμενο. Το σπήλαιο κατοικήθηκε για πρώτη φορά στο τέλος της Νεολιθικής εποχής. Από την ΠΜ II-III περίοδο λειτούργησε ως ταφικός χώρος του γειτονικού οικισμού και διατήρησε το χαρακτήρα του έως και τη MM I, από την οποία και έπειτα καθιερώθηκε σαν τόπος λατρείας, ενώ ταφές σε πίθους σημειώθηκαν από τη MM III περίοδο στις κάτω πλαγιές του Κάστελλου¹⁶⁰.

Πίθοι και λάρνακες εντοπίστηκαν στο Σπήλαιο του Πύργου που πιθανώς χρονολογούνται στην ΠΜ III-MM IB περίοδο¹⁶¹.

13 Παράλληλα, το **σπήλαιο Μεσκίνη** ανασκάφηκε από τους ίδιους μελετητές το 1937-1938 και έδωσε το έναυσμα για τις μετέπειτα έρευνες στην περιοχή με σκοπό την ανεύρεση MM III θέσεων και βραχοσκεπών αρχαιολογικής σημασίας. Η είσοδος του (ύψ. 0.40-2 μ., πλάτ. 2 μ.) ήταν προσβάσιμη από μικρή επίπεδη αναβαθμίδα. Το σπήλαιο απλωνόταν προς Δ., Α. και Ν. (βάθ. περ. 20 μ.) και με πάχος της επίχωσης στα 0.40-0.60 μ., αν και σε πολλά σημεία πρόβαλε το βραχώδες πέτρωμα. Για τη διερεύνησή του χώρου έγιναν πέντε δοκιμαστικές τομές που απέφεραν πολυάριθμα MM I και MM III όστρακα (κύπελλο, τρίλοβη οινόχνη) και τρία της Νεολιθικής εποχής. Η στρωματογραφία ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη, αλλά στην τρίτη τομή αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο MM I πίθων με οστά, τα οποία είχαν υποστεί θραύση.

¹⁵⁸ Αποστολάκου, 2014, 1228.

¹⁵⁹ Pendlebury, Pendlebury και Money-Coutts, 1940, 3, 6-8. Watrous, 1982, 42-43. Legarra Herrero, 2014, 78.

¹⁶⁰ Pendlebury, Pendlebury και Money-Coutts, 1940, 14-15. Watrous, 1982, 13, 42-43.

¹⁶¹ Legarra Herrero, 2014, 73-74.

Από τα ευρήματα φαίνεται πως ο χώρος χρησιμοποιήθηκε πρωτίστως για κατοίκηση και αργότερα για πιθοταφές¹⁶².

14 Στη θέση **Σελί** αποκαλύφθηκαν όστρακα ταφικών πίθων της MM περιόδου¹⁶³.

15 Στη θέση **Πηγαδίστρια**, Δ. του ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης εντοπίστηκαν από τον L.V. Watrous το 1973 όστρακα σε αναβαθμούς μέχρι το τέλος της πεδιάδας. Πρόκειται για MM-YM αγγεία (κύπελλα, κύλικες, φιάλη, πίθοι) και της Γεωμετρικής περιόδου. Η παρουσία MM πίθων και λάρνακας μαρτυρά τη χρήση του χώρου ως νεκρόπολη του ΠΜ II-MM III οικισμού στον Αφέντη Χριστό και μετά, κατά τη MM III-YM I στο Καμινάκι και την Αγία Παρασκευή¹⁶⁴.

16 Εν μέσω της ίδιας έρευνας, στη θέση **Μελίσκηπος**, 200 μ. προς Δ. του χωριού Πλάτη, περισυλλέχθηκαν όστρακα πίθων και άλλων αγγείων (κύπελλα), πλήρη απομίμηση λίθινου κυπέλλου, κέρνος και δύο λεπίδες οψιανού, τα οποία ανάγονται στη MM I-YM IIIΓ περίοδο. Εικάζεται πως πρόκειται για το MM I-YM I νεκροταφείο του γειτονικού οικισμού¹⁶⁵.

17 Το ταφικό σπήλαιο του **Άγιου Χαράλαμπου** αποκαλύφθηκε το 1976 και από τη διεξοδική διερεύνησή του φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκιο για δευτερογενείς ταφές από την Τελική Νεολιθική έως και τη MM IIB περίοδο. Δεσπόζει στο Α. τμήμα του ομώνυμου χωριού. Η ανασκαφή του διενεργήθηκε σε δύο περιόδους (1976-1983, 2002-2003) από την Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Τη διεύθυνση και εποπτεία των εργασιών ανέλαβαν οι P. Betancourt και K. Δαβάρας. Το σπήλαιο φιλοξενεί μία από τις μεγαλύτερες και πιο πλήρεις αποθέσεις οστεολογικού υλικού στην Κρήτη, αφού διαθέτει οστά από κάθε μέρος του σκελετού, αντιπροσωπεύονται όλες τις ηλικίες και από τη μελέτη του τεκμηριώθηκαν οι πρωιμότεροι τρυπανισμοί.

Η κεραμική που ανευρέθηκε ήταν τοπικής παραγωγής, ενώ δεν έλειπαν και οι εισαγωγές από τον κόλπο του Μιραμπέλλου, τη Μεσαρά, την Κνωσό και τα Μάλια. Στα ευρήματα συμπεριλήφθηκαν ειδώλια, σφραγίδες, λίθινα εργαλεία, κοσμήματα και όπλα. Όσον αφορά τη δομή του χώρου, διέθετε είσοδο από απόκρημνο μέρος, η οποία επέτρεπε την πρόσβαση στους θαλάμους που συνδέονταν μεταξύ τους. Το Δωμάτιο 5 στο Β. τμήμα και σε κατώτερο επίπεδο από τα υπόλοιπα, ήταν το

¹⁶² Pendlebury, Pendlebury και Money-Coutts, 1940, 6, 17, 24. Ζώης, 1973, 118. Vavouranakis, 2014, 204.

¹⁶³ Vavouranakis, 2004, 205.

¹⁶⁴ Watrous, 1982, 61.

¹⁶⁵ Watrous, 1982, 64.

μεγαλύτερο. Πρόκειται για ελλειψοειδές διαμέρισμα με ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό, το οποίο ήταν προσβάσιμο μέσω των Δωματίων 3 και 4. Περιείχε στο εσωτερικό του αναμοχλευμένα σκελετικά λείψανα, ιδίως κρανία και μακρά οστά. Ένα αξιόλογο εύρημα υπήρξε ένα ταφικό αγγείο με χαμηλό πόδι από το ανώτερο στρώμα¹⁶⁶.

18 Στη θέση **Περβόλι** στον Άγιο Χαράλαμπο Γεροντομουρίου, κάτω από την επαρχιακή οδό και την είσοδο του ταφικού σπηλαίου, διανοίχθηκε φρέαρ γεώτρησης το 1996. Στη διάρκεια των εργασιών κατεστράφη μεγάλο τμήμα ευρύστομου πίθου¹⁶⁷ (ύψ. 1 μ., διάμ. στομ. 0.45 μ.) της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου. Ήταν τοποθετημένος οριζόντια και τον συγκρατούσαν λίθοι. Το στόμιο με προσανατολισμό προς Β-ΒΔ, σφραγιζόταν με σχιστόπλακα. Εντός του πίθου βρέθηκαν ολιγάριθμα οστά, μάλλον πρωτογενούς ταφής με το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση και το κεφάλι στο στόμιο. Ίσως, πρόκειται για νεκρόπολη ταφικών πίθων, η οποία λειτουργούσε σε συνάρτηση με το σπήλαιο. Η απουσία κρανίου από την ταφή και ο εντοπισμός συγκεντρώσεων κρανίων στο σπήλαιο στηρίζουν την άποψη για ομαδική ανακομιδή ή απόρριψη κρανίων στο εσωτερικό τμήμα του¹⁶⁸.

19 Από το λόφο **Αφέντη Χριστού Καμινακίου** που προήλθαν στο παρελθόν ΠΜ-ΜΜ ευρήματα, συγκεντρώθηκαν εν μέσω αυτοψίας το 1996, όστρακα πίθου κάτω από το Ν. φρύδι του υψώματος, μάλλον ταφικής χρήσης¹⁶⁹.

Δήμος Αγίου Νικολάου

20 Στην **Ολούντα**, δηλαδή τη σημερινή Ελούντα (Εικόνες 27-28) σε χαμηλό ύψωμα με θέα στη θάλασσα και δίπλα στην πόλη του Αγίου Νικολάου ήρθε στο φως ΥΜ ΙΙΑ1-Β νεκροταφείο που ανασκάφηκε το 1937 από τον H.V. Effenterre στο πλαίσιο της έρευνας από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή¹⁷⁰. Ιδρύθηκαν διαφορετικοί τύποι τάφων, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση τους από μετακινούμενες ομάδες ναυτικών-εμπόρων και σημειώθηκαν ταφές σε πρώιμες λάρνακες, οι οποίες συνοδεύονταν από λίγα κτερίσματα και εναποτέθηκαν είτε σε βραχώδεις κοιλότητες, είτε σε λάκκους στο έδαφος. Τρεις από αυτές περιείχαν καύσεις επτά νεκρών. Επιπλέον, λείψανα ενταφιασμών ανευρέθηκαν στις κοιλότητες

¹⁶⁶ Betancourt, 2012, 533-536. Για το σπήλαιο του Αγίου Χαράλαμπου, βλ. Betancourt et al, 2008, 539-605. Tsiropoulou, 2008, 132. Επίσης, για την κεραμική του σπηλαίου, βλ. L. Langford-Verstegen, 2015.

¹⁶⁷ Ηλιόπουλος, 2001α, υποσημ. 5, 654. Το ταφικό αγγείο παρουσιάζει ομοιότητες με τους πίθους από τα νεκροταφεία της Παχειάς Άμμου και του Σφουγγαρά.

¹⁶⁸ Ηλιόπουλος, 2001α, 654. Betancourt et al, 2008, 539-605.

¹⁶⁹ Ηλιόπουλος, 2001β, 658.

¹⁷⁰ Van Effenterre, 1948. Davaras, 1973, 163-164. McGeorge, 2009, 40.

των βράχων. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση των εικοσιπέντε ταφικών πύλων σε πλάγια θέση που περιείχαν καμένα οστά με εξαίρεση τρεις βρεφικές πιθοταφές. Δέκα τεφροδόχα αγγεία ήταν ακτέριστα, ενώ ένας πίθος κτερίσθηκε με πέντε αγγεία και άλλοι δέκα με ένα αγγείο. Οι πιο αντιπροσωπευτικοί τύποι αγγείων ανήκαν στο ΥΜ οικιακό ρεπερτόριο κεραμικής¹⁷¹ και δεν διέθεταν λαβές, όπως στα Σεράγια της Κω και την Κύπρο¹⁷².

21 Στο πλαίσιο ισοπέδωσης ενός οικοπέδου στον **Άγιο Νικόλαο** Μιραμπέλλου το 1951 αποκαλύφθηκε ΜΜ τάφος που περιλάμβανε ελλειψοειδή λάρνακα, μικρό ταφικό πίθο και ένα κύπελλο, πιθανώς κτέρισμα¹⁷³.

22 Το ίδιο έτος, κατά τη διάνοιξη οδού από την **Κριτσά** (Εικόνες 29-30) προς το οροπέδιο Καθαρού βρέθηκαν από τον Ν. Πλάτωνα δύο λαξευτοί τάφοι σε κοιλότητες σχιστόλιθου που περιείχαν διακοσμημένα αγγεία, μάλλον από τοπικά κέντρα παραγωγής, όπως στην Ιεράπετρα. Περιείχαν πολλά πήλινα (ψευδόστομοι αμφορείς) και δύο λίθινα αγγεία που συνόδευαν λάρνακες. Ο μικρότερος τάφος ήταν μεταγενέστερος και περιείχε ταφή σε επιμήκη αβαθή λεκάνη, ελλειψοειδούς σχήματος. Επίσης, δύο κυλινδρικές πυξίδες (αρ. 172-173, ύψ. 0.32 μ., διάμ. στομ. 0.16 μ., διάμ. βάσ. 0.20 μ.) με διακόσμηση ιερών συμβόλων εσώκλειαν καμένα οστά από άνδρα 25-35 ετών και έφηβο 14-15 ετών, άνδρα 35-40 ετών και παιδί 5-7 ετών, αντίστοιχα. Το εύρημα αποτελεί από τις αρχαιότερες μαρτυρίες καύσης στο νησί κατά την ΥΜ περίοδο¹⁷⁴.

23 Στην **Περιοχή των Λάκκων**, περίπου 1 χλμ. από την Κριτσά ανευρέθηκε λαξευτός θαλαμοειδής τάφος με μακρύ δρόμο που κατασκευάστηκε στην ΥΜ ΙΙΒ. Την επόμενη περίοδο καθαρίστηκε από τα οστά και χρησιμοποιήθηκε εκ νέου για δύο ταφές σε λουτροειδείς λάρνακες και μία ταφή σε μεγάλο ταφικό πίθο¹⁷⁵.

¹⁷¹ Kanta, 2001, 62-63. Ένας ιδιαίτερα προβληματικός τύπος τεφροδόχου αγγείου ήταν του μεγάλου πιθοειδούς αμφορέα με τις κάθετες λαβές που εκφύονταν από το χείλος ή το μέσον του λαιμού και κατέληγαν στον ώμο. Δεν ήταν προϊόν μινωικής ή μυκηναϊκής προέλευσης και τα κοινά στοιχεία που παρουσίαζε με τον αμφοροειδή κρατήρα, ανάγουν τη χρονολόγησή του από την ΥΜ ΙΙΓ έως την Υπομινωική περίοδο.

¹⁷² Kanta, 2001, 59-68. Πανταγιά, 2018, 69. Η δημοσίευσή των ευρημάτων έγινε στο σύγγραμμα «Necropoles du Mirabello» που εκδόθηκε το 1939 και ήταν μέρος της σειράς *Etudes Cretoises*. Η σύνδεση με το μυκηναϊκό πολιτισμό είναι προφανής σε πολλές εκφάνσεις των ταφών της Ολούντας, ιδίως στην κεραμική που προέρχεται σε μεγάλο ποσοστό από κεραμικά εργαστήρια της Κυδωνίας. Παράλληλα, είναι έκδηλες οι σχέσεις και με περιοχές, όπως η Κάρπαθος και η Έγκωμη της Κύπρου, ως απόρροια ενός οργανωμένου θαλάσσιου εμπορικού δικτύου.

¹⁷³ Πλάτων, 1951, 444. Cook, 1952, 111.

¹⁷⁴ Πλάτων, 1951, 445. Cook, 1952, 111-112. Davaras, 1973, 162. Paschalidis, 2009, 16. Η τοποθέτηση δύο ή περισσότερων ατόμων στο ίδιο αγγείο, ίσως υποδεικνύει συγγενικές σχέσεις (γονιό και παιδί).

¹⁷⁵ Τσιμπούλου και Little, 2001, 86. Πανταγιά, 2018, 70.

24 Στη θέση **Πύργος** της Ελούντας ανασκάφηκε τάφος με Α. προσανατολισμό περί το 1973, ο οποίος υπήρξε μέρος ΥΜ-ΠΓ νεκροταφείου που είχε ερευνηθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Η ταφή τοποθετήθηκε μέσα σε κοιλότητα βράχου, βάθους 0.40 μ. και καλύφθηκε με χώμα. Η ανασκαφή έφερε στην επιφάνεια τμήματα πίθου (αρ. ευρ. 5187, ύψ. 1.02 μ., διάμ. βάσ. 0.35 μ.) με σχοινοειδές κόσμημα. Το ταφικό αγγείο περιείχε καμένα οστά και χρονολογείται στην Υπομινωική περίοδο. Από το ταφικό σύνολο προήλθαν δέκα αγγεία (υψίποδη κύλικα) και άλλα αντικείμενα (ΥΜ ΙΑ λίθινο σφραγιδόλιθος)¹⁷⁶.

25 Στο ξενοδοχείο **Elounda Bay** (Εικόνα 31) συλλέχθηκαν στη διάρκεια εργασιών, το 1973, δύο κατεστραμμένοι ταφικοί πίθοι με οστά, που χρονολογούνται από την ΥΜ έως την Υπομινωική περίοδο¹⁷⁷.

26 Σε διάνοιξη δρόμου το 1979 από τις Σέλλες προς την παραλία, στο **Λούμα** (Εικόνα 32) καταστράφηκε ΥΜ ΙΙΙ λαξευτός τάφος (ύψ. 1.30, διάμ. 1.65 μ), ενώ ένας πίθος και ένας ψευδόστομος αμφορέας διατηρήθηκαν αποσπασματικά. Το ταφικό οικοδόμημα είχε σφαιρικό σχήμα και είσοδο με ΒΑ προσανατολισμό, φραγμένη με λίθους. Στο χώρο μεταξύ της εισόδου και του θαλάμου υπήρχε αναβαθμίδα. Εντός του τελευταίου αποκαλύφθηκε πίθος (αρ. ευρ. ΜΑΝ 7454, ύψ. 1.03 μ., διάμ. χείλ. 0.53 μ.), σωζόμενος κατά το ήμισυ και τοποθετημένος στη μία πλευρά. Εξωτερικά έφερε έξι κάθετες λαβές και σχοινοειδή διακόσμηση. Το στόμιό του προς Α. καλυπτόταν με στενή επίπεδη πλάκα και περιμετρικά συγκρατούνταν από λίθους. Εσωτερικά περιείχε ένα θραυσμένο κρανίο και λίγα οστά¹⁷⁸.

27 Στην περιοχή Ίστρον του Μιραμπέλλου, στο παραθαλάσσιο **Καλό Χωριό** (Εικόνες 33-34) και σε απόσταση 7 χλμ. από το Δ. άκρο της πόλης των Γουρνιών αποκαλύφθηκε το 1991 και ανασκάφηκε το 1993 μέρος παλαιοανακτορικής νεκρόπολης με δευτερογενείς αποθέσεις σε πίθο και μικρές λάρνακες που δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση. Τα ταφικά στρώματα ήταν διαταραγμένα εξαιτίας της ανέγερσης σύγχρονου τοιχείου¹⁷⁹. Κάτω από αυτό σημειώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, πιθανώς περιφραγμάτων (Α-Β) σχετιζόμενων με λατρευτικά δρώμενα, τα οποία εικάζεται πως είχαν δεύτερο όροφο. Στο πρώτο εσωκλείονταν έξι σαρκοφάγοι

¹⁷⁶ Δαβάρας, 1977β, 586-587.

¹⁷⁷ Δαβάρας, 1980, 932.

¹⁷⁸ Δαβάρας, 1987, 405.

¹⁷⁹ Haggis, 1996, 645-647.

και στο δεύτερο ένας ταφικός πίθος. Είναι πιθανή η κατασκευή τους στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο, αν και δε διασαφηνίζονται οι μεταξύ τους σχέσεις¹⁸⁰.

28 Στη θέση **Παπάδος**, σε μικρή απόσταση από το Τσαμπί Μιραμπέλλου και επί της επαρχιακής οδού περισυλλέχθηκε το 1998 ένας ΜΜ ταφικός πίθος (ύψ. περ. 1 μ., διάμ. βάσ. 0.30 μ.). Το αγγείο σωζόταν κατά το ήμισυ και ήταν τοποθετημένο σε οριζόντια θέση, εντός κοιλότητας βράχου. Το στόμιό του είχε Α. προσανατολισμό και η επιφάνειά του έφερε σχοινοειδές κόσμημα. Στον πυθμένα του βρέθηκε κρανίο και πλησίον θραύσματα μικρού αγγείου και καμπύλο χάλκινο έλασμα γύρω από οστό¹⁸¹.

29 Μεταξύ των οικισμών **Δράκος** και Καλό Λάκκος έγινε έρευνα το 2002, από την οποία ήρθαν στο φως δύο ταφές σε πίθους μπροστά από την είσοδο κτιρίου και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙ-ΙΙΓ περίοδο. Παλαιότερα, εκσκαφή είχε καταστρέψει και παρασύρει πιθοταφές, που βρέθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση. Τα αγγεία ήταν τοποθετημένα οριζόντια με το στόμιο προς Β. και περιβάλλονταν από πρόχειρη λιθοκατασκευή σε σχήμα Π (2.60×1 μ.) με εγκάρσιο διαχωριστικό. Επίσης, είχαν εναποτεθεί πάνω σε πρωιμότερα σκελετικά κατάλοιπα στο Β. τμήμα.

Ο Τάφος 1 περιείχε ένα πίθο σε τμηματικά σωζόμενο πλακόστρωτο δάπεδο, στην Α. πλευρά της κατασκευής από λίθους. Το αγγείο έφερε πλαστικές ταινίες με εγχάρακτη σχοινοειδή διακόσμηση. Περιλάμβανε ιδίως μακρά οστά, ενώ εξωτερικά υπήρχαν δύο αγγεία. Ο πίθος του Τάφου 2 αποκαλύφθηκε πάνω από δύο αγγεία διατηρημένα αποσπασματικά (σκυφοειδές αγγείο, ψευδόστομος αμφορέας) και δίπλα σε δύο λεπίδες οψιανού. Κοσμούνταν με πλαστικές ταινίες, εγχάρακτο σχέδιο ιχθυάκανθας και εμπεριείχε ελάχιστα οστά¹⁸².

30 Το Βρόκαστρο στον κόλπο Μιραμπέλλου δεσπόζει Ν. του Αγίου Νικολάου και Δ. των Γουρνιών. Ερευνήθηκε συστηματικά στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, όπου έγιναν διαδοχικές σωστικές ανασκαφές στην περιοχή. Ταφικά κατάλοιπα προήλθαν από δύο θέσεις, η μία εκ των οποίων εντοπίστηκε στο λόφο **Κοπρανές** με δύο ορθογώνιους κτιστούς τάφους που περιείχαν λάρνακες και ταφικούς πίθους της ΜΜ Ι-ΙΙ περιόδου. Αυτοί ανεγέρθηκαν επάνω σε αρχαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα ΠΜ

¹⁸⁰ Haggis, 1996, 647-681. Τα σχέδια του J. Soles των παλαιοανακτορικών ταφικών περιφραγμάτων του Β. Νεκροταφείου των Γουρνιών αποτελούν τα πλησιέστερα παράλληλα σε σχήμα και μέγεθος με τις αντίστοιχες κατασκευές από το Καλό Χωριό.

¹⁸¹ Ηλιόπουλος, 2004, 880.

¹⁸² Ζωγραφάκη, 2012, 494.

I-II οικισμού, ο οποίος εκτεινόταν προς Α. Ανάμεσα στους Τάφους I, VI και V αποκαλύφθηκαν ενταφιασμοί και καύσεις¹⁸³.

31 Στο πλαίσιο ανασκαφών στο Βρόκαστρο βρέθηκαν στο λόφο **Κεδρομυρίου** ταφικοί πίθοι της Μετανακτορικής περιόδου.

32 Στη θέση **Μπούφος** ή εναλλακτικά **Κεφάλι Αγίου Αντωνίου** στο Σίσι (Χάρτης 4, Εικόνες 35-40), περίπου 4 χλμ. προς Α. από το ανάκτορο των Μαλίων άρχισε ανασκαφή υπό την αιγίδα της Βέλγικης Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και τη διεύθυνση του J. Driessen. Το 2009 συνεχίσθηκαν οι εργασίες στο νεκροταφείο της ΠΜ ΠΑ-ΜΜ ΙΒ περιόδου, το οποίο απλώνεται σε αναβαθμίδες στο χαμηλότερο τμήμα της ΒΑ πλαγιάς του λόφου σε επαφή με τη θάλασσα. Στο συγκεκριμένο σημείο αποκαλύφθηκε μεγάλη έκταση με ταφική χρήση (Ζώνη 1). Οι τοίχοι των ταφικών οικοδομημάτων ανεγέρθηκαν από μεσαίους και μεγάλους αργούς λίθους και διαπιστώθηκε ότι η πρόσβαση σε αυτά γινόταν από την οροφή¹⁸⁴.

Δύο αγγεία (09-01-0316/OB001, 09-01-0325/OB002) προήλθαν κατά μήκος του Β. τοίχου του διαμερίσματος 1.11 και περιείχαν οστά νεογνών, σύμφωνα με την οστεορχαιολογική έρευνα στη θέση. Πρόκειται για τριποδικό αγγείο με κατακόρυφες λαβές και δίστο αγγείο σε πλάγια θέση, μάλλον κτέρισμα. Άλλο θραυσμένο τριποδικό αγγείο βρέθηκε στη ΒΔ γωνία του ίδιου χώρου. Από τον πυθμένα ήρθαν στο φως σκελετικά λείψανα βρέφους (τμήματα του κρανίου και των πλευρών). Στο κατώτερο τμήμα του υπήρχε ένα πώμα. Στο Ν. τμήμα του διαμερίσματος 1.12 (1.7×2.8 μ.) αποκαλύφθηκαν τέσσερα αγγεία με ταφές νεογνών σε κακή κατάσταση διατήρησης. Πρόκειται για αγγείο με ίσια τοιχώματα, ευρύστομο αγγείο με προεξέχον χείλος, καλυμμένο με ένα ρηχό κύπελλο (0275/OB004) και δύο δίστα τριποδικά σκεύη με διπλή οπή και οριζόντιες λαβές (ύψ. 1 μ.)¹⁸⁵. Επίσης, καταστράφηκε ΜΜ ΙΙ ταφή σε πίθο στο εσωτερικό τμήμα λάκκου, οριοθετημένου από λίθους. Ο πίθος

¹⁸³ Davaras, 1973, 164.

¹⁸⁴ Schoep, 2009. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 41-42. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2015, 4. Το Β. τμήμα του υψώματος ήταν πλήρες με μικρές ορθογώνιες κατασκευές ταφικής χρήσης. Ομοίως με παράκτιες θέσεις της Βόρειας και Ανατολικής Κρήτης θεωρήθηκαν ταφικά κτίρια (Παλαίικαστρο, Μόχλος, Γουρνιά, Μάλια Πετράς). Το νεκροταφείο δεν ήταν ορατό από τον οικισμό. Έως σήμερα έχουν έρθει στο φως τριάντα ορθογώνια διαμερίσματα, τα οποία ανήκουν σε τουλάχιστον δώδεκα τάφους.

¹⁸⁵ Schoep, 2009. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 46-47. Οι ταφές βρεφών χρονολογούνται στην ΠΜ ΠΑ περίοδο και αποτελούν ιδιόζουσες περιπτώσεις γιατί δε συναντώνται σε νεκροταφεία στην Κρήτη.

φιλοξενούσε τα οστά μίας γυναίκας 40 ετών. Επειδή το κεφάλι και μέρος του σώματος προεξείχαν, καλύφθηκαν με τμήμα ενός δεύτερου αγγείου¹⁸⁶.

Στη συνέχεια, ο χώρος 1.17, Ν. των προηγούμενων διαμερισμάτων και στην ανώτερη αναβαθμίδα του λόφου χρησιμοποιήθηκε στη ΜΜ Ι-ΙΙΑ περίοδο. Στη ΒΑ γωνία του εντοπίστηκε όρθιος πίθος ταφικής χρήσης που οριοθετείτο από τοίχους στο Α., Δ. και Ν. τμήμα. Περιείχε τα οστά μίας γυναίκας σε προχωρημένη ηλικία. Είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στον πυθμένα και το σώμα σε συνεσταλμένη στάση. Πιθανόν το κεφάλι μετακινήθηκε εκεί μετά την αποσύνθεση του σώματος. Το πρόσθιο τμήμα του κρανίου περικλειόταν από λίθους μεταγενέστερου τοίχου που κατασκευάστηκε πάνω από την πιθοταφή και συνέστησε την αιτία καταστροφής της. Το αριστερό τμήμα του θώρακα συνδέονταν με τον υπόλοιπο σκελετό, ενώ το δεξί βρέθηκε Ν. του πίθου. Η νεκρή δεν συνοδευόταν από κτερίσματα¹⁸⁷.

Στο χώρο 1.29 ανευρέθηκαν τέσσερις ταφικοί πίθοι, ο ένας εκ των οποίων ήταν πλαγιασμένος κατά μήκος του Ν. τοίχου του διαμερίσματος 1.17. Άλλος πίθος είχε τοποθετηθεί σε επιφάνεια με βότσαλα και συγκρατούνταν από λίθινη κατασκευή κυκλικού σχήματος. Οστά αποκαλύφθηκαν εσωτερικά και περιμετρικά του αγγείου, ένδειξη πως είχε χρησιμοποιηθεί για πολυάριθμες ταφές. Στο άνω τμήμα μίας ταφής ήρθαν στο φως σκελετικά κατάλοιπα από δύο άτομα (κάτω γνάθος παιδιού), ενώ τα μακρά οστά είχαν μεταφερθεί εξωτερικά του αγγείου και πλησίον του Α. τοίχου. Η τελευταία πιθοταφή (2011-1-9675-OB002, 2011-1-9685-OB001) περιείχε νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Βάσει των οστεολογικών δεδομένων ο ελάχιστος αριθμός ατόμων εντός του πίθου ήταν τέσσερις, στους οποίους συμπεριλαμβανόταν και ένα παιδί ηλικίας 4-8.5 ετών¹⁸⁸. Το βοτσαλωτό δάπεδο παρουσίαζε συνέχεια προς Δ. στο χώρο 1.18, όπου βρέθηκε πίθος (2011-1-9500-OB001, 2011-1-9531-OB001) σε οριζόντια θέση και καλυπτόταν από ΜΜ ΙΙΑ αποθέσεις κεραμικής (κύπελλα, πρόχοι, λεκάνες), τμήματα λίθινων αγγείων, λεπίδες οψιανού, οστά και νεότερη ταφή σε πίθο σε κακή κατάσταση διατήρησης¹⁸⁹.

Στο χώρο 1.28 ανευρέθηκε σκελετός παιδιού ηλικίας 2.5-5 ετών κάτω από όστρακα αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο, ο οποίος ανάγεται στην τελική περίοδο χρήσης του διαμερίσματος. Το αγγείο ίσως είχε υποστεί θραύση πριν από την ταφή, όταν χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη του νεκρού σώματος. Τα οστά σώζονταν σε

¹⁸⁶ Schoep et al, 2012, 34-36.

¹⁸⁷ Schoep, Schmitt και Crevecœur, 2011, 48-51. Driessen, 2014, 1197.

¹⁸⁸ Schoep, Schmitt και Crevecœur, 2011, 51-53. Schoep et al, 2012, 27-28, 32-36.

¹⁸⁹ Schoep, Schmitt και Crevecœur, 2011, 54.

κακή κατάσταση και έφεραν μεταθανάτιες αλλοιώσεις, καθιστώντας σαφές πως πρόκειται για πρωτογενή ταφή με το σκελετό σε συνεσταλμένη στάση¹⁹⁰. Από το χώρο 1.29 ανασύρθηκαν τρία ταφικά αγγεία, ένα από τα οποία περιείχε τα κατάλοιπα τουλάχιστον τεσσάρων ατόμων¹⁹¹. Ένας πίθος φιλοξενούσε ένα νεκρό σε απροσδιόριστη ηλικία, πιθανώς έφηβο, από τον οποίο έλειπαν το κρανίο και η κάτω γνάθος¹⁹².

Στο τέλος των εργασιών επιβεβαιώθηκε η αρχική υπόθεση ότι η νεκρόπολη ήταν μεγαλύτερη στο Δ. τμήμα. Στην κατώτερη αναβαθμίδα του λόφου ανεγέρθηκε μεγάλη κατασκευή, αποτελούμενη από δύο χώρους, το Βόρειο δωμάτιο 9.1 και το Νότιο δωμάτιο 9.2. Η ανασκαφή του 2010-2011 εστίασε στο χώρο 9.1 που φιλοξενούσε οστεολογικό υλικό οκτώ νεκρών. Ένας τοίχος με προσανατολισμό B-N, παράλληλος με τον Α. τοίχο διαχωρίζε το χώρο σε δύο τμήματα (Α και Β). Στο πρώτο υπήρχε ένας νεκρός και στο δεύτερο επτά στο σύνολο. Με την έναρξη των εργασιών ανευρέθηκε ταφή σε πίθο στη ΝΑ γωνία του διαμερίσματος. Το περιεχόμενό του διαταράχθηκε από την εναπόθεση γυναίκας σε συνεσταλμένη στάση. Εντός των δωματίων 6 και 8 του κτιριακού συγκροτήματος BC ήρθαν στο φως δύο βρεφικοί εγχυτρισμοί σε ΥΜ ΙΑ πυξίδες. Το πρώτο ταφικό αγγείο ήταν πλαγιασμένο και το στόμιό του φράζονταν από ένα τοίχο του χώρου 6. Το κρανίο εντοπίστηκε εξωτερικά της πυξίδας. Το δεύτερο αγγείο σε πλάγια θέση προήλθε από τη Ν. γωνία του χώρου 8 και ήταν παιδί ηλικίας 3-6 ετών. Τμήμα του σκελετού και του κρανίου προεξείχαν του στομίου της πυξίδας¹⁹³. Από το διαμέρισμα 9.4, το οποίο δε διερευνήθηκε εκτενώς, προέκυψαν τρεις ταφές σε αγγεία¹⁹⁴.

Δήμος Σητείας

33 Στον Τάφο Α στη θέση **Σελλάδες** βρέθηκε τάφος με ΥΜ ΙΙΙΓ ενταφιασμούς και σύμφωνα με το Σ. Ξανθουδίδη εντοπίστηκε μία πυξίδα, στο εσωτερικό της οποίας πρέπει να υπήρχε καύση που ανάγεται στην ΥΜ ΙΙΙΓ ή την Υπομινωική περίοδο¹⁹⁵.

34 Περίπου 2.5 χλμ. προς Β. της Τουρλωτής, στην πλαγιά του λόφου που ανοίγεται στην παραλία του Μόχλου, στη θέση **Πλακάλωνα** (Εικόνες 41-42) αποκαλύφθηκε νεκροταφείο ΥΜ ΙΙΙ θαλαμωτών τάφων από τον R.B. Seager, ο οποίος το ανέσκαψε περί τα 1900. Αργότερα, το 1959 ο Ν. Πλάτων εντόπισε συστάδα

¹⁹⁰ Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 55.

¹⁹¹ Schoep et al, 2012, 31-33.

¹⁹² Schoep et al, 2012, 31-33.

¹⁹³ Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 63-64. McGeorge, 2012, 293-294.

¹⁹⁴ Schoep et al, 2012, 42. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2015, 12.

¹⁹⁵ Davaras, 1973, 163.

τάφων στο φυσικό βράχο που δε διερευνήθηκε περαιτέρω. Σωστική ανασκαφή μόνο δύο τάφων, ενός συλημένου και άλλου ασύλητου διεξήχθη το 1984 από τη Μ. Τσιποπούλου και τον Ν. Παπαδάκη. Ο τάφος που ερευνήθηκε από τον τελευταίο και δημοσιεύθηκε από τον Κ. Πασχαλίδη, είχε στενό δρόμο, λιθόκτιστους τοίχους και σφραγισμένη είσοδο. Η οροφή του κυκλικού θαλάμου (διάμ. 2.7 μ.) σωζόταν σε ύψος 1.6 μ. Η διατάραξη των στρωμάτων στο εσωτερικό ήταν αποτέλεσμα σύλησης και μερικής κατάρρευσης της οροφής¹⁹⁶.

Δεν αναφέρθηκαν ταφές εντός του θαλάμου, αλλά τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, πώμα πυξίδας, πήλινο και λίθινο σφονδύλι και ψήφος από φαγεντιανή με εγχάρακτο μοτίβο. Στο βιβλίο εισαγωγής αρχαιοτήτων του Μουσείου Σητείας καταγράφηκαν τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς, πώμα με ομόκεντρους κύκλους, ίσως τεφροδόχου και το κατώτερο τμήμα στάμνου ή αμφορέα με καμένα οστά (SM 5078, ύψ. 0.139 μ., μέγ. διάμ. 0.204 μ., διάμ. βάσ. 0.124 μ.). Το τεφροδόχο αγγείο είχε σφαιρικό σώμα και έφερε δύο γραπτές ερυθρές ταινίες. Λόγω της τυπολογίας του χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ Γ περίοδο. Σύμφωνα με την P.McGeorge, η οποία ανέλαβε την οστεοαρχαιολογική μελέτη, φιλοξενούσε ελλιπή και θραυσμένα σκελετικά λείψανα άνδρα 20-25 ετών και παιδιού 3-7 ετών, εξαιτίας της επιλεκτικής τοποθέτησης οστών¹⁹⁷. Η κεραμική ανάγεται στην ΥΜ ΙΙΒ-Γ περίοδο και αποτελεί προϊόν εργαστηρίων της Ανατολικής Κρήτης με μυκηναϊκές επιδράσεις. Δύο ψευδόστομοι αμφορείς με ταινιωτή διακόσμηση ήταν Ροδιακής προέλευσης¹⁹⁸.

35 Από το νεκροταφείο στο **Παλαίκαστρο** αξίζει να γίνει αναφορά στο ορθογώνιο Ταφικό Περίφραγμα VII (8.25×9.70 μ.) που βρέθηκε στην κορυφή γειτονικού υψώματος, σε απόσταση 70 μ. από τον Τάφο Ι. Ανασκάφηκε το 1902 από τον R.C. Bosanquet και το 1903 από τον W.L.H. Duckworth. Είχε καταστραφεί στο ΒΑ τμήμα, εξαιτίας της χρήσης λίθων του για την ανέγερση μίας σύγχρονης γεωργικής μονάδας. Κατά τη διερεύνησή του δε φάνηκε η είσοδος. Οι τοίχοι κατασκευάστηκαν από αργούς λίθους. Οι εξωτερικοί ήταν παχύτεροι από τους εσωτερικούς. Εντός του τάφου υπήρχαν τέσσερις παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Α-Δ, που δημιουργούσαν πέντε στενόμακρα και ασύνδετα διαμερίσματα 1, 2 3, 4,

¹⁹⁶ Paschalidis, 2009, 3-4.

¹⁹⁷ McGeorge, 2009, 37-40.

¹⁹⁸ McGeorge, 2009, 37, 39. Paschalidis, 2009, 10, 15-17, 42. Η κοινή ταφική πυρά ενήλικα και παιδιού στην πρόμη ΥΜ ΙΙΙΓ αντικατοπτρίζει το δίκτυο σχέσεων που είχε αναπτύξει η εν λόγω περιοχή με την Κνωσό, την ηπειρωτική χώρα, τη Σκύρο και τα Δωδεκάνησα κατά τη Μετανακτορική περίοδο. Ανάμεσα στα ανθρώπινα οστά από την καύση στην Τουρλωτή ανευρέθηκε μικρό τμήμα οστού από πρόβατο ή κατσίκι, μάλλον κατάλοιπο κάποιου νεκρικού δείπνου.

χωρίς συγκεκριμένες διαστάσεις, αφού μερικά ήταν ορθογώνια και άλλα τετράγωνα. Ίσως, ήταν προσβάσιμα από άνωθεν και διαχωρίζονταν σε μικρότερα με τη συμβολή μεσοτοιχιών μικρού μήκους και προσανατολισμό B-N. Ο τάφος δεν περιείχε, παρά μόνο κρανία και λίγα οστά προηγούμενων ταφών που μεταφέρθηκαν στο κτίριο σε δεύτερη φάση. Βρέθηκαν ενενήντα επτά κρανία, βρεφική ταφή εντός ψηλού δώτου αγγείου και ενταφιασμός με εκατόν σαράντα MM I αγγεία σε ανεστραμμένη θέση (κύπελλα και δίσκοι)¹⁹⁹. Μάλλον η ταφή στο αγγείο ανάγεται στη MM I περίοδο²⁰⁰.

36 Στη θέση **Κουρεμένος** (Εικόνα 43) εντοπίστηκαν το 1960 θραύσματα ταφικών πύλων και σαρκοφάγων που χρονολογούνται στη μινωική εποχή²⁰¹. Αργότερα, περί το 1987, στη ΝΑ γωνία του Κτιρίου 3, κάτω από ερμάριο ή χώρο αποθήκευσης στο Δωμάτιο 26, ήρθε στο φως μία βρεφική ταφή. Κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου βρέθηκε απόθεση κεραμικής με πάχος 0.50 μ., που περιείχε αμφοροειδή κρατήρα με έναν ακέραιο και πλήρως αρθρωμένο σκελετό, μάλλον νεογνού σε συνεσταλμένη στάση. Το στόμιο του αγγείου σφραγίστηκε από μικρό καλάθο. Το περιεχόμενο της ταφής χρονολογείται στην YM IIIA2-B περίοδο²⁰². Στη διάρκεια δοκιμαστικής έρευνας σε ακίνητο ιδιοκτησίας στον Κουρεμένο το 2009, προέκυψαν δύο YM III τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Ακολούθησε η σωστική ανασκαφή τους. Το πρώτο οικοδόμημα (Α) με ΒΑ προσανατολισμό φιλοξενούσε τρεις λάρνακες με οστά και μία από αυτές διπλή ταφή σε πίθο. Από το εσωτερικό του προήλθαν οστά παιδιού πάνω σε ενήλικα. Συνοδεύονταν από κεραμική (επτά ψευδόστομοι αμφορείς, κύπελλο, μυροδοχείο, πρόχους) και χάλκινο εγχειρίδιο²⁰³.

37 Σε έρευνα στο **Βιγλί** εντοπίστηκε τάφος το 2005, λαξευμένος στο βράχο. Υπέστη καταστροφή, πιθανώς εν μέσω των εργασιών διάνοιξης του νέου αγροτικού δρόμου. Από εδώ περισυλλέχθηκαν λίθινο αγγείο, όστρακα πήλινων αγγείων και ενός μινωικού ταφικού πύλου²⁰⁴.

38 Δίπλα σε δοκιμαστική ανασκαφή στη **Σητεία** το 1953, που έφερε στο φως μινωική εγκατάσταση, εντοπίστηκε ένα ταφικό σπήλαιο στην παρυφή ενός βράχου, φυσικά διαμορφωμένο σε μία κυκλική κοιλότητα (διάμ. 2.50 μ.). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν δύο MM I ταφές, η μία σε ταφικό πίθο και η άλλη σε λάρνακα, οι οποίες σώζονταν σε αποσπασματική κατάσταση, εξαιτίας της διατάραξης και

¹⁹⁹ Soles, 1992, 189-191.

²⁰⁰ Legarra Herrero, 2014, 71. Schoep, 2018, 174.

²⁰¹ Πλάτων, 1962, 262.

²⁰² McGeorge, 2011, 4. McGeorge, 2012, 294-295.

²⁰³ Σοφιανού, 2014, 923.

²⁰⁴ Σοφιανού, 2013, 1058.

καταστροφής στη θεμελίωση οικοδομής. Διασκορπισμένα ήταν λίγα οστά και τμήμα του κρανίου, που προηγουμένως βρίσκονταν εντός του ταφικού αγγείου²⁰⁵.

39 Στο χωριό **Κανενέ** περισυλλέχθηκε το 1955 ένας πίθος από το εσωτερικό τάφου²⁰⁶.

40 Το ίδιο έτος διερευνήθηκε η περιοχή **Ζου** Σητείας (Εικόνα 44), αφού η αρχική εικασία για την παρουσία MM ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ τάφων ήταν σχεδόν βέβαιη. Μελετήθηκαν σπηλαιώδεις κοιλότητες εντός χαράδρας που βρισκόταν δίπλα στη μινωική έπαυλη. Εντοπίστηκε ταφικό σπήλαιο, από όπου συγκεντρώθηκαν θραύσματα αγγείων. Ανακατασκευάστηκαν δύο πιθάρια, το ένα με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση άνωθεν κυματοειδών γραμμών και το άλλο μικρό και σφαιρικό με τέσσερεις λαβές, η διακόσμηση του οποίου απέδιδε μίμηση φλεβωτού λίθου εξωτερικά²⁰⁷.

41 Στην κλιτύ υψώματος δίπλα στα **Σφακιά** και Ν. από το σπήλαιο της Ζου το 1955 ανευρέθηκε ΥΜ ΙΙΒ θολωτός τάφος με την είσοδο στα Α., που περιείχε δύο κιβωτιόσχημες λάρνακες, αγγεία μικρού μεγέθους και άλλα αντικείμενα. Δίπλα του αποκαλύφθηκε ένα φρεατοειδές όρυγμα και κάτω από αυτό τμήματα χείλους και πυθμένα MM ταφικών πίθων²⁰⁸.

42 Σε μικρή απόσταση από ορυχείο άμμου πλησίον της θέσης **Ορθή Πέτρα** των Κρυών Σητείας (Εικόνες 45-50), η οποία ήταν γνωστή στον εντόπιο πληθυσμό ως «τσάχαλη» (–εναλλακτική ονομασία για το πέτρωμα του δολομίτη), εντοπίστηκε το 1971 νεκρόπολη που ανάγεται από την ΥΜ ΙΙΙΓ/Υπομινωική έως την ΠΓ περίοδο. Δράσεις αρχαιοκάπηλων σημειώθηκαν το 1972 σε συστάδα δέκα μικρών θολωτών τάφων, περιμετρικά των οποίων απορρίφθηκαν όστρακα ταφικών πίθων από το εσωτερικό τους²⁰⁹.

²⁰⁵ Πλάτων, 1953, 484-485. Πλάτων, 1956α, 292. Legarra Herrero, 2014, 126.

²⁰⁶ Πλάτων, 1955, 568.

²⁰⁷ Πλάτων, 1960, 293-294. Vavouranakis, 2007, 153. Συνολικά περισυλλέχθηκαν τμήματα τεσσάρων πίθων ταφικής χρήσης.

²⁰⁸ Πλάτων, 1960, 294.

²⁰⁹ Δαβάρας, 1977α, 647. Kanta και Davaras, 2004, 150-155. Το νεκροταφείο των Κρυών αποτελεί το θέμα μονογραφίας προς δημοσίευση. Δεσπόζει κάτω από το Κάστρο Monforte ή Monte Forte. Συνολικά, αποκαλύφθηκαν είκοσι επτά τάφοι, οι οποίοι διακρίνονταν σε: α) τετράγωνοι κτιστοί θολωτοί (διαστ. 1.30-1.40 μ., ύψ. 0.80-1 μ.) με δάπεδο εδραιωμένο στο φυσικό βράχο ή στρώμα λίθων, β) ψευδοθολωτοί, κατασκευασμένοι γύρω από ένα πλαγιασμένο πίθο. Οι διαστάσεις τους διέφεραν, καθώς ήταν αντίστοιχες με το μέγεθος του ταφικού αγγείου. Κύριος τρόπος ταφής ήταν ο ενταφιασμός, αλλά εφαρμόστηκε και η καύση. Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν στην Ελεύθερνα. Η ποικιλομορφία των τύπων τάφων αντικατοπτρίζει την έντονη ανάμειξη πληθυσμιακών ομάδων διαφορετικής προέλευσης στην Ανατολική Κρήτη, όπου είναι προφανείς σχέσεις με την ηπειρωτική Ελλάδα και την Κύπρο.

Στην ίδια θέση ερευνήθηκαν το 1974 τετράγωνοι θολωτοί τάφοι. Ο Τάφος II (2×1.80 μ.) κατασκευάστηκε από ογκόλιθους και μικρούς λίθους. Στο λιθόστρωτο δάπεδό του υπήρχε κυλινδρικός πίθος σε πλάγια θέση (ύψ. 0.90 μ.) με δύο σειρές οριζόντιων και κάθετων λαβών στο άνω και κάτω τμήμα, αντίστοιχα. Έφερε σχοινοειδές κόσμημα και εμπέστη ή εγχάρακτη διακόσμηση με γραμμές στην επιφάνεια. Το στόμιό του καλυπτόταν από λίθινη πλάκα. Ο Τάφος III (1.70×1.35 μ.) ήταν όμοιος. Πρόκειται για μικρή και πρόχειρη κατασκευή με ελλειψοειδή ή τετράπλευρο θάλαμο. Ο πίθος (ύψ. 0.84 μ.) στο εσωτερικό βρέθηκε κενός. Διέθετε δύο κάθετες λαβές κάτω από το χείλος και σχοινοειδή διακόσμηση, ενώ το στόμιό του φραζόταν από στενή πλάκα²¹⁰.

Ανασκαφικές εργασίες διεκπεραιώθηκαν και το 1976. Εντοπίστηκαν δώδεκα τάφοι, ακέραιοι ή σε διάφορα στάδια σύλησης. Ο Τάφος 8 (2.10×1.90 μ.) ήταν εξωτερικά ορθογώνιος και κατεστραμμένος στο άνω μέρος. Περιλάμβανε πίθο, τοποθετημένο κατά το ήμισυ στο επιμελώς κατασκευασμένο λιθόστρωτο δάπεδο. Εντός του αγγείου υπήρχαν λίγα όστρακα αγγείων. Ο Τάφος 10 είχε ίδιο δάπεδο και κυκλικό σχήμα εσωτερικά. Έφερε ακέραιο γαστροειδή πίθο (ύψ. 0.465 μ., διάμ. στομ. 0.37 μ.), ιδιαίτερα διευρυμένο προς το άνω τμήμα. Το αγγείο ήταν στραμμένο προς Α. και κενό, γεγονός που παραπέμπει σε βρεφική ή παιδική ταφή, αφού ο τάφος δεν υπέστη σύληση. Προχωρώντας, ο Τάφος 12 ήταν κυκλικός. Στο εσωτερικό του εναποτέθηκε πίθος (ύψ. 0.40 μ., διάμ. 0.35 μ.) με στόμιο προς Α., καλυμμένο με μία λίθινη πλάκα.

Την ίδια ανασκαφική περίοδο, ο ωοειδής Τάφος 13 διακρίθηκε για το στόμιο με ανηφορική κλίση που σφραγίστηκε με λεπτή πλάκα και την αισθητά υψηλή θόλο. Ως συνήθως, το δάπεδό του ήταν λιθόστρωτο. Εντός του τάφου ανευρέθηκε πιθοειδές σκεύος (ύψ. 0.65 μ., διάμ. στομ. 0.485 μ.) με οπή πάνω από τον πυθμένα. Περιείχε σκελετικά λείψανα, μάλλον καμένα και χάλκινο πλακίδιο. Κατάλοιπα ταφών εντοπίστηκαν εκτός και περιμετρικά του αγγείου. Επίσης, ο ελλειψοειδής Τάφος 16 φιλοξένησε πίθο (ύψ. 0.49 μ., διάμ. στομ. 0.31 μ.), ο οποίος ήταν δίωτος και εσώκλειε οστά. Η είσοδος στη στενή πλευρά ήταν φραγμένη από λίθινη πλάκα, αλλά και μικρούς λίθους. Ο θολωτός Τάφος 17 ήταν τετράγωνος με υψηλή θόλο και πλακόστρωτο δάπεδο με αναβαθμίδες για την καλύτερη προσαρμογή του πίθου, αντίθετα με τον Τάφο 18 που ήταν ολικά κατεστραμμένος. Ο τελευταίος διέθετε

²¹⁰ Δαβάρας, 1980, 931-932. Η αρίθμηση των τάφων με λατινικούς και φυσικούς αριθμούς ακολουθεί αυτή που παρουσιάστηκε από τον ανασκαφέα στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*.

χαμηλή θόλο, περίπου ίδια δομή με τον προηγούμενο, καθώς και πίθο, θραυσμένο στο άνω τμήμα²¹¹.

Το 1977 ανασκάφηκαν πέντε τάφοι με πιθοταφές ή εγχυτρισμούς. Αρχικά, ο κυκλικός Τάφος 19 περιείχε ένα πίθο (ύψ. 0.51 μ., διάμ. 0.32 μ.) με το στόμιο προς ΝΑ. Ο Τάφος 20 είχε κυκλικό σχήμα εξωτερικά, ενώ εσωτερικά ήταν τετράγωνος. Το στόμιο του πιθίσκου (ύψ. 0.42 μ.) είχε ΝΑ προσανατολισμό και έφερε λίθινη πλάκα. Δίπλα του βρέθηκε αγγείο. Εν συνεχεία, ο Τάφος 21 ήταν ίδιος σε σχήμα, ψηλός και με πλακόστρωτο δάπεδο. Ο πίθος (ύψ. 1 μ.) είχε εναποτεθεί στη μία πλευρά και σωζόταν κατά το ήμισυ. Εντοπίστηκε εντελώς κενός και τον κοσμούσαν ανάγλυφες ταινίες και εγχάρακτο δικτυωτό σχέδιο. Το στόμιό του ακολουθούσε Β. προσανατολισμό. Ο Τάφος 23, κατά το σύνηθες σχήμα, περιλάμβανε θραυσμένο πίθο (ύψ. 0.50 μ.) με το στόμιο προς ΝΑ, καλυμμένο από πλάκα. Ο Τάφος 24 ήταν ελλειψοειδής με μεγάλο κρατήρα, από τον οποίο έλειπε ο πυθμένας και μία λαβή. Το αγγείο ήταν ανοιχτό και από τις δύο μεριές. Η εν λόγω ταφή, εξαιτίας της τυπολογίας του αγγείου, ίσως χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο²¹².

Δύο ακόμα τάφοι είχαν έλθει στο φως το 1958. Ο Τάφος 26 ήταν ασύλητος. Πρόκειται για μία ιδιόμορφη κατασκευή που θεμελιώθηκε σε σπηλαιώδη ρωγμή ενός βράχου και συμπληρώθηκε με αργούς λίθους. Έτσι, δημιουργήθηκε το δάπεδο του χώρου. Ο θάλαμος ήταν ακανόνιστος και η είσοδος προς Α. φράχθηκε πρόχειρα με λίθους. Όλα τα παραπάνω συνηγορούν πως πρόκειται για ένα οστεοφυλάκιο, εντός του οποίου ανευρέθηκε συγκέντρωση έξι κρανίων και οστών. Στα ευρήματα συγκαταλέχθηκαν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, τρεις κρατηρίσκοι, δύο θήλαστρα, προχοΐσκη, κύπελλο, ακέραιος χάλκινος δακτύλιος και τμήματα άλλου. Τα όστρακα πίθου με σχοινοειδές κόσμημα παραπέμπουν στη χρήση του σκεύους για ταφικούς σκοπούς²¹³.

43 Στη Μυρσίνη Σητείας, στη θέση **Ασπροσπηλιά** ο Ν. Πλάτων ανέσκαψε το 1959 συστάδα λαξευτών θαλαμοειδών τάφων (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Ι, ΙΑ, ΙΒ) της Μετανακτορικής περιόδου που ήρθε στο φως μετά την ισοπέδωση των ανδρών της κλιτύς του γηλόφου. Ο ασύλητος Τάφος Γ, εντός μικρού κοιλώματος περιείχε ταφή νηπίου στο εσωτερικό ενός πίθου με επίπεδο κάλυμμα, η οποία κτερίστηκε με δεκάδες αγγεία. Νοτιότερα αποκαλύφθηκαν άλλα ταφικά σύνολα, εκ των οποίων ο

²¹¹ Δαβάρας, 1984α, 381-382.

²¹² Δαβάρας, 1984β, 336-337.

²¹³ Δαβάρας, 1985, 390-392.

θάλαμος του Τάφου IB περιείχε οστά δύο ταφών στον πυθμένα πίθου που περικλείονταν από λίθινο περίφραγμα. Το αγγείο έφερε δισκοειδές πώμα και συνοδευόταν από είκοσι αγγεία (αλάβαστρα, αμφορίσκους, θήλαστρο, κύαθους, κύπελλα, πρόχους, κυλινδρικό σκεύος, τρίδυμο σκεύος, ψευδόστομα αγγεία) τοποθετημένα είτε πάνω στο κάλυμμά του, είτε στο δάπεδο²¹⁴. Εντός των ορίων της νεκρόπολης βρέθηκαν το 1966 ΥΜ ΙΙΙ γυναικείο ειδώλιο του τύπου της «θεάς με τα υψωμένα χέρια» και δύο ομάδες αγγείων σε καλή κατάσταση διατήρησης. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τμημάτων πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση, πιθανώς ταφικού χαρακτήρα²¹⁵.

44 Επιπλέον, στη **Μυρσίνη** βρέθηκε ο θολωτός Τάφος Α, ένας από τους λιγοστούς που έχουν ανασκαφεί στο Οροπέδιο Λασιθίου. Η ανασκαφή είναι γνωστή μόνο από προκαταρκτική αναφορά. Η έρευνα έφερε στο φως τουλάχιστον εξήντα σκελετούς στο δάπεδο, καθώς και είκοσι πέντε λάρνακες και πίθους. Το υλικό του τάφου ανάγεται χρονολογικά στη ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι περίοδο. Ο Ν. Πλάτων ανέφερε πως βρισκόταν σε χρήση στις τελευταίες φάσεις της Προανακτορικής. Οι πιθοταφές είναι σύγχρονες με την πρώτη εμφάνιση του εθίμου στην περιοχή²¹⁶. Τέλος, στην ίδια θέση ανευρέθηκε μία καύση σε αγγείο της ύστερης ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου²¹⁷.

45 Με αφορμή την παράδοση κρανίων και οστράκων από τον ιδιοκτήτη μίας έκτασης στον **Άγιο Γεώργιο Τουρτούλων** Σητείας, στη ΝΑ κλιτύ του υψώματος Μαντάλια άρχισε ανασκαφική έρευνα το 1959, στην οποία εντοπίστηκε περίφραγμα με πολλές ταφές. Περιείχε δύο δωμάτια, εσωτερικό και εξωτερικό, που διαχωρίζονταν με ένα επίμηκες τοίχιο. Είχαν φθαρεί λόγω των γεωργικών εργασιών. Οι ταφές ήταν αδιατάρακτες μαζί με αγγεία, ενώ υπήρχαν ενδείξεις μετακίνησης των οστών σε κάποιο άλλο σημείο. Συνολικά, ήρθαν στο φως πενήντα αγγεία (κύπελλα, πρόχοι) που εναποτέθηκαν ως κτερίσματα και ανάλογα με το σημείο τοποθέτησής τους, χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Επιφανειακά, περισυλλέχθηκαν τμήματα πίθων, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ταφικοί²¹⁸.

46 Μετά την επισήμανση χωρικού, στη θέση **Φωτούλα** της Πραισού (Εικόνες 51-52) έγινε ανασκαφή το 1960 από την Αρχαιολογική Εταιρεία, κατά την οποία εντοπίστηκε θολωτός τάφος, κατασκευασμένος από μεγάλους λίθους με δρόμο, που

²¹⁴ Πλάτων, 1959, 372-373. Petit, 1990, 53. Vavouranakis, 2007, 24.

²¹⁵ Σακελλαράκης, 1968, 418.

²¹⁶ Legarra Herrero, 2014, 96, 105, 107.

²¹⁷ Paschalidis, 2009, 17.

²¹⁸ Πλάτων, 1959, 372. Vavouranakis, 2007, 43.

χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Είχε ορθογώνιο θάλαμο με εξωτερικές διαστάσεις 7×4.50 μ. και εσωτερικές 4.50×3 μ., ο οποίος βρέθηκε ασύλητος. Η είσοδος του τάφου ΝΔ είχε πλάτος 1.10 μ. και βάθος 1.15 μ. Ήταν σφραγισμένη με λίθους διαφόρων μεγεθών. Η θόλος ανοικοδομήθηκε βάσει του εκφορικού συστήματος και μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι εναποτέθηκαν σε μικρή απόσταση από το δάπεδο του τάφου (1.30-1.50 μ.)²¹⁹.

Δεν εξακριβώθηκε εάν οι ταφές πραγματοποιούνταν από την είσοδο ή μετά την αφαίρεση λίθων της θόλου. Εσωτερικά του τάφου αποκαλύφθηκε ενταφιασμός, ταφή σε λουτροειδή λάρνακα με το νεκρό να συνοδεύεται από πλούσια κτερίσματα (δύο ψευδόστομοι αμφορείς, σφαιρική προχοΐσκη, δακτυλίδι, έλασμα με αργοναύτες, χρυσός ήλος, αιχμή δόρατος, ελεφαντοστέινη λαβή και χάλκινη περόνη). Εντός της σαρκοφάγου, δίπλα στα πόδια του νεκρού είχε τοποθετηθεί ΥΜ ΙΙΙ κυλινδρική κάλπη ή πυξίδα με τοξοειδείς, προεξέχουσες προς τα πάνω κεκλιμένες λαβές. Έφερε τα οστά ενός νηπίου που είχαν υποστεί καύση. Από την ευρύτερη περιοχή προήλθαν όστρακα μινωικών ταφικών πίθων και λαρνάκων²²⁰.

47 Στο σπήλαιο **Μαύρο Αυλάκι** στην Κάτω Ζάκρο σε απόκρημνη πλευρά του βράχου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ήδη από τη Νεολιθική εποχή, εντοπίστηκαν τμήματα πίθων και λαρνάκων. Λόγω της λαθρανασκαφής και της αναμόχλευσης χωμάτων συμπεριλήφθηκαν σε διαταραγμένες αποθέσεις με οστά, λίγα μικρά αγγεία, μερικά του πρώιμου Καμαραϊκού ρυθμού (κύπελλο με προχοή, δύο κύπελλα με ψηλό πόδι, ραμφόστομη πρόχους), δισκοειδές σφονδύλι, λεπίδες οψιανού και όστρεα. Από την κεραμική, οι ταφές ανάγονται στη ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ εποχή²²¹.

48 Προανακτορική ταφή σε πίθο σημειώθηκε το 1966 σε βραχοσκεπή ΒΔ του λόφου **Κόλυμπος**, σε απόσταση περίπου 100-150 μ. από το σύγχρονο χωριό Μαρωνία. Το ΠΜ-ΜΜ Ι ταφικό αγγείο περιείχε οστά και εσωκλείονταν σε βραχώδες στέγασμα, που είχε συληθεί στο παρελθόν. Θεωρείται πιθανή η ύπαρξη πρόσθετων τάφων στη γύρω περιοχή²²².

49 Υπό τη διεύθυνση του Ν. Πλάτωνα διεκπεραιώθηκε η έρευνα στην Κάτω Ζάκρο το 1967 και αργότερα, το 1973. Στο επίκεντρο των ανασκαφών τέθηκαν δύο Ταφικά Περιφράγματα στη θέση **Πεζούλες Κεφάλας** ή **Περβόλια** (Εικόνες 53-54), κατασκευασμένα από μικρούς και ογκώδεις λίθους, συχνά σε συνδυασμό με

²¹⁹ Πλάτων, 1960, 303. Πλάτων, 1962, 262. Davaras, 1973, 162.

²²⁰ Πλάτων, 1960, 303-305. Πλάτων, 1962, 262. Kanta, 2001, 60.

²²¹ Petit, 1990, 54. Μανίκη, 2006, 36. Vavouranakis, 2007, 152.

²²² Σακελλαράκης, 1966β, 418. Vavouranakis, 2007, 50.

πλακοειδείς πέτρες, τα οποία χρονολογούνται στη MM I-II περίοδο. Το Περίφραγμα Α (4.28×6.56 μ.) βρισκόταν στον άξονα Β-Ν, χωρίς εμφανή τρόπο πρόσβασης στο εσωτερικό του. Εικάζεται η ύπαρξη μίας εισόδου στη ΝΑ γωνία ή το άνω τμήμα²²³. Το εν λόγω κτίριο αποκαλύφθηκε στην κλιτύ υψώματος της κοιλάδας, όταν φάνηκαν στην επιφάνεια του εδάφους οστά, όστρακα και ακέραια αγγεία, τα οποία επιβεβαίωσαν την ταφική χρήση του χώρου²²⁴. Το εσωτερικό τμήμα διαχωρίστηκε από κεντρική μεσοτοιχία που ξεκινούσε από το Α. τμήμα, παράλληλα των πλευρικών τοίχων. Περιλάμβανε τρία διαμερίσματα προς Β., θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο, εκ των οποίων το μεγαλύτερο και πιο καλά διατηρημένο ήταν το Α., ενώ το Δ. διακρίθηκε σε δύο επιμέρους χώρους, μερικώς κατεστραμμένους. Οι ταφές έγιναν εντός περιβόλου και του προθάλαμου ή αλλιώς Δωματίου Α (1.72×1.44 μ.), Β (2.08-3.12×1.76 μ.) και Γ (1.96×0.64-1.04 μ.). Τα δάπεδα τους ήταν από πατημένο χώμα. Σε απόσταση 60 μ. και σε χαμηλότερο ύψος ήρθε στο φως το Περίφραγμα Β. Διέθετε ένα ορθογώνιο διαμέρισμα με μία ταφή σε λάρνακα, ενταφιασμούς και περιβαλλόταν από τοίχιο²²⁵.

Στο Ν. τμήμα του χώρου Β του Περιφράγματος Α εναποτέθηκαν ταφές στο εσωτερικό πίθων, τοποθετημένων δίπλα στους τοίχους, αλλά και σε τέσσερις ορθογώνιες λάρνακες. Οι πίθοι διατηρούνταν σε αποσπασματική κατάσταση. Ο τύπος πίθου με δύο σειρές λαβών και καταλοιβάδες επικράτησε στην ύστερη Προανακτορική και πρώιμη Παλαιοανακτορική εποχή²²⁶. Σύμφωνα με τον Μ. Becker, το αποσαθρωμένο οστεολογικό υλικό, αποτελούμενο ιδίως από κρανία, πλευρά και οστά της λεκάνης, υποδεικνύει πως στα περιφράγματα τοποθετήθηκαν ογδόντα ένας νεκροί, στους οποίους συμπεριλήφθηκαν βρέφη, παιδιά 6-8 ετών και τρεις έφηβοι. Τα υπόλοιπα σκελετικά κατάλοιπα πιθανώς απορρίφθηκαν στη διάρκεια καθαρισμών τους. Από το Ταφικό Περίφραγμα Α περισυλλέχθηκαν πενήντα κρανία, εξαιρουμένων των τμημάτων στα δύο επάλληλα στρώματα²²⁷. Συνοδεύονταν από κτερίσματα, όπως π.χ. αγγείο με μορφή τσαγιέρας, δίσκοι σκύφοι, κυλινδρικά και

²²³ Soles, 1992, 198. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την οροφή του περιφράγματος και ο ανασκαφέας θεωρεί πως ήταν αστέγαστο.

²²⁴ Πλάτων, 1969, 190-191. Soles, 1992, 195-197.

²²⁵ Πλάτων, 1969, 191, 193-194. Ζώης, 1997, 62-63, 67. Vavouranakis, 2007, 39.

²²⁶ Legarra Herrero, 2014, 127-128. Αυτό το δωμάτιο αξιοποιήθηκε για πρωτογενείς ταφές και τα άλλα δύο ως οστεοφυλάκια για δευτερογενείς αποθέσεις.

²²⁷ Becker, 1975, 274-276. Πανταγιά, 2018, 84. Η πλειονότητα του τοπικού πληθυσμού έπασχε από αρθρίτιδα, τερηδόνα και περιοδοντίτιδα και το ποσοστό θνησιμότητας ήταν ιδιαίτερα υψηλό για τις ηλικίες 18-50 ετών. Η απουσία σκελετικών λειψάνων βρεφικών και παιδικών ταφών οφείλεται στην επιλογή διαφορετικής τοποθεσίας για την ταφή των ανηλίκων. Προτάθηκε ένα σύνολο εξακοσίων ατόμων για το εν λόγω ταφικό οικοδόμημα.

κωνικά κύπελλα, αλλά και του διώροφου τύπου, ημισφαιρικοί και κυλινδρικοί κύαθοι με ή χωρίς πρόχυση, λεκάνες, τριφυλλόσχημη οينوχοΐσκη, πρόχοι, ραμφόστομα και μόνωτα αγγεία με γωνιωτά τοιχώματα. Επιπρόσθετα, βρέθηκαν μικρά λίθινα αγγεία (πυξίδα, ολμοειδές και φωλεόσχημα αγγεία), ψήφοι από λίθο ή μέταλλο, κυρίως από χαλκό, σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο με τεκτονικό θέμα και λεπίδες οψιανού²²⁸.

50 Με το πέρας των ανασκαφών στη Ζάκρο το 1972, εντοπίστηκε μικρό σπήλαιο κατά προσέγγιση 350 μ. από την είσοδο του **Φαραγγιού των Νεκρών** και σε υψηλό σημείο της κλιτύς. Αφορμή για την εξερεύνησή του ήταν η αποκάλυψη τμήματος ταφικού πιθαμοφορέα στην είσοδο μικρής σπηλαιώδους κοιλότητας. Η έρευνα προχώρησε έως ένα σημείο, λόγω των δυσκολιών που προκλήθηκαν από τα σταλακτικά συσσωματώματα. Στο εσωτερικό, τα στρώματα ήταν πολύ διαταραγμένα και απαρτίζονταν από σκελετικά κατάλοιπα και θραύσματα αγγείων, ενσωματωμένα στις σταλακτικές μάζες. Η ταφή στο αγγείο πραγματοποιήθηκε σε γωνιακό τοίχο με άνοιγμα στη μία πλευρά, ως ένα είδος ανδρήρου²²⁹. Ήταν ανεστραμμένο και κατεστραμμένο κατά το ήμισυ. Είχε ωοειδές σώμα και έφερε χαμηλό λαιμό. Την επιφάνειά του κοσμούσαν με επάλληλες γραπτές ζώνες και απομίμηση μαρμάρου, ενώ το στόμιό του κάλυπτε κωνικό πώμα²³⁰.

Η πληθώρα των οστών και των κτερισμάτων μαρτυρά τη μακρά χρήση του θαλάμου του σπηλαίου που περιείχε κεραμική (σφαιρικό κύαθο με προχοή, κωνικό κύπελλο, πιθίσκο, όστρακα δύο κυάθων, δύο κυπέλλων, λύχνου, μίας ραμφόστομης και άλλης μελανογάνωτης πρόχου, χυτρών). Από τα λίθινα αγγεία και αντικείμενα διακρίθηκαν μικρό ολμοειδές αγγείο, φακοειδές αγγείο με δισκοειδές πώμα, τμήμα όμοιου πώματος φωλεόσχημου αγγείου, κάρβουνο, λεπίδα και πυρήνες οψιανού²³¹.

51 Κατά τη διάρκεια των εργασιών στην αγροτική οδό το 1972, οι οποίες έλαβαν χώρα από χωριό Βόιλα προς την κοινότητα **Χανδρά** Σητείας κατεστράφη ακόσμητος τεφροδόχος πίθος και περισυλλέχθηκαν τα τμήματά του²³².

52 Στη θέση **Παλαίμυλος** της Επάνω Ζάκρου (Εικόνα 55) εντοπίστηκε το 1973 ταφικός πίθος σε αποσπασματική κατάσταση (αρ. ευρ. 5258, ύψ. 0.95 μ., διάμ. στομ. 0.41 μ., διάμ. βάσ. 0.26 μ.). Ήταν τοποθετημένος πλάγια και έφερε σχοινοειδές

²²⁸ Πλάτων, 1969, 191-193. Ζώης, 1997, 64-66.

²²⁹ Πανταγιά, 2018, 84.

²³⁰ Πλάτων, 1974, 190-191. Vavouranakis, 2007, 39.

²³¹ Πλάτων, 1974, 191-192.

²³² Δαβάρας, 1977α, 646.

κόσμημα στην επιφάνειά του. Πλησίον της πιθοταφής ανευρέθηκαν ψευδόστομοι αμφορείς, πήλινο στέλεχος και μεγάλη τεφροδόχος πυξίδα ή κάλπη που παραδόθηκε στον Κ. Δαβάρα. Το εν λόγω αγγείο (αρ. ευρ. 4925, ύψ. χωρίς πώμα 0.29 μ., ύψ. με πώμα 0.37 μ., διάμ. στομ. 0.18 μ., διάμ. βάσ. 0.298 μ.) ήταν κυλινδρικό και είχε υποστεί θραύση. Έφερε ημισφαιρικό πώμα με κυλινδρική λαβή στο άνω μέρος που κοσμούσαν παράλληλες ταινίες και γραμμές. Πρόκειται για χαρακτηριστικό τύπο της μινωικής κεραμικής με κάθετες πλευρές και δύο κυλινδρικές λαβές, υπερυψωμένες του ώμου. Όσον αφορά τη διακόσμηση, ήταν γραπτή με ισοσκελή τρίγωνα και δικτυωτό ανά ζεύγη που συνδέονταν στα άκρα, σε συνδυασμό με ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων σε καστανέρυθρο χρώμα που απλώνονταν σε λευκή βαφή. Εντός του αγγείου εναποτέθηκε ένας νεκρός που είχε κτερισθεί με χρυσό ταινιωτό δακτύλιο. Η παρούσα ταφή αποτελεί την ανατολικότερη καύση στην Κρήτη και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ ή Υπομινωική περίοδο²³³.

53 Στα **Λιμενάρια**²³⁴ (Χάρτης 5, Εικόνες 56-68) που βρίσκονται σε ένα λόφο στην ακτή του Μόχλου, πίσω από τον σύγχρονο οικισμό, βρέθηκε το 1986 ένας θαλαμωτός τάφος και διαπιστώθηκε η ύπαρξη συστάδας ασύλητων τάφων στην ευρύτερη περιοχή. Από αυτούς ανασκάφηκαν από τον Ν. Παπαδάκη συνολικά εννέα, οι οποίοι ήταν λαξευτοί στο μαλακό βράχο και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ1-Β περίοδο. Εσωτερικά είχαν στρογγυλό ή πεταλοειδές σχήμα και διέθεταν επιμήκη δρόμο. Η είσοδός τους είχε τοποθετηθεί προς Δ. και σφραγιστεί με αργούς λίθους²³⁵.

Μεταγενέστερα, το 1993, αποκαλύφθηκαν άλλοι επτά θαλαμωτοί τάφοι στην ίδια σειρά με αυτούς που ερευνήθηκαν πρωιμότερα ή σε χαμηλότερο επίπεδο²³⁶. Όμοια με τους προαναφερθέντες τάφους, οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί στο εσωτερικό λαρνάκων και ταφικών πίθων. Ορισμένοι τάφοι είχαν υποστεί μερική σύληση. Στην πλειονότητά τους, καθένας περιείχε μία ή δύο ταφές, συχνά ζεύγη ανδρών-γυναικών.

²³³ Davaras, 1973, 158-160. Δαβάρας, 1977β, 591-592. Το τεφροδόχο αναλογεί σε κεραμικό τύπο από το Καρφί, ο οποίος ήταν ο πιο διαδεδομένος και χρονολογείται στην Υπομινωική περίοδο. Περιείχε καμένα οστά, όπως και οι πυξίδες από την Κριτσά, την Πραισό και τα Μουλιανά.

²³⁴ Soles και Triantaphyllou, 2008, 129-184.

²³⁵ Παπαδάκης, 1990, 228. Soles και Walker, 2003, 136. Soles et al, 2008, 129-130 188-189. Το νεκροταφείο του ΥΜ ΙΙΙ οικισμού βρίσκεται Ν. του νησιού, σε ένα ύψωμα Ν. του σύγχρονου χωριού και σχηματίζει το Α. όριο του κόλπου που είναι γνωστός με την ονομασία Λιμενάρια. Υψώνεται 75 μ. από τη στάθμη της θάλασσας. Τριάντα ένας τάφοι διερευνήθηκαν κατά διάστημα μεταξύ 1986-2004. Κατασκευάστηκαν στο Δ. τμήμα του λόφου με πλήρη εποπτεία του όρμου και του οικιστικού πυρήνα, με προσανατολισμό Β-Ν και περίπου σε μήκος 100 μ., πάνω σε φυσικά και ακανόνιστα πλατώματα.

²³⁶ Betancourt, 1983, 10-11. Τα κτερίσματα, υψηλής κατασκευαστικής ποιότητας και καλλιτεχνικής αξίας, είναι έκδηλα της ευημερίας και αντανakλούν την κοινωνική διαστρωμάτωση, αποδεικνύοντας ότι το θαλάσσιο εμπόριο κατείχε κυρίαρχο ρόλο στην καθημερινή ζωή. Βλ. Legarra Herrero, 2011, 340, 342.

Τα συνηθέστερα κτερίσματα ήταν αγγεία που υπολογίζονται από είκοσι έως σαράντα ανά ταφή, εισηγμένα από την ηπειρωτική χώρα ή τα Χανιά. Επίσης, τους νεκρούς συνόδευαν μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως από χαλκό (κύπελλο, καθρέπτης, περόνη, χρυσό δακτυλίδι), αλλά και λίθο (ψήφοι φαγεντιανής). Ιδιαίτερα σημαντικές είναι δύο σφραγίδες, η μία εκ των οποίων έφερε παράσταση σφίγγας και η άλλη σκηνή λιονταριού σε κυνήγι²³⁷. Το 1994, εντοπίστηκαν ακόμα δεκατρία ταφικά σύνολα της ΥΜ περιόδου, με ταφές ιδίως σε πιθοειδή αγγεία²³⁸ και κατά τη διάρκεια σωστικής έρευνας το 2004 ήρθε στο φως επιπλέον ένας λαξευτός τάφος στην ίδια θέση, εσωτερικά με σχήμα κυκλικό και διάδρομο. Ο τάφος περιείχε ένα πίθο με γυναικεία ταφή, η οποία πλαισιώθηκε από πολυτελή αντικείμενα προσωπικήςκόσμησης, όπως περιδέραια από φαγεντιανή και κορναλίνη, καθώς και ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Δίπλα στο ταφικό αγγείο υπήρχε κεραμική σε καλή κατάσταση διατήρησης (πρόχους, ψευδόστομος αμφορέας, μικκύλα αγγεία)²³⁹.

Παραπάνω παρατίθενται λίγες περιπτώσεις τάφων στα Λιμενάρια, για τους οποίους γίνεται αναφορά στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, από τους είκοσι έξι στο σύνολο που ακολουθούσαν το θαλαμωτό τύπο. Οι περισσότεροι δρόμοι κυμαίνονταν στα 1-3.60 μ. σε μήκος και οι θάλαμοι ποίκιλλαν στα 1-2.50 μ. σε διάμετρο. Οι μικρότεροι ταφικοί θάλαμοι υπολογίστηκαν στα 1.20-2.25 μ. σε μήκος, οι μεσαίοι στα 2.60-3.65 μ. και οι μεγαλύτεροι περίπου στα 5 μ. Όλοι οι μεσαίου και μεγάλου μεγέθους τάφοι είχαν δρόμους. Δύο τάφοι ήταν λακκοειδείς, σκαμμένοι κάθετα στο φυσικό πέτρωμα (Τάφοι 17, 21) και παρουσίαζαν κοινά κατασκευαστικά στοιχεία με αυτούς της «Συνοικίας των Τεχνιτών» (Τάφος 2). Ένας συνέστησε φυσική κοιλότητα (Τάφος 18) και άλλος αποτελούνταν από ένα χώρο όμοιο με δρόμο που δε διέθετε θάλαμο στο τέλος του, αλλά σχημάτιζε ρηχό και επιμήκη λάκκο (Τάφος 19). Μερικά από τα πλουσιότερα ταφικά σύνολα συγκεντρώθηκαν στο Ν. άκρο του νεκροταφείου²⁴⁰.

Αναφορικά με την πλούσια κτέριση των νεκρών στους θαλαμωτούς τάφους στα Λιμενάρια, το 50% είχε κτερισθεί με πολυάριθμα προσωπικά αντικείμενα (πήλινα, λίθινα, οστέινα, γυάλινα, μεταλλικά) και το 95% των πιθοταφών, με εξαίρεση τον Τάφο 25²⁴¹. Γενικά, σε ποσοστό περίπου 80%, οι νεκροί των πίων έφεραν μαζί τους ένα κύπελλο ή μία φιάλη και ένα αγγείο σερβιρίσματος, μάλλον μία

²³⁷ Soles και Δαβάρας, 1998, 502-503.

²³⁸ Soles, 1999, 755.

²³⁹ Σοφianoú, 2012, 508.

²⁴⁰ Soles et al, 2008, 130.

²⁴¹ Soles et al, 2008, 190-191, 195. Σημειώθηκαν οκτώ κύπελλα, δεκαεπτά φιάλες, είκοσι δύο πρόχοι, έντεκα ψευδόστομοι αμφορείς, πέντε πυξίδες, δύο φλασκιά, κάλαθος, θυμιατήρι, δίδυμο σκεύος.

πρόχου. Σαφώς και ήταν σχετικός ο τύπος του ταφικού αγγείου με τον αριθμό των κτερισμάτων, αφού οι ταφές σε πίθους χαρακτηρίζονταν «ενδεείς», λόγω της περιορισμένης χωρητικότητάς τους, εν αντιθέσει με τις ταφές σε λάρνακες. Επιπρόσθετα, συνήθης ήταν και η εισαγμένη κεραμική από το Παλαίκαστρο και την Κεντρική Κρήτη. Η επιλογή των κτερισμάτων συνδέονταν άμεσα με το φύλο του νεκρού (περιδέραια, δακτυλίδια, ψέλλια και κάλαθοι για τις γυναίκες, μεταλλικά όπλα, εγχειρίδια και εργαλεία για τους άνδρες). Οι ταφικές πρακτικές στα Λιμενάρια στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο δεν ήταν εντόπιες μινωικές, καθώς οι τύποι των τάφων και των κτερισμάτων διέφεραν σημαντικά και παρουσίασαν μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, όπως ο συνδυασμός θαλαμωτών και λακκοειδών τάφων, αρχιτεκτονικά στοιχεία, π.χ. ο δρόμος και το στόμιο του τάφου²⁴². Οι τάφοι στην εν θέματι τοποθεσία ήταν μικροί και πρόχειροι σε σχέση με αυτούς της ηπειρωτικής χώρας, αλλά όμοιοι με τα ταφικά σύνολα του ΝΑ Αιγαίου.

Ο πιο διαδεδομένος τρόπος ταφής ήταν η πιθοταφή που εφαρμόστηκε σε είκοσι τάφους στα Λιμενάρια και ένα στη «**Συνοικία των Τεχνιτών**» στο νησί του Μόχλου (Εικόνες 69-74), αλλά και ο εγχυτρισμός σε διαφορετικούς τύπους μικρών αγγείων και στις δύο θέσεις, τα οποία υποδέχθηκαν οκτώ ταφές. Δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί η ηλικία και το φύλο κάθε ταφής, γι' αυτό και οι μεταξύ τους σχέσεις παραμένουν ακόμη άγνωστες²⁴³. Δεκαοκτώ τάφοι φιλοξενούσαν πίθους και τρεις έφεραν διαφορετικά αγγεία ταφικής χρήσης. Φαίνεται πως λήφθηκε υπόψη μία νοητή σύνδεση μεταξύ της τυπολογίας του τάφου και του ταφικού αγγείου. Έξι ταφές σε αγγεία τοποθετήθηκαν σε αβαθείς λακκοειδείς τάφους στα Κτίρια Α και Β της «**Συνοικία των Τεχνιτών**»²⁴⁴ και δεκαοκτώ πίθοι εναποτέθηκαν σε μικρούς ή μεσαίους θαλαμωτούς. Οι περισσότεροι πίθοι είχαν προσανατολισμό Β-Ν και βρίσκονταν σε πλαγιασμένη ή πιο σπάνια ανεστραμμένη θέση. Δεκαοκτώ από τους

²⁴² Soles et al, 2008, 192, 198, 199.

²⁴³ Soles et al, 2008, 131-132, 193. Triantaphyllou, 2011, 5-7, 16. Από το σκελετικό υλικό έγινε προσπάθεια ώστε να εξακριβωθούν το ανάστημα και οι παθολογικές συνθήκες (οστεοαρθρίτιδα, ενθεσοπάθειες, τραύματα, όζος του Schmorl, αλλοιώσεις στα μακρά οστά), μερικές συνυφασμένες με παθολογίες (αναιμία, ατελής αδαμαντινογένεση, νεοπλασματικές νόσοι). Συνήθως, η λεκάνη δεν είχε διασωθεί και δεν υπήρχαν ενδείξεις για το φύλο, πέρα από την κρανιακή μορφολογία και την ευρωστία των μακρών οστών. Ο υπολογισμός της ηλικίας του εκάστοτε νεκρού βασίστηκε στην οδοντοστοιχία. Η πλειονότητα του πληθυσμού ζούσε έως τα 30-40 έτη, αν και λίγα άτομα επιβίωναν πάνω από τα 50 έτη. Η εικόνα που προκύπτει για την υγεία του πληθυσμού του νησιού μαρτυρά πως απολάμβαναν μία υψηλής ποιότητας ζωή.

²⁴⁴ Soles και Walker, 2003, 135-136. Πρόκειται για έξι ή επτά ανήλικους και δύο ενήλικες, εκ των οποίων ένας ήταν άνω των 20 ετών. Κατά πάσα πιθανότητα όλοι οι νεκροί ανήκαν στον ίδιο οικογενειακό κύκλο. Τέσσερα ταφικά αγγεία χαρακτηρίστηκαν ευρύστομα με αποιεδές σώμα και οριζόντιες λαβές (ύψ. 0.365-0.419 μ.).

είκοσι τάφους στα Λιμενάρια χρησιμοποιήθηκαν για ταφές ενός ατόμου, έξι για δύο, ένας για τρεις, ένας για τέσσερις και ένας για πέντε. Δύο ταφικά σύνολα δεν περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα στο εσωτερικό τους. Οι πίθοι και οι σαρκοφάγοι αξιοποιήθηκαν για πολυάριθμες ταφές, ενώ άλλα αγγεία για μία μεμονωμένη ταφή. Κάποια αγγεία υπέστησαν σκόπιμη θραύση, μαρτυρώντας πως πρόκειται για δευτερογενείς ταφές²⁴⁵.

Είκοσι πίθοι καταγράφηκαν στα Λιμενάρια, και την «Συνοικία των Τεχνιτών» και φαίνεται πως δε σχεδιάστηκαν αποκλειστικά για ταφική χρήση²⁴⁶. Οι περισσότεροι ανήκαν στον Τύπο Α από τον οικισμό με κυρτό χείλος, στραμμένο προς τα έξω, κοντό λαιμό και απιοειδές ή ωοειδές σώμα. Έφεραν κατακόρυφες και κυκλικές λαβές στον ώμο και πάνω από τη βάση (ύψ. 0.585-1.025 μ., διάμ. χείλ. 0.264-0.525 μ.). Την επιφάνειά τους κοσμούσαν γραπτές ταινίες με σχοινοειδές σχέδιο και σκουρόχρωμη βαφή ή κηλίδες. Λίθινες πλάκες από σχιστόλιθο περικλείαν το εκάστοτε ταφικό αγγείο για να το συγκρατούν στη θέση του και άλλες πάνω σε θραυσμένα όστρακα ή στο στόμιό του με σκοπό την πλήρη κάλυψή του. Μόνο ένα παράδειγμα του Τύπου Β τεκμηριώθηκε από τα Λιμενάρια με λεπτό και τετραγωνισμένο χείλος, χωρίς διακριτό λαιμό, με κωνικό σώμα, δύο κατακόρυφες και δύο οριζόντιες λαβές κάτωθι του χείλους (ύψ. 0.782 μ., μέγ. διάμ. 0.69 μ.)²⁴⁷.

Κατά προσέγγιση σαράντα τέσσερα άτομα θάφτηκαν στα Λιμενάρια και εννέα στη «Συνοικία των Τεχνιτών». Σε ό,τι αφορά τους θαλαμοειδείς στην πρώτη θέση, τριάντα τέσσερις νεκροί ήταν ενήλικες ή έφηβοι, 12 ετών και άνω, ενώ έξι αναγνωρίστηκαν ως ανήλικοι, κάτω των 12 ετών²⁴⁸. Οι μισοί και παραπάνω ενήλικες από τα Λιμενάρια είχαν ταφεί σε πιθοειδή αγγεία, αλλά στη «Συνοικία των Τεχνιτών» ένας νεκρός τοποθετήθηκε σε πίθο και άλλος σε ένα μεγάλο αγγείο. Περίπου το 63% των ανηλίκων θάφτηκε σε αγγεία ή μικρούς πίθους, ενώ δύο από τους εναπομείναντες φιλοξενήθηκαν σε πίθους που έφεραν από έναν ενήλικα. Δώδεκα νεκροί, των οποίων

²⁴⁵ Soles et al, 2008, 189-190.

²⁴⁶ Triantaphyllou, 2011, 16, 21, 31. Ένας πίθος αποκαλύφθηκε εντός των Τάφων 3, 5, 6, 8, 9, 14, 16, 17, 20, 21, 23-28, 31, δύο στον Τάφο 29 και έξι στους Τάφους 1, 4, 7 στα Λιμενάρια. Επιπλέον, ένας πίθος εντοπίστηκε στον Τάφο 2 από τη «Συνοικία των Τεχνιτών». Δεκατρία ταφικά αγγεία υπέστησαν σκόπιμη θραύση.

²⁴⁷ Soles et al, 2008, 194-195, 199. Triantaphyllou, 2011, 4, 15, 21-22, 29-31. Η πυξίδα του Τάφου 13 αποτέλεσε μοναδικό εύρημα, καθώς φιλοξενούσε τα οστά μίας γυναίκας που μεταφέρθηκε από μία λουτροειδή λάρνακα με σκοπό να εξασφαλίσει χώρο σε άλλη ταφή. Τέσσερα είναι τα παραδείγματα άλλων αγγείων από τη «Συνοικία των Τεχνιτών» (ύψ. 0.344-0.43 μ., διάμ. χείλ. 0.234-0.39 μ.) Σε αντίθεση με τους πίθους, δεν είχαν υποστεί θραύση επειδή φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους βρέφη και παιδιά. Μόνο ένα από αυτά έφερε διακόσμηση. Τα υπόλοιπα σκεύη ήταν απλά και αστίλβωτα.

²⁴⁸ Triantaphyllou, 2011, 6. Η ανεύρεση ανηλίκων, ίσως υποδεικνύει τον αποκλεισμό ορισμένων ατόμων από τα ταφικά σύνολα. Τα βρέφη και παιδιά πιθανώς θάβονταν σε διαφορετικές τοποθεσίες.

τα οστά διατηρήθηκαν ικανοποιητικά, ανήκαν στο γυναικείο και έντεκα στο ανδρικό φύλο. Από τα εννέα ζεύγη που προαναφέρθηκαν, μόνο τρία ήταν άνδρα-γυναίκας (Τάφοι 10, 17, 29)²⁴⁹.

Πιθανώς, υπάρχουν τάφοι που παραμένουν ανεξερευνήτοι έως σήμερα, ενώ άλλες πρακτικές ταφής που θα μπορούσαν να έχουν εφαρμοσθεί σε μία ομάδα ανθρώπων είναι η καύση και η ταφή στη θάλασσα. Τέλος, ορισμένα ταφικά σύνολα ίσως λειτούργησαν ως κενοτάφια²⁵⁰.

54 Υπό την εποπτεία των P. Betancourt και K. Δαβάρα πραγματοποιήθηκαν το 1989 ανασκαφικές εργασίες στο νεκροταφείο της **Ψείρας**, νησίδας στη Β. ακτή της Κρήτης, στον κόλπο του Μιραμπέλλου και σε κοντινή απόσταση από το τότε ακρωτήριο του Μόχλου. Η πρώτη αναφορά στη θέση έγινε σε προκαταρκτική έκθεση για τα Γουρνιά και η ανασκαφή το διάστημα 1906-1907 από τον R. Seager²⁵¹. Το νεκροταφείο της Ψείρας χρονολογείται από την Τελική Νεολιθική έως και τη MM III περίοδο. Εκτός από τους κιβωτιόσχημους τάφους και τις βραχοσκεπές που αποκαλύφθηκαν ταφές, οι οποίες βρίσκονταν 310 μ. μακριά από τον οικισμό, στην απόκρημνη πλαγιά ενός λόφου εντοπίστηκαν τμήματα μεγάλου αγγείου που προοριζόταν για ταφική χρήση. Επίσης, από την ανεύρεση οστράκων στα Τετράγωνα 1525E, 1535E, 1565E, πιθανολογείται η παρουσία Νεοανακτορικών ταφών σε αγγεία στις παρυφές του υψώματος²⁵². Ο συγκεκριμένος τρόπος ταφής καθιερώθηκε στη MM I-III περίοδο, ιδίως για παιδιά. Η E. Hall θεώρησε πως οι εγχυτρισμοί ήρθαν στο φως πλησίον των τάφων που χρησιμοποιήθηκαν στη PIM II και έπειτα εκ νέου στην PIM III-MM I περίοδο²⁵³. Σε μία γειτονική περιοχή βρέθηκαν τριποδικά αγγεία που ανάγονται έως την YM I περίοδο και δείχνουν πως εγχυτρισμοί διεξάχθηκαν και λίγο πριν από τη διακοπή της κατοίκησης²⁵⁴.

55 Το νεκροταφείο του **Πετρά** (Εικόνες 75-79) βρίσκεται περίπου 2 χλμ. προς Α. της Σητείας. Η πρώτη έρευνα στο χώρο διεξήχθη το 1900 από τον R.C. Bosanquet. Η M. Τσιποπούλου το 1984 επισκέφθηκε για πρώτη φορά το λόφο, αντιλήφθηκε ευθύς τη μεγάλη σημασία του ανεξερευνήτου χώρου και άρχισε δοκιμαστικές τομές. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν τους ισχυρισμούς της περί μίας εκτεταμένης νεκρόπολης και

²⁴⁹ Soles et al, 2008, 190. Μόνο ένας τάφος έφερε συλλογικές ταφές (Τάφος 13) και τα άτομα στο εσωτερικό του πιθανόν ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας.

²⁵⁰ Soles et al, 2008, 194. Triantaphyllou, 2011, 21-22.

²⁵¹ Seager, 1910.

²⁵² Betancourt, 1995, 471. Vavouranakis, 2007, 47.

²⁵³ Hall, 1912, 60. Betancourt και Davaras, 2002, 31, 40, 59.

²⁵⁴ Betancourt και Davaras, 2002, 9-10, 117, 122.

στο τέλος του 1980 ανέλαβε τη συστηματική ανασκαφή υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού²⁵⁵. Τα πρώτα σκελετικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν το 1986 σε επιφανειακή έρευνα στο πλάτωμα του Λόφου II και μεταγενέστερα, το 2004 ήλθε στο φως ένα ασύλητο νεκροταφείο με ταφικά κτίρια και μία βραχοσκεπή που βρίσκονταν σε χρήση στην ΠΜ IB-MM IB περίοδο και σε συσχέτιση με το γειτονικό οικισμό²⁵⁶. Εντοπίστηκαν δεκαεπτά ταφικά κτίρια με σύνθετες κατόψεις, μερικώς ή ολικώς ανεσκαμμένα, αν και εικάζεται πως υπάρχουν περισσότερα. Πολλά από αυτά θεμελιώθηκαν πάνω σε παλαιότερα. Οι διαστάσεις τους κυμάνθηκαν μεταξύ 80-100 τ.μ. και αποτελούνταν από έξι έως εννέα ή δέκα δωμάτια²⁵⁷. Βάσει των κτερισμάτων και των οστών που σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση, φαίνεται πως πρόκειται για χώρο ταφής της τοπικής ελίτ και πιο συγκεκριμένα επιφανών οικογενειών²⁵⁸.

Οι ταφές ήταν κυρίως δευτερογενείς με λιγοστές εξαιρέσεις πρωτογενών²⁵⁹. Το Ταφικό Κτίριο 2 δεσπόζει στο Ν. άκρο του νεκροταφείου, άνωθεν λάκκου στο φυσικό βράχο και χρονολογείται στην ΠΜ III-MM ΙΙΑ εποχή²⁶⁰. Είναι προσβάσιμο από ένα προαύλειο χώρο που συνδέεται με το Χώρο 9 και ξεχωρίζει για την αρχιτεκτονική του διαμόρφωση, αφού περιείχε τρεις εξωτερικές και δύο εσωτερικές εισόδους, εννέα δωμάτια με διαστάσεις 59 τ.μ. και ταφές που συνοδεύονταν από πολυτελή κτερίσματα, όπως λίθινα αγγεία (πιθοειδή, πινάκια), μεταλλικά αντικείμενα και κοσμήματα από χρυσό και χαλκό (ταινίες, περίαπτα, τριχολαβίδα). Στην Παλαιοανακτορική κατασκευάστηκαν περιμετρικά των εξωτερικών τοίχων έξι θρανία και μία υπερυψωμένη πλατφόρμα στο Α. τμήμα. Πρόκειται για το μοναδικό

²⁵⁵ Tsiropoulou, 2012α, 45-47. Tsiropoulou, 2012β, 119. Τσιμποπούλου, 2013, 1056. Papadatos, 2017, 311. Tsiropoulou, 2017, 58. Ο R.C. Bosanquet θεώρησε πως ο Πετράς συνέστησε τον κεντρικό λιμένα της περιοχής, λόγω της στρατηγικής του θέσης, δηλαδή του υψομέτρου και της πλήρους εποπτείας του κόλπου της Σητείας και της πεδιάδας που απλώνεται προς Δ.

²⁵⁶ Τσιμποπούλου, 2017, 294. Tsiropoulou, 2017, 100. Η νεκρόπολη δεσπόζει σε εκτεταμένο πλάτωμα 6.000 τ.μ., λίγο χαμηλότερα από την κορυφή του λόφου Κεφάλαια, σε ύψος 56 μ. στον Ανατολικό Λόφο. Έως σήμερα ανασκάφηκαν 2000 τ.μ., αποκαλύπτοντας μεγάλο τμήμα του.

²⁵⁷ Ιδιαίτερο γνώρισμα του Πετρά είναι η χωροταξική οργάνωση με περιβόλους, δύο μεγάλους τελετουργικούς χώρους και διαδρόμους μεταξύ των ταφικών οικοδομημάτων. Για την αρχιτεκτονική των ταφικών κτιρίων, βλ. Betancourt, 2012, 107-116. Tsiropoulou, 2017, 60. Οι κατόψεις ήταν ορθογώνιες ή ακανόνιστες, λόγω της προσθήκης δωματίων σε τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα και συνδέονταν με ποικίλους τρόπους. Οι τοίχοι κατασκευάστηκαν με μεσαίους αργούς λίθους και διάφορα λίθινα εργαλεία, όπως τριβεία. Διατηρήθηκαν στα 0.40-1 μ., χωρίς ενδείξεις για το αρχικό ύψος τους. Βρέθηκαν τμήματα πλίνθων που ίσως αποτέλεσαν μέρος της οροφής με φθαρτά υλικά. Σύμφωνα με τον P. Betancourt, τα καλύτερα παράλληλα αυτού του τύπου τάφου προέρχονται από το Maison des Morts των Μαλίων και το Χρυσόλακκο I και II.

²⁵⁸ Tsiropoulou, 2012α, 56-59. Tsiropoulou, 2012β, 119. Τσιμποπούλου, 2013, 1056. Papadatos, 2017, 316. Τσιμποπούλου, 2017, 292, 298. Tsiropoulou, 2017, 72, 95-96. Το σκελετικό υλικό εκπροσωπείται από νεκρούς και των δύο φύλων, διαφόρων ηλικιών.

²⁵⁹ Triantaphyllou, 2016, 773. Τσιμποπούλου, 2017, 298.

²⁶⁰ Tsiropoulou, 2012β, 117, 119. Tsiropoulou, 2017, 95.

οικοδόμημα που παρουσιάζει τη μετάβαση από τις δευτερογενείς ομαδικές ταφές των Δωματίων 2, 5 και 4 στις πρωτογενείς ατομικές στα Δωμάτια 1 (8.4 τ.μ.) και 3 (8 τ.μ.) με τη χρήση δύο λαρνάκων και ενός MM IB-II πίθου (ύψ. 0.90 μ.). Ο τελευταίος σφραγίστηκε με πιθοειδές αγγείο που αξιοποιήθηκε ως πώμα και περιείχε τουλάχιστον δύο ταφές ενηλίκων που αντιπροσωπεύονταν από τμήματα του κρανίου και μακρά οστά, ένας εκ των οποίων ήταν άνω των 45 ετών. Κάτω από τη βάση του αγγείου ταφικής χρήσης εντοπίστηκε μία πρόχους και δίπλα ψήφος από σάρδιο. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση σφραγίδων, ενδεικτικών της ανακτορικής εξουσίας²⁶¹. Από το Δωμάτιο 4 του Ταφικού Κτιρίου 3 προήλθε ένα από τα πέντε ταφικά αγγεία του Πετρά, πατητήρι κρασιού (πλάτ. 0.85 μ.) ελλειψοειδούς σχήματος με μακριά προχολή. Έφερε δύο ταφές, ανήλικου και ενηλίκου, όπως και ένα ΠΜ ΙΙI κύπελλο. Όταν εισήχθη το αγγείο κατέστρεψε την πρωιμότερη ταφή, που τεκμηριώνει το κύπελλο²⁶².

Μία ταφή βρέφους σε πίθο μικρού μεγέθους εντοπίστηκε το 1989 και πιο συγκεκριμένα στο Δ. εξωτερικό χώρο του Κτιρίου Ι.1. Το αγγείο εναποτέθηκε σε ανεστραμμένη θέση, στο εσωτερικό μίας κυκλικής λίθινης κατασκευής. Ο πίθος ανάγεται στη Νεοανακτορική περίοδο και βάσει της στρωματογραφικής ακολουθίας η ταφή στην ΥΜ ΙΑ περίοδο. Το κεφάλι βρέθηκε σε μικρή απόσταση από το στόμιο του αγγείου. Το σκελετικό υλικό, παρά την ευθραυστότητά του, διατηρείται σε καλή κατάσταση, ιδίως τα τμήματα του κρανίου (ζυγωματικά, βρεγματικά οστά, τμήμα ινιακού οστού). Επίσης, συμπεριλαμβάνονται μέρη σπονδύλων, μικροσκοπικά και μεγαλύτερα οστά από τα άνω και κάτω άκρα (δάχτυλα, βραχίονες, κερκίδες, δεξιά ωλένη, δεξιό μηριαίο οστό, κνήμη, περόνη). Από τα δεδομένα και τις μετρήσεις της κάτω γνάθου συμπεραίνεται πως πρόκειται για πρόωρο βρέφος, κατά προσέγγιση τριάντα δύο εβδομάδων κύησης. Ο θάνατός του πιθανώς επήλθε πριν ακόμα γεννηθεί ή αμέσως μετά τη γέννησή του, εξαιτίας της υπανάπτυξης των ζωτικών οργάνων²⁶³.

²⁶¹ Betancourt, 2012, 106-117. Tsiropoulou, 2012α, 58-59. Tsiropoulou, 2012β, 117. Τσιποπούλου, 2013, 1056. Κατά την ανασκαφέα, το νεκροταφείο του Πετρά λειτούργησε ως ένα «διαχρονικό κέντρο για τη συνοχή της κοινωνίας, όχι μόνο στις περιόδους που χρησιμοποιήθηκε για ταφές, αλλά και έπειτα για τους τελετουργικούς χώρους που συνδέονταν με το Ταφικό Κτίριο 2 και άλλα κτίσματα ή ανάλογες λατρευτικές αποθέσεις κατά μήκος των δωματίων αποθήκευσης τελετουργικών αγγείων». Tsiropoulou, 2017, 62-65, 85-87, 95-97.

²⁶² Tsiropoulou, 2017, 76-77, 96-100. Η καλή κατάσταση υγείας υποδεικνύει πως ο πληθυσμός ευημερούσε και απολάμβανε υψηλή ποιότητα ζωής, χωρίς να είναι γνωστός ο κοινωνικός ρόλος κάθε ατόμου.

²⁶³ McGeorge, 2012, 291-292. Κιορπέ υπό συγγραφή. Βοηθητική για την εικόνα του Πετρά είναι η περίπτωση των Αρμένων: από το δείγμα 114 ατόμων, στους οποίους συγκαταλέγονταν έμβρυα, βρέφη και παιδιά έως την ηλικία των 16 ετών, περίπου το 22-25% κατάληξε κατά την διάρκεια της γέννας ή

II. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Χάρτης 6)

Δήμος Γόρτυνας

56 Η θέση **Πορτί** (Εικόνα 80), ανάμεσα στα χωριά Καντήλα και Βασιλικά Ανωγείων, απέχει περίπου 4 χλμ. από το ΒΔ όριο της Κουμάσας. Η παράδοση μίας πρόχου στον Σ. Ξανθουδίδη, αποτέλεσε το έναυσμα για την έρευνα του νεκροταφείου το 1906. Η θέση βρισκόταν σε ένα λόφο, γνωστό με το τοπωνύμιο «του Μπαϊράμη το παπούρι» και διακρινόταν στο ΒΔ τμήμα από δύο πλατώματα. Στο κατώτερο υπήρχαν τάφοι, μέρος των οποίων είχε φθαρεί από την καλλιέργεια της γης. Ήρθε στο φως ένας θολωτός τάφος (Τάφος II), μικρός κτιστός τάφος, ορθογώνιου σχήματος και ταφές σε ανεστραμμένους πίθους.

Το θολωτό κτίσμα απαρτιζόταν στο εξωτερικό τμήμα από τρία διαμερίσματα προς Α. Ο χώρος α, δηλαδή ο προθάλαμος, είχε τοποθετηθεί μετά την είσοδο και Β. των επιμηκών χώρων β (3.25×1.82 μ.) και γ (4.20×1.15 μ.). Στο δάπεδο του χώρου β εντοπίστηκαν όστρακα πίθων και λαρνάκων με οστά. Ίσως, πρόκειται για ένα είδος περιφράξης των πιθοταφών, γεγονός που δικαιολογείται από την παρουσία λίθων. Η επίχωση του χώρου γ ήταν πλήρης με οστά και αποσπασματικά σωζόμενους πίθους. Είναι πιθανή η λειτουργία εν θέματι χώρου του ως οστεοφυλάκιο, ως αποτέλεσμα της μεταφοράς σκελετικών καταλοίπων από το θολωτό τάφο ή τις πιθοταφές του πλατώματος²⁶⁴.

Με την ανασκαφή τομών προς Ν. και Α. του τάφου αποκαλύφθηκαν λίθοι, λείψανα τοίχων από κτιστούς τάφους και τρεις ΜΜ πίθοι (ύψ. 0.80-1 μ.) με ταφές σε ανεστραμμένη θέση. Σε βάθος 0.40 μ. φάνηκε το άνω τμήμα των ταφικών αγγείων, ενώ το υπόλοιπο κατεστράφη από τα αγροτικά μηχανήματα. Εικάζεται πως εναποτέθηκαν στο έδαφος ή εντός λίθινων κατασκευών, όπως ο καμαραϊκός πίθος στη γωνία του ορθογώνιου Τάφου δ, ο οποίος είχε είσοδο στη Ν. πλευρά και τμήμα της τοιχοδομής του θεμελιώθηκε στο μαλακό βράχο. Εκτός των οστών, δίπλα από τα ταφικά αγγεία προήλθε χειροποίητη ή τροχήλατη ΠΜ- ΜΜ Ι κεραμική (κύπελλα, λύχνος, ζώδιο βοοεδούς, ψήφος από ορεία κρύσταλλο με γεωμετρικά σχέδια)²⁶⁵.

λίγο μετέπειτα. Πιθανοί λόγοι για τη περιγεννητική και νεογνική θνησιμότητα στην ΕΧ υπήρξαν η κακή κατάσταση της υγείας της μητέρας, οι γεννητικές ή αναπτυξιακές ανωμαλίες και οι επιπλοκές που προέκυψαν στη διαδικασία της γέννας.

²⁶⁴ Xanthoudides, 1924, 54-57. Petit, 1990, 51. Ο θολωτός τάφος χρονολογείται στην ύστερη ΠΜ ΙΙΙ, ενώ οι τάφοι μικρών διαστάσεων και οι πιθοταφές στη ΜΜ περίοδο.

²⁶⁵ Xanthoudides, 1924, 57-69. Soles, 1992, 193-194. Ζώης, 1998, 170-177. Legarra Herrero, 2014, 110.

57 Ανάμεσα στα χωριά Στάβιες και Φουρνοφάραγγο παρεμβάλλεται η θέση **Δρακόνες**, σε απόσταση 3 χλμ. Α. από την Κουμάσα. Στην αυτοψία του 1907 από το Σ. Ξανθουδίδη ήρθαν στο φως δύο θολωτοί τάφοι (Δ, Ζ) με οστά²⁶⁶. Ο Τάφος Δ (διάμ. 5.85 μ.) είχε είσοδο στα ΝΑ και στο Δ. τμήμα υπέστη καταστροφή. Το ύψος των τοίχων του σωζόταν περίπου στα 0.80 μ. Εσωτερικά περιείχε δύο ταφικά στρώματα. Το πρωιμότερο περιείχε οστά, μερικά καμένα και το νεότερο τμήματα σαρκοφάγων και πίθων. Πιθανολογείται πως οι ταφές στις λάρνακες και τα ταφικά αγγεία έγιναν μεταγενέστερα των αποθέσεων στο δάπεδο του τάφου. Οι νεκροί συνοδεύονταν από κτερίσματα, στα οποία συμπεριλήφθηκαν χειροποίητη και τοπική ΜΜ Ι κεραμική, ιδίως αγγεία με πρόχυση, κύπελλα, λεκάνες, πρόχοι, τσαγιέρες, πώματα, λίθινα αγγεία (κέρνοι), δύο ακόνια, χρωματοτρίπτης, δύο μεταλλικοί κοπείς, δύο ελεφάντινα περιάπτα και δύο σφραγίδες, η μία από ελεφαντοστό και η άλλη από στεατίτη²⁶⁷.

58 Μετά την παράδοση ενός ψευδόστομου αμφορέα από τη θέση **Πεζούλες** των Ατσιπάδων (Εικόνες 81-82), ο Ε. Πετρουλάκης διενέργησε ανασκαφική έρευνα τα έτη 1912-1913, εν μέσω της οποίας αποκαλύφθηκαν παιδικοί εγχυτρισμοί²⁶⁸, που χρονολογούνται στην ΥΜ ή τη Μυκηναϊκή περίοδο²⁶⁹. Η προνομιακή τοποθεσία τους στους πρόποδες λόφου, ίσως προμηνύει την ύπαρξη νεκροταφείου. Σε έκταση 9×5 μ. βρέθηκαν είκοσι ένας τάφοι, οι οποίοι περιείχαν από ένα τεφροδόχο αγγείο, τοποθετημένο σε κατακόρυφη θέση. Στην πλειονότητα ήταν κατεστραμμένα, εκτός από τέσσερα που εντοπίστηκαν ακέραια²⁷⁰. Τα περισσότερα έφεραν στο στόμιό τους τετράγωνη πλάκα με μικρή κοιλότητα στο μέσον και γραπτή διακόσμηση μελανού, ερυθρού και λευκού χρώματος. Στο εσωτερικό τους φιλοξενούσαν οστά, θραυσμένα

²⁶⁶ Xanthoudides, 1924, 76-77.

²⁶⁷ Xanthoudides, 1924, 75-80. Petit, 1990, 50.

²⁶⁸ Πετρουλάκης, 1915. Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 71. Οι S. Hood και P. Warren ανέλαβαν την ανασκαφή το 1966 και μελετώντας τα σκελετικά κατάλοιπα, συμπέραναν πως ανήκαν σε ενήλικες. Αργότερα, το 1991 κατά τη διεξαγωγή του σωστικού προγράμματος στην κοιλάδα του Αγίου Βασιλείου (ΑΥΒΣΡ), πάνω από το δρόμο εντοπίστηκαν όστρακα τριών αγγείων με τέφρα και καμένα οστά, στο μέσον του μονοπατιού που οδηγούσε από τις αναβαθμίδες σε γούρνες, όπου γινόταν η συγκέντρωση του νερού. Το 1999 η Α. Κάντα ερευνήσε τα οστά και το περιεχόμενο των εν θέματι ταφών. Η ανάλυσή τους από τον Α. Αγγελαράκη έφερε στο φως νέα δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία οι ταφικές πυρές συνίσταται τουλάχιστον από δύο νεκρούς.

²⁶⁹ Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 74. Το υλικό που δημοσιεύθηκε από τον Ε. Πετρουλάκη χρονολογεί τις ταφές στην ΥΜ ΙΙΓ-Υπομινωική, ενώ η Κ. Μαυριγιαννάκη στην ΥΜ ΙΙΒ-Υπομινωική περίοδο. Δύο ΥΜ ΙΙΒ μικροί διακοσμημένοι ψευδόστομοι αμφορείς αποτελούν τη μοναδική ένδειξη πως η νεκρόπολη άρχισε να χρησιμοποιείται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

²⁷⁰ Πετρουλάκης, 1915, 49. Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 70. Ο Ε. Πετρουλάκης χρησιμοποιεί την ενδιαφέρουσα ονομασία «οστοδοχεία» για να δηλώσει τα ταφικά αγγεία, τα οποία ξεχώρισαν για την ποικιλία των κεραμικών τύπων. Ήταν κυρίως μεσαίου μεγέθους, όπως π.χ. πυξίδες, αμφορείς με ευρύ στόμιο.

και αποσαθρωμένα, ενώ σπάνια ήρθαν στο φως κάρβουνο, τέφρα και χάλκινα αντικείμενα (περόνη, ψέλιο, βελόνα). Εξωτερικά είτε στηρίζονταν άνωθεν, είτε ήταν τοποθετημένα σε κοιλότητες μεγάλων λίθων. Συνήθως, εντός των ευμεγεθών αγγείων υπήρχε άλλο μικρότερο (ψευδόστομοι αμφορείς). Θεωρείται βέβαιη η παρουσία ταφών ενηλίκων σε μικρή απόσταση²⁷¹.

Η Ταφή 1 αποτελούνταν από τη βάση του τεφροδόχου αγγείου (διάμ. 0.22 μ.) το οποίο κοσμούσε γραπτή ταινία. Ανάγεται στην ΥΜ ΙΙΙ ή την Εποχή του Σιδήρου. Σχετιζόταν με τέφρα, αλλά όχι οστά ή άλλα όστρακα κεραμικής. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα οστά δε διατηρήθηκαν ή ανήκαν σε βρέφος, ενώ υπάρχει πιθανότητα το αγγείο να έφερε καμένες προσφορές που συνδέονταν με τη γειτονική Ταφή 2. Πρόκειται για το μεγαλύτερο από τα τρία αγγεία.

Τέφρα και οστά βρέθηκαν γύρω από τα θραυσμένα οστά του ευρύστομου αγγείου της Ταφής 2 (διάμ. βάσ. 0.15 μ.). Είχε στην επιφάνεια γραπτή διακόσμηση ταινιών σε σκούρα βαφή και αδιάγνωστο σχέδιο στον ώμο. Δίπλα εντοπίστηκαν ένα όστρακο από άλλο αγγείο, δύο τμήματα χάλκινης περόνης και μία λαβή χάλκινου αγγείου. Κατά την εξέταση των σκελετικών καταλοίπων από τον Α. Αγγελaráκη, αναγνωρίστηκαν ασβεστοποιημένο κρανίο, δόντια, και τμήματα από τα μακρά οστά. Ίσως, πρόκειται για άνδρα ηλικίας 40-50 ετών με περιοδοντίτιδα και εύσωμο κορμό. Όπως φαίνεται, εναποτέθηκε στην πυρά με την πλάτη και εκτεταμένα τα μέλη του. Το αγγείο δεν έφερε ίχνη καύσης.

Η καύση στην Ταφή 3 έγινε σε μικρότερο αγγείο, αμφορέα (διάμ. βάσης 0.113 μ.) με σκούρα βαφή εξωτερικά. Συνδεόταν με λίγα καμένα οστά (κρανίο, μακρά οστά) και δύο τμήματα χάλκινης βελόνας. Το αγγείο ακολουθούσε το γνωστό τύπο του μυκηναϊκού μαγειρικού αμφορέα. Παρόμοια σκεύη συναντώνται στην Κύπρο, λόγω της μυκηναϊκής παρουσίας εκεί. Ο νεκρός ήταν νεαρός και εύρωστος άνδρας ηλικίας 18-35 ετών, χωρίς εμφανείς παθολογικές ενδείξεις²⁷².

Το έθιμο της καύσης πιθανότητα καταγωγής έλκει από τους Φοίνικες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο αριθμός των ταφικών αγγείων μαρτυρά πως πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα νεκροταφεία, μετά του Ολούντα. Οι κοινότητες που φιλοξενήθηκαν εκεί, κατέφθασαν από την Ανατολή που η καύση είχε εδραιωθεί σε πρωιμότερο στάδιο²⁷³.

²⁷¹ Πετρουλάκης, 1915, 48-50.

²⁷² Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 71-73.

²⁷³ Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 76-77.

59 Στις Β. υπώρειες των Αστερουσίων και ΝΔ του χωριού **Απεσωκάρι** (Εικόνες 83-84) δεσπόζει ο Θολωτός Α. Η μερική σύλησή του αποτέλεσε την κύρια αιτία για την ανασκαφή του 1942 από τον Α. Schörgendorfer²⁷⁴. Το ταφικό οικοδόμημα ήταν σε αλληλεπίδραση με το γειτονικό οικισμό αγροτικού-κτηνοτροφικού χαρακτήρα, ο οποίος συνδεόταν με το κέντρο του Πλατάνου και τον ΠΜ Ι-ΜΜ ΙΙΙ Θολωτό Β που ερευνήθηκε από τον Κ. Δαβάρα²⁷⁵. Ο πρώτος τάφος παρουσίαζε ενιαίο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, όσον αφορά τη διαρρύθμιση και τη χρήση των χώρων του. Διέθετε πρόσκτισμα, θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο. Το τελευταίο κατασκευάστηκε ως προέκταση του κυκλικού θαλάμου που ήταν σε χρήση στην ύστερη ΜΜ ΙΑ-Β περίοδο. Εικάζεται πως είχε χαμηλή θολωτή κωνική στέγη. Εξωτερικά του τάφου υπήρχε κτιστός βωμός. Για την απόπειρα ερμηνείας των ταφικών πρακτικών που εφαρμόστηκαν υπήρξε καθοριστική η ανεύρεση ενός ΜΜ ΙΑ ταφικού αγγείου με οστά, κεραμική (κύπελλα, γεφυρόστομοι σκύφοι, λοπάδες, πίθοι, πρόχοι, τσαγιέρα), λίθινα αγγεία (κύπελλα, φωλεόσχημο), πήλινα (ομοίωμα ληνού) και λίθινα αντικείμενα (ειδώλιο). Πρόκειται για ένα γραπτό σταμνοειδές πιθαράκι με σφαιρικό σώμα, που περιείχε τμήμα παιδικής γνάθου²⁷⁶.

60 Σε μία γειτονική θέση, γνωστή μόνο από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία ως «**Adzevitos**», έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα έτη 1991, 1994 και 1997, όστρακα ΥΜ ΙΙΙ πίθων. Επιφανειακά περισυλλέχθηκαν τμήματα από κύλικες, φιαλίδια, κύπελλο, ψευδόστομο αμφορέα και πίθους με σχοινοειδές κόσμημα. Δύο από αυτά ήταν μυκηναϊκού τύπου και άλλο ανήκε στον λεβαντομυκηναϊκό τύπο. Πιθανώς, από την προαναφερθείσα θέση εισήχθησαν δύο μικροί ψευδόστομοι αμφορείς²⁷⁷.

61 Στο χωριό **Βαλή** προς Α. της Γόρτυνας αποκαλύφθηκε θολωτός τάφος που φιλοξενούσε ταφές σε πίθους και ανασκάφηκε από τον Σ. Μαρινάτο. Ελλείπει της καταγραφής αρχαιολογικών ευρημάτων, προτείνεται η χρονολόγησή του στην ΠΜ-ΥΜ περίοδο²⁷⁸. Από την ίδια θέση προήλθε ένα τεφροδόχο αγγείο, μάλλον κάλπη με καμένα οστά παιδιού στο εσωτερικό της. Η εν λόγω ταφή ανάγεται στην ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπομινωική εποχή²⁷⁹.

²⁷⁴ Schörgendorfer, 1951, 13-22.

²⁷⁵ Φλούδα, 2012, 132-133. Ο Θολωτός Α, λόγω της προνομιακής θέσης του, κατείχε την πλήρη εποπτεία της πεδιάδας και του κόλπου της Μεσαράς προς Δ.

²⁷⁶ Φλούδα, 2012, 133-138.

²⁷⁷ Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 74-76.

²⁷⁸ Petit, 1990, 52. Μανίκη, 2006, 35.

²⁷⁹ Davaras, 1973, 164. Perna, 2003, 19.

62 Στη θέση **Μέλισσες** στην περιοχή του Σοκαρά, στο Α. πρηνές του λόφου και δίπλα σε όχθη χειμάρρου βρέθηκε το 1997 λαθρανασκαφή, από την οποία προήλθαν όστρακα ΠΜ-MM I ταφικών πίθων. Εντοπίστηκαν τρία ορύγματα στον κούσκουρα, εντός των οποίων πιθανολογείται πως είχαν τοποθετηθεί αρχικά τα ταφικά αγγεία. Επίσης, έγινε επιφανειακή έρευνα και περισυλλογή τμημάτων αγγείων ίδιου τύπου, που υποδηλώνουν την ύπαρξη ταφικών βραχοσκεπών στο λόφο. Ίσως, μαρτυρείται η παρουσία ασύλητων ταφών στο πρηνές του μαλακού βράχου²⁸⁰.

Το επόμενο έτος διεξήχθη αυτοψία θέση **Μέλισσα-Αγία Αναστασία**, Δ. του Σοκαρά. Ανευρέθηκε κεραμική και ταφικές βραχοσκεπές στην Α. πλαγιά του λόφου. Το υλικό των τελευταίων καταστράφηκε με την κατάρρευση μέρους του πρηνούς. Από το σημείο εκείνο συγκεντρώθηκαν όστρακα πίθων, λαρνάκων και οστά, τα οποία χρονολογούνται στη MM ΙΑ-ΙΙ περιόδου²⁸¹.

Δήμος Φαιστού

63 Σε μικρή απόσταση και Δ. του χωριού **Βόροι** ή αλλιώς **Βορινά** (Εικόνες 85-92) που υπαγόταν στην επαρχία Μονοφατισίου, αποκαλύφθηκαν το 1930-1931 τάφοι σε βοσκότοπο, τμήμα του οποίου είχε αξιοποιηθεί για καλλιέργεια. Αφορμή για τον εντοπισμό και τη μετέπειτα διερεύνησή τους ήταν η καταστροφή αρχαιολογικών ευρημάτων κατά την ανέγερση μάντρας στη θέση. Ο Τάφος Α δέσποζε στην κορυφή λοφίσκου στην τοποθεσία **Τουρλωτό Παπούρι**. Ο Τάφος Β βρέθηκε περίπου 1 χλμ. μακριά από τον πρώτο στον **Προφήτη Ηλία**. Ίσως, αποτέλεσαν μέρος μίας συστάδας θολωτών τάφων²⁸² ή μίας οργανωμένης νεκρόπολης στην ευρύτερη περιοχή.

Ο Τάφος Α ήταν τοξοειδούς σχήματος, επιμελώς κατασκευασμένος (διάμ. 5.50 μ.), θεμελιωμένος στην Α. πλευρά του λόφου, χωρίς ορατή είσοδο προς το εσωτερικό του. Στο Α. ήμισυ χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι λίθοι, ενώ στη Δ. πλευρά εναλλάσσονταν μικροί και μεγάλοι, που συμπληρώνονταν ενδιάμεσα με πηλό. Από την αρχή της ανασκαφής βρέθηκαν εξωτερικά στη Δ. πλευρά βοηθητικοί χώροι για την υποδοχή ταφών. Με τη συμβολή εγκάρσιων τοίχων εσωτερικά διαμορφώθηκαν χώροι που ονομάστηκαν Δ1-Δ2²⁸³. Στην ίδια πλευρά, προς Δ. επαναλήφθηκε η ίδια διάταξη και τα δωμάτια διακρίθηκαν ως εξής: ΔΔ 1, 2 και 3. Το τελευταίο δωμάτιο διαιρούνταν σε τρία μικρότερα. Εφαρμόστηκαν τρεις τρόποι ταφής, όπως

²⁸⁰ Μανδαλάκη, 2003, 100.

²⁸¹ Ρεθεμιωτάκης, 2004, 853-854.

²⁸² Μαρινάτος, 1933, 137. Οι ΠΜ κυκλικοί τάφοι της Μεσαράς φέρουν το χαρακτηρισμό «θολωτοί», άποψη που έχει αμφισβητηθεί κατά καιρούς από πολλούς ερευνητές. Ο όρος σχετίζεται με το σύστημα της στέγασής τους. Λόγω της διάδοσής τους από το Νότο θεωρούνται προϊόν λιβυκής προέλευσης.

²⁸³ Μαρινάτος, 1933, 138-142.

ενταφιασμοί απευθείας στο δάπεδο με τους νεκρούς σε κατάκλιση, πολυάριθμες ταφές σε λάρνακες, μικρά χυτροειδή αγγεία και πίθους, ιδίως στο Β. ήμισυ²⁸⁴. Οι τελευταίοι τοποθετούνταν συνήθως όρθιοι και έφεραν πώμα. Τα Δ1 και 2 φιλοξενούσαν αποκλειστικά αγγεία (πρόχοι, κύπελλα, κύαθοι), χωρίς οστά. Εξαίρεση αποτέλεσε ένας ταφικός πίθος (ύψ. 0.29 μ.) από το εξωτερικό τμήμα του τάφου με τέσσερεις κάθετες λαβές στην κοιλιά, ο οποίος εσώκλειε μικρότερο αγγείο και έφερε μαύρο γάνωμα με πολύχρωμη διακόσμηση²⁸⁵.

Τα ΔΔ 1-3 περιείχαν ταφές, η πλειονότητα των οποίων είχε εναποτεθεί στο ΔΔ 2. Μερικοί πίθοι δεν έφεραν οστά, ενώ άλλοι φιλοξενούσαν σκελετικά κατάλοιπα έως και δύο νεκρών. Εντός του ΔΔ 1 εντοπίστηκε πίθος με προχοή, κολοβός πίθος και μικρό αγγείο με παιδική ταφή δίπλα σε όστρεα. Στο ΔΔ 2 υπήρχαν μεσαίοι πίθοι, κάποιοι κενοί και άλλοι παραταγμένοι σε επάλληλες σειρές. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση ενός ταφικού αγγείου με τον πυθμένα στα χείλη άλλου υποκείμενου πίθου. Από το κατώτερο στρώμα του τάφου προήλθαν δύο όρθιοι πίθοι και ένας ανεστραμμένος κάδος με προχοή, δύο οριζόντιες λαβές και μία κάθετη. Το εν λόγω αγγείο περιείχε σκελετό σωζόμενο σε καλή κατάσταση με το κρανίο πλησίον κεραμικής. Άλλος πίθος φιλοξενούσε διατηρημένα σε καλή κατάσταση τα οστά ενός νεκρού και δύο κρανία, το ένα εκ των οποίων ήταν παιδικό. Στον πυθμένα του βρέθηκε μικρό κύπελλο. Ακόμα ένα πιθοειδές αγγείο έφερε δύο σκελετούς και δύο κολοβά κύπελλα, ενώ άλλος πίθος το σκελετό ενός νεκρού. Εντός χυτροειδούς αγγείου αποκαλύφθηκαν οστά και γνάθος παιδιού, το οποίο σύμφωνα με τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις βάσει της οδοντοστοιχίας, υπολογίστηκε σε ηλικία 8-10 ετών. Στο μεγαλύτερο ΔΔ 3, η στρωματογραφία υπέστη εκτεταμένη διατάραξη. Από αυτό το χώρο ήρθαν στο φως δύο έως τρία πιθάρια, χύτρες και άλλα μικρότερα αγγεία, κυρίως πρόχοι. Ο αριθμός των νεκρών στα ΔΔ 1-3 ανήλθε στους δεκαέξι με δεκαοχτώ. Συνολικά, μάλλον εναποτέθηκαν τριάντα πέντε με σαράντα άτομα, αριθμός που δεν ανταποκρίνεται στη μακρά περίοδο χρήσης του τάφου²⁸⁶.

²⁸⁴ Μαρινάτος, 1933, 151. Petit, 1990, 53. Λόγω της ανεύρεσης λίθων και αγγείων εσωτερικά των ταφικών πίθων, συμπεραίνεται πως μετά την εναπόθεση του νεκρού τοποθετούνταν από πάνω λίθος με σκοπό την πίεση του σώματος, ώστε να χωράει με ευκολία στα αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους.

²⁸⁵ Μαρινάτος, 1933, 149-150.

²⁸⁶ Μαρινάτος, 1993, 150-152, 167-168. Ομοίως με το Κράσι, δεν πρόκειται για οικογενειακό τάφο, αφού ο αριθμός των νεκρών που τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερος. Επομένως, η θεώρηση πως οι κυκλικοί τάφοι προορίζονταν αποκλειστικά για άτομα του ίδιου γένους πρέπει να εγκαταλειφθεί.

Γενικά, σπάνια εμπεριέχονταν κτερίσματα εσωτερικά των ταφικών πίθων, αλλά συνήθως τοποθετούνταν στο δάπεδο, εκτός από ένα άωτο κύπελλο εντός πίθου²⁸⁷. Η χρονολόγηση του Τάφου Α προέκυψε από την κεραμική, η οποία ανάγεται στη ΜΜ Ι (κύπελλα, λοπαδόσχημα, κύαθοι, πρόχοι, κωδωνόσχημα²⁸⁸) εκτός από λίγα αγγεία της ύστερης ΠΜ περιόδου (κύαθοι, τριποδικό λεβητοειδές σκεύος, πρόχοι, προχοΐδια,)²⁸⁹. Καταγράφηκαν λίθινα αγγεία και αντικείμενα (σφραγίδα, τριπτήρες), όπως και από άλλες πρώτες ύλες, π.χ. οστό (σφραγίδα), μέταλλο (δακτύλιος, ενώτια) και όστρεο²⁹⁰.

Ο Τάφος Β ήταν ευτελέστερης κατασκευής και μικρότερων διαστάσεων από τον προηγούμενο. Η κατώτερη ποιότητα αντικατοπτρίζεται και στο περιεχόμενό του, καθώς φιλοξενούσε πτωχά κτερίσματα. Το ΝΑ τμήμα του καταστράφηκε πλήρως από την καλλιέργεια. Το σχήμα του δεν ήταν εντελώς κυκλικό και η θύρα, όπως συνήθως βρισκόταν στο Α. τμήμα του. Σε καλή κατάσταση διατηρήθηκαν το ανώφλι και η δεξιά παραστάδα. Όσον αφορά την τοιχοδομή του, η κλίση των αργών λίθων υποδεικνύει πως εφαρμόστηκε το σύστημα θολωτής στέγασης. Εντός του τάφου ανευρέθηκαν ολιγάριθμα αγγεία που συμβάλουν στη χρονολόγησή του στη ΜΜ Ι περίοδο. Επίσης, ήρθαν στο φως όστρεα που χρησιμοποιήθηκαν ως περίαπτα ή παιχνίδια²⁹¹.

Το δάπεδο του τάφου εντοπίστηκε σε βάθος 0.40-0.50 μ.²⁹². Στο εσωτερικό του και εντός λάκκων, λαξευμένων στο δάπεδο, εντοπίστηκαν ακέραιοι ταφικοί πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση. Ένα αγγείο αποκαλύφθηκε σε πλαγιασμένη θέση. Από τη Β. πλευρά του τάφου προήλθε πλαγιασμένος πίθος με σκελετικά κατάλοιπα και το στόμιο προς Α. Στη Δ. πλευρά ανασκάφηκε όρθιος πίθος, μερικώς κατεστραμμένος με οστά ενός νεκρού και τρία αγγεία. Όπως φαίνεται από τα όστρακα χονδροειδούς αγγείου, εσωτερικά του πίθου εναποτέθηκε άλλος σε μικρότερο μέγεθος. Επιπλέον, στη Ν. πλευρά του τάφου βρέθηκε μεγάλος ανεστραμμένος σκύφος ταφικής χρήσης με προχοή. Το αγγείο έφερε το σκελετό ενός βρέφους. Προς ΝΑ αποκαλύφθηκαν δύο κολοβοί πίθοι, οι οποίοι εφάπτονταν κατά το ανατολίτικο έθιμο. Εντός των ταφικών

²⁸⁷ Μαρινάτος, 1933, 147.

²⁸⁸ Μαρινάτος, 1933, 158.

²⁸⁹ Μαρινάτος, 1933, 169. Από το εν λόγω χρονολογικό όριο αποκλίνουν δύο αγγεία (καμαραϊκός πίθος, προχοΐδιο).

²⁹⁰ Μαρινάτος, 1933, 163-165. Παρόμοια ενώτια της ίδιας περιόδου είναι γνωστά από την Τροία και άλλες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Συνόδευαν γυναικείες, αλλά και ανδρικές ταφές.

²⁹¹ Μαρινάτος, 1933, 142-144.

²⁹² Μαρινάτος, 1933, υποσημ. 2, 145.

αγγείων υπήρχε ένας σκελετός και όστρακα, μάλλον σκύφου. Όσον αφορά το εξωτερικό τμήμα του τάφου, προς ΝΔ ήρθε στο φως ανεστραμμένος πίθος με οστά, μερικά εκ των οποίων είχαν υποστεί καύση. Το ταφικό αγγείο συνοδευόταν από ένα κύπελλο και τμήματα δύο χάλκινων κρίκων. Στη δεξιά παραστάδα της εισόδου ανευρέθηκαν όστρακα άλλου ταφικού πίθου. Από τα παραπάνω δεδομένα θεωρείται πιθανός ο ελάχιστος αριθμός εννέα με δέκα ατόμων για τον Τάφο Β²⁹³.

64 Στην **Αγία Κυριακή** (Εικόνα 93) του Αγιοφάραγγου ήρθε στο φως το 1965 από τον Γ. Σακελλαράκη, συλημένος κυκλικός θολωτός τάφος που φαίνεται πως παρέμεινε σε χρήση έως τη ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο. Ανασκάφηκε από τους D. Blackman και K. Branigan στο διάστημα 1971-1972. Στη διερεύνησή του συμμετείχε και ο Κ. Δαβάρας. Πρόκειται για ένα οικοδόμημα με τέσσερα προσκτίσματα εφαιπόμενα στην Α. και ΝΑ πλευρά, τα οποία κατασκευάστηκαν σε τέσσερις φάσεις στην ΠΜ Ι-ΙΙ και ΜΜ ΙΑ περίοδο. Η είσοδός του βρισκόταν προς Α. και την κάλυπτε μία τρίλιθη θύρα. Οι τοίχοι του (μέγ. ύψ. 2.05 μ.) απαρτιζόνταν από μεγάλους ακανόνιστους λίθους, στους οποίους παρεμβάλλονταν μικροί πλακοειδείς. Στο Ν. τμήμα της νεκρόπολης φάνηκε περίβολος και λίθινη πλατφόρμα με πλήθος κεραμικής και αντικειμένων. Οι χώροι εντός και εκτός του τάφου διέθεταν διαταραγμένα στρώματα και είχαν ως εξής: ο μικρός και ορθογώνιος προθάλαμος (Δωμάτιο 5), τα Δωμάτια 3, 2 και 1, οι Περιοχές Σ, Μ, Υ, Π, Τ, Α, Β, Δ, Ε, Γ, Ν, Θ, Ρ²⁹⁴. Η απουσία οστεολογικού υλικού ίσως είναι αποτέλεσμα των συνεχών μετακινήσεων των νεκρών. Πιθανώς, ο τάφος ήταν ιδιοκτησία ενός γένους ή τριών οικογενειών, δηλαδή τετρακοσίων πενήντα έως πεντακοσίων ατόμων, τα οποία κατοικούσαν στο φαράγγι, συνδέονταν με το εν λόγω νεκροταφείο και το ιερό κορυφής²⁹⁵.

Το Δωμάτιο 1 δεν υπέστη διατάραξη της στρωματογραφίας στο Α. ήμισυ, αντίθετα με το Δ. τμήμα που κατέρρευσε ο Δ. τοίχος και εγκαταλείφθηκε. Με την αφαίρεση και τον καθαρισμό των επιφανειακών στρωμάτων εντοπίστηκε το επίπεδο 5, άνωθεν του δαπέδου. Περιείχε θραύσματα οστών και δώδεκα όστρακα, ένα εκ των οποίων ανήκε σε ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι ταφικό πίθο με σχοινοειδή διακόσμηση. Παρά ταύτα,

²⁹³ Μαρινάτος, 1933, 152-153, υποσημ. 1, 167-170. Petit, 1990, 53. Σύμφωνα με τον Α. Evans, «τα ατελέστερα και αμελέστερα αρχιτεκτονήματα μίας σειράς δεν είναι και τα αρχαιότερα, αλλά τουναντίον νεότερα και σημαίνοντα παρακμή». Branigan, 1970α, 90-91. Δίπλα στους τάφους φάνηκαν κατάλοιπα ενός οικισμού με ορθογώνια κτίρια.

²⁹⁴ Blackman και Branigan, 2001, 50-55. Η διατάραξη των ταφικών στρωμάτων ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα περιοδικών καθαρισμών, υποκαπνισμών και επεξεργασίας, δηλαδή σκόπιμης θραύσης και τεμαχισμού των σκελετικών καταλοίπων στις νεκρικές τελετές (σπονδές, θυσίες, προσφορές).

²⁹⁵ Branigan, 1993, 65. Blackman και Branigan, 2001, 1-12. Legarra Herrero, 2011, 237.

θεωρείται πως το δωμάτιο αποτέλεσε μεταγενέστερη προσθήκη και αντικατέστησε το Δωμάτιο 2, όταν γέμισε με ταφές ή είχε τελετουργικό χαρακτήρα και σχετιζόταν με δευτερογενείς αποθέσεις²⁹⁶. Τα αντικείμενα που ανευρέθηκαν εσωτερικά και εξωτερικά του τάφου προέρχονταν από τη Ν. Κρήτη ή ήταν εντόπια πήλινα (κύπελλα, πρόχοι, μαγειρικά σκεύη) και λίθινα αγγεία, ζωόμορφα ειδώλια, ψήφος, σφονδύλια, χάλκινο δακτυλίδι, λεπίδα και πυρήνας πυριτόλιθου, εξήντα έξι φολίδες οψιανού, τριάντα όστρεα και εργαλεία μαζί με δοχείο χύτευσης. Τα τελευταία χρησιμοποιήθηκαν στη δημιουργία του τάφου ή συνόδευαν τους νεκρούς ως κτερίσματα και δηλωτικά στοιχεία της ιδιότητας τους εν ζωή σαν τεχνίτες.

65 Η Μονή Οδηγήτρια (Εικόνες 94-96) στην ευρύτερη περιοχή των Δ. Αστερουσίων βρίσκεται σε ένα λιόφυτο στο μέσον της πεδιάδας της Μεσαράς και το Ν. τμήμα της παράλιας Κεντρικής Κρήτης. Ήταν γνωστή ήδη από το 1975 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, όμως η διερεύνησή της δρομολογήθηκε τα έτη 1979-1980 από τον Α. Βασιλάκη και τη Ν. Δημοπούλου μετά από εκτεταμένη λαθρανασκαφή²⁹⁷. Ανασκάφηκαν δύο κυκλικοί τάφοι, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, οι Θολωτοί Α και Β²⁹⁸. Ο πρώτος δέσποζε στο Β. τμήμα της νεκρόπολης με την είσοδο στα Α. και ήταν αυτοτελής, δηλαδή ανεξάρτητος από προσκτίσματα. Ο δεύτερος διέθετε μεγαλύτερες διαστάσεις και στην είσοδό του προς Α. προσαρτήθηκαν προθάλαμοι και δωμάτια με διάφορες χρήσεις. Οι τοίχοι ήταν παχύτεροι κατά 0.50 μ. από του Θολωτού Α. Ο Θολωτός Β πλαισιώθηκε από δύο αυλές στο Α. και το Β. τμήμα, η τοιχοδομή του συστάθηκε από λίθους με χωματολάσπη ανάμεσα και το δάπεδο από πατημένο χώμα. Μία ιδιαίτερη αρχιτεκτονική προσθήκη αποτέλεσε ο περιφερειακός εξωτερικός τοίχος, ο οποίος εφαπτόταν με τον κυκλικό τοίχο και στήριζε το οικοδόμημα.

Η στρωματογραφία ήταν διαταραγμένη και η πλειονότητα της κεραμικής προήλθε από το εξωτερικό των τάφων²⁹⁹. Ο δημοφιλέστερος τύπος αγγείων ήταν τα κύπελλα. Υψηλοί πίθοι με λεπτά τοιχώματα και εγχάρακτη ή εμπίεστη σχοινοειδή

²⁹⁶ Blackman και Branigan, 2001, 8-9, 12-26. 50. Από την ανασκαφική έρευνα στον τάφο προήλθαν δέκα τμήματα λαρνάκων και περίπου τριάντα όστρακα από δεκαοκτώ πίθους ή μεγάλους αμφορείς.

²⁹⁷ Vasilakis, 2010, 271-272. Το 2003 διεξήχθη επιφανειακή έρευνα και περισυλλογή Β. της θέσης, όπου εντοπίστηκαν κινητά ευρήματα και οικοδομικά λείψανα, τα οποία χρονολογούνται έως και την Ενετοκρατία. Οι ανασκαφείς εικάζουν πως πρόκειται για οικιστικά σύνολα 35-50 ατόμων, τα οποία κατασκεύασαν και έκαναν χρήση των θολωτών τάφων.

²⁹⁸ Vasilakis, 2010, 272-274. Το νεκροταφείο παρουσιάζει ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική οργάνωση των ταφικών οικοδομημάτων με ανοικτούς χώρους. Λόγω της μακρόχρονης χρήσης του διαμορφώθηκε σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Πρόκειται για ένα συγκρότημα αποτελούμενο από δύο ταφικά κτίσματα, μικρότερες κατασκευές και εξωτερικούς χώρους (Ορθογώνιο Κτίριο, Κεντρική Ζώνη, Αυλές). Wiener, 2006, 3.

²⁹⁹ Vasilakis, 2010, 275-276.

διακόσμηση, διατηρήθηκαν αποσπασματικά και χρησιμοποιήθηκαν για την εναπόθεση των νεκρών³⁰⁰. Όστρακα ταφικών πύλων εντοπίστηκαν στην ομάδα ΑΒ από τα αναμοχλευμένα στρώματα του Θολωτού Α. Τμήματα τουλάχιστον πέντε αγγείων συγκεντρώθηκαν από τις ομάδες ΒC και ΒΗ, δηλαδή το επιφανειακό στρώμα της Κεντρικής Ζώνης και το δεύτερο στρώμα των Τομών Κ, Λ, Μ με κεραμική που ανάγεται στην ΠΜ Ι-ΜΜ περίοδο. Στην ομάδα ΒJ εντάχθηκαν όστρακα από το δεύτερο στρώμα της Νότιας Αυλής (Τομές Ν, Ρ, Η). Εδώ αξίζει να αναφερθεί ένας ΜΜ Ι πύλος με γραπτή διακόσμηση μελανού χρώματος στην εξωτερική επιφάνεια και μέταλλο στην εσωτερική. Συνολικά, αναγνωρίστηκαν ογδόντα τέσσερα όστρακα από δεκαεπτά πύλους, μάλλον ταφικούς, στους οποίους προστίθενται μαγειρικά σκεύη ίδιας χρήσης³⁰¹.

Ο Θολωτός Α κατασκευάστηκε στην πρώιμη ΠΜ Ι και συνέχισε να δέχεται ταφές μέχρι τη ΜΜ ΙΑ περίοδο. Ο Θολωτός Β θεμελιώθηκε στην ΠΜ ΙΒ και η χρήση του σταμάτησε πιθανώς στη ΜΜ ΙΒ περίοδο³⁰². Στα κτερίσματα συμπεριλήφθηκαν χάλκινα αντικείμενα (οκτώ εγχειρίδια, τρία ελάσματα, δύο σμίλες, δύο σούβλες, επτά τριχολαβίδες, τέσσερις ξύστρες), εργαλεία (λεπίδες/φολίδες οψιανού και πυριτόλιθου, χαλαζία, ραδιολαρίτη), πενήντα οκτώ λίθινα αγγεία (μικρογραφικός αμφορέας, κυλινδρικά αγγεία, κέρνος, δύο αγγεία με πρόχυση, δύο πρόχοι, τρία πώματα, εννέα φωλεόσχημα), περιδέραια, ψήφοι από τοπικές (πηλός, ζωικά οστά, μέταλλα, ημιπολύτιμοι λίθοι) ή εισηγμένες πρώτες ύλες από την Ανατολή και την Αίγυπτο (ελεφαντοστό, φαγεντιανή), δύο χρυσά διαδήματα, ειδώλια (ομοίωμα χελώνας από φαγεντιανή, ελεφαντοστέινο ανθρωπόμορφο), αδιάγνωστα μικροαντικείμενα (μέρη επιτραπέζιου παιχνιδιού) και όστρεα. Από αυτά ξεχώρισε μία συλλογή πενήντα δύο σφραγίδων αμυγδαλοειδούς, πυραμιδοειδούς και κωνικού σχήματος με διακόσιες δεκαοκτώ της Συλλογής Μητσοτάκη, μεγάλο μέρος της οποίας τεκμηριώνεται πως προέρχεται από τις προαναφερθείσες λαθρονασκαφές. Δημιουργήθηκαν από ελεφαντοστό, κόκκαλο, στεατίτη, λευκή πάστα και έφεραν διακόσμηση με σπείρες, γραμμικά, δικτυωτά, εικονιστικά και φυτικά θέματα³⁰³.

³⁰⁰ Branigan και Campbell-Green, 2010α, 75-76, 83.

³⁰¹ Branigan και Campbell-Green, 2010β, 137. Από τα τμήματα δύο πύλων του τρίτου στρώματος του Οστεοφυλακίου, φαίνεται πως οι πιθοταφές τοποθετήθηκαν πρωιμότερα εσωτερικά του Θολωτού Β. Επειδή ο αριθμός των οστράκων δεν ανταποκρίνεται στο σύνολο των ταφικών πύλων που έχουν έρθει στο φως έως σήμερα, είναι πιθανό πως μεταφέρθηκαν αλλού πριν από την εγκατάλειψη των τάφων, ίσως σε ένα ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ επεισόδιο καθαρισμού, ώστε να χρησιμοποιηθούν ξανά.

³⁰² Vasilakis, 2010, 276-277.

³⁰³ Vasilakis, 2010, 277-281. Οι σφραγίδες λειτουργούν ως δείκτες χρονολόγησης των τάφων. Είναι εμφανείς η ομοιοτητές τους με ανάλογα προϊόντα της Αγίας Τριάδας, γεγονός που αναζωπύρωσε την

Τα ανθρώπινα οστά των εν θέματι τάφων στο σύνολο ερευνήθηκαν βάσει του βαθμού διατήρησης και της μεταχείρισής τους, που σχετίζονταν με τις συνεχείς μετακινήσεις, αλλά και τη διατάραξη των χώρων από τις επανειλημμένες συλήσεις. Γενικά, ο ελάχιστος αριθμός ατόμων ήταν εκατόν τριάντα τρία και εξήντα τέσσερα για το Θολωτό Α και Β αντίστοιχα, που αντιπροσωπευόταν από όλα τα σκελετικά μέρη. Οι ταφές ήταν δευτερογενείς και πραγματοποιήθηκαν σταδιακά, με διαβαθμίσεις στην άρθρωση και την επιλογή συγκεκριμένων οστών, όπως διαβρωμένα και θρυμματισμένα μηριαία, βραχιόνια και κάτω γνάθοι για τον πρώτο, διατηρημένα, πλήρη κρανία και κάτω άκρα για το δεύτερο τάφο. Η πλειονότητα τους προήλθε από το Οστεοφυλάκιο³⁰⁴. Σε αντίθεση με το Θολωτό Β που περιείχε ιδίως ενήλικες, στο Θολωτό Α αποκαλύφθηκε οστεολογικό υλικό μέχρι και νεογνών, υποδηλώνοντας την περιορισμένη πρόσβαση στον παραπάνω τάφο. Ο μέσος όρος ηλικίας του πληθυσμού ήταν τα 40-50 έτη και για τα δύο φύλα, παρουσιάζοντας τα υψηλά επίπεδα υγείας, το χαμηλό ποσοστό παθολογικών αλλοιώσεων (αναιμία, ενθεσοπάθειες, περιοστίτιδες, υποπλασία αδαμαντίνης, σπονδυλαρθρίτιδα, οστεοαρθρίτιδα) και οδοντικών νόσων (τρυγία, τερηδόνα, απώλεια δοντιών), στοιχεία που ενίσχυσαν την έρευνα για τον καταμερισμό εργασίας και τις διατροφικές συνήθειες³⁰⁵.

66 Στον Τάφο D, εναλλακτικά «Tomba dei Plebei» των **Λιλιανών Φαιστού** ανευρέθηκε αγγείο με καύση ενός παιδιού σε θαλαμωτό τάφο. Κατά πάσα πιθανότητα χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΓ ή την Υπομινωική περίοδο³⁰⁶.

67 Στο ανάκτορο της **Φαιστού** αποκαλύφθηκαν δύο ταφές εμβρύων σε πίθους, τα οποία κατέληξαν πριν ή αμέσως μετά τη γέννησή τους, λόγω ανεπαρκούς βάρους. Η μία ταφή εντοπίστηκε στο Δωμάτιο 5 και εντός δώτου μαγειρικού σκεύους με σφαιρικό σχήμα. Καλυπτόταν με τον πυθμένα άλλου αγγείου που βρισκόταν πλησίον του Β. τοίχου. Στο δάπεδο, ένα λίθινο ερμάριο είχε τοποθετηθεί κάτω από την ταφή και περιείχε ένα αγγείο με απανθρακωμένους σπόρους. Η θέση του αποσκοπούσε

άποψη περί αναγνώρισης ενός πρώιμου τοπικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή με παράδοση στις σφραγίδες από λευκή πάστα. Ο ομοιογενής χαρακτήρας, η υψηλή ποιότητα και η εξειδίκευση δείχνουν πως τα εν θέματι αντικείμενα προορίζονταν για περιορισμένη κατανάλωση, ως δηλωτικά γοήτρου, κύρους και κοινωνικής θέσης των κατόχων τους. Για την Αγία Τριάδα στη μινωική περίοδο, βλ. Todaro, 2003.

³⁰⁴ Vasilakis, 2010, 285. Triantaphyllou, 2016, 770-772. Triantaphyllou, 2018, 145-146, 150. Στη ΜΜ Ι περίοδο υπήρχαν στο Οστεοφυλάκιο ενταφιασμοί σε εκτεταμένη ή συνεσταλμένη στάση και ταφές σε πίθους.

³⁰⁵ Triantaphyllou, 2010, 229-248.

³⁰⁶ Davaras, 1973, 162-163.

στην προστασία του ταφικού αγγείου και οι σπόροι ήταν ένα είδος προσφοράς³⁰⁷. Σε μικρή απόσταση προς Α. φάνηκε η δεύτερη ταφή εσωτερικά σωληνοειδούς αγγείου, κάτωθι του δαπέδου του Δωματίου 4. Οι ταφές ανάγονται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο³⁰⁸.

68 Επιφανειακή έρευνα που έλαβε χώρα το 1984, 1986 και 1987 στην πεδιάδα της Φαιστού από τους L.V. Watrous και Δ. Χατζή-Βαλλιάνου. Τμήμα του ΠΜ I-MM II ανακτορικού νεκροταφείου βρέθηκε στον **Άγιο Ονούφριο**, την **Αγία Παρασκευή** και περιοχές προς Β., δίπλα στις εκκλησίες και στις πλαγιές του Ιεροδίτη. Εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις οστράκων και οστών. Στα ευρήματα συμπεριλήφθηκαν χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική με απλή ή εκλεπτυσμένη διακόσμηση που χρονολογείται έως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο (κύπελλα, κύλικα, πρόχοι, πυξίδα, μαγειρικά αγγεία, πίθοι, φρουτιέρα, πόδι τριποδικού σκεύους, τμήμα μαρμάρινου ειδωλίου, δύο τριπτήρες, οψιανός, λίθινοι πυρήνες και φολίδα πυριτόλιθου)³⁰⁹. Παράλληλα, μέρος της ίδιας νεκρόπολης ήρθε στο φως περίπου 700 μ. από το μοναστήρι στα Καλύβια, στη θέση **Λογκιάδι**, η οποία απλώνεται σε χαμηλό ύψωμα της ίδιας κορυφογραμμής. Βρέθηκαν τμήματα MM-ΥΜ ΙΙΙ αγγείων, λάρνακας και δύο τάφοι³¹⁰.

Δήμος Τυμπακίου

69 Στη θέση **Μοναστηριακό Πηγάδι** σε χαμηλό λοφίσκο ΝΑ του χωριού Σίβα, βρέθηκε από τον Σ. Αλεξίου τμήμα νεκρόπολης της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου και τα έτη 1984, 1986 και 1987 ερευνήθηκε περαιτέρω κατά την επιφανειακή έρευνα των L.V. Watrous και Δ. Χατζή-Βαλλιάνου. Ήρθε στο φως μεγάλη συγκέντρωση οστών, πίων, μάλλον ταφικού χαρακτήρα και πήλινων μαζών, πιθανώς προερχόμενων από την οροφή του τάφου. Επίσης, περισυλλέχθηκαν κύλικες, κύπελλα, μαγειρικά σκεύη, πρόχους, σωληνοειδές αγγείο, τμήματα λαρνάκων και τριποδικές τράπεζες προσφορών³¹¹.

Δήμος Ηρακλείου

70 Στη θέση **Αγία Ειρήνη** ανασκάφηκαν το 1906 από τον Σ. Ξανθουδίδη δύο θολωτοί τάφοι (ε και Ε) με την είσοδο προς Α³¹². Έμοιαζαν με αυτούς της Κουμάσας. Το ύψος των τοίχων του μεγαλύτερου Τάφου Ε (διάμ. 8 μ.) κυμαινόταν στα 0.80-

³⁰⁷ McGeorge, 2011, 12. Τα φυτικά κατάλοιπα πλησίον ή εσωτερικά των αγγείων ταφικής χρήσης είχαν συμβολική αξία και συνδέονταν με την αναπαραγωγή, τη γονιμότητα και την αναγέννηση.

³⁰⁸ McGeorge, 2011, 4. McGeorge, 2012, 294. Για το νεκροταφείο της Φαιστού, βλ. Savignoni, 1904, 501-666.

³⁰⁹ Watrous, Hadzi-Vallianou και Blitzer, 2004, 529-530, 537. Οι πίθοι ήταν ταφικού χαρακτήρα και έφεραν εμπίεστη διακόσμηση στην επιφάνειά τους.

³¹⁰ Watrous, Hadzi-Vallianou και Blitzer, 2004, 539-540.

³¹¹ Watrous, Hadzi-Vallianou και Blitzer, 2004, 538.

³¹² Xanthoudides, 1924, 51.

1.50 μ. και το πάχος του υπολογίστηκε στα 1.65-2 μ.. Απαρτιζόταν από μικρούς ακατέργαστους λίθους. Η θύρα του τάφου είχε φραχθεί με λίθινη πλάκα και μπροστά της υπήρχε τετράγωνος προθάλαμος (2.20×2μ.). Εσωτερικά της θόλου εντοπίστηκαν τμήματα δεκαπέντε ακόσμητων λαρνάκων, λουτηροειδών και κιβωτιόσχημων, αλλά και όστρακα ταφικών πίθων της ΥΜ περιόδου, τα οποία περιείχαν ή πλαισιώνονταν από οστά και κρανία. Πιθανώς, ο τάφος περιείχε σε πρώτη φάση ΠΜ ταφές και μετά καθαρίστηκε για να φιλοξενήσει νέες ταφές ή συλήθηκε. Εκτός των παραπάνω, βρέθηκαν κεραμική (κύπελλο, λύχνος), δύο γαλόπετρες και ένα χάλκινο δακτυλίδι³¹³.

71 Το έτος 1902 έγινε συστηματική ανασκαφή στο ανάκτορο της Κνωσού. Μεταξύ άλλων ερευνήθηκε ένας προαύλειος χώρος («**Court of the Oil Spout**») (Εικόνα 97) που συνδεόταν με την επεξεργασία και αποθήκευση ελαιόλαδου σε ευμεγέθεις πίθους, διακοσμημένους με κατακόρυφες λαβές και σχοινοειδές σχέδιο³¹⁴. Προς Ν. της Ανατολικής Πτέρυγας ήταν ορατοί μικροί χώροι με αλληπάλληλα ερμάρια, υπερυψωμένο δάπεδο και Β. ένα πολύ στενό κλιμακοστάσιο. Μέσω ενός περάσματος, δινόταν πρόσβαση σε ένα μικρό τετράγωνο διαμέρισμα με πλάκες από γύψο στους εσωτερικούς τοίχους, ενώ οι εξωτερικοί έφεραν ερυθρό κονίαμα. Περιείχε ερμάρια σε δύο πλευρές, εκ των οποίων το πρώτο εσώκλειε τρία μεγάλα αγγεία με πρόχυση, λευκές ταινίες σε καστανό βάθος και ένα από αυτά ήταν χαρακτηριστικό ταφικό αγγείο. Προς ΒΑ του ανακτόρου παρόμοιο αγγείο σε ανεστραμμένη θέση εντός λάκκου χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ενός παιδιού και πλαισιώθηκε από μικρότερα αγγεία. Η εν θέματι ταφή αποτελεί και την παλαιότερη στην περιοχή της Κνωσού. Δίπλα στους πίθους βρέθηκε μόνωτο αγγείο με περίτεχνη φυτική διακόσμηση, πυξίδα από στεατίτη και τρίτωνα³¹⁵.

72 Στις αναφορές του **Στρωματογραφικού Μουσείου** για το διάστημα 1980-1981, ο P.M. Warren παρουσίασε την ανεύρεση υποδαπέδιων ΥΜ ΙΙΙΓ βρεφικών ταφών³¹⁶. Μία από τις αυτές εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο δωματίου με πήλινο θρανίο και καλύφθηκε από μεγάλη λεκάνη της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου³¹⁷. Επιπλέον, στις αναφορές μίας οικίας στο Β. τμήμα του Στρωματογραφικού Μουσείου για τα έτη 1982-1983³¹⁸, αποκαλύφθηκαν κι άλλες παιδικές ταφές στο εσωτερικό υπόγειου δωματίου, το οποίο φιλοξενούσε τριποδικά μαγειρικά σκεύη, ευμεγέθη πίθο με μία

³¹³ Xanthoudides, 1924, 51-52. Ζώης, 1998, 193-194.

³¹⁴ Evans, 1901-1902, 1, 8-11.

³¹⁵ Evans, 1901-1902, 87-89.

³¹⁶ Warren, 1980-1981, 73-92.

³¹⁷ McGeorge, 2012, 298.

³¹⁸ Warren, 1982-1983, 63-87.

πρόχου και εξοπλισμό που προορίζονταν για λατρευτικά δρώμενα. Ο πίθος περιείχε πάνω από εννέα οστά, με σημαντικότερο ένα σπόνδυλο με ίχνη κοπής-τεμαχισμού στην επιφάνειά του³¹⁹.

73 Υπό τη διεύθυνση του R. Jenkins ανασκάφηκε κατά το ήμισυ το 1933 μία βραχοσκεπή με την είσοδο προς Α., η οποία περιείχε στο εσωτερικό πρωτογενείς ταφές σε πίθους και κεραμική της MM III περιόδου στο **Μοναστηριακό Κεφάλι** (Χάρτης 7, Εικόνες 98-101), την ακρόπολη Δ. του ανακτόρου της Κνωσού³²⁰. Το 1935, υπό την επίβλεψη του A. Evans, ο R. Hutchinson εστίασε στη διερεύνηση του Τάφου³²¹. Αναφέρθηκαν ταφικοί πίθοι σε ανεστραμμένη θέση και λάρνακες σε τουλάχιστον δύο διαταραγμένα στρώματα³²². Ο S. Hood μελετώντας το υλικό³²³ θεώρησε πιθανή την αδιάκοπη χρήση του συνόλου στη MM IA-PIB, ίσως έως και την YM IA περίοδο. Η κεραμική που προέκυψε ανάγεται κυρίως στη MM PIB-YM IA περίοδο, αν και βρέθηκαν όστρακα των MM IA, MM II και YM III χρόνων. Έως και σήμερα, έχουν καταλογογραφηθεί είκοσι ένας πίθοι, τρεις εκ των οποίων έφεραν λευκούς ρόδακες και MM IIIA-B σχέδια. Έξι από αυτούς χαρακτηρίστηκαν κωνικοί, ένας ωοειδής, ένας απιοειδής και δύο αδιάγνωστου σχήματος³²⁴. Τα περισσότερα ταφικά αγγεία ήταν μερικώς θραυσμένα ή ολικώς κατεστραμμένα, εξαιτίας της διάνοιξης λάκκων στους προγενέστερους τάφους. Λίγοι πίθοι ήρθαν στο φως σε ακέραια κατάσταση³²⁵. Η Απόθεση δεσπόζει στο Β. τμήμα του λόφου, 65 μ. μακριά

³¹⁹ Λανάρας, 2003, 454. McGeorge, 2012, 294.

³²⁰ Payne, 1935, 168. Hutchinson, 1964, 166. Preston, 2013, 57. Δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις για τις ανασκαφές στη θέση και οι αναφορές στη βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένες. Preston et al, 2013, 1, 3, 9.

³²¹ Hutchinson, 1962.

³²² Preston et al, 2013, 1, 7, 9, 11, 55. Το ανώτερο στρώμα ήταν σύγχρονο με τους άλλους τάφους που βρέθηκαν στην περιοχή και αποτελούνταν από μία πιθοταφή και οστά δύο ατόμων, τα οποία χρονολογούνται στη MM PIB εποχή. Πλησίον τους εντοπίστηκαν μία λίθινη κεφαλή ειδωλίου και ένας πυρήνας οψιανού. Το κατώτερο στρώμα συστάθηκε από λείψανα της καταστραμμένης οροφής του τάφου και όστρακα MM I αγγείων που σχετίζονταν με μία μεγάλη συγκέντρωση κρανίων και οστών.

³²³ Hood και Smyth, 1981. Preston et al, 2013, 7, 9, 13-14, 36-38, 58-59, 68, 72, 75. Το Στρωματογραφικό Μουσείο και το Μουσείο Ηρακλείου φιλοξένησαν πολλά ευρήματα των προαναφερθέντων ανασκαφών, αλλά και της περισυλλογής του S. Hood, το έτος 1966. Σε αυτά συμπεριλήφθηκαν κεραμική (αμφορείς με ή χωρίς προχοή, θυμιατήρια, λύχνοι, μαγειρικά σκεύη, πινάκια, λεκάνες) από τη Νεολιθική έως και τη Βυζαντινή/Μεταβυζαντινή εποχή, λίθινα αγγεία και τέχνηρα (νεολιθικοί πέλεκεις), ψήφοι από φαγεντιανή, τμήματα ασβεστοκονιάματος και μεταλλικών αντικειμένων, οστά και όστρεα. Τα σκελετικά κατάλοιπα μελετήθηκαν το 1936 και το 1938. Διατηρήθηκαν σε μη αρθρωμένη και αποσπασματική κατάσταση και δεν αποδόθηκαν σε συγκεκριμένους νεκρούς. Υπήρχαν ενδείξεις παθολογικών κακώσεων, όπως πορωτική υπερόστωση, αναιμία, υπερπλασία, καλοήθεις όγκοι, απώλεια σκελετικής μάζας, θαλασσαιμία, μη μετρικά στοιχεία, τερηδόνα, αποστήματα, απώλεια δοντιών, ατελής αδαμαντινογένεση.

³²⁴ Preston et al, 2013, 42, 44-45, 102.

³²⁵ Preston et al, 2013, 102.

από τον Τάφο³²⁶. Σύμφωνα με τον R. Hutchinson αποκαλύφθηκε σωρός από MM ΠΙΒ όστρακα και τμήματα από λίθινα αγγεία σε μία ΥΜ ΙΑ απόθεση στο Β. τμήμα, τα οποία και χαρακτήρισε ως «χώρο απόρριψης»³²⁷. Τρία διαφορετικά στρώματα ήταν ορατά και κατέστη προφανές πως το υλικό είχε απορριφθεί από το λόφο. Πιθανόν, επρόκειτο για ένα MM ΠΙΒ οικοδόμημα στην κορυφή του υψώματος. Στα ευρήματα συμπεριλήφθηκαν μικρά αγγεία, μεγάλη ποσότητα οστράκων, υφαντικό βάρος, δύο τμήματα λάρνακας, ένα από το πώμα και άλλο από το πόδι, δύο μαρμάρινες λαβές από ξίφη και τέλος, ένα ή δύο τμήματα από ασβεστοκονίαμα με χρώμα³²⁸.

Η εν θέματι νεκρόπολη πιθανώς συνιστά την πρωιμότερη ταφική μαρτυρία για την Εποχή του Χαλκού στην Κνωσό, αν και δεν έχει διερευνηθεί στην ολότητά της³²⁹. Σημειώθηκαν πολλές ομοιότητες μεταξύ των αγγείων του Τάφου και της Απόθεσης. Παρά τις ποικίλες ενστάσεις των ερευνητών, δε μπορεί να αποκλειστεί ο ταφικός χαρακτήρας της Απόθεσης, καθώς ήρθαν στο φως τμήματα από έξι πίθους και τμήματα μίας λάρνακας³³⁰. Ο L. Girella είναι υποστηρικτής ενός κλιμακούμενου κοινωνικού ανταγωνισμού που αναπαρίσταται στις MM ΙΙΙ ταφές της Κνωσού, αν και ο Τάφος δεν φιλοξενούσε πολυτελή αντικείμενα, αντιπροσωπευτικά της κνωσιακής ελίτ³³¹. Υπολογίσθηκε ο ελάχιστος αριθμός νεκρών στους τριάντα εννέα. Τριάντα τέσσερεις ταφές έγιναν σε αγγεία και πέντε σε σαρκοφάγους. Άλλο ταφικό σύνολο με πιθοταφές βρέθηκε στο Α. άκρο του λόφου το 1940 από τον Ν. Πλάτωνα³³².

74 Υπό την αιγίδα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και τη διεύθυνση του S. Hood διεξήχθη το 1950 ολιγοήμερη ανασκαφή του Τάφου Ι στο MM Ι νεκροταφείο³³³, που δεσπόζει απέναντι και προς Α. του ανακτορικού κέντρου της

³²⁶ Preston et al, 2013, 1, 75. Έχουν πραγματοποιηθεί δύο εκτενείς δημοσιεύσεις της Απόθεσης στο Αρχαιολογικό Δελτίο του 1935 και το «Archäologischer Anzeiger». Ο χαρακτήρας της είναι ιδιαίτερα προβληματικός, καθώς ο R. Hutchinson υποστήριζε πως πρόκειται για μία δευτερογενή απόθεση δίπλα σε οικισμό, ενώ ο S. Hood θεώρησε πως είχε ταφική λειτουργία.

³²⁷ Hutchinson, 1962. Preston et al, 2013, 75-76, 83. Τα όστρακα ανήκαν στην ΠΕΧ, αλλά μερικά και στην Κλασική και την Ρωμαϊκή εποχή. Γενικά, η κεραμική παρουσίασε χρονολογική συνέχεια από την ΠΜ ΙΙΙ-MM ΙΑ περίοδο έως και την ΥΜ ΠΙΒ-Γ περίοδο.

³²⁸ Preston et al, 2013, 13-14, 75, 82-83, 84-99.

³²⁹ Preston et al, 2013, 101.

³³⁰ Preston, 2013, 84.

³³¹ Girella, 2015, 125. Preston, 2013, 68.

³³² Preston, 2013, 70, 73, 101-102, 104. Στο MM ΙΑ στρώμα εντοπίστηκαν έντεκα ή δώδεκα άτομα, τρεις άνδρες, έξι γυναίκες και ένα παιδί, 8-12 ετών.

³³³ Hood, 2010. Η εν θέματι νεκρόπολη αποτελείται από τάφους με έναν ή περισσότερους θαλάμους με πρόσοψη προς Δ. και κάθετο δρόμο. Περιείχαν μεγάλο αριθμό νεκρών ανά κτίσμα, οι οποίοι σε λίγες περιπτώσεις ανέρχονταν στους πενήντα. Μερικές από τις ταφές ανάγονται στην ΥΜ ΙΑ περίοδο. Κατά κανόνα οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εντός αγγείων σε συνεσταλμένη στάση, τα οποία στη MM ΙΙΙ εποχή αντικαταστάθηκαν από λάρνακες, ελλειψοειδούς ή ορθογώνιου σχήματος. Ορισμένοι πίθοι

Κνωσού, στο λόφο του **Προφήτη Ηλία** (Εικόνες 102-105). Ήταν ημικυκλικός και λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Στο εσωτερικό περιείχε ταφές σε δέκα μεσαίους πίθους που κοσμούσαν καταλοιβάδες και συνοδεύονταν από μικρότερα αγγεία της MM IB περιόδου. Όσον αφορά τα οστά, περισυλλέχθηκαν δύο κρανία και ένας ακέραιος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση³³⁴. Μεταγενέστερα, το 1953 βρέθηκαν δύο ευρύχωροι τάφοι ίδιου τύπου με ταφές σε αγγεία και λάρνακες. Ο Τάφος VI έφερε κυρίως πρώιμες ταφές σε πίθους. Διέθετε λίθινο τοιχίο στο μέσον για τη στήριξη της οροφής, η οποία λαξεύτηκε στο μαλακό βράχο. Από τα κτερίσματά του (πινάκια, δέκα σφραγιδόλιθοι, δύο χρυσοί δακτύλιοι, χρυσά ελάσματα, λίθινες και μεταλλικές ψήφοι, χάλκινα κοσμήματα) προκύπτει η χρονολόγησή του, όπως και του τάφου που παρατίθεται παρακάτω, στη MM II-IIIΑ περίοδο³³⁵. Το επόμενο έτος αποκαλύφθηκαν δύο επιπλέον τάφοι, οι οποίοι ανασκάφηκαν το 1955. Ο Τάφος VIII (8×2 μ.) φιλοξενούσε δεκαεννέα λάρνακες, έναν πίθο και ολιγάριθμα κτερίσματα (πινάκια, χρυσό έλασμα, χάλκινη ράβδος, δύο σφραγιδόλιθοι, δύο περόνες, ψήφοι από ορεία κρύσταλλο, λάπις λάζουλι, χρυσό, ασήμι, αμέθυστο). Σε μία περιοχή που ορίζεται από αναλημματικό τοιχίο ήρθαν στο φως πρόσθετος πίθος και μία σφραγίδα³³⁶.

75 Το 1951, ο S. Hood ανέσκαψε ένα MM θαλαμωτό τάφο σε μία θέση στις πλαγιές που εκτείνονταν Α. του Καίρατου ποταμού, πίσω από το **Μαυροσπήλιο** της Κνωσού (Χάρτες 8-9, Εικόνες 106-107)³³⁷. Υπήρχαν δεκατέσσερις ταφές, πέντε απευθείας στο δάπεδο και εννέα εντός ταφικών πίθων που βρέθηκαν πλευρικά του θαλάμου. Οι νεκροί είχαν ταφεί σε συνεσταλμένη στάση. Εκτός των παραπάνω

παρουσίασαν ίχνη καθαρισμών από τις αρχικές ταφές και επαναχρησιμοποιήθηκαν. Συνήθως, ένας ακέραιος πίθος έφερε εσωτερικά ένα ή περισσότερα κρανία προγενέστερων ταφών. Συνοδεύονταν από κεραμική, π.χ. κύπελλα, πινάκια, πρόχους. Τα προσωπικά αντικείμενα εναποτέθηκαν στο δάπεδο, πλευρικά των πίθων. Πολλά από αυτά υποδείκνυν τις σχέσεις ή καλλιτεχνικές επιδράσεις από την Ανατολική Μεσόγειο (Αίγυπτος, Αφγανιστάν), ενώ άλλα συνέστησαν απλά απομιμήσεις.

³³⁴ Πλάτων, 1950, 583.

³³⁵ Πλάτων, 1953, 486-487. Cook, 1953, 166. Hood, 2010, 161.

³³⁶ Πλάτων, 1955, 557. Hood, 2010, 167.

³³⁷ Forsdyke, 1927, 243, 245-246, 249-250. Alberti, 2001, 163-165. Alberti, 2003, 543. Alberti, 2005, 259. Σε μικρή απόσταση από το εν λόγω νεκροταφείο δεσπόζει το Μαύρο Σπήλαιο, που είτε σχετίζονταν με τη λατρεία των νεκρών στη μινωική εποχή, είτε λειτουργούσε ως εποχιακή κατοικία. Η νεκρόπολη βρέθηκε από νωρίς στο επίκεντρο της έρευνας, λόγω της μακροχρόνιας χρήσης της στη MM II-YM IIIΓ περίοδο. Σε πρώτη φάση βρέθηκαν έξι τάφοι από τον Α. Evans το 1926 (Τάφοι I-VI), ο οποίος παραχώρησε το υλικό στον E.J. Forsdyke το επόμενο έτος (Τάφοι VII-XXII). Ίσως, η σύγκριση των τάφων με τους μυκηναϊκούς λακκοειδείς είναι δόκιμη, καθώς η τοποθεσία και η χρονολογία τους υποδεικνύει πως ανήκαν σε πολεμιστές ή εμπόρους από την ηπειρωτική χώρα.

ευρημάτων, αποκαλύφθηκαν λείψανα πρωιμότερων ταφών που είχαν απορριφθεί στο εσωτερικό λάκκου με βάθος 0.50 μ., ενώ έλειπαν τα κτερίσματα³³⁸.

Τάφος IV. Πολλαπλός θαλαμωτός τάφος. Είχε προθάλαμο με όστρακα MM αγγείων. Από τα ευρήματα της ανασκαφής και του Στρωματογραφικού Μουσείου ξεχώρισαν μεγάλος δίσκος πίθος, πολυάριθμα τμήματα αμφορέων και πίθων, όπως και το χείλος ευμεγέθους λεκάνης, ίσως ταφικής χρήσης³³⁹.

Τάφος IX. Πολλαπλός θαλαμωτός τάφος. Η είσοδος πραγματοποιούνταν από μία οπή στο μέτωπο του φυσικού βράχου, πλησίον ενός διαδρόμου. Το εσωτερικό του αποτελούνταν από μία κεντρική αίθουσα (Α) με τέσσερεις θαλάμους (Β, C, D, E). Τμήματα ταφικών πίθων και ελλειψοειδών λαρνάκων βρέθηκαν στην είσοδο του θαλάμου Β. Πέντε επίπεδες πλάκες στο δάπεδο και κατά μήκος του τοίχου δημιουργούσαν χώρο για τους νεκρούς ή τα αγγεία και τις σαρκοφάγους. Ήρθαν στο φως δύο πίθοι, σωζόμενοι αποσπασματικά, ο πρώτος ελλειψοειδής με οριζόντιες λαβές κάτωθι του χείλους και καστανή κηλιδωτή διακόσμηση, ο δεύτερος στενός του ίδιου τύπου³⁴⁰.

Τάφος XV. Αντιπροσωπευτικός θαλαμωτός τάφος με χώρους μικρών διαστάσεων. Ήταν κτισμένος στις πλαγιές φυσικών αναβαθμίδων, διέθετε μακρύ διάδρομο και τοίχους που συγκλίνουν στην είσοδο, από το ανώτερο προς το κατώτερο τμήμα. Εντοπίστηκαν σωροί οστών και τμήματα ενός πίθου με άλλα αγγεία³⁴¹.

Τάφος XVII. Πολλαπλός θαλαμωτός τάφος που απαρτιζόταν από ακανόνιστο χώρο με κεντρικό στήριγμα. Φαίνεται πως ο θάλαμος καθαρίστηκε από τις αρχικές ταφές και ξαναχρησιμοποιήθηκε. Η κεραμική στο δάπεδο των χώρων Α και Β ανάγεται στην ΥΜ ΙΙΙ Α2-Β περίοδο και συμπίπτει με ένα λάκκο (βάθ. 1 μ.) προς Ν., ο οποίος φιλοξενούσε οστά, όστρακα MM ΙΙΒ αγγείων και άλλα αντικείμενα (τρία λίθινα αγγεία, ψήφοι από φαγεντιανή, περιδέραια, σφραγίδες με ζωικές μορφές, π.χ.

³³⁸ Cook, 1951, 252. Στο εν θέματι νεκροταφείο συμπεριλήφθηκαν «Ταφές Πολεμιστών» που πρωτοεμφανίστηκαν στην ΥΜ ΙΙ περίοδο και διακρίνονταν για τα πλούσια κτερίσματα (λίθινα και μεταλλικά αγγεία, σφραγίδες, κοσμήματα, όπλα, κεραμική). Οι τάφοι ανήλθαν στους είκοσι ένα. Επικρατέστερος τύπος υπήρξε ο θαλαμωτός: α) με έναν ή περισσότερους θαλάμους και κάθετο δρόμο, β) ο λακκοειδής και ο φρεατόσχημος. Οι περισσότεροι από αυτούς καταστράφηκαν εξαιτίας των επαναχρησιμοποιήσεων και μεταγενέστερων συλήσεων. Οι τάφοι με ένα θάλαμο (ΥΜ ΙΒ-ΙΙ) ιδρύθηκαν στο φυσικό τοπίο και φιλοξενούσαν ολιγομελείς ομάδες, παγιώνοντας την τάση για εξατομίκευση, σε αντίθεση με τους τάφους με πολλούς θαλάμους που χαρακτηρίστηκαν οικογενειακοί. Alberti, 2001, 165-184. Alberti, 2003, 544-545. Hatzaki, 2018, 198.

³³⁹ Alberti, 2003, 545-547.

³⁴⁰ Forsdyke, 1927, 264, 267-268.

³⁴¹ Forsdyke, 1927, 274-275.

αίγαγρος, ελάφι)³⁴². Το άνω τμήμα του λάκκου σφραγίστηκε από όστρακα τεσσάρων πύθων με κάθετες ή οριζόντιες λαβές, σχέδια καταλοιβάδων, κηλίδων και ταινιωτή διακόσμηση μελανού χρώματος³⁴³. Σπανίως, μινωικές ταφές απορρίφθηκαν και τα κατάλοιπά τους πακτώθηκαν σε αγγεία με ταφές βρεφών της Γεωμετρικής περιόδου (VI, VII, XVII)³⁴⁴.

76 Ένας απομονωμένος τάφος αποκαλύφθηκε τυχαία κατά μήκος του ποταμού Καίρατου στην Κνωσό και ονομάστηκε «**Tomb of Cow**». Περιείχε ένα MM ΠΙΒ ταφικό αγγείο χωρίς κτερίσματα. Πραγματοποιήθηκε περαιτέρω επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή, αλλά δεν έφερε απέφερε άλλα ευρήματα ταφικού χαρακτήρα³⁴⁵.

77 Στη θέση **Βρύση**, ΝΔ του **Αγίου Μύρωνα** Μαλεβιζίου (Εικόνες 108-110) ανευρέθηκε το 1966 νεκρόπολη με ταφικούς πύθους και σαρκοφάγους, που χρονολογείται στο τέλος της Προανακτορικής και την αρχή της Παλαιοανακτορικής περιόδου³⁴⁶. Η ανασκαφή συνεχίστηκε το 1967 και έφερε στο φως αγγεία ίδιου τύπου, τμήματα λαρνάκων, πήλινα κύπελλα και τρία αγγεία από οφίτη, δύο φωλεόσχημα και ένα τροπιδωτό. Οι πύθοι ήταν ανεστραμμένοι και τους συγκρατούσαν λίθοι, τοποθετημένοι σε κυκλική διάταξη³⁴⁷. Στη διάρκεια των εργασιών το 1968 υπό τη διεύθυνση του Σ. Αλεξίου, περισυλλέχθηκε ένας πύθος σε ανεστραμμένη θέση, λάρνακα σε καλή κατάσταση διατήρησης και τμήματα άλλης. Και στις δύο περιπτώσεις περιβάλλονταν από λίθους, οι οποίοι μάλλον αποτελούσαν μέρος ενός περιφράγματος. Βάσει της κεραμικής (κύπελλα, λύχνος) και του λίθινου αγγείου που εντοπίστηκαν, τα ευρήματα ανάγονται στη MM ΙΑ-Β περίοδο³⁴⁸.

Το 1969 αποκαλύφθηκαν πύθοι και μικρότερα αγγεία που ανήκαν στο μινωικό νεκροταφείο και τα κοσμούσαν γραπτές καταλοιβάδες, ανάγλυφο σχοινοειδές και σπανίως, έφεραν γεφυρωτή προχοή. Επίσης, βρέθηκαν μία σαρκοφάγος, πολλά πήλινα (κωνικά κύπελλα, πρόχοι, μικρογραφικά αγγεία, ανθρωπόμορφο αγγείο) και δύο λίθινα αγγεία, καθώς και τρία κρανία³⁴⁹. Έπειτα, το 1977 φάνηκαν δύο επιπλέον ταφές σε αγγεία. Η πρώτη σε ανεστραμμένο πύθο, ο οποίος εξωτερικά στερεώθηκε με λίθους και περιείχε ένα κρανίο και λίγα οστά. Το αγγείο καταστράφηκε στο παρελθόν

³⁴² Forsdyke, 1927, 246-247, 286, 290. Alberti, 2005, 264. Η κεραμική του λάκκου παρουσιάζει ένα πλήρες «σερβίτσιο» για την κατανάλωση και προσφορά φαγητού κατά την τέλεση των νεκρόδειπνων.

³⁴³ Forsdyke, 1927, 276-278, 281.

³⁴⁴ Forsdyke, 1927, 248.

³⁴⁵ Forsdyke, 1927, 243.

³⁴⁶ Αλεξίου, 1969α, 210-211. Ορλάνδος, 1969, 140-141. Petit, 1990, 51. Georgoulaki, 1996, 14.

³⁴⁷ Αλεξίου, 1969α, 210-211. Αλεξίου, 1969β, 403.

³⁴⁸ Ορλάνδος, 1969, 140-141. Αλεξίου, 1970, 413-414.

³⁴⁹ Αλεξίου, 1973, 454-455. Petit, 1990, 51. Georgoulaki, 1996, 14.

από αγροτικές εργασίες, γεγονός που καθιστά πολύ δύσκολη τη χρονολόγησή του³⁵⁰. Πάνω στο σωζόμενο τμήμα του είχαν τοποθετηθεί λίθοι για τη στήριξη ευρύστομου δώτου αγγείου. Στο εσωτερικό του υπήρχε μία παιδική ταφή, ενώ δίπλα του ένα μικρό μόνωτο κύπελλο. Ένα επίπεδο πώμα σφράγιζε το στόμιό του. Η εν λόγω ταφή χρονολογείται στη ΜΜ Ι περίοδο. Προς Δ. ανασκάφηκε τμήμα τοιχίου, πιθανώς τμήμα ενός κατεστραμμένου ταφικού περιφράγματος³⁵¹.

78 Εν μέσω λατομικών εργασιών στη θέση **Καπέλλα**, στην κατωφερή ΝΔ πλαγιά του βράχου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο Κυπαρίσσι και το Κανλί Καστέλλι, εντοπίστηκε το 1994 ένας σπηλαιώδης τάφος³⁵². Κατά τη σωστική ανασκαφή φάνηκε πως πρόκειται για ένα μεγάλο φυσικό σπήλαιο με ενιαίο ελλειψοειδή χώρο, τρεις αβαθείς εσοχές-κόγχες και είσοδο προς Δ³⁵³. Η οροφή του είχε υποστεί καταστροφή, όμοια με τη Β. παρειά του. Η Ν. παρειά είχε φθαρεί στο ανώτερο τμήμα της. Προς Δ. ήρθε στο φως ένα κατεστραμμένο τοίχιο και προς Α., το κάθετα λαξευμένο τμήμα που αποσκοπούσε στην εξοικονόμηση χώρου για νέες ταφές. Στη Β. παρειά υπήρχε μικρή λαξευτή κοιλότητα, ίσως οστεοφυλάκιο, όπως μαρτυρά η παρουσία τριών κρανίων στο εσωτερικό της. Το κατώτερο στρώμα του θαλάμου ως την επιφάνεια του δαπέδου παρέμεινε ανεπηρέαστο και περιείχε όστρακα αγγείων, καμένο χώμα, ανθρώπινα και ζωικά οστά, πιθανώς κατάλοιπα προσφορών ή νεκρικών δείπνων³⁵⁴.

Εσωτερικά του τάφου εντοπίστηκαν δύο αναμοχλευμένα στρώματα (πάχ. περ. 0.50 μ.), λόγω της ανακομιδής παλαιών ή της εναπόθεσης νέων ταφών. Στο κάτω μέρος του πρώιμου στρώματος διατηρήθηκαν τρεις ενταφιασμοί στο δάπεδο, τρεις ελλειψοειδείς σαρκοφάγοι και τρεις ακέραιοι ταφικοί πίθοι, οι δύο εκ των οποίων έφεραν καταλοιβάδες. Στα ευρήματα συμπεριλήφθηκαν αποσαθρωμένα οστά και κρανία, τμήματα λαρνάκων και πίθων, εξήντα ΠΜ ΠΒ-ΜΜ ΙΑ αγγεία σε ακέραια ή αποσπασματική κατάσταση³⁵⁵, όπως κύπελλα, λοπάδες, φιάλες, πρόχοι, τροπιδωτά,

³⁵⁰ Λεμπέση, 1984, 314-315.

³⁵¹ Λεμπέση, 1984, 314-315. Legarra Herrero, 2014, 74.

³⁵² Σερπετσιδάκη, 2006, 243, 252-253. Πρώτος ο Α. Evans επισήμανε την ιδιαίτερη σημασία της περιοχής, λόγω της γεωγραφικής της θέσης πάνω στην εμπορική οδό που συνέδεε τη Β. και Ν. Κεντρική Κρήτη, γεγονός που ευνοούσε την ακμή ενός μινωικού κέντρου, το οποίο θα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος διαμετακομιστικός σταθμός ανθρώπων, προϊόντων και ιδεών, αλλά και ως αποδέκτης επιδράσεων και επιρροών. Η έντονη κινητικότητα και αλληλεπίδραση σχετιζόταν με την εισροή και την υιοθέτηση κυκλαδικών ταφικών εθίμων στα τοπικά πρότυπα, αναδεικνύοντας τις ισχυρές σχέσεις της Κρήτης με το νησιωτικό σύμπλεγμα.

³⁵³ Σερπετσιδάκη, 1999, 700.

³⁵⁴ Σερπετσιδάκη, 2006, 243-244.

³⁵⁵ Σερπετσιδάκη, 1999, 701. Σερπετσιδάκη, 2006, 245-250. Τα πρωιμότερα αγγεία ανάγονται στη ΠΜ ΙΑ και παρουσιάζουν ομοιότητες με την κεραμική από την Κουμάσα, ενώ τα μεταγενέστερα της ΠΜ

κωδωνόσχημο. Σημειώθηκαν δύο λίθινα αγγεία, αμφικωνικό σφονδύλι και φακοειδές μήλο ξίφους, δύο λίθινα τριγωνικά ενθέματα, δύο τριπτήρες, ατρακτοειδές ακόνι, ομοίωμα δοντιού, πέντε κυκλαδικά ειδώλια τύπων Κουμάσας και Άγιου Ονούφριου, δύο πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, δεκαεννέα σφραγίδες, κυρίως κυλινδρικές από οστό, δεκαεπτά περιάπτα, εικοσιτέσσερες ψήφοι, αργυρό επίρραπτο δισκίο, πέντε λεπίδες οφιανού, θραύσμα πυριτόλιθου και όστρεα³⁵⁶.

Λήμος Χερσονήσου

79 Στο δρόμο που κατευθύνεται από την **Ανώπολη** (Εικόνα 111) στην κοινότητα Καινούριου προς Ν. αποκαλύφθηκαν το 1918 τμήματα μινωικού πίθου. Δίπλα του εντοπίστηκαν πίθος εντός λάκκου και τροχήλατο μόνωτο κύπελλο τύπου Keftiu της ίδιας περιόδου. Ο Ι. Χατζηδάκης ανέσκαψε μικρό ακανόνιστο λάκκο (διάμ. 0.90 μ., βάθ. 0.60 μ.), σκαμμένο στο μαλακό βράχο. Στο εσωτερικό του ανευρέθηκε πλαγιασμένος μικρός πίθος (ύψ. 0.73 μ., διάμ. στομ. 0.48 μ.) με πόρινη πλάκα ως πώμα, τον οποίο στήριζαν αργοί λίθοι. Στο χείλος έφερε δύο οριζόντιες τοξοειδείς λαβές. Λόγω της καταστροφής που υπέστη, τα οστά και η εξωτερική επιφάνεια είχαν φθαρεί, με αποτέλεσμα να μη διακρίνεται η διακόσμηση, μόνο μελανές καταλοιβάδες από το χείλος έως την κοιλιά. Περιείχε το σκελετό και την οδοντοστοιχία ενός εφήβου 14 ετών. Το κρανίο στον πυθμένα ακολουθούσε Α. κατεύθυνση και τα σκέλη ήταν σε κάμψη, με τα γόνατα προεξέχοντα του στομίου προς Δ. Ο πίθος σωζόταν αποσπασματικά, καθώς έλειπε τμήμα του χείλους. Συνοδευόταν από τρία πήλινα αγγεία (κύπελλο) και χρονολογείται στην ύστερη ΜΜ ή την πρώιμη ΥΜ περίοδο³⁵⁷.

80 Μετά την παράδοση ενός λίθινου αγγείου από τον Α. Evans το 1926 από το **Κράσι** Πεδιάδος (Εικόνες 112-113)³⁵⁸, ο Σ. Ξανθουδίδης επισκέφθηκε τη θέση **Κοπράνι** που βρίσκεται σε υψηλό σημείο στο Δ. τμήμα του χωριού. Εξαρχής θεώρησε πως πρόκειται για τάφο, λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Περί τα τέλη του έτους, το ύψωμα ερεύνησε ο Σ. Μαρινάτος, ο οποίος άρχισε συστηματική ανασκαφή που διήρκησε έως το 1929³⁵⁹. Ο τάφος αποτέλεσε ένα *unicum* για τη

III και ΜΜΙΑ περιόδου χαρακτηρίζονται από την εφαρμογή του ρυθμού «λευκού επί σκοτεινού», αντίστοιχα με τις Αρχάνες και την Κνωσό.

³⁵⁶ Σερπετσιδάκη, 1999, 701. Σερπετσιδάκη, 2006, 245. Legarra Herrero, 2014, 70.

³⁵⁷ Χατζηδάκης, 1921, 58-60.

³⁵⁸ Μαρινάτος, 1932α, υποσημ. 1, 102-103. Branigan, 1970α, 144.

³⁵⁹ Γαλλή, 2018, 335, 341. Πρόσφατα, η Ε. Γαλλή, η οποία μελετά το θολωτό τάφο στο Κράσι για τη διδακτορική διατριβή της, ανέφερε «*Χάρη στη μεθοδολογία του Μαρινάτου, για πρώτη φορά παρουσιάζεται με συστηματικότερο τρόπο η διάκριση που είχε κάνει ήδη ο Ξανθουδίδης μεταξύ ενός κατώτερου και ενός ανώτερου ταφικού στρώματος, μία διάκριση που έχει γίνει ακόμα πιο σαφής με τις κεφαλαιώδεις ανασκαφές και δημοσιεύσεις θολωτών τάφων, μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα*». Όσον αφορά

μετέπειτα ανάδυση και εξέλιξη των θολωτών της Μεσαράς. Για την ανέγερσή του χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι, θεμελιωμένοι στο φυσικό πέτρωμα. Το ύψος του διατηρήθηκε στο Ν. τμήμα εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Εσωτερικά είχε ακανόνιστο κυκλικό σχήμα και η θύρα προς Α. φρασσόταν με μεγάλη πλάκα. Εξωτερικά και εκατέρωθεν της εισόδου υπήρχαν δύο παραστάδες που σχημάτιζαν υποτυπώδη δρόμο³⁶⁰. Η στέγαση του τάφου έγινε βάσει του ψευδοθολωτού συστήματος, το οποίο διαμορφώθηκε πάνω από τις ξύλινες δοκούς που καλύφθηκαν με χώμα³⁶¹.

Οι ταφές πραγματοποιήθηκαν στο εξωτερικό και το εσωτερικό του τάφου, κυρίως στη Ν. πλευρά, αλλά και στο Α. και Δ. τμήμα του. Περιείχε μεγάλη ταφική επίχωση, με μέγιστο ύψος 0.70 μ., η οποία περιείχε όστρακα αγγείων και οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης, καθιστώντας δύσκολο εγχείρημα τον υπολογισμό του ελάχιστου αριθμού νεκρών, αν και εικάζεται από τον ανασκαφέα πως ανέρχονταν περίπου στους πενήντα. Λόγω των οδοντοστοιχιών παρατηρήθηκαν ιδίως ενήλικες, σπάνια βρέφη και παιδιά. Επομένως, ο Σ. Μαρινάτος κατέληξε πως ο τάφος στο Κράσι δεν υπήρξε ποτέ οικογενειακός³⁶².

Εκτός των ενταφιασμών αποκαλύφθηκαν και ταφές σε μικρά ή μεγάλα αγγεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν μία οφθαλμωτή πρόχους που βρέθηκε σε ύψος 0.40 μ. από τον πυθμένα και έφερε στο εσωτερικό οστό ταρσού ή δακτύλου και ένα λεβητοειδές αγγείο (ύψ. 0.04 μ., μέγ. διάμ. 0.09 μ.), προϊόν ατελούς όπτησης με ένα οστό. Στην Α. πλευρά του τάφου και προς το μέσον του πλακόστρωτου ήρθε στο φως άωτο σκεύος, μάλλον πυξίδα (ύψ. 0.23 μ., μέγ. διάμ. 0.205 μ.), όμοια με μικρή ελλειψοειδή σαρκοφάγο. Στο στόμιο έφερε πώμα με δύο κάθετα περύγια και οπές στο κέντρο των μακρών πλευρών αντί για λαβές, όπως και στο χείλος. Το σώμα του ήταν διακοσμημένο με οκτώ ανάγλυφες, οριζόντιες και κάθετες σχοινοειδείς ταινίες. Όμως, η χωρητικότητα ήταν τόσο περιορισμένη, ώστε θεωρήθηκε αδύνατο να ταφεί αρτιγενές βρέφος στο εσωτερικό του. Εκτός του τάφου και προς Ν. εντοπίστηκαν δύο

το κατώτερο ταφικό στρώμα παρατήρησε πως πραγματοποιείται «ιδιαιτέρως χειρισμός των κατώτερων στρωμάτων με τα γνωστά επεισόδια εκκαθάρισης, αναδιευθέτησης των κτερισμάτων και των οστών, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και σφράγισης με στρώση φερτού χώματος. Άρα, η ύπαρξη του κατώτερου ταφικού στρώματος δεν μπορεί να ερμηνευθεί απλώς ως αποτέλεσμα μιας μηχανιστικής συσσώρευσης επιχώσεων στο πέρασμα του χρόνου, αλλά ως αποτέλεσμα κοινωνικών πρακτικών που, μάλιστα, εκτελούνται σε σχέση με αυτές του παρελθόντος».

³⁶⁰ Μαρινάτος, 1932α, 102-110.

³⁶¹ Μαρινάτος, 1932α, υποσημ. 1, 137. Στο εν λόγω σύστημα στέγασης, η διάμετρος μειώνεται σταδιακά μέσω του συστήματος εσοχής λίθων που αρχίζει από τους κατώτερους δόμους.

³⁶² Μαρινάτος, 1932α, 110-114.

αποσπασματικά σωζόμενοι ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ πίθοι με οστά παιδιών. Τον πρώτο (ύψ. 0.305 μ.) κοσμούσε ανάγλυφη ζώνη με σχοινοειδές κόσμημα πάνω από τη μέση και τέσσερεις τοξοειδείς λαβές, δύο μεγαλύτερες οριζόντιες στην ανώτερη ζώνη και δύο μικρότερες κατακόρυφες κάτω από το χείλος³⁶³.

Επιπρόσθετα, αποκαλύφθηκε κεραμική πλησίον των ταφών³⁶⁴ (κύπελλα, αμφοροειδές, λεβητοειδές, σκυφοειδές και φιαλοειδές αγγείο, πιθάριο, φιάλες, πρόχοι, προχοΐδια) σε ανεστραμμένη θέση. Εν συνεχεία, ανευρέθηκαν λίθινα αγγεία (φιάλη, φιαλίδιον) και αντικείμενα από πηλό (σφονδύλια, ψήφος), λίθο (βαρίδιο, σφονδύλι, ψήφοι, σφραγίδα, λεπίδες οψιανού), ελεφαντοστό (σφονδύλι, πλακίδιο, ψήφος, ομοίωμα ποδιού) και διάφορα μέταλλα, όπως χαλκό (εγχειρίδια, ελάσματα, κοπίδια, καρφίτσα, οπείς), μόλυβδο (βαρίδιο), άργυρο (ψέλια, δακτύλιο, δισκάρια, ψήφος) και χρυσό (φύλλα)³⁶⁵. Εκτός των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων, φάνηκαν και ζωικά οστά στα κατώτερα στρώματα, τα οποία κατά τον Σ. Μαρινάτο δεν αποτέλεσαν υπολείμματα θυσιών ή νεκρικών δείπνων και πιθανώς, εναποτέθηκαν στον τάφο αργότερα³⁶⁶. Συμπερασματικά, τα ευρήματα των άνω στρωμάτων που κείτονταν σχεδόν στην επιφάνεια της νεκρικής επίχωσης χρονολογούνται από τη ΠΜ Ι-ΙΙΑ έως τη ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο³⁶⁷.

81 Η «Οικία των Νεκρών» στα **Μάλια** (Εικόνα 114), Α. του Δυτικού Οστεοφυλακίου και περίπου 100 μ. Δ. του Χρυσόλακκου ανασκάφηκε το 1928 από τους J. Charbonneaux και C. Picard, αλλά δημοσιεύθηκε από τον H. Van Effenterre³⁶⁸. Επαναχρησιμοποιήθηκε την περίοδο της μυκηναϊκής επικράτειας ως τάφος-οικία ή θρησκευτικό κέντρο προς τιμή των νεκρών³⁶⁹, όταν καταστράφηκε το Β. και κεντρικό τμήμα της. Ανεγέρθηκε στην είσοδο της νεκρόπολης στις Αλετσιβόπετρες (*Nécropole des Pierres Meulières*)³⁷⁰. Επρόκειτο για ένα ορθογώνιο οικοδόμημα με επτά Δωμάτια (Ι-VII) που διαχωρίζονταν εσωτερικά από δύο τοίχους στον άξονα Β-Ν, παράλληλους στον Α. και το Δ. τοίχο του εξωτερικού τμήματος,

³⁶³ Μαρινάτος, 1932α, 111-114, 118.

³⁶⁴ Μαρινάτος, 1932α, 126-127.

³⁶⁵ Μαρινάτος, 1932α, 115-124.

³⁶⁶ Μαρινάτος, 1932α, 132-136. Η παρουσία ζωικών οστών χαρακτηρίζει τους κυκλαδικούς τάφους, κατά κανόνα αυτούς της Σύρου, που ο Χ. Τσουντας τα θεώρησε ως λείψανα τροφών.

³⁶⁷ Γαλλή, 2018, 336-339.

³⁶⁸ Van Effenterre και Van Effenterre, 1963, 55-130.

³⁶⁹ Soles, 1992, 176. Σύμφωνα με τον H. Van Effenterre, το κτίριο λειτουργούσε ως οικία ή φυλάκιο σε ένα πρώιμο στάδιο, λόγω της τοποθεσίας του. Αργότερα, εγκαταλείφθηκε και ανακαταλήφθηκε από τους Μυκηναίους που το αξιοποίησαν για ταφές σε πίθους και την εξυπηρέτηση λατρευτικών σκοπών μέσω των βόθρων. Ο J. Soles υποστήριξε την ταφική χρήση του κτιρίου και στις δύο περιόδους.

³⁷⁰ J. Soles, 1992, 162. Στη ΜΜ ΙΑ περίοδο η ταφική πρακτική της πιθοταφής διαδόθηκε στα Μάλια και τουλάχιστον τρεις νέοι τάφοι από το νεκροταφείο φιλοξενούσαν πίθους (Α. Οστεοφυλάκιο).

δημιουργώντας τρία διαμερίσματα. Ο Α. χώρος περιλάμβανε τα Δωμάτια V, VI και VII ($1.60 \times 2.40-2.80$ μ.), ενώ από το μεσαίο διατηρήθηκε το Δωμάτιο IV (1×1.35 μ.), αν και πιθανολογείται η ύπαρξη άλλων δύο προς Β. Τέλος, στο Δ. χώρο με τα Δωμάτια I, II (1.60×4.80 μ.) και III ($1.80 \times 3.40-3.70$ μ.) εικάζεται πως επιτελούνταν λατρευτικά δρώμενα, όπως φαίνεται και από την εύρεση τελετουργικών αντικειμένων και τη χρήση κονιάματος στα δάπεδα και τους τοίχους. Η πρόσβαση εντός του κτιρίου, όπως και στα Δωμάτια I και II πραγματοποιούνταν από μία θύρα στο Ν. τοίχο του Δωματίου III³⁷¹.

Οι ταφικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν, ήταν αυτή του ενταφιασμού, της συγκέντρωσης οστών σε βόθρους, των ταφών σε πίθους ή κιβωτιόσχημους τάφους από πλίνθους και πλάκες από ψαμμίτη ή ασβεστόλιθο που χρονολογούνται στη ΜΜ I και την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Αν και δεν εντοπίστηκαν οστά σε όλους τους πίθους, θεωρήθηκαν ταφικοί. Είχαν ωοειδές σχήμα με δύο σειρές τεσσάρων κάθετων λαβών και έφεραν διακόσμηση κυματοειδών ταινιών στη βάση και στο μέσον³⁷². Ήταν ανεστραμμένοι, θραυσμένοι στο χείλος και τον πυθμένα, ώστε να διευκολύνουν την ταφή στο εσωτερικό τους και τοποθετημένοι σε σειρές δίπλα στους τοίχους. Από το Δωμάτιο I ήρθε στο φως ένα αγγείο με βρεφική ταφή στη ΝΔ γωνία και όστρακα πίθων κατά μήκος του Ν. τοίχου. Στο Δωμάτιο ΙΙΙ αποκαλύφθηκε αγγείο σε ανεστραμμένη θέση που περιείχε ταφή βρέφους. Στο Δωμάτιο VI βρέθηκε πίθος στη ΒΑ γωνία και στο Δωμάτιο VII, πιο συγκεκριμένα πλησίον του Β. τοίχου περισυλλέχθηκαν τμήματα πέντε πίθων και ενός έκτου στο Ν. τοίχο. Στο Δωμάτιο ΙΧ ανευρέθηκε ΥΜ ΙΙΙΓ πυξίδα εντός ΜΜ I πίθου. Εκτός της κεραμικής (κωνικά κύπελλα) των διαφόρων χώρων ξεχώρισαν στο Δωμάτιο ΙΙΙ ένα αγγείο για σπονδές και τράπεζα προσφορών με εμπέστο διπλό πέλεκυ στη βάση, τα οποία ανάγονται στη ΜΜ περίοδο³⁷³.

82 Στην περιοχή που παρεμβάλλεται του ανακτόρου και της ακτής των Μαλίων εντοπίστηκαν ταφές σε σχισμές του βραχώδους ανάγλυφου (Εικόνα 115). Από πολλές κοιλότητες και λάκκους προήλθαν όστρακα πίθων, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση πως οι νεκροί εναποτίθενται τόσο στο εσωτερικό, όσο και κάτωθι αυτών. Σε αυτό το σημείο υπήρχε και η «θόλος», ένας κτιστός κυκλικός λάκκος ή όρυγμα, βάθους 1 μ., με τοιχώματα επενδυμένα με σιδηρόπετρα, ο οποίος περιείχε τμήματα

³⁷¹ Soles, 1992, 173-175. Legarra Herrero, 2014, 79.

³⁷² Van Effenterre και Van Effenterre, 1963, 97.

³⁷³ Soles, 1993, 175-176. Perna, 2003, 21.

ενός ταφικού αγγείου και πίθου. Ο δεύτερος έφερε σκελετικά κατάλοιπα, δηλαδή οστά και δόντια, κύπελλα, τμήμα μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου και όστρεα³⁷⁴. Μεταγενέστερα, κατά την εκσκαφή θεμελίων Δ. του δρόμου που οδηγεί στην παραλία βρέθηκε το 1979 προς Α. ένας λαξευτός σπηλαιώδης τάφος της MM III περιόδου. Είχε ακανόνιστο θάλαμο (2.40×1.05 μ.), ελλειψοειδούς σχήματος με είσοδο στην οροφή, μέσω φρεατοειδούς ανοίγματος που είχε λαξευτεί στον κούσκουρα και σφραγιστεί με αργούς λίθους. Εσωτερικά του τάφου αποκαλύφθηκαν οστά και μικρό λίθινο τριβείο. Στη Ν. πλευρά του θαλάμου και πάνω στο δάπεδο μικρού διαμερίσματος ή θαλαμίσκου είχαν εναποτεθεί δύο πιθαράκια. Το πρώτο με αριθμό ευρετηρίου 8940 ήταν ακέραιο (ύψ. 0.63 μ., διάμ. 0.46 μ., διάμ. χείλ. 0.26 μ.) και κάλυπτε το στόμιό του ένα δισκοειδές πώμα με κομβιόσχημη λαβή στο κέντρο και εγχάρακτες λοξές γραμμές περιμετρικά. Στο σώμα έφερε οκτώ κάθετες λαβές, τέσσερις στη βάση και ισάριθμες στον ώμο. Παράλληλα, στο λαιμό κοσμούταν με μία ανάγλυφη σχοινοειδή ταινία. Το δεύτερο ωοειδές πιθαράκι με αριθμό ευρετηρίου 8941 (ύψ. 0.61 μ., διάμ. 0.41 μ., διάμ. χείλ. 0.33 μ.) ήταν διακοσμημένο με καταλοιβάδες και είχε υποστεί θραύση. Δίπλα του υπήρχε ένας θραυσμένος μεγάλος αμφορέας με αριθμό ευρετηρίου 8942 (ύψ. 0.47 μ., διάμ. 0.35 μ., διάμ. χείλους 0.145 μ.) με ελλειψοειδές χείλος. Από το μέσον του θαλάμου προήλθαν μικρό τεμάχιο μαύρου αιματίτη, πολυάριθμα αγγεία (τέσσερις λοπάδες, κύπελλα κουλουροκωνικού σχήματος, πρόχους, τμήμα αμφορέα), πηλίνα αντικείμενα (κεφαλή ταύρου, πιθανόν ρυτό), τμήμα αγγείου και αντικείμενα από λίθο (πέλεκυς, στρογγυλός επίπεδος λίθος με κοιλότητα)³⁷⁵.

83 Η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση του J.P. Olivier διεξήγαγε το 1970 ανασκαφή στη **Νησίδα του Χριστού** των Μαλίων³⁷⁶, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν εννέα MM I ταφικοί πίθοι με οστά σε νεκροταφείο που βρέθηκε τα προηγούμενα έτη από τους Van Effenterre³⁷⁷. Βρίσκεται δίπλα στη Β. ακτή των Μαλίων και καταλαμβάνει έκταση μικρότερη από 1 εκτάριο. Στην αρχική έρευνα εντοπίστηκαν ακόσμητοι πίθοι με παιδικές ταφές. Με την έναρξη της ανασκαφής ήρθαν στο φως αγγεία σε ποικίλα βάθη, τα οποία ήταν είτε μερικώς θραυσμένα, είτε

³⁷⁴ Van Effenterre και Van Effenterre, 1963, 81-82.

³⁷⁵ Δαβάρας, 1987, 404-405.

³⁷⁶ Olivier, Treuil και Vandenabeele, 1970.

³⁷⁷ Van Effenterre και Van Effenterre, 1963, 103-113. Αλεξίου, 1973, 454. Legarra Herrero, 2014, 78. Πανταγιά, 2018, 59. Οι πίθοι τοποθετήθηκαν σε λακκοειδείς τάφους. Ο ανασκαφέας ανάγει χρονολογικά τις ταφές στη MM I-II, ενώ η G. Walberg και ο K. Χρηστάκης στη MM III-YM I περίοδο.

τοποθετημένα στο πλάι. Την επιφάνειά τους κοσμούσαν σκούρες κηλίδες και ταινίες με σχοινοειδές μοτίβο. Πρόκειται ιδίως για κυλινδρικούς και ωοειδείς πίθους³⁷⁸ με κρανία και οστά ανηλίκων και ενηλίκων σε κακή κατάσταση διατήρησης, τοποθετημένων πρώτα με το κεφάλι εσωτερικά του αγγείου. Συνοδεύονταν από κεραμική (κύπελλα, πρόχοι, χύτρες). Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί πέντε ανεστραμμένοι κωνικοί πίθοι (ύψ. 0.50-0.90 μ.) με ταφές τεσσάρων γυναικών και ενός άνδρα³⁷⁹.

84 Στη θέση **Μετόχι ή Ξυλοπόρτα** βρέθηκε το 1959 ένας κατεστραμμένος τάφος. Δίπλα του ήρθαν στο φως πολλά τμήματα πίθων που ίσως περιείχαν ταφές³⁸⁰.

85 Στο πλαίσιο διερεύνησής της περιοχής από τον S. Hood, το 1964 ανευρέθηκε τμήμα κυκλικής κατασκευής, εδραιωμένο στο φυσικό βράχο χωρίς εμφανή είσοδο στη θέση **Ποταμιές**, σε απόσταση 2 χλμ. ΒΑ του ομώνυμου χωριού και δίπλα στο ξωκκλήσι του Αρχάγγελου Μιχαήλ. Προς Β. εντοπίστηκε λάκκος, ο οποίος περιείχε πίθο της ΜΜ περιόδου. Ο ανασκαφέας της θέσης θεωρεί πως πρόκειται για αγγείο με ταφική χρήση³⁸¹.

86 Στο **Βορίτσι** περισυλλέχθηκε το 1972 ένας ταφικός πίθος της ΥΜ Ι εποχής³⁸².

87 Αυτογία έγινε στη θέση **Καρά Μουσταφά Μύλο ή Αλωνάκι** το 1998 που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Επισκοπή και Αϊτάνια Πεδιάδος. Προς Β. και περίπου 1-1.5 χλμ. μακριά ήρθαν στο φως ΜΜ ταφές σε πίθους³⁸³.

Δήμος Μινώα Πεδιάδας

88 **Απέναντι από την είσοδο του σπηλαίου της Ειλειθυίας**, Α. του Ηρακλείου, αποκαλύφθηκε το 1930 η είσοδος ενός δεύτερου μικρού σπηλαίου με μεγάλο βάθος. Η επίχωση του πρόσθιου τμήματος περιείχε όστρακα ΜΜ λαρνάκων και πίθων. Από την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους είναι προφανές πως πρόκειται για συλημένο χώρο ταφικού χαρακτήρα. Παρά ταύτα, η χρήση του χρονολογείται στην ΠΜ-ΥΜ περίοδο. Η πρώιμη κεραμική που προήλθε από την ανασκαφή εντός του σπηλαίου, όπως και τα κοσμήματα, κυρίως από άργυρο (ψήφος, έλασμα με οπές)

³⁷⁸ Van Effenterre και Van Effenterre, 1963, 103-113. Φαίνεται πως στα άβαφα μικρά κυλινδρικά αγγεία εναποτέθηκαν κατά αποκλειστικότητα ταφές βρεφών και παιδιών.

³⁷⁹ Vavouranakis, 2014, 2005. Κιορπέ, 2016, 80. Τα αγγεία είχαν χείλος στραμμένο προς τα έξω, επίπεδη βάση, τρεις με τέσσερις κατακόρυφες και οριζόντιες λαβές στο ύψος του χείλους ή του ώμου.

³⁸⁰ Πλάτων, 1959, 387.

³⁸¹ Goodison και Guarita, 2005, 205.

³⁸² Αλεξίου, 1977, 621.

³⁸³ Ρεθεμιωτάκης, 2004, 853. Legarra Herrero, 2014, 85.

αναδεικνύουν τις ομοιότητες με το σπήλαιο του Πύργου και αποτελούν μαρτυρίες για τις σχέσεις των Β. παράλιων της Κρήτης με τις Κυκλάδες³⁸⁴.

89 Στο χωριό Μαθιά και συγκεκριμένα στη θέση **Σταυρόπλακα** ανευρέθηκαν το 1954 σε κοιλότητες βράχων ταφές σε ΜΜ πίθους που υπέστησαν καταστροφή από αγροτικές δραστηριότητες. Τα σκελετικά κατάλοιπα που προέρχονταν από τις ταφές σώζονταν αποσπασματικά³⁸⁵.

Δήμος Καστελλίου

90 Στη θέση **Λειβαδίτσα**, δίπλα στο Σμάρι Πεδιάδος περισυλλέχθηκαν το 1960 τμήματα ταφικών πίθων και λαρνάκων της μινωικής εποχής³⁸⁶.

Δήμος Μαλεβιζίου

91 Το 1918, ο Ι. Χατζηδάκης αναφέρει την ύπαρξη τμημάτων ΜΜ πίθων Δ. του Ηρακλείου, 6 χλμ. μακριά από τον ποταμό **Γάζι** (Εικόνα 116) και σε αμμώδη ιδιωτική έκταση. Δοκιμαστική ανασκαφή διενεργήθηκε από τον ίδιο με σκοπό την αποκάλυψη τάφων. Ήρθαν στο φως δεκάδες όστρακα πίθων και ελάχιστα τμήματα ανθρώπινων οστών. Ανευρέθηκε ένα ταφικό σύνολο που περιείχε πίθο (ύψ. 1.04 μ., πλάτ. στομ. 0.60 μ.) σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου. Βρισκόταν σε πλάγια θέση και με το στόμιο Δ. Το αγγείο έφερε δύο αντικριστές οριζόντιες λαβές, μία όμοια κάθετη και ψευδοπροχοή. Όσον αφορά τη διακόσμησή του, ήταν ολόβαφο εξωτερικά με λευκό χρώμα πάνω σε καστανό βάθος. Στον πυθμένα είχε τρεις διακοσμητικές ζώνες. Στο ύψος των λαβών υπήρχε μεγάλο σχηματοποιημένο άνθος ή οκτάκτινο αστέρι, ενώ στην προχοή και την κάθετη λαβή τρεις επάλληλοι δίσκοι. Τέλος, το σημείο μεταξύ του χείλους και των οριζόντιων λαβών κοσμούσαν λοξές λευκές ταινίες. Εσωτερικά φιλοξενούσε τον εύρωστο σκελετό ενός ενήλικα, όπως φάνηκε από τα οστά και την οδοντοστοιχία. Το κεφάλι του τοποθετήθηκε στον πυθμένα με κατεύθυνση προς Α., ενώ τα σκέλη ή πιο πιθανό τα γόνατα προς το στόμιο του πίθου. Πλησίον του ταφικού αγγείου εντοπίστηκε τροχήλατο κύπελλο³⁸⁷.

92 Στη θέση **Μπαΐρια** (Εικόνα 117), πλησίον της διασταύρωσης του επαρχιακού δρόμου Κρουσώνα-Καβροχωρίου, το 1984 αποκαλύφθηκε ορθογώνιο ταφικό κτίριο (4×4.30 μ.) με δύο λουτηροειδείς λάρνακες, ένα ταφικό πίθο και τριάντα οκτώ ΜΜ ΙΑ αγγεία (προχοΐδια, πρόχους με κερατοειδείς αποφύσεις, γεφυρόστομο, αμφορίσκος, κωνικά, κυλινδρικά και καρινωτά κύπελλα, λοπάδες), τα οποία ήταν

³⁸⁴ Μαρινάτος, 1932β, 98.

³⁸⁵ Πλάτων, 1954, 515. Vavouranakis, 2014, 205.

³⁸⁶ Πλάτων, 1962, 262.

³⁸⁷ Χατζηδάκης, 1921, 60-61.

ολόβαφα ή έφεραν γραπτές ταινίες. Βρέθηκαν κατά μήκος των εξωτερικών Ν. και Α. τοίχων. Επιπλέον, ήρθαν στο φως πέντε κωδωνόσχημα ειδώλια, δύο δίπλα στο ταφικό αγγείο, μαζί με τέσσερα τμήματα λεπίδων οψιανού, τμήμα δισκοειδούς πώματος λίθινου αγγείου, τμήμα λίθινου αντικειμένου και όστρεο με οπή ανάρτησης³⁸⁸.

93 Η θέση **Τοπαλτί** δεσπόζει Δ. του Ηρακλείου και Β. του οικισμού Γάζι. Το 1966 εντοπίστηκε ένας ευρύστομος ταφικός πίθος (ύψ. 0.55 μ.) με οστά, ο οποίος έφερε τέσσερις λαβές, δύο κάθετες και δύο οριζόντιες και ανάγεται χρονολογικά στην πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο. Το εύρημα ανήκε σε μία παράκτια νεκρόπολη που χρησιμοποιούνταν για την ταφή των νεκρών από το Γάζι ή γειτονικούς οικισμούς πλησίον των θέσεων Ελληνικά και Ρετζέπη³⁸⁹.

Λήμος Αργανών-Αστερουσίων

94 Το **σπήλαιο Λυκάστου** ή **Στραβομύτη** στην απόκρημνη Δ. πλαγιά του όρους Γιούχτα και 300 μ. από την κρήνη του Καρναρή, διερευνήθηκε από τον Α. Evans τα έτη 1898 και 1924 και ανασκάφηκε από το Σ. Μαρινάτο το 1950, στο πλαίσιο των ερευνών στο Βαθύπετρο. Πρόκειται για ένα λατρευτικό σπήλαιο με βάθρο, που βρισκόταν σε χρήση από τη Νεολιθική έως και την Ελληνιστική/Ρωμαϊκή περίοδο. Στη διάρκεια της ΠΜ περιόδου χρησίμευε ως εποχιακή κατοικία. Η εντατική άσκηση λατρείας της Ειλειθυίας στο εσωτερικό του συνεχίστηκε στη Γεωμετρική/Αρχαϊκή περίοδο. Η στρωματογραφία υπέστη αναμόχλευση λόγω της αδιάκοπης καλλιέργειας. Προς τη Ν. πλαγιά του όρους ανοιγόταν η είσοδος με σειρές στοών μικρού ύψους και μεγάλου μήκους σε δαιδαλώδη διάταξη, δημιουργώντας δύο υπερκείμενα επίπεδα που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με εσωτερικές σήραγγες³⁹⁰.

Το άνω τμήμα λειτουργούσε ως εξώστης και το κάτω ως κύριος θάλαμος. Εντός του σπηλαίου βρέθηκε επίχωση (1 μ.) πλήρης με κεραμική ποικίλων περιόδων, τμήματα λεπίδων και πυρήνων οψιανού, ζωικά οστά, προερχόμενα από θυσίες. Αξιοσημείωτα ήταν τα ΠΜ αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση και κυρίως τα όστρακα δέκα με δεκαπέντε πίθων της ΜΜ και ΥΜ περιόδου³⁹¹. Ο χώρος ερευνήθηκε εκ νέου το 1996 και περισυλλέχθηκαν κωνική λοπάδα, τμήμα βάσης πίθου, όστρακα

³⁸⁸ Ρεθεμιωτάκης, 1989, 296. Legarra Herrero, 2014, 77.

³⁸⁹ Αλεξίου, 1968β, 406-407.

³⁹⁰ Ζώης, 1973, 174-176. Η λατρεία ειρηνικής θεότητας στο σπήλαιο προδίδεται από τα ευρήματα που ήρθαν στο φως στο εσωτερικό του (πήλινα αγγεία) και την απουσία μεταλλικών αντικειμένων (διπλοί πελέκει, ξίφη, εγχειρίδια). Για την κεραμική και το φυσικό περιβάλλον των ΠΜ-ΜΜ λατρευτικών σπηλαίων βλ. Tyte, 2018, 223-234.

³⁹¹ Μαρινάτος, 1950, 256-257. Cook, 1951, 252.

Παλαιοανακτορικών αγγείων και λίγα οστά. Τα παραπάνω ευρήματα εντοπίστηκαν σε καμένο χώμα, στο βάθος σήραγγας μήκους 0.90 μ.³⁹².

95 Σε μία παραλία στην περιοχή του **Μακρού Γιαλού** περισυλλέχθηκαν από τον Ε. Φυγετάκη στη διάρκεια αυτοψίας, μεταξύ άλλων, όστρακα ΜΜ πίθων με εμπίεστο σχοινοειδές κόσμημα και καταλοιβάδες, όμοιων με αυτούς της Παχύαμμου³⁹³.

96 Το νεκροταφείο στο λόφο **Φουρνί** Αρχανών (Χάρτης 10, Εικόνες 118-143), λόγω των ασύλητων τάφων που αποκαλύφθηκαν και της σχεδόν αδιάκοπης χρήσης του στην ΠΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, υπήρξε μοναδικό εύρημα για τη μινωική ταφική παράδοση, χωρίς παράλληλο στον αιγαιακό χώρο. Η ακμή του σημειώθηκε στην αρχή της ΜΜ περιόδου, συγχρόνως με το γειτονικό οικισμό. Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα ακέραια ή τμηματικά σωζόμενα ειδώλια, αυθεντικά δημιουργήματα κυκλαδικής τεχνοτροπίας, που συνιστούν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση που έχει έρθει στο φως στην Κρήτη έως σήμερα. Επιπλέον, οι σφραγίδες από την Αίγυπτο με τα ιερογλυφικά σύμβολα, τις καθιστούν χαρακτηριστικές της οικονομικής και πολιτικής δύναμης των Αρχανών³⁹⁴.

Η συστηματική ανασκαφή άρχισε υπό την εποπτεία του Γ. Σακελλαράκη το 1964. Αρχικά, βρέθηκε οστεοφυλάκιο προς ΒΔ που χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο. Αποτελούνταν από τρία επιμήκη διαμερίσματα με προσανατολισμό Ν-Β. Σκελετικά κατάλοιπα, ιδίως κρανία, εντοπίστηκαν σε δύο από αυτά, ενώ το τρίτο ήταν κενό. Τα κρανία ανέρχονταν σε εκατόν ενενήντα έξι και είχαν τοποθετηθεί απευθείας στο δάπεδο, στο εσωτερικό ταφικών αγγείων και λαρνάκων. Συνοδεύονταν από κεραμική, λίθινα αγγεία, πήλινα (αναθηματικά προσωπεία «Sheep Bell»), οστέινα (περίαπτα, δεκαέξι σφραγίδες, περιδέραιο από ελεφαντοστό) χάλκινα αντικείμενα (εγχειρίδιο, δακτύλιος, περιδέραιο) και όστρεα³⁹⁵.

Γενικά, ταφικοί πίθοι εναποτέθηκαν σε οκτώ τάφους στο Φουρνί και την Περιοχή των Βράχων. Αξιοσημείωτο είναι το πολυπληθές σύνολο είκοσι τεσσάρων αγγείων με ταφική χρήση από το Ταφικό Κτίριο 5. Πρόκειται για μικρά και μεσαία πιθαράκια (ύψ. 0.38-0.85 μ.), τα οποία δεν είχαν εξαρχής ταφικό προορισμό, αφού ακολουθούσαν τις βασικές αρχές του οικιακού κεραμικού σχηματολογίου³⁹⁶.

³⁹² Δημοπούλου, 2001, 645.

³⁹³ Πλάτων, 1965, 219.

³⁹⁴ Σακελλαράκης, 1994, 16-21. Σύμφωνα με τον Γ. Σακελλαράκη, η ανασκαφή στην εν λόγω νεκρόπολη συνέστησε «μία ευτυχή επιστημονική ενδοσκόπηση».

³⁹⁵ Σακελλαράκης, 1968, 411-412.

³⁹⁶ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 466, 469.

Το **Ταφικό Κτίριο 5** ερευνήθηκε το 1972³⁹⁷. Ήταν ένα εκ των μεγαλύτερων, με κατεύθυνση Α-Δ και χρησιμοποιήθηκε εντατικά στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο. Συνολικά διέθετε δέκα δωμάτια που διαμορφώθηκαν σε πολλές οικοδομικές φάσεις και δεν ήταν προσβάσιμα δια μέσου θυρών, αλλά από την οροφή. Εξαιτίας της ανέγερσης του Ταφικού Κτιρίου 3 πάνω του, υπέστη καταστροφή στο ΒΑ τμήμα. Διαχωρίστηκε σε τρεις πτέρυγες: την κεντρική με έξι δωμάτια, διατεταγμένα σε δύο επάλληλες σειρές, τη Δ. με ένα και την Α. με επιπρόσθετα τρία³⁹⁸.

Σε πρώτο στάδιο, ιδρύθηκε η κεντρική πτέρυγα, ενώ οι άλλες δύο αποτέλεσαν μεταγενέστερες προθήκες. Στο δωμάτιο της Δ. πτέρυγας πραγματοποιήθηκαν ταφές εντός είκοσι ενός πίθων. Περιείχαν από έναν έως τέσσερις νεκρούς, οι οποίοι έφεραν μαζί τους ως κτερίσματα χάλκινη περόνη, οστέινο περίαπτο, χάντρες από χρυσό ή ημιπολύτιμους λίθους, όπως αμέθυστο και σάρδιο, καθώς και σφραγιδόλιθο από *lapis lazuli*. Ομοίως, τέσσερις ή πέντε ταφές παιδιών σε αγγεία αποκαλύφθηκαν στα δύο στρώματα του δωματίου 7, ΝΑ της κεντρικής πτέρυγας. Οι πίθοι και οι ενταφιασμοί συνοδεύονταν από είκοσι αγγεία (αμφορέας, λοπάδες, τροπιδωτά και γεφυρόστομα, κύπελλα με ή χωρίς πόδι, πρόχοι), κυλινδρική ψήφο, λεπίδα οψιανού και όστρεα³⁹⁹.

Το δωμάτιο 8 ήταν ένας ενιαίος χώρος που σε πρώτη φάση διαιρούνταν μέσω διαχωριστικού τοίχου στους χώρους 8α και 8β. Πιο συγκεκριμένα, στο δωμάτιο 8α έγιναν ενταφιασμοί και ταφές παιδιών σε μεγάλα αγγεία. Προς ΝΔ του δωματίου βρέθηκαν αποθέσεις με εβδομήντα αγγεία, εκ των οποίων μερικά μικύλλα, τμήμα χάλκινου ελάσματος και δύο σφραγίδες, μία μολύβδινη και άλλη ελεφαντοστέινη. Από τα αγγεία ταφικής χρήσης προήλθαν όστρεα και ζωικά οστά. Στο δωμάτιο 8β, ταφές έλαβαν χώρα τόσο στο έδαφος, όσο και εντός λαρνάκων και ενός πίθου, τοποθετημένου στο άνω τμήμα σαρκοφάγων⁴⁰⁰. Αργότερα, δύο ταφές εναποτέθηκαν εσωτερικά δύο πίθων στη ΝΑ και τη ΝΔ πλευρά του δωματίου. Ο πρώτος πίθος έφερε οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και πώμα, ενώ τον δεύτερο περιβάλαν λίθοι. Δίπλα στις ταφικές αποθέσεις ήρθε στο φως κεραμική (πρόχους, τμήμα δισκοειδούς πώματος), τμήμα λίθινου αγγείου, πόδι από ειδώλιο ζώου, μήλο εγχειριδίου και περίαπτα, δύο πυρήνες και τέσσερις λεπίδες οψιανού, δέκα όστρεα, ζωικά δόντια και θραύσματα κονιάματος⁴⁰¹.

³⁹⁷ Σακελλαράκης, 1974, 311.

³⁹⁸ Σακελλαράκης, 1974, 321-327. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 199.

³⁹⁹ Σακελλαράκης, 1974, 321-322. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 199-200.

⁴⁰⁰ Σακελλαράκης, 1974, 324-327.

⁴⁰¹ Σακελλαράκης, 1974, 323-324. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 200-201.

Το **Ταφικό Κτίριο 6**, Δ. του Θολωτού Β και Β. των Ταφικών Κτιρίων 5, 12 ερευνήθηκε το 1973, ενώ είχε αποκαλυφθεί από το 1965 και χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ περίοδο. Η σημασία του έγκειται στη σχέση με τους άλλους τάφους και το σύνθετο σύστημα κυκλοφορίας που περίβαλε το κτίριο (πήλινοι αγωγοί, δρόμοι, πλακόστρωτα, κλιμακοστάσιο), στο πλαίσιο των οποίων γίνονταν τελετουργίες με απόρριψη αγγείων, ειδωλίων και ζωικών οστών⁴⁰². Αποτελούνταν από έξι δωμάτια, τέσσερα επιμήκη, ορθογώνια και παράλληλα μεταξύ τους, με κατεύθυνση Β-Ν⁴⁰³. Ομοίως με το προηγούμενο ταφικό κτίριο, ορισμένα δωμάτια δεν είχαν θύρα, γεγονός που υποδεικνύει πως υπήρχε πρόσβαση από το άνω τμήμα, δηλαδή την οροφή.

Οι αποθέσεις κρανίων, μακρών οστών και οι ταφές έγιναν πρώτα στο δάπεδο των δωματίων και στη συνέχεια σε λάρνακες και αγγεία, όπως ΜΜ ΙΑ πίθους⁴⁰⁴. Τα κρανία υπερίσχυαν αριθμητικά των υπόλοιπων οστών, με ιδιαίτερη περίπτωση την ανεύρεση ενός κρανίου στο εσωτερικό αγγείου. Εκτός των ζωικών οστών και των τριάντα όστρεων, πιθανών υπολειμμάτων προσφορών, θυσιών ή νεκρόδειπνων, βρέθηκαν θραύσματα κονιαμάτων, γεγονός που παραπέμπει στο ανατολίτικο έθιμο επάλειψης των κρανίων. Πλησίον των ταφών περισυλλέχθηκαν εβδομήντα πήλινα (κύπελλα, λοπάδες, πρόχοι, πυξίδες) και δύο λίθινα αγγεία, δύο κωδωνόσχημα αντικείμενα, δύο χάλκινοι κοπείς, περιδέραια, περίαπτα και σφραγίδες⁴⁰⁵.

Η ανασκαφική δραστηριότητα στο **Ταφικό Κτίριο 9** που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΑ-Β περίοδο, άρχισε το 1972-1973 και συνεχίσθηκε το 1987⁴⁰⁶. Η θέση του ήταν στο Ν. τμήμα των Ταφικών Κτιρίων 3 και 5. Απαρτιζόταν από τρία δωμάτια, δύο Α. του Θολωτού Τάφου Γ και ένα προς Ν. Δύο από αυτά περιείχαν ταφές σε λάρνακες και πίθους σε τρία διαδοχικά στρώματα. Ο τελευταίος χώρος με πρόσβαση από Δ. ήταν ο πρώτος που ερευνήθηκε και ονομάσθηκε δωμάτιο 1. Διέθετε δύο στρώματα που διαχωρίζονταν μέσω εγκάρσιου τοίχου, ο οποίος διέκρινε το χώρο σε δύο επιμέρους δωμάτια (1α-β). Στο ανώτερο στρώμα βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι, δύο πίθοι και ταφές στο δάπεδο. Στον πρώτο πίθο προς ΒΔ εντοπίσθηκαν οστά δύο νεκρών και λιγοστά όστρακα κεραμικής, ενώ ο δεύτερος προς ΝΑ ήταν κενός, αλλά φιλοξενούσε τμήμα αγγείου, δύο δόντια, όστρεο και

⁴⁰² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 202-203. Κατά την άποψη των ανασκαφικών, «πρόκειται για το σημαντικότερο έως τώρα ταφικό αποθέτη της μινωικής Κρήτης».

⁴⁰³ Σακελλαράκης, 1975, 170-171.

⁴⁰⁴ Σακελλαράκης, 1975, 171.

⁴⁰⁵ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 203-205.

⁴⁰⁶ Σακελλαράκης, 1974, 351.

βότσαλα. Δίπλα του προήλθε κορμός γυναικείου ειδωλίου με τα χέρια στο στήθος⁴⁰⁷. Γενικά, στα ευρήματα συμπεριλήφθηκαν κύπελλο, τμήμα χρυσού ελάσματος, θραύσμα κονιάματος και πυρήνας οψιανού⁴⁰⁸.

Το δεύτερο δωμάτιο Α. του πρώτου, είχε τρία αλληπάλληλα στρώματα. Η πρόσβαση στο χώρο γινόταν από την απόληξη του Α. και Δ. τοίχου. Στο μεσαίο στρώμα αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι και μία σαρκοφάγος. Ο πρώτος πίθος δεν περιείχε οστά, ενώ ο δεύτερος περιβαλλόταν από λίθους. Έφερε τέσσερις κάθετες και οριζόντιες λαβές και εσωτερικά κρανίο και οστό, πιθανώς πτηνού⁴⁰⁹. Όσον αφορά την κτέρισή τους, πρόκειται για αβαθή πήλινη λεκάνη, ελεφαντοστέινο αντικείμενο, τμήματα λεπίδας οψιανού και θραύσματα κονιάματος.

Το τρίτο δωμάτιο χρησίμευε ως πρόσκτισμα του Θολωτού Γ στη ΝΑ πλευρά. Στα επτά επάλληλα στρώματα υπήρχαν αποθέσεις κυρίως ενηλίκων στο δάπεδο, βρεφικές και παιδικές ταφές σε πιθοειδή ή καδόσχημα αγγεία και μία σαρκοφάγο. Το πρώτο και το δεύτερο στρώμα ήταν σύγχρονα και περιείχαν δύο ταφές σε αγγεία, μάλλον παιδικές. Άξια αναφοράς είναι μία βρεφική ταφή σε φρουτοδόχη, με βότσαλο πάνω στο κρανίο⁴¹⁰. Το τρίτο στρώμα οριζόταν από τρία πιθοειδή αγγεία ταφικής χρήσης. Μία παιδική ταφή πραγματοποιήθηκε εντός πίθου, πλησίον μίας προχοΐσκης. Επίσης, εσωτερικά πιθοειδούς αγγείου και πάνω σε πεπλατυσμένο λίθο σημειώθηκε άλλη μία παιδική ταφή δίπλα στο Β. τοίχο με αγγεία ως κτερίσματα.

Από το τέταρτο στρώμα ήρθαν στο φως δύο ταφές παιδιών σε αγγεία, μία εκ των οποίων εναποτέθηκε στη βάση δίωτου καδόσχημου αγγείου με προχοή και το κρανίο ενός άλλου νεκρού αποκαλύφθηκε μπροστά από το στόμιό του⁴¹¹. Τα προσωπικά αντικείμενα των νεκρών ήταν πήλινα αγγεία (αμφορίσκοι, κύπελλα, καδόσχημα, λοπάδες, πρόχοι, φρουτοδόχες), μήλο εγχειριδίου, σφραγίδες και περίαπτα από ελεφαντοστό, χρυσές ταινίες, περιδέριο, περίαπτα, χάντρες από διάφορα υλικά, λεπίδες οψιανού, ζωικά οστά, όστρεα και βότσαλα⁴¹².

Το **Ταφικό Κτίριο 16** ανασκάφηκε τα έτη 1975, 1980 και βρισκόταν στη Ν. πλευρά του Θολωτού Τάφου Ε. Η χρήση του άρχισε κατά τη ΜΜ ΙΑ περίοδο.

⁴⁰⁷ Σακελλαράκης, 1975, 182-183. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 210.

⁴⁰⁸ Σακελλαράκης, 1974, 351-353.

⁴⁰⁹ Σακελλαράκης, 1975, 184.

⁴¹⁰ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1991, 180-183.

⁴¹¹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1991, 183-194.

⁴¹² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 210-212. Το πιο ιδιαίτερο κτέρισμα προήλθε από το δεύτερο στρώμα, δίπλα σε ένα πιθοειδές αγγείο με παιδική ταφή, το οποίο πλαισιωνόταν από τρία κύπελλα, αμφορίδιο, περιδέριο με δώδεκα στρείδια και πήλινο ομοίωμα σείστρου σε φυσικό μέγεθος.

Διατηρούνταν σε κακή κατάσταση προς Ν. και Α., λόγω της θεμελίωσής του στο φυσικό βράχο, της κατωφέρειας του εδάφους και της σύγχρονης καλλιέργειας. Ανεγέρθηκε ως πρόσκτισμα, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η τοιχοδομή του Θολωτού Ε και διαιρούνταν σε δύο πτέρυγες (Χώροι 1-2), τη Δ. και την Α., αντίστοιχα, που αποτελούνταν από ένα δωμάτιο η πρώτη και δύο η δεύτερη. Χωρίζονταν μεταξύ τους από διαφορετικούς τοίχους και μοιράζονταν ένα διάδρομο. Το ορθογώνιο δωμάτιο 1 υπέστη καταστροφή στο Ν. τμήμα, αντίθετα με το δωμάτιο 2 που σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση⁴¹³.

Εσωτερικά του δωματίου 2 βρέθηκαν ταφές σε κιβωτιόσχημες λάρνακες⁴¹⁴. Ήρθε στο φως τοίχος με κατεύθυνση Δ-Α, στο Ν. τμήμα του οποίου κατασκευάστηκε το δωμάτιο 3 με ταφές σε σαρκοφάγους και πίθους. Στο Α. τμήμα, πλησίον του Β. και Ν. τοίχου, εντοπίστηκαν τέσσερεις μεταγενέστεροι ταφικοί πίθοι. Εξωτερικά των λαρνάκων και των πίθων συγκεντρώθηκαν πέντε πήλινα αγγεία, τρία ελεφαντοστέινα περιάπτα, τρεις σφραγίδες από ελεφαντοστό και στεατίτη, δύο λεπίδες οψιανού, τμήμα ορείας κρυστάλλου, θραύσμα κονιάματος και βότσαλα⁴¹⁵. Ο πρώτος πίθος (πάχ. τοιχ. 0.012 μ.) προς Δ. του Β. τοίχου περιείχε ένα κρανίο, τμήματα οστών και δόντια. Ο δεύτερος ήταν αποσπασματικά σωζόμενος στο κέντρο με τμήματα οστών και αγγείων. Δίπλα περισυλλέχθηκε ο τρίτος πίθος στο Α. μέρος του δωματίου. Στη ΝΔ γωνία του δωματίου, από το εσωτερικό του τέταρτου ταφικού αγγείου προήλθε το κρανίο ενός νεκρού⁴¹⁶.

Το **Ταφικό Κτίριο 18** ήρθε στο φως ΒΑ του Ταφικού Κτιρίου 19 και εν μέσω των Θολωτών Γ και Ε το 1976. Απαρτιζόταν από δέκα δωμάτια με οστά διατηρημένα σε εξαιρετική κατάσταση. Αρχικά, κατασκευάστηκαν τρία δωμάτια στο Ν. τμήμα στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, χωρίς εμφανείς τρόπους πρόσβασης στο εσωτερικό τους. Έπειτα, δημιουργήθηκαν επτά δωμάτια στο Β. τμήμα με τις εισόδους προς Α. που συνέχισαν τη χρήσης τους έως τη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Χαρακτηρίζονται για τη λαβυρινθώδη αρχιτεκτονική τους διάρθρωση, καθώς διέθεταν πλακόστρωτα δάπεδα και καλύπτονταν με μεγάλους πλακοειδείς λίθους και λεπίδα για τη στεγανοποίηση της οροφής. Οι ταφές στα τρία δωμάτια έλαβαν χώρα στην ΠΜ-ΜΜ ΙΑ εποχή. Τα

⁴¹³ Σακελλαράκης, 1977, 307-309. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 214.

⁴¹⁴ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1982, 393-395.

⁴¹⁵ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 214.

⁴¹⁶ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1982, 396-397.

επτά μεταγενέστερα δωμάτια με ορθογώνια κάτοψη χρησιμοποιήθηκαν για ατομικές ταφές σε σαρκοφάγους, πίθους ή ενταφιασμούς απευθείας στο έδαφος⁴¹⁷.

Αναλυτικά, ο χώρος 1 (1.10-1.15×1.90 μ.) λειτουργούσε ως οστεοφυλάκιο, όπως φαίνεται από την ανεύρεση πολλών κρανίων⁴¹⁸. Τα άλλα δωμάτια εσώκλειαν τριάντα οκτώ ταφές, εκ των οποίων οι εννέα εναποτέθηκαν σε πίθους. Το δωμάτιο 2 (1×0.80 μ.) περιέλαβε δύο ταφικά στρώματα. Στο πρώτο σημειώθηκε ταφή σε πίθο και άλλη σε λάρνακα. Πλησίον εντοπίστηκαν λεπίδες οψιανού, δύο λίθινοι τριπτήρες και βότσαλα. Το δωμάτιο 5 (1.30×0.80 μ.) περιείχε εξίσου δύο στρώματα. Στο πρώτο αποκαλύφθηκαν τρεις ταφές σε δύο πίθους μαζί με πήλινο κεφάλι ειδωλίου ζώου, πήλινο αντικείμενο και οστέινο περιάπτο. Στο δωμάτιο 6 (2.50×1.05 μ.) διαγνώστηκαν τρία στρώματα. Στην είσοδο του χώρου υπήρχε πίθος, εντοιχισμένος στο άνοιγμα της θύρας και πλαισιωμένος από λίθινη κατασκευή. Στο εσωτερικό του ο νεκρός τοποθετήθηκε σε καθιστή στάση και συνοδευόταν από πρόχου, λοπάδα, τριγωνικό μαρμάρينو αντικείμενο. Επιπρόσθετα, το δωμάτιο 7 (2.75×0.90 μ.) είχε δύο στρώματα. Στο δεύτερο εκτός πέντε ελεύθερων ταφών και μίας λάρνακας ανασκάφηκε πιθοταφή με το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Κτερίσθηκε με χάλκινη περόνη, τριγωνικό πήλινο αντικείμενο, όστρεα και βότσαλα. Το αγγείο έφερε στην επιφάνειά του πλαστική και εμπίεστη διακόσμηση⁴¹⁹.

Το δωμάτιο 8 (1.90×1.35 μ.) φιλοξενούσε ατομικές ταφές εντός σαρκοφάγων και πίθων σε πέντε επάλληλα στρώματα, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν δύο στρώσεις από πλακοειδείς λίθους. Η κατώτερη συνίσταται από καλυπτήριες πλάκες λαρνάκων και πίθων. Στο ανώτερο στρώμα πραγματοποιήθηκε ταφή σε πίθο με το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Συνοδευόταν από θραύσματα κονιάματος και βότσαλα. Στο δεύτερο βρέθηκε διακοσμημένος πίθος με σκελετικά κατάλοιπα δύο νεκρών και μία λεπίδα οψιανού. Στο τέταρτο στρώμα και τη ΝΑ γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε ταφή σε πίθο με το νεκρό στην ίδια στάση. Το δωμάτιο 9 (1.90×1.30 μ.) συμπεριέλαβε τις πολυπληθέστερες ταφές, που ανήλθαν συνολικά σε δεκαέξι εντός τεσσάρων διαδοχικών στρωμάτων σε πίθους, λάρνακες ή ελεύθερες στο δάπεδο. Το δεύτερο εσώκλειε δύο πίθους ταφικής χρήσης. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τετράωτο αγγείο, διακοσμημένο με καταλοιβάδες. Επιπλέον, εντοπίστηκαν άλλος πίθος και μεγάλο τριποδικό σκεύος με οστά και όστρακα αγγείων. Τα κτερίσματα

⁴¹⁷ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1991, 192. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 215.

⁴¹⁸ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 344-351.

⁴¹⁹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1991, 192-199.

ήταν κυρίως πήλινα (γεφυρόστομα, καμαραϊκά αγγεία, κύπελλα, πρόχους, σωληνωτό σκεύος) και λίθινα αγγεία (κέρνος), σφραγίδες από ελεφαντόδοντο και ημιπολύτιμους λίθους⁴²⁰. Από το δωμάτιο 10 (2.40×0.85 μ.) προήλθαν τρία επάλληλα στρώματα, στο δεύτερο εκ των οποίων ένας πίθος περιβαλλόταν από μία λίθινη κατασκευή, άνωθεν πλακοειδών λίθων και λάρνακας. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση με ένα φωλεόσχημο αγγείο στο πλάι του⁴²¹.

Το **Ταφικό Κτίριο 19**⁴²² ανάμεσα στους Θολωτούς Γ και Ε, δέσποζε προς Ν. της νεκρόπολης. Πρόκειται για ένα οικοδόμημα με αψιδωτή κάτοψη, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο, το οποίο ανάγεται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ περίοδο. Υπήρχε πρόσβαση στο εσωτερικό του από ΝΔ. Το δάπεδο με προσανατολισμό Β-Ν, ακολουθούσε την κατωφέρεια της πλαγιάς. Όσον αφορά την τοιχοδομή του, οι Α. και Δ. πλευρές ήταν ευθείες και η Β. πλευρά αψιδωτή με εσωτερικές διαστάσεις 1.95×1.85 μ. και εξωτερικές 2.80×3.40 μ. Η οροφή του κατασκευάστηκε βάσει του εκφορικού συστήματος και τοίχοι περιμετρικά της αψιδωτής πλευράς ήταν διπλοί (πάχ. 0.95-1.05 μ.) για τη σταθερότητα του κτιρίου⁴²³. Διέθετε κεντρικό χώρο με δύο στρώματα με χρονολογική διαφορά στη χρήση τους, τα οποία διακρίθηκαν από τις μεθόδους ταφής που εφαρμόστηκαν σε κάθε περίπτωση. Στο νεότερο αποκαλύφθηκαν παιδικές ταφές σε πιθοειδή και γεφυρόστομα αγγεία και πέντε κιβωτιόσχημες λάρνακες, ενώ στο παλαιότερο κυρίως ενταφιασμοί ενηλίκων⁴²⁴.

Στο ανώτερο στρώμα (ΜΜ ΙΒ-ΙΙ) οι πρακτικές του εγχυτρισμού και της πιθοταφής κυριάρχησαν αισθητά. Τα αγγεία ήταν ιδίως μεγάλα ή μεσαία καδόσχημα και πιθοειδή, τριποδικές πυξίδες με πώμα και χύτρες που συχνά περιείχαν περισσότερες από μία ταφές. Εκτός από οστά, εντός των ταφικών αγγείων βρέθηκαν κτερίσματα, όπως αγγεία, ψήφοι, ζωικά οστά και όστρεα. Στο δάπεδο ήρθαν στο φως εκατόν τριάντα επτά ΜΜ ΙΑ-ΙΒ πήλινα (αμφορίσκοι, δίωτα γεφυρόστομα, δίδυμα αγγεία, δίσκοι, καδόσχημα, κύπελλα, λοπάδες, πινάκια, πρόχοι, τριποδικά αγγεία) και τέσσερα λίθινα αγγεία, δύο ασημένιοι κρίκοι, οκτώ χάλκινα αντικείμενα, δώδεκα

⁴²⁰ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 215-218.

⁴²¹ Σακελλαράκη και Σακελλαράκη, 1991, 199-204.

⁴²² Το Ταφικό Κτίριο 19 αποτελεί αντικείμενο μελέτης της διδακτορικής διατριβής του Χ. Μαγγίδη (1994), με τίτλο «Burial Building 19 at Archanes: A study of Prepalatial and Early Protopalatial funerary architecture and ritual».

⁴²³ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 351-352. Maggidis, 1998, 87-102.

⁴²⁴ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 218.

λεπίδες οψιανού και άλλες από πυριτόλιθο, εικοσιπέντε ψήφοι, τέσσερα περίαπτα, τρεις σφραγίδες και πήλινα ειδώλια που αναπαριστούν μορφές ανθρώπων ή ζώων⁴²⁵.

Στη ΒΑ γωνία περισυλλέχθηκε πλαγιασμένο θραυσμένο τριποδικό αγγείο (ύψ. 0.325 μ., εξωτ. διάμ. χείλ. 0.375 μ., ύψ. ποδ. 0.016 μ.) με λοξό περιχείλωμα, γεφυρόστομη πρόχυση και έξι οριζόντιες λαβές κάτωθι του χείλους. Το στρογγυλό πώμα του (διάμ. 0.338-0.366 μ., πάχ. 0.015 μ.) εντοπίσθηκε προς Α. και έφερε δύο κυλινδρικές λαβές στην περιφέρεια. Στο εσωτερικό του φιλοξενούνταν κρανία και οστά τριών ενηλίκων, σφαιρική ψήφος από φαγεντιανή, τμήμα καμένου ξύλου, ζωικά οστά, όστρεο και μικρό καδόσχημο αγγείο (ύψ. 0.195 μ., μέγ. διάμ. 0.15 μ., διάμ. χείλ. 0.14 μ., διάμ. βάσ. 0.10 μ.) με έσω νεύον χείλος, επίπεδη βάση, δύο γλωσσοειδείς αποφύσεις και πρόχυση με παιδικό κρανίο και οστά ζώων. Στο χείλος έφερε ταινία από καταλοιβάδες. Κάτωθι του τριποδικού αγγείου σημειώθηκε πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, πιθανό κτέρισμα⁴²⁶. Πλησίον βρέθηκαν ανεστραμμένη βάση και τοιχώματα μικρού σφαιρικού πίθου (ύψ. 0.282 μ., διάμ. βάσ. 0.171 μ., διάμ. χείλ. 0.196 μ.) σε κακή κατάσταση διατήρησης με χείλος ελαφρώς νεύον, χαμηλό λαιμό, επίπεδη βάση και τρεις κάθετες λαβές στον ώμο. Περιμετρικά του χείλους, την επιφάνεια κοσμούσαν ταινίες και στην κοιλιά καταλοιβάδες. Εσωτερικά του συμπεριλήφθηκε παιδική ταφή, από την οποία σώθηκε το κρανίο και οστά πουλιού⁴²⁷.

Στο μέσον του δωματίου είχε εναποτεθεί μία ακόσμητη κυλινδρική τριποδική πυξίδα (μέγ. ύψ. 0.0296 μ., διάμ. χείλ. 0.0213 μ., διάμ. βάσ. 0.0232 μ.) με έσω νεύον χείλος, χαμηλά κυλινδρικά πόδια και γεφυρόστομη υπερυψωμένη πρόχυση. Περιείχε παιδικό κρανίο και ζωικά οστά. Στις πλευρές της προχοής και λίγο κάτω από τη μέση υπήρχαν δύο οριζόντιες λαβές και στο άνω τμήμα δύο κάθετες. Από το εσωτερικό του προήλθαν κύπελλο με πρόχυση, τρεις ψήφοι, δύο από φαγεντιανή και μία από χαλκό. Πιθανολογείται πως στο εν λόγω αγγείο ανήκε ένα κρανίο προς Β.⁴²⁸ Σε πλαγιασμένη θέση ανασκάφηκε κυλινδρικό αγγείο (ύψ. 0.208 μ., διάμ. βάσ. 0.149 μ., διάμ. χείλ. 0.123 μ.) με παιδική ταφή, από την οποία διασώθηκε το κρανίο και οστά πουλιών. Είχε κάθετο χείλος και τοιχώματα, έξι οριζόντιες και κάθετες λαβές, περιχείλωμα και κάτωθι γεφυρόστομη προχή. Στο εσωτερικό και εξωτερικό υπήρχαν εμφανή ίχνη κίτρινου επιχρίσματος⁴²⁹.

⁴²⁵ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 352-354. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 218-220.

⁴²⁶ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 357-358.

⁴²⁷ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 358.

⁴²⁸ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 358-359.

⁴²⁹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 359.

Περισυλλέθηκε καδόσχημο γεφυστόστομο αγγείο, πλαγιασμένο προς Ν. (ύψ. 0.247 μ., διάμ. βάσ. 0.247 μ., διάμ. χείλ. 0.183 μ.) με κωνικό σώμα, δύο οριζόντιες λαβές και πρόχυση. Έφερε οριζόντιες ταινίες στο χείλος και λοξές στο σώμα. Εντός του αγγείου αποκαλύφθηκαν τμήματα κρανίου από παιδική ταφή, ασημένιος κρίκος, κύπελλο και ζωικά οστά⁴³⁰. Δύο πρόσθετα κρανία ήρθαν στο φως εσωτερικά καδόσχημου αγγείου (ύψ. 0.212 μ., διάμ. βάσ. 0.120 μ., μέγ. διάμ. 0.214 μ., διάμ. χείλ. 0.139 μ.) με κωνικό σώμα, επίπεδη βάση, πρόχυση και δύο οριζόντιες γλωσσοειδείς λαβές. Ήταν ολόβαφο με κίτρινο επίχρυσμα και το κοσμούσαν ταινία στο χείλος και σχέδιο καταλοιβάδων στο σώμα. Περιέλαβε δύο κρανία, παιδιού και ενήλικα⁴³¹. Άλλο ολόβαφο καδόσχημο αγγείο με μαύρο εξίτηλο χρώμα (ύψ. 0.273 μ., διάμ. βάσ. 0.110 μ., διάμ. χείλ. 0.146 μ.), είχε κωνικό σώμα, έσω νεύον χείλος με πρόχυση, δύο λαβές και επίπεδη βάση. Βρέθηκε πλαγιασμένο και περιείχε παιδικό κρανίο με κύπελλο, τμηματικά σωζόμενη λοπάδα, προχοίσκη, δόντια ζώου και μάζα πηλού⁴³². Μία τριποδική χύτρα με ίχνη φωτιάς διατηρήθηκε τμηματικά. Φιλοξενούσε στο εσωτερικό καδόσχημο αγγείο, κύπελλο και θραύσματα ενός παιδικού κρανίου⁴³³.

Τέλος, ανασκάφηκαν τέσσερα ακόμη καδόσχημα αγγεία. Το πρώτο είχε ελαφρώς έσω νεύον χείλος, δύο οριζόντιες λαβές, γραπτή διακόσμηση με ταινίες και περιείχε τμήμα παιδικού κρανίου και οστά πουλιών. Το δεύτερο διέθετε επίπεδη βάση, χείλος με κλίση προς τα μέσα και δύο οριζόντιες λαβές. Εσωτερικά υπήρχαν κρανίο και οστά πουλιών. Το τρίτο (ύψ. 0.170 μ., διάμ. βάσ. 0.115 μ.) έφερε οστά από το κρανίο ενήλικα. Είχε ελαφρώς έσω νεύον χείλος, δύο μικρές γλωσσοειδείς αποφύσεις και πρόχυση. Το κοσμούσαν κίτρινο επίχρυσμα και καταλοιβάδες από το χείλος έως τη βάση. Εντός του τέταρτου ταφικού αγγείου εντοπίστηκε κρανίο. Οι ταφές ολοκληρώθηκαν με ένα δίωτο γεφυρόστομο αγγείο (ύψ. 0.148 μ., μέγ. διάμ. 0.184 μ., διάμ. βάσ. 0.095 μ., διάμ. χείλ. 0.135 μ.) με σφαιρικό σώμα, χαμηλό χείλος, επίπεδη βάση, υπερυψωμένες οριζόντιες λαβές και σωληνωτή υπερυψωμένη πρόχυση. Ήταν ολόβαφο με καστανόμαυρο χρώμα, εκτός από σημεία διακοσμημένα με πορτοκαλί βαφή. Από το εσωτερικό του προήλθαν τμήματα παιδικού κρανίου⁴³⁴.

⁴³⁰ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 360.

⁴³¹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 360.

⁴³² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 360-361.

⁴³³ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 361.

⁴³⁴ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 361-365.

Τα αντικείμενα που τοποθετήθηκαν στο ανώτερο στρώμα ως κτερίσματα, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συσχετιστούν με συγκεκριμένες ταφές⁴³⁵.

Ο **Θολωτός Γ**⁴³⁶ ήταν ταφικό οικοδόμημα ύψιστης σημασίας, όχι μόνο για την Κρήτη, αλλά και τον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο. Αποκαλύφθηκε το 1972 στο Ν. τμήμα της νεκρόπολης και σε επαφή με τα Ταφικά Κτίρια 3 και 5. Πρόκειται για υπέργειο τάφο με τη θόλο (διάμ. 3.90 μ.) σε ακανόνιστους δακτυλίους. Η θύρα (ύψ. 0.67 μ., πλάτ. 0.71 μ.) είχε τοποθετηθεί στο Α. τμήμα. Ένα αξιοσημείωτο αρχιτεκτονικό στοιχείο υπήρξε το παράθυρο Ν. της εισόδου, που ίσως συνδέονταν με τη κτιστή εστία σχήματος Π⁴³⁷ και αποτέλεσε βασική δίοδο για την τέλεση προσφορών, στο πλαίσιο λατρείας των νεκρών στην ΥΜ ΙΙΑ2-Β εποχή, όπως φαίνεται από τα όστρακα χαρακτηριστικών κεραμικών τύπων (ψευδόστομοι αμφορείς, κύλικες). Το αδιατάρακτο ταφικό στρώμα χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, δηλαδή στις απαρχές της διάδοσης των ταφών σε πίθους και λάρνακες⁴³⁸.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, πενήντα πέντε ταφές πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό έντεκα λαρνάκων προς Α. και Δ., δέκα κιβωτιόσχημων και μίας λουτηροειδούς, ενός ταφικού πίθου στο κέντρο της θόλου και ελεύθερες απευθείας στο έδαφος, σε αραιή ή πυκνή διάταξη στην είσοδο και το δρόμο. Ο πίθος (L12, ύψ. 0.0385 μ., διάμ. 0.460 μ. πώμα 0.070 μ.) ήταν κωνικός με επίπεδο χείλος, κατάλληλα διαμορφωμένη υποδοχή για πώμα, κοίλη βάση και έφερε δέκα λαβές στο μέσον, τέσσερις οριζόντιες στριφτές στο άνω τμήμα, δύο πάνω από τη βάση και τέσσερις κατακόρυφες στριφτές στο κέντρο. Κοσμούνταν με ερυθρή γραπτή ταινία στο χείλος και τη βάση. Εντός του πίθου είχαν εναποτεθεί κρανία τεσσάρων νεκρών: ηλικιωμένης γυναίκας, ενήλικου άνδρα, έφηβου άνδρα και παιδιού 8 ετών⁴³⁹.

⁴³⁵ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 366-371.

⁴³⁶ Ο Θολωτός Γ αποτελεί αντικείμενο μελέτης της διδακτορικής διατριβής του Γ. Παπαδάτου (1999), με τίτλο «Mortuary practices and their importance for the reconstruction of society and life in Prepalatial Crete: The evidence from Tholos Tomb Γ, in Archanes – Phourni».

⁴³⁷ Σακελλαράκης, 1974, 346-347.

⁴³⁸ Σακελλαράκης, 1974, 327-328, 349. Σακελλαράκης, 1975, 180-181. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 181-182, 184. Papadatos, 2005, 4, 56-59. Papadatos, 2018, 105-106. Καθαρισμός έλαβε χώρα στην ΠΜ ΙΙΙ εποχή, όταν εισήχθησαν οι φορείς του νεκρού σώματος, τα οστά των οποίων απορρίπτονταν ή μετακινούνταν αλλού για να διαθέσουν χώρο σε νέες ταφές.

⁴³⁹ Papadatos, 2005, 9, 27, 29, 60, 71. Λόγω των διαστάσεων του πίθου, εικάζεται πως οι νεκροί τοποθετήθηκαν εκεί μετά την πρωτογενή ταφή σε λάρνακα, καθώς μόνο η παιδική ταφή ήταν εφικτό να έγινε σε προηγούμενο στάδιο. Επομένως, στην πορεία το αγγείο μετατράπηκε σε οστεοφυλάκιο. Κατά την οστεολογική μελέτη της Σ. Τριανταφύλλου, η οποία αφορούσε το σύνολο των νεκρών του εν θέματι τάφου, το προσδόκιμο ζωής των ανδρών υπολογίστηκε στα 35 έτη και των γυναικών στα 28 έτη. Οι πιο συνήθεις νόσοι των δοντιών ήταν η τερηδόνα, η πέτρα και η προθανάτια απώλεια δοντιών. Όπως φαίνεται από τα σκελετικά κατάλοιπα του Θολωτού Γ ήταν χαμηλά τα ποσοστά θνησιμότητας και παθολογικών αλλοιώσεων των παιδιών, υποδεικνύοντας τα υψηλά επίπεδα υγείας.

Περιείχε ζωικά οστά, ακόμη και από ψάρια, λαβή λίθινου αγγείου και ένα στρείδι. Δίπλα του ήρθαν στο φως μικκύλο αγγείο, τεμάχιο χάλκινου κοπέα και δύο χρυσές ψήφοι⁴⁴⁰. Επιπλέον, εντοπίστηκε ένα σπουδαίο εύρημα: συλλογή δεκαπέντε ειδωλίων, ακέραιων ή αποσπασματικά σωζόμενων, που συνιστά την πολυπληθέστερη συγκέντρωση μέχρι σήμερα. Τα περισσότερα δείγματα έλκουν καταγωγής από τις Κυκλάδες, υποδεικνύοντας τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των δύο περιοχών. Παράχθηκαν σε τοπικά ή κυκλαδικά εργαστήρια, όπως μαρτυρούν οι πρώτες ύλες (μάρμαρο, οστό, λίθος, βότσαλο)⁴⁴¹.

Ο **Θολωτός Ε**⁴⁴² ήρθε στο φως το 1975, σε απόσταση 17 μ. από το Ν. τμήμα του Θολωτού Γ και σε γειτνίαση με το Ταφικό Κτίριο 16, που εφαπτόταν εξωτερικά στο Ν. τοίχωμα της θόλου⁴⁴³. Ίσως, υπήρξε το πρώτο ταφικό κτίσμα που ανεγέρθηκε στη νεκρόπολη, καθώς το κατώτερο στρώμα ανάγεται στην ΠΜ ΙΑ περίοδο. Ήταν ένα υπέργειο θολωτό οικοδόμημα με την είσοδο στο Α. τμήμα, στηριζόμενη σε δύο μονολιθικές παραστάδες και υπέρθυρο, τα οποία υπέστησαν καταστροφές από την κατωφέρεια του εδάφους και την καλλιέργεια της γης. Η διάμετρος της θόλου ανερχόταν εσωτερικά στα 4.10 μ., εξωτερικά στα 6.70 μ., ενώ το πάχος των τοίχων που συγκροτούνταν από μεγάλους πλακοειδείς λίθους στα 1.10 μ.⁴⁴⁴ Γενικά, ο τάφος εσώκλειε δύο ταφικά στρώματα με απόκλιση διακοσίων χρόνων στη χρήση, αφού το νεότερο χρονολογείται στη ΜΜ ΙΑ-ΙΙ περίοδο. Το κατώτερο ισοπεδώθηκε με σκοπό τη δημιουργία του ανώτερου που περιείχε, κατά την εκτίμηση των ανασκαφών, εξήντα ταφές σε είκοσι εννέα λάρνακες, κιβωτιόσχημες και λουπηροειδείς, δύο πίθους και ανάμεσά τους στο δάπεδο⁴⁴⁵.

Οι δύο ταφικοί πίθοι εντοπίστηκαν ο ένας στο Δ. και ο άλλος στο Α. τμήμα του τάφου⁴⁴⁶. Ο μικρός πίθος 1 (διάμ. 0.41 μ.) έφερε δύο οριζόντιες και δύο κάθετες

⁴⁴⁰ Σακελλαράκης, 1974, 329-339. Papadatos, 2005, 8, 57.

⁴⁴¹ Σακελλαράκης, 1974, 330-350. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 182-184. Papadatos, 2005, 56. Papadatos, 2018, 99-100, 107. Ο Γ. Σακελλαράκης θεωρεί πιθανή την καταγωγή των νεκρών από τις Κυκλάδες. Εικάζει πως ήταν είτε τεχνίτες που εισήγαγαν τοπικά αντικείμενα ή κατασκεύασαν άλλα με υλικά κρητικής προέλευσης, είτε έμποροι που προμηθεύονταν τα μινωικά αριστουργήματα (σφραγίδες). Όλα τα παραπάνω συμφωνούν με την ύπαρξη κυκλαδικής αποικίας στις Αρχάνες.

⁴⁴² Ο Θολωτός Ε συνιστά αντικείμενο μελέτης της διδακτορικής διατριβής του Δ. Παναγιωτόπουλου (1996), με τίτλο «Das Tholosgrab E in der Nekropole von Phourni (Archanes). Studien zu einem nördlichen Außenposten der Mesara-Bestattungskultur».

⁴⁴³ Σακελλαράκης, 1977, 268-269.

⁴⁴⁴ Σακελλαράκης, 1977, 269.

⁴⁴⁵ Σακελλαράκης, 1977, 273-287, 293. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 188. Σπάνιο εύρημα αποτέλεσε μία λάρνακα με επιγραφή στη Γραμμική Α. Panagiotopoulos, 2002, 5. Papadatos, 2018, 101, 105-106. Καθαρισμός του δαπέδου και του κατώτερου στρώματος έγινε πριν την εισαγωγή των ταφικών πίθων και σαρκοφάγων κατά την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο, όμοια με το Θολωτό Γ.

⁴⁴⁶ Σακελλαράκης, 1997, 271.

λαβές στο ύψος του έσω νεύοντος χείλους, το οποίο ήταν ειδικά διαμορφωμένο για τη στερέωση πώματος. Από το εσωτερικό του προήλθαν σκελετικά κατάλοιπα ενήλικα και ζωικά οστά. Ο πίθος 2 ήταν μεγαλύτερος από τον πρώτο (διάμ. 0.50 μ.). Το πώμα του βρέθηκε πάνω σε περιχέλωμα και φιλοξενούσε πώμα λουπηροειδούς σαρκοφάγου, σωζόμενο κατά το ήμισυ. Εντός του υπήρχε οστεολογικό υλικό ενός ενήλικα, όπως το κρανίο, αν και τμήματα μηριαίων αποκαλύφθηκαν Α. της λάρνακας 11 και προς Δ., συνδυαστικά με ζωικά οστά και δόντια⁴⁴⁷.

Στο σύνολο σημειώθηκαν εκατόν τριάντα επτά κτερίσματα στο ανώτερο και εκατόν δεκαεπτά στο κατώτερο στρώμα, αγγεία από πηλό ή λίθο και αντικείμενα από ποικίλα υλικά, π.χ. οστό, διάφορα είδη λίθων και μετάλλων (ήλοι, κοπείς, ψήφοι, ελάσματα, περίαπτα από ελεφαντοστό, πήλινα τριγωνικά πλακίδια, περιδέριο από αμέθυστο, χάλκινο δακτυλίδι) με σημαντικότερη τη συλλογή δώδεκα σφραγίδων της Προανακτορικής περιόδου, δηλωτικά στοιχεία της ανώτερης θέσης των κατοίκων τους⁴⁴⁸.

Η **Περιοχή των Βράχων** καταλάμβανε χώρο στο ΝΔ τμήμα της νεκρόπολης και προς Δ. ταφικών κτιρίων και του Θολωτού Γ, στον άξονα Β-Ν. Πρόκειται για μία στενόμακρη περιοχή ανάμεσα σε δύο σειρές βράχων που σχημάτιζαν στενές σχισμές και χρησιμοποιούνταν στην Προανακτορική περίοδο. Διακρίνεται ως εξής: στο βόρειο, το βόρειο-κεντρικό, το νότιο-κεντρικό και το νότιο τμήμα ή εναλλακτικά στον Τομέα Α και Β⁴⁴⁹. Στο Β. τμήμα έγιναν ανακομιδές ταφών (οστά, όστρακα αγγείων, τμήματα λαρνάκων και πίθων), που πιθανώς ανήκαν προηγουμένως στο εσωτερικό των ταφικών κτιρίων⁴⁵⁰. Στο Β.-κεντρικό τμήμα εντοπίστηκαν αδιατάρακτες ταφές εν μέσω των βράχων με εξαίρεση μία ταφή σε σαρκοφάγο και άλλη σε πίθο. Η τελευταία συνοδευόταν από σφραγίδα στεατίτη με δικτυωτό σχέδιο, ψήφο, επίρραπτο, οξύληκτο ανθρωπόμορφο ειδώλιο από ορεία κρύσταλλο και τρία φύλλα χρυσού⁴⁵¹. Στο Ν. τμήμα, Δ. των Ταφικών Κτιρίων 18 και 19 θεωρήθηκε πιθανή η σύνδεση με το Θολωτό Γ. Ο εντοπισμός κυκλαδικών ειδωλίων με οστά και άλλα κτερίσματα επιβεβαιώνει την πιθανότητα ανακομιδών με τον καθαρισμό από

⁴⁴⁷ Σακελλαράκης, 1996, 283. Panagiotopoulos, 2002, 5.

⁴⁴⁸ Σακελλαράκης, 1977, 289-292, 305-307. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 187-188. Panagiotopoulos, 2002, 5. Papadatos, 2018, 99-100.

⁴⁴⁹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1984, 427. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 232.

⁴⁵⁰ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 233.

⁴⁵¹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1984, 438-441. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 234-235.

παλαιότερες ταφές, όπως φαίνεται από τα όστρακα ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΑ λαρνάκων και πίθων⁴⁵².

97 Εντός φρέατος εντοπίστηκε το 1965 ταφικός πίθος στη θέση **Καμαράκι** στα Καλύβια Μονοφατσίου. Το αγγείο περιείχε σκελετικά κατάλοιπα ενός νεκρού και μικρό λίθινο φωλεόσχημο αγγείο⁴⁵³.

98 Στη θέση **Διαμαντάρι**, ΒΑ του χωριού Πραιτώρια, το 1991 κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών καταστράφηκαν ΜΜ ταφές. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στο κέντρο της ιδιοκτησίας που σημειώθηκε συγκέντρωση οστών και οστράκων αγγείων. Ήρθαν στο φως υπολείμματα περίπου δεκαεπτά ταφών σε πυκνή διάταξη. Οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε συνεσταλμένη στάση εντός μικρών λαρνάκων ή ταφικών πίθων, περιβαλλόμενων από αργούς λίθους και σε οριζόντια θέση. Τα ταφικά αγγεία ήταν ευρύστομα, έφεραν σχοινοειδή διακόσμηση και γεφυρόστομη προχοή. Δύο από αυτά περιείχαν παιδικές ταφές. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με ένα λίθινο αγγείο ή ένα έως δύο πήλινα αγγεία. Από τα αναμοχλευμένα χώματα προήλθαν είκοσι λίθινα (κύπελλα, κέρνος, φωλεόσχημο αγγείο) και είκοσι τρία πήλινα αγγεία (κύπελλα, πρόχοι), καθώς και ένας κυλινδρικός σφραγιδόλιθος από υαλόμαζα με παράσταση αίγαγρου⁴⁵⁴.

Δήμος Αρκαλοχωρίου

99 Από τη θέση **Χουμέρι** Μονοφατσίου προήλθε το 1964 πίθος ταφικής χρήσης της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου. Το αγγείο έφερε οκτώ κάθετες λαβές και στην επιφάνειά του σχέδιο καταλοιβάδων και ανάγλυφο σχοινοειδές κόσμημα⁴⁵⁵.

Δήμος Βιάννου

100 Δοκιμαστική ανασκαφή δύο βραχοσκεπών (Α-Β) πραγματοποιήθηκε το 1954 στη θέση **Γαλανά Χαράκια** του Άνω Βιάννου. Τάφοι βρίσκονταν εντός κοιλοτήτων του φυσικού βράχου και περιείχαν διαδοχικές ταφές σε ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι πίθους. Εντοπίστηκαν κατά προσέγγιση τριάντα ανεστραμμένα ταφικά αγγεία με εμπέστο σχοινοειδές κόσμημα και δύο σειρές λαβών περιμετρικά του χείλους και της βάσης. Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση και εντός δύο ή τριών πίθων, τοποθετημένων ο ένας πάνω στον άλλο σε κάποιες περιπτώσεις. Σκελετικά κατάλοιπα παρεμβάλλονταν των ταφικών πίθων. Στα κτερίσματα στο εσωτερικό και εξωτερικό τους συμπεριλήφθηκαν κεραμική, πενήντα λίθινα αγγεία, δύο σφραγίδες και

⁴⁵² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 236.

⁴⁵³ Αλεξίου, 1968α, 552.

⁴⁵⁴ Αντωννάκη, 1996, 402-403.

⁴⁵⁵ Αλεξίου, 1967, 441.

μεταλλικά αντικείμενα, όπως εγχειρίδιο, δακτύλιδο και βελόνες από χαλκό⁴⁵⁶. Συμπληρωματική έρευνα έγινε από τον Ν. Πλάτωνα το 1956 στη βραχοσκεπή Β και έφερε στο φως ακόμα δύο πίθους, λίθινα αγγεία και ορθογώνιο πώμα πυξίδας με εγχάρακτη διακόσμηση⁴⁵⁷.

Στην ίδια θέση, το 1959 διερευνήθηκε ένας θολωτός τάφος (διάμ. 4.70 μ.) των όψιμων Προανακτορικών χρόνων. Είχε την είσοδο προς ΒΑ, στην οποία διασώθηκε μία από τις δύο παραστάδες της θύρας και διατηρήθηκε η τοιχοδομή σε πάχος 1.20 μ. Αν και η θόλος είχε φθαρεί προς Β., σώζεται σε καλή κατάσταση και μεγάλο ύψος με εμφανή τον εκφορικό τρόπο ανέγερσής της. Εντός του τάφου ανευρέθηκαν πολλοί πίθοι διαφόρων τύπων με εμπίεστη σχοινοειδή διακόσμηση ή καταλοιβάδες και ελλειψοειδείς λάρνακες με τουλάχιστον εικοσιπέντε ταφές, όπως και ενταφιασμοί απευθείας στο δάπεδο ή σε βόθρους. Δίπλα στους νεκρούς τοποθετήθηκαν ΠΜ-MM πήλινα και λίθινα αγγεία και ποικίλων ειδών κτερίσματα (λεπίδες οψιανού, λίθινοι δίσκοι, σφονδύλια, χάλκινα εργαλεία). Αναφορικά με την κεραμική, πρόκειται για λεκανίδια, λοπάδες, κύπελλα, πιθίσκους, πρόχους, προχοΐδια και τροπιδωτά αγγεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα οστά μετακινήθηκαν από την αρχική τους θέση, ώστε να εξασφαλιστεί χώρος για νέες ταφές⁴⁵⁸.

101 Στο πλαίσιο έρευνας το 1954, στο **Χόνδρο** βρέθηκαν ΠΜ ταφές σε πίθους⁴⁵⁹.

102 Στη θέση **Αρκαλιές** ή **Αμπελιού Πόρος**, σε μία πλαγιά έναντι του Λαζανά και 200 μ. προς Β., ανασκάφηκαν δύο ΜΜ Ι τάφοι από το Ν. Πλάτωνα το 1956, οι οποίοι περιείχαν ταφικούς πίθους ή λάρνακες. Η στρωματογραφία του πρώτου υπέστη εκτεταμένη διατάραξη, ενώ από το δεύτερο προήλθαν μία ταφική κάλπη ή πιθίσκος με τοξοειδείς λαβές και επίπεδο πώμα, καθώς και δύο λίθινα ολμοειδή αγγεία⁴⁶⁰.

103 Στη θέση **Μέλιος**, δίπλα στον Κερατόκαμπο, περισυλλέχθηκε το 1959 μία κάλπη μεσαίου μεγέθους με επίπεδο κάλυμμα, τοποθετημένη εντός μικρής κοιλάδας βράχου. Ίσως, πρόκειται για ταφή νηπίου της ΜΜ περιόδου⁴⁶¹.

104 Στην παραθαλάσσια περιοχή της κοιλάδας Φαφλάγκου και Ν. από το **Καλάμι**, (Εικόνα 144) το 1968 έγινε σωστική ανασκαφή, κατά την οποία εντοπίστηκε μικρός ταφικός πίθος με διακόσμηση καταλοιβάδων⁴⁶².

⁴⁵⁶ Πλάτων, 1954, 512.

⁴⁵⁷ Πλάτων, 1956β, 416. Hood, Warren και Cadogan, 1964, 83. Petit, 1990, 53-54.

⁴⁵⁸ Πλάτων, 1959, 374.

⁴⁵⁹ Πλάτων, 1954, 515.

⁴⁶⁰ Πλάτων, 1956β, 417. Hood, Warren και Cadogan, 1964, 81. Vavouranakis, 2014, 204.

⁴⁶¹ Πλάτων, 1959, 370. Hood, Warren και Cadogan, 1964, 82.

⁴⁶² Αλεξίου, 1969β, 403.

105 Το 1972 στην **Ψαρή Φοράδα** αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος με τμήματα κρανίου στο εσωτερικό του, ο οποίος ανάγεται στην ΥΜ Ι περίοδο. Ήταν χαμηλό τετράωτο αγγείο με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση⁴⁶³. Μετά την κατάσχεση αρχαιοτήτων στην περιοχή, όπως ακέραιων ή αποσπασματικά σωζόμενων αγγείων, κυρίως πίθων και χάλκινου εγχειριδίου, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή σπηλαιώδους τάφου της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου στη θέση **Κερά Λιμανιώτισσα** (Εικόνες 145-148). Εντός του τάφου υπήρχε ταφή σε πιθοειδές αγγείο. Εκατέρωθεν του πίθου εντοπίστηκαν δεκαπέντε αγγεία (τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, κύπελλα). Από τα όστρακα προέκυψαν δεκαεννέα αγγεία. Αναφορικά με τους πίθους, τα εναπομείναντα τμήματα ανήκαν σε τουλάχιστον τρία ταφικά αγγεία που έφεραν κυματοειδείς και ευθύγραμμες πλαστικές ζώνες, κάθετες εγχαράξεις και εμπίεστους κύκλους⁴⁶⁴.

Το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1981 και 1986 ήρθαν στο φως τρεις συλημένοι θαλαμωτοί τάφοι στις παράκτιες θέσεις Κερά Λιμανιώτισσα, Τέρτσα και Ψαρή Φοράδα⁴⁶⁵. Ο δεύτερος τάφος βρέθηκε το 1985 στην Κερά Λιμανιώτισσα. Διεξάχθηκε ολιγοήμερη σωστική έρευνα από τον Γ. Ρεθεμιωτάκη που θεώρησε πως πρόκειται για ένα φυσικό σπήλαιο. Οι ταφές πραγματοποιήθηκαν σε τρεις ευμεγέθεις πίθους της ΥΜ ΙΙΑ εποχής. Τα υπόλοιπα αγγεία πλησίον της εισόδου είναι μεταγενέστερα και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδο (δέκα κύπελλα, κύλικα, δύο μικρογραφικοί πιθαμφορείς, δύο κάλαθοι, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, αλάβαστρο, λύχνος). Οι νεκροί συνοδεύονταν από ένα χάλκινο εγχειρίδιο και ένα λίθινο αγγείο από στεατίτη⁴⁶⁶.

Ταφικά αγγεία χρησιμοποιήθηκαν και για την εναπόθεση των νεκρών στον τρίτο τάφο στην Ψαρή Φοράδα. Μετά από λαθρανασκαφή στη θέση το 1986, υπέστη εκτεταμένη καταστροφή. Αποκαλύφθηκαν όστρακα από δύο αγγεία, τα οποία τοποθετούνται στη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδο, γεγονός που υποδεικνύει πως φιλοξενήθηκαν πολλές γενεές στο εσωτερικό του. Η πιο πρώιμη ταφή μαρτυρείται από την παρουσία δύο κυπέλλων, ενός με ευθεία τοιχώματα και άλλου κωνικού, μικρού μεγέθους, όπως και έξι κάνθαρων. Σημαντική είναι η μεγάλη συγκέντρωση κωνικών κυπέλλων με καλαμωτή διακόσμηση εντός του τάφου, τα οποία θεωρήθηκαν ενδεικτικά της ΥΜ Ι περιόδου στην Ανατολική Κρήτη και τις Κυκλάδες. Τα μόνωτα κύπελλα με προεξέχον ή ευθύ χείλος προήλθαν από μεταγενέστερες

⁴⁶³ Αλεξίου, 1977, 622.

⁴⁶⁴ Ρεθεμιωτάκης, 1990, 293-295.

⁴⁶⁵ Banou και Rethemiotakis, 1997, 23.

⁴⁶⁶ Banou και Rethemiotakis, 1997, 26-27, 48-49.

ταφές, όπως και τέσσερεις πιθαμοφορείς, αγγεία με προχοή, πώματα πυξίδων, πρόχοι και μία κύλικα. Η κεραμική αποτέλεσε προϊόν τοπικών εργαστηρίων και μιμούνταν κνωσιακά πρότυπα, ενώ πιο σπάνια πρόκειται για εισαγωγές από την Κνωσό⁴⁶⁷.

106 Στις εργασίες για τη διάνοιξη δρόμου στη θέση **Έργανος-Ξενοτάφια** (Εικόνα 149) το 1981, στο Κατωφύγι Πεδιάδας καταστράφηκαν και συλήθηκαν δύο μικροί θολωτοί τάφοι και ένας λακκοειδής. Ανευρέθηκαν και συγκεντρώθηκαν τμήματα ταφικών πίθων και λαρνάκων. Επίσης, εντοπίστηκε και μικρό λακκοειδές όρυγμα που περιείχε πίθο με πλαστική διακόσμηση κυματοειδών ταινιών, ο οποίος χρονολογείται περί τα τέλη της μινωικής εποχής⁴⁶⁸. Στην ίδια θέση διεξήχθη σωστική ανασκαφή και περί το 2008 στο Β. πρανές που έφερε στο φως οπή από κατεστραμμένο τμήμα πιθαμοφορέα σε βάθος 1.40 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους. Μετά τον καθαρισμό του βρέθηκε πλατύς λίθος, τοποθετημένος κάθετα και μπροστά από το στόμιο. Λίθοι στερεώθηκαν περιμετρικά με σκοπό τη στήριξη του και άλλο μικρό λάξευμα εσώκλειε ένα αγγείο σε οριζόντια θέση, με το στόμιο προς Ν. Πρόκειται για απιόσχημο πιθαμοφορέα (ύψ. 0.70 μ., περίμ. ώμου 0.42 μ.) με οριζόντιες λαβές, ευρύ λαιμό και επίπεδο χείλος. Έφερε σχοινοειδές σχέδιο στον ώμο και ανάγλυφη ταινία με εγχάρακτη ιχθυάκανθα στο σώμα που ανάγεται στην Υπομινωική περίοδο⁴⁶⁹.

III. ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (Χάρτης 11)

Δήμος Μυλοποτάμου

107 Στο Χουμέρι Μυλοποτάμου και συγκεκριμένα στη θέση **Λαριά** βρέθηκαν το 1951 από το Ν. Πλάτωνα δύο λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι. Οι είσοδοί τους είναι ορατές και πλησίον απόκρημνης πλαγιάς με προσανατολισμό Δ-Α, κατά προσέγγιση 20 μ. Β. ενός χειμάρρου. Ο Τάφος 2 προς Α. διατηρείται σε καλή κατάσταση. Ο θάλαμος σε πεταλοειδές σχήμα (πλάτ. 1.36 μ.) περιείχε ένα μικρό πίθο με οστά, προερχόμενα από μία ταφή, αγγεία που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα και λάρνακα με κάλυμμα, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο⁴⁷⁰.

108 Το **Μελιδόνι** βρίσκεται κάτω από ένα σπήλαιο, σε λοφίσκο ύψους 277 μ. και 1.5 χλμ. Δ. από το ομώνυμο χωριό. Υπήρξε θέση της ΠΙΜ περιόδου. Σε απόσταση

⁴⁶⁷ Banou και Rethemiotakis, 1997, 27-29, 51, 56-57.

⁴⁶⁸ Ρεθεμιωτάκης, 1988, 389.

⁴⁶⁹ Μαυράκη-Μπαλάνου, 2014, 1136-1137.

⁴⁷⁰ Πλάτων, 1950, 445. Cook, 1952, 111. Hood, Warren και Cadogan, 1964, 55.

Χάρτης 11. Ταφές σε αγγεία στη Δυτική Κρήτη (Ρέθυμνο) που αναφέρονται στο κείμενο.

περίπου 100 μ., ανάμεσα στο ύψωμα και το βραχώδες ανάγλυφο εντοπίστηκαν όστρακα MM I-II πίθων προς ΝΔ, λίγα με ανάγλυφη ταινιωτή διακόσμηση, τα οποία πιθανώς ανήκουν σε κάποιο γειτονικό νεκροταφείο με ταφές σε αγγεία⁴⁷¹.

109 Στη θέση **Πλαγάκι** ή **Καρτερή** των Αγγελιανών Μυλοποτάμου (Εικόνες 150-151) ήρθε στο φως το 1983 θαλαμωτός τάφος της ΥΜ ΙΙΙ Α-Β περιόδου. Ακολούθησε ολιγοήμερη σωστική έρευνα στη Ν. κλιτύ του λόφου. Ο τάφος ήταν λαξευμένος στον κούσκουρα και είχε στενό δρόμο με κατωφερή κλίση. Πλησίον της εισόδου, η οποία ήταν σφραγισμένη με ακατέργαστους λίθους, είχαν εναποτεθεί δύο λάρνακες, σωζόμενες αποσπασματικά (Α-Β). Στο θάλαμο εντοπίστηκαν αγγεία και τέσσερεις λάρνακες (Γ-ΣΤ). Πίσω από τις τελευταίες αποκαλύφθηκε μεγάλος πλαγιασμένος στάμνος με παιδική ταφή στο εσωτερικό. Δίπλα στα οστά υπήρχαν χάλκινο ψέλιο και σφονδύλι από ορεία κρύσταλλο. Σε μικρή απόσταση βρέθηκε κεραμική (πρόχους με μαστοειδείς αποφύσεις, τρίωτο κύπελλο, κύλικα) και πέτρινο ημισφαιρικό αγγείο, που πιθανώς κάλυπτε το στόμιο του στάμνου⁴⁷².

Δήμος Αμαρίου

110 Στη θέση **Πλάτες** ή **Χάρακας**, στο χωριό Πατσός αποκαλύφθηκαν ταφές σε MM I πίθους με τους νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση. Το στόμιο των αγγείων ήταν στραμμένο Δ. και σφραγισμένο με τετράγωνη πλάκα. Εξωτερικά έφεραν απλή ταινιωτή διακόσμηση⁴⁷³.

111 Στη **Αγία Κυριακή**, δίπλα στην ομώνυμη εκκλησία του Χάρακα βρέθηκαν το 1933 από τον J. Pendlebury λείψανα ΥΜ θέσης με όστρακα πίθων, ένα εκ των οποίων έφερε λατρευτική διακόσμηση και προήλθε από νεκρόπολη της ευρύτερης περιοχής⁴⁷⁴.

112 Στη θέση **Σωπατάκια**, στο Αποδούλου εντοπίστηκε ΥΜ θολωτός τάφος το 1961 στην κλιτύ προς Δ. του δρόμου για Ρέθυμνο, σε απόσταση 300 μ. Β. από το πλησιέστερο χωριό. Ανασκάφηκε από τον Κ. Δαβάρα, ο οποίος ανέφερε ένα πίθο με πολυάριθμες λαβές⁴⁷⁵.

113 Στη βραχοσκεπή **Καλογερόσπηλιο**, ανάμεσα στην κοιλάδα Αμαρίου και το φαράγγι του Κόκκινου Δέτη, σε μία σειρά κοιλοτήτων βρέθηκαν το 1962 ταφές σε MM αγγεία. Στο Ν. τμήμα του θαλάμου Α περισυλλέχθηκαν βάση και τμήματα

⁴⁷¹ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 58-59.

⁴⁷² Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1989, 370-371.

⁴⁷³ Faure, 1965, 54-54. Petit, 1990, 52. Vavouranakis, 2014, 203. Πανταγιά, 2018, 41.

⁴⁷⁴ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 76.

⁴⁷⁵ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 78.

ευμεγέθους πίθου με οστά, αλλά και βάση πίθου ή μεγάλου αγγείου μαζί με όστρακα άλλων μικρότερων αγγείων της ίδιας περιόδου⁴⁷⁶.

114 Στην περιοχή Ελένες και συγκεκριμένα στη θέση **Πετρή**, στο Δ. άκρο της κυρίας οδού και με ΒΔ κατεύθυνση προς το γειτονικό χωριό, αποκαλύφθηκε πίθος περίπου 10 μ. μακριά από την περιοχή εντοπισμού πήλινης λάρνακας στο παρελθόν. Από ένα όστρακο με λατρευτική διακόσμηση ανάγεται στην ΥΜ περίοδο⁴⁷⁷.

115 Στις **Ερημοκκλησιές** Παντάνασσας Αμαρίου, στους ΝΑ πρόποδες του οροπεδίου Βενίου διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή το 1995, αφού εντοπίστηκε θολωτός τάφος με δρόμο, λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Η διάνοιξη του τάφου έγινε από την οροφή. Είχε ορθογώνιο σχήμα (1.12×1.40 μ.) και οι δύο εξωτερικές πλευρές του, προς Β. και Α., εφάπτονταν με το φυσικό πέτρωμα. Τα οικοδομικά υλικά ήταν μικροί και μεσαίοι λίθοι. Η είσοδος στη Ν. πλευρά είχε φραχθεί με μεγάλη πλάκα, στερεωμένη με δύο σφήνες. Ομοίως, άλλη πλάκα μεγάλων διαστάσεων τοποθετήθηκε στο ανώφλι ως επίστεψη. Η θόλος κατασκευάστηκε κατά το εκφορικό σύστημα. Εξωτερικά βρέθηκαν κεραμική (πρόχοι), δύο μεταλλικά αντικείμενα (χάλκινες αιχμές δόρατος, τμήμα πόρπης) και άνθρακας⁴⁷⁸.

Στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου εναποτέθηκαν δύο τεφροδόχα αγγεία, χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας προς Α. και πίθος προς Δ. Τα αγγεία είχαν Β-Ν προσανατολισμό, με το στόμιο στραμμένο προς την είσοδο. Το πρώτο περιείχε τέφρα, πήλινα αγγεία (δύο αμφορείς, δύο κρατηρίσκους) και μεταλλικά αντικείμενα (δύο σιδερένια εγχειρίδια). Το δεύτερο περιλάμβανε έναν αμφορέα, ο οποίος φιλοξενούσε στο εσωτερικό του τέφρα και τμήματα χάλκινου αντικειμένου. Εκτός των παραπάνω, εντός του πίθου υπήρχε κεραμική (ληκύθιο, δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι, προχοΐσκη). Οι ταφές χρονολογούνται στην Υπομινωική περίοδο και από τη χρήση του χάλκινου αγγείου φαίνονται οι ισχυρές σχέσεις της Κρήτης με την Κύπρο αυτή την εποχή⁴⁷⁹.

Λήμος Ρεθύμνης

116 Στον **Άγιο Δημήτριο**, στην κορυφή των επάλληλων υψωμάτων, 1 χλμ. μακριά από το ομώνυμο χωριό και προς Ν., αποκαλύφθηκε τάφος. Το Β. τμήμα του απέχει 200 μ. από την οδό για τη Μέση και 500 μ. από την εκκλησία των Αγίων Σαράντα.

⁴⁷⁶ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 75. Legarra Herrero, 2014, 138. Vavouranakis, 2014, 205.

⁴⁷⁷ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 73-74.

⁴⁷⁸ Τέγου, 2000, 747.

⁴⁷⁹ Τέγου, 2000, 747-748.

Τμήμα της οροφής του ήταν λαξευμένο στο μαλακό βράχο. Από τις πλαγιές προήλθαν ένα ή δύο μεγάλων πίθων, μάλλον ταφικής χρήσης⁴⁸⁰.

117 Με αφορμή το αίτημα για την ίδρυση οικισμού πλησίον θαλαμωτού τάφου της ΥΜ ΙΙΑ-B εποχής που είχε ανασκαφεί παλαιότερα, πραγματοποιήθηκε το 1982 επιφανειακή έρευνα στη θέση **Πριναρές** του Μαρουλά Ρεθύμνου. Σε εκτάσεις που προορίζονταν για καλλιέργεια, προς Β. και Α., βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων. Επίσης, στο πλαίσιο διερεύνησης ιδιοκτησιών εντοπίστηκαν ένα ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο και δύο συλημένοι τάφοι, ο πρώτος θαλαμωτός και ο δεύτερος λαξευτός. Εντός των γεωγραφικών ορίων τους ήρθαν στο φως δύο ταφικοί πίθοι της ίδιας περιόδου.

Το πρώτο ταφικό αγγείο αποκαλύφθηκε θραυσμένο (ύψ. 1.40 μ., διάμ. 1 μ.). Ήταν τοποθετημένο σε οριζόντια θέση, στο εσωτερικό ενός λάκκου στον κούσκουρα. Το στόμιό του ήταν στραμμένο Α. και καλυμμένο με όρθια μεγάλη λίθινη πλάκα. Από το κοσκίνισμα του χώματος της ταφής προήλθαν ελάχιστα σκελετικά κατάλοιπα. Το δεύτερο ταφικό αγγείο (ύψ. 0.95 μ., διάμ. 0.50 μ.) βρέθηκε 60 μ. από το πρώτο. Οι εργασίες για τη διάνοιξη δρόμου συνέβαλαν στον εντοπισμό του πίθου. Αρχικά, φάνηκε η θραυσμένη κοιλιά του και μετά το υπόλοιπο αγγείο κατά τόπους ραγισμένο. Ήταν ωοειδές με δύο λαβές στον ώμο, χαμηλό πόδι, διάτρητη βάση και ολόβαφο με καστανή βαφή. Το στόμιό του είχε ΝΑ προσανατολισμό. Εσωτερικά έφερε οστά και μεγάλο κρατηροειδές αγγείο, το χείλος του οποίου εισχωρούσε σε αυτό του πίθου. Περιμετρικά εναποτέθηκαν λίθοι και κεραμική (πυξίδα), πήλινα (δεκατέσσερις σφαίρες) και μεταλλικά αντικείμενα (τέσσερις ψήφοι, δύο χάλκινες περόνες)⁴⁸¹.

118 Στο χωριό **Πηγή** Ρεθύμνου (Εικόνα 152) έγινε σωστική ανασκαφή το διάστημα 2005-2006, υπό τη διεύθυνση της Ε. Γαβριλάκη. Ήρθε στο φως νεκροταφείο με ταφές σε δεκαέξι πίθους που χρονολογούνται στη ΜΜ Ι περίοδο. Πρόκειται για ένα μοναδικό εύρημα από τη Δυτική Κρήτη. Οι πίθοι ήταν ωοειδείς ή αψοειδείς (ύψ. 0.60-1 μ.) με επίπεδη βάση και στενά στόμια. Μερικοί διέθεταν λαβές και έφεραν στην επιφάνειά τους σχοινοειδές κόσμημα ή γραπτά αδιάγνωστα σχέδια. Δεν τοποθετήθηκαν βάσει συγκεκριμένου προσανατολισμού, αλλά συνήθως στον άξονα ΝΔ-ΒΑ. Συχνά, ήταν πλαγιασμένοι σε αβαθείς και πρόχειρα λαξευμένους λάκκους και τους συγκρατούσαν μικροί λίθοι. Επίσης, λίθινες πλάκες, αγγεία και όστρακα έφραζαν τα στόμιά τους. Εσωτερικά και πλησίον τους υπήρχαν κτερίσματα, πιο συγκεκριμένα δεκαπέντε αγγεία (κύπελλα, φιάλες, προχοΐσκες, μαγειρικά σκεύη,

⁴⁸⁰ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 67.

⁴⁸¹ Μαρκουλάκη, 1989, 383.

μικρό πιθοειδές αγγείο) σε αντίθεση με τον πίθο 11, ο οποίος συνοδευόταν από δύο ψήφους, μία λίθινη και μία ασημένια, καθώς και λίθινο φωλεόσχημο αγγείο. Ανάμεσα στις ταφές 9 και 10 εντοπίστηκε λάκκος με καύση μαζί με όστρακο από μαγειρικό σκεύος που οριζόταν από πέτρες και πατούσε πάνω σε πλακοειδές λίθο⁴⁸².

IV. ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ (Χάρτης 12)

Δήμος Χανίων

119 Έναντι του **Στάδιου των Χανίων** εντοπίστηκαν κατά τη δεκαετία του 1940 ταφικοί πίθοι εντός της άμμου, τοποθετημένοι πλάγια. Το στόμιό τους κάλυπτε μία τετράγωνη ή στρογγυλή λίθινη πλάκα. Δίπλα τους αποκαλύφθηκαν πρόχους του τραχωτού ρυθμού, μέσω της οποίας οι ταφές χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο. Η παρουσία οστράκων ΜΜ Ι πίθων και μικρότερων αγγείων ανάμεσα στη Χαλεπά και τον Προφήτη Ηλία, επιβεβαιώνει την ταφική χρήση του χώρου⁴⁸³.

120 Στην **Οδό Κανεβάρο** των Χανίων, με αφορμή την πλακόστρωση της οδού και στο πλαίσιο του προγράμματος κατασκευής δρόμων της παλιάς πόλης το 1988, λόγω της ανεύρεσης αρχαιοτήτων στο λόφο Καστέλι, ακριβώς κάτω από το οδόστρωμα, κρίθηκε αναγκαία η εκσκαφή προς Α. και σε βάθος περίπου 0.20 μ. Ο λάκκος Β της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου ήταν υπαίτιος για την καταστροφή των ΥΜ ΙΙΑ στρωμάτων και των χώρων (Δωμάτια Α-Γ) της τάφρου Β. Εκτεινόταν προς Α. και Δ. και περιείχε συγκέντρωση κεραμικής, στην οποία συγκαταλέχθηκαν ΥΜ ΙΙΑ2 αγγεία, ζωικά οστά, πήλινα, λίθινα, μεταλλικά αντικείμενα και τμήμα τοιχογραφίας⁴⁸⁴.

Πλησίον των ορίων του λάκκου Β αποκαλύφθηκαν δύο πηγάδια, λαξευμένα στον ασβεστόλιθο. Το ανώτατο στρώμα του πηγαδιού Β2 ήταν πλήρες με μεγάλους λίθους. Σε βάθος 0.30 μ. εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά («ταφή 1») ανάμεσα σε λίθους, πλάκες, τμήμα πίθου με αγγεία και αντικείμενα (τμήματα ασαμίνθου, μάζα χαλκού, λεπίδα οψιανού). Σε υποκείμενο στρώμα, βάθους 1.75 μ., ήρθαν στο φως κι άλλα οστά («ταφή 2») μαζί με κεραμική. Ανάμεσα στις δύο ταφές παρεμβалλόταν παρόμοιο στρώμα, πάχους 0.50 μ. Στη συνέχεια, στα 1.88 μ. βρέθηκε τμήμα χύτρας με ζωικά οστά και στα 1.96 μ., η τρίτη και τελευταία ταφή («ταφή 3») με τμήματα ψευδόστομου αμφορέα. Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε σε βάθος 2.42 μ., αν και δεν

⁴⁸² Whitley κ.ά. 2007, 113-114. Vavouranakis, 2014, 203.

⁴⁸³ Θεοφανείδης, 1940, 484. Πανταγιά, 2018, 40.

⁴⁸⁴ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2004, 856-857. Η κατασκευή του παρουσιάζει ομοιότητες με λάκκους απόρριψης, μεγάλων διαστάσεων, εξωτερικά και πλησίον των κτιρίων στο Καστέλι και τη Σπλάτζια.

Χάρτης 12. Ταφές σε αγγεία στη Δυτική Κρήτη (Χανιά) που αναφέρονται στο κείμενο.

έφθασε έως τον πυθμένα τοι πηγαδιού B2. Σε όλα τα στρώματα περισυλλέχθηκαν όστρακα πίθων, ίσως ταφικών⁴⁸⁵.

121 Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης της περίφραξης του **ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου** στα Χανιά το 1990, βρέθηκαν τρεις ΥΜ τάφοι λαξευμένοι στο μαλακό βράχο. Η συγκεκριμένη περιοχή θεωρείται μέρος της προϊστορικής νεκρόπολης της Κυδωνίας. Προς Δ. βρέθηκε ο επιμήκης Τάφος 2 με μικρό θύλακα στο Α. άκρο, που σχημάτιζε ρωγμή στο έδαφος. Εντός του τάφου εντοπίστηκαν ασβεστολιθικές πέτρες, χώμα και πολυάριθμα όστρακα από πίθο, πιθανώς ταφικής χρήσης. Το αγγείο έφερε σχοινοειδή διακόσμηση και σχέδιο ιχθυάκανθας. Τμήματά του ήρθαν στο φως και από την επίχωση του Τάφου 3⁴⁸⁶.

Λήμος Ακρωτηρίου

122 Στη θέση **Μεγιένο** ή **Αμμούτσες** της Αγίας Τριάδας Ακρωτηρίου έγινε αυτοψία το διάστημα 1961-1962 σε αμμόδη στρωματογραφία, Ν. της κοίτης ενός χειμάρρου που έρρεε μέσα σε μικρό φαράγγι. Από την αμμοληψία προήλθαν όστρακα αγγείων και περισυλλέχθηκαν τμήματα ταφικών πίθων με οστά, που ανάγονται στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο. Τα ταφικά αγγεία τοποθετήθηκαν εντός της άμμου. Έφεραν ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση ή σχέδιο κλαδιών στην επιφάνειά τους. Πρόκειται για μία ιδιάζουσα περίπτωση, καθώς σπανίζουν τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη συγκεκριμένη περίοδο στα Χανιά⁴⁸⁷.

123 Στη **Λίδια** του Κουμαρέ Ακρωτηρίου (Εικόνα 153) αποκαλύφθηκε το 1973 νεκροταφείο της ΜΜ περιόδου με ταφές σε πίθους. Στο παρελθόν είχε φθαρεί σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της συνεχούς αμμοληψίας και της δράσης αρχαιοκάπηλων στην περιοχή. Για τους παραπάνω λόγους δε διενεργήθηκε ανασκαφή, παρά μόνο περισυλλογή και συγκόλληση οστράκων ταφικών πίθων⁴⁸⁸.

124 Κατά τη διάρκεια αυτοψίας και ανασκαφικής έρευνας στη θέση **Κοπρινά** στα Χωραφάκια Ακρωτηρίου το 1979 βρέθηκε ΜΜ ταφικός πίθος στην αρχική του θέση. Ήταν τοποθετημένος πλάγια, ανάμεσα σε βράχους και με το στόμιο προς Α. Εσωτερικά και δίπλα του εντοπίστηκε κεραμική σε αποσπασματική κατάσταση (δύο κύπελλα, πύραυνο)⁴⁸⁹.

⁴⁸⁵ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2004, 858.

⁴⁸⁶ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1995, 441-442.

⁴⁸⁷ Αλεξίου, 1963, 300.

⁴⁸⁸ Τζεδάκις, 1977, 583.

⁴⁸⁹ Τζεδάκις, 1987, 398. Legarra Herrero, 2014, 138.

Δήμος Πλατανιά

125 Εν μέσω εκσκαφής για την ολοκλήρωση υδρευτικού έργου του ΟΑΔΥΚ στον **Αλικιανό** Κυδωνίας αποκαλύφθηκε το 1981 ένας πίθος, σωζόμενος κατά το ήμισυ. Δεν βρέθηκαν οστά στο εσωτερικό του, ενώ κατά την ανασκαφή ήρθε στο φως το υπόλοιπο μέρος του. Ήταν τοποθετημένος εντός θήκης, όμοιας του σχήματός του και κατασκευασμένης από μικρούς αργούς λίθους. Εξωτερικά έφερε διακόσμηση ταινιών με εμπίεστους κύκλους⁴⁹⁰.

126 Το 1991 διεξήχθη επιφανειακή έρευνα στο **Μόδι** Κυδωνίας με σκοπό την εξέταση μετεγκατάστασης του εργοστασίου της ΑΒΕΑ. Στο ΝΑ τμήμα του λόφου του Αγίου Γερασίμου εντοπίστηκε ένας ΥΜ ταφικός πίθος, τοποθετημένος στο πλάι και με προσανατολισμό Δ-Α. Το αγγείο είχε μερικώς καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου. Εξωτερικά έφερε σχοινοειδή και εμπίεστη διακόσμηση, ενώ στο εσωτερικό φιλοξενούσε όστρακα μικρών αγγείων⁴⁹¹.

127 Στο **Φουννέ**, ΝΑ της περιοχής Κουφού-Γαβρανού Χανίων βρέθηκε το 2008 ταφικός πίθος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου⁴⁹².

Δήμος Κισσάμου

128 Η σωστική ανασκαφή στην εθνική οδό Χανίων-Καστελλίου και συγκεκριμένα στη θέση **Τρουλλιά** (Εικόνες 154-155) σε μικρή απόσταση από τα Νοπήγεια Κισάμου, έφερε στο φως το διάστημα 1992-1993 αρχιτεκτονικά λείψανα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Πλησίον τους αποκαλύφθηκε ταφή σε πιθοειδές αγγείο (ύψ. 0.50 μ.) της ΠΜ ΙΙΒ περιόδου, η οποία συνέστησε και το πρωιμότερο εύρημα των intramural ταφών βρεφών και παιδιών σε οικισμό⁴⁹³. Το ταφικό αγγείο ήταν τοποθετημένο πλάγια με Δ. προσανατολισμό. Είχε εναποτεθεί στη γωνία ενός κτιρίου και εσωτερικά αβαθούς λάκκου, ο οποίος πλαισιώθηκε από έναν υπαίθριο χώρο, στρωμένο με βότσαλα. Μία ελλειψοειδής σχιστολιθική πλάκα κάλυπτε το στόμιο του πίθου, δίπλα στον οποίο υπήρχαν δύο λεπίδες οψιανού. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ο σκελετός ενός παιδιού τριών ετών, σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης⁴⁹⁴.

Δήμος Γαύδου

129 Στα Σιώπατα της Γαύδου (Εικόνα 156), στη θέση «**στο Παπούρο**» που δεσπόζει στο λόφο του Τσιρμιρή, στη συστηματική ανασκαφή του 2004 από το

⁴⁹⁰ Νίνιου-Κινδελή, 1988, 401.

⁴⁹¹ Δροσινού, 1996, 412.

⁴⁹² Πρέβε, 2014, 1167.

⁴⁹³ Georgoulaki, 1996, 46-48. Karantzali, 1996, 227-228.

⁴⁹⁴ Καράντζαλη, 1997, 66-67. McGeorge, 2011, 4. McGeorge, 2012, 293.

Πανεπιστήμιο Κρήτης, υπό την διεύθυνση της Κ. Κόπακα εντοπίστηκε ταφή σε πίθο, η οποία χρονολογείται στην όψιμη ΜΜ ή την πρώιμη ΥΜ περίοδο. Το ταφικό αγγείο (ύψ. 0.83 μ., μέγ. διάμ. 0.64 μ.) ήταν τοπικής παραγωγής, τοποθετημένο στο πλάι με Α-Δ προσανατολισμό και αποκαλύφθηκε εσωτερικά κοιλότητας στο μαλακό βράχο (ασβεστόλιθος). Αργοί λίθοι έφραζαν το στόμιό του και μία μικρή πλάκα συγκρατούσε τη βάση του. Έφερε γραπτή διακόσμηση και περιείχε τα οστά ενός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι προς το χείλος του αγγείου. Το νεκρό συνόδευε ένα λίθινο κύπελλο, ως κτέρισμα. Το εν λόγω εύρημα αποτελεί την πρώτη προϊστορική ταφή που ανασκάφηκε στη Γαύδο, υποδεικνύοντας την εφαρμογή της πιθοταφής στο πλαίσιο μίας απομακρυσμένης ολιγομελούς νησιωτικής κοινότητας και διευρύνοντας τη διάδοσή της στο μεσογειακό χώρο⁴⁹⁵.

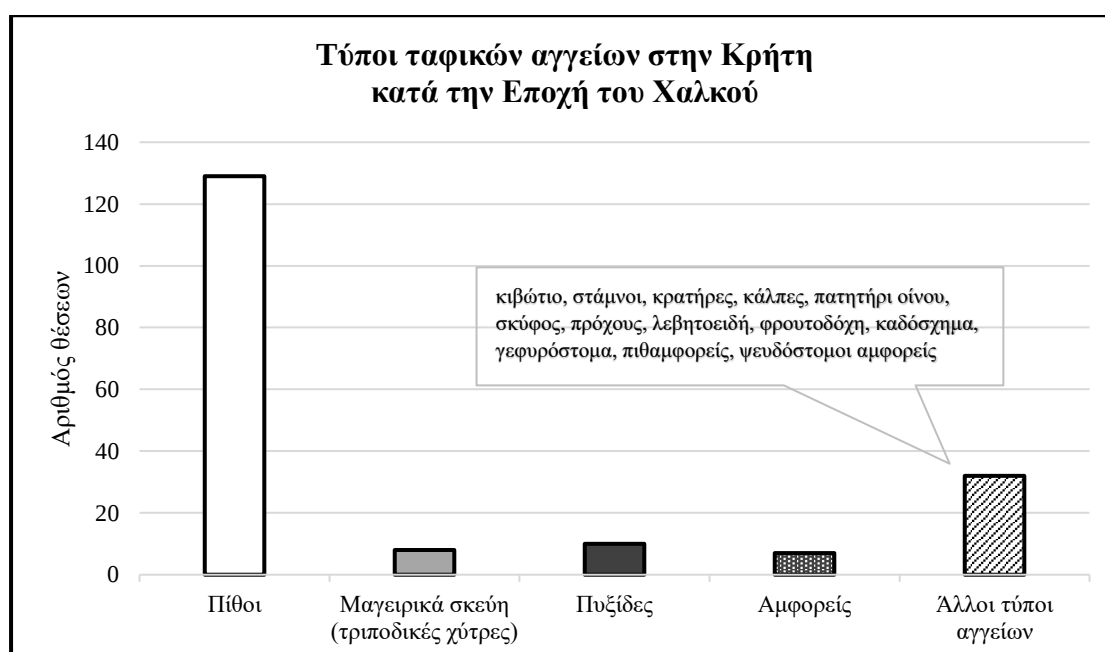
Διάγραμμα 2. Γεωγραφική εξάπλωση των πιθοταφών και εγχυτρισμών της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη ανά νομό.

V. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ (Διάγραμμα 3)

Για τις πιθοταφές και τους εγχυτρισμούς που ανευρέθηκαν σε πολυάριθμες αρχαιολογικές θέσεις της Κρήτης και χρονολογούνται στη Χαλκοκρατία (3^η και 2^η χιλιετία π.Χ.), χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα αγγεία αποθηκευτικής, μαγειρικής ή

⁴⁹⁵ Whitley κ.ά., 2007, 121.

άλλου είδους χρήσης. Επικρατέστερος υπήρξε ο τύπος του πίθου και της χύτρας, ενώ από το σχηματολόγιο των αγγείων που αξιοποιήθηκαν ως ταφικά, δεν έλειπαν καδόσχημα και γεφυρόστομα αγγεία με ή χωρίς προχοή, σφαιρικά τριποδικά και λεβητοειδή αγγεία, κάλπες, κρατήρες, στάμνοι, πρόχοι, πυξίδες, σκύφοι ψευδόστομοι αμφορείς και πιθαμφορείς⁴⁹⁶. Ο πίθος ήταν δημοφιλής κεραμικός τύπος της Μεσογείου και αποτέλεσε τεχνολογικό επίτευγμα τοπικών εργαστηρίων. Πρόκειται για ιδιαίτερα μεγάλα αγγεία που σχετίζονταν με τη μακροχρόνια αποθήκευση και κατεργασία υγρών και στερεών προϊόντων, ιδίως κρασιού και λαδιού, αλλά και με διάφορες τελετουργίες και δρώμενα που λάμβαναν χώρα την 3^η χιλιετία π.Χ.⁴⁹⁷.

Διάγραμμα 3. Κατανομή των ταφικών αγγείων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, βάσει της τυπολογίας τους.

Στη μακρά χρήση τους, τα αγγεία αποθήκευσης συνδέονταν με αντίθετες έννοιες, όπως π.χ. το καλό και το κακό, οι ζώντες και οι νεκροί, η ανεπάρκεια και η αφθονία αγαθών⁴⁹⁸. Αναπτύχθηκε μία αιτιώδης σχέση μεταξύ των πίθων και των μεταβάσεων στη ζωή ενός ατόμου, καθώς συχνά σχετίζονταν νοητά ή πρακτικά με τη γέννηση, την εφηβεία, την ωρίμανση και το θάνατο. Συνέστησαν οργανικά στοιχεία

⁴⁹⁶ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 466. Το 1968 καταβλήθηκε προσπάθεια καταγραφής των αγγείων με ταφική χρήση από τον I. Pini στο σύγγραμμα «Beiträge zur minoischen Graberkunde», ο οποίος δημιούργησε έναν εκτεταμένο κατάλογο.

⁴⁹⁷ Bevan, 2018, 7-10.

⁴⁹⁸ Cullen και Keller, 1990, 204.

των οικιών, αλλά και των κεντρικών συγκροτημάτων με διοικητικό και οικονομικό περιεχόμενο, γεγονός που κατέστη εμφανές μέσω των σφραγισμάτων και καταλόγων όπου εγγραφόνταν το συνολικό απόθεμα. Η πρώτη συστηματική παραγωγή και σταδιακή εξάπλωση πύθων από την Ανατολική Μεσόγειο προς τη Δύση ξεκίνησε ήδη από τη Νεολιθική εποχή και κορυφώθηκε στη διάρκεια της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. Η μεταφορά από το κοσμικό στο ταφικό πεδίο επιτεύχθηκε στη 2^η χιλιετία π.Χ., υπογραμμίζοντας τις ποικίλες πτυχές της λειτουργικότητάς τους⁴⁹⁹.

A. Αποθηκευτικοί πίθοι (Πίνακες 1-2)

Group	Type	Sub-Type
I: pithoi with restricted mouth	A: Ovoid	a: wide mouth and low/without collar
II: pithoi with unrestricted mouth	B: Ovoid Depressed	b: wide mouth and high collar
	C: Ovoid Elongated	c: narrow mouth and low/without collar
	D: Ovoid Low-Bellied	d: narrow mouth and high collar
	E: Globular	
	F: Piriform	
	G: Piriform Elongated	
	H: Barrel	
	I: Conical	
	J: Conical with vertical upper/ middle profile	
	K: Piriform (of Group II)	
	L: Vertical sided pithoi (Tub)	

Πίνακας 1. Τυπολογίες μινωικών αποθηκευτικών πύθων (Πηγή: Christakis, 1999, 18).

Η μινωική χρηστική κεραμική χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, αλλά και τυποποίηση στο σχηματολόγιο και τη διακόσμηση⁵⁰⁰. Κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της χρονολογικής ακολουθίας των ποικίλων θέσεων οικιστικού ή ταφικού χαρακτήρα και εμπλουτίζει την αρχαιολογική έρευνα με νέα δεδομένα σχετικά με τα τοπικά συστήματα κεραμικής παραγωγής και κατανάλωσης. Ο πύθος

⁴⁹⁹ Bevan, 2018, 10-13. Εναλλακτικοί όροι ήταν οι εξής: *dolia*, *karasi*, *knevri*, *talha* και *tinaja*.

⁵⁰⁰ Για μία ιστορική επισκόπηση των πύθων στο πέρασμα του χρόνου, βλ. Giannopoulou, 2011. Για την τυπολογία των μινωικών πύθων, βλ. Christakis, 1999α, 12-18. Day, Relaki και Faber, 2006, 24-25.

αποτελεί το κατεξοχήν αποθηκευτικό αγγείο στο κεραμικό ρεπερτόριο της ΕΧ για τη μεγάλη χωρητικότητα και την ιδιαίτερη κατασκευαστική τεχνική του⁵⁰¹.

Σχήμα πίθου	Ύψος	Χωρητικότητα	Χαρακτηριστικά στοιχεία*	Χρονολογία
Βαρελόσχημοι (Squat)	0.50-1 μ.	50-200 λίτρα	-	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
Κωνικοί (Tub)	0.50 μ.	-	- Στενό στόμιο - Ογκώδεις - Λεπτά τοιχώματα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
Ωοειδείς (Ovoid)	0.50-1 μ.	100-200 λίτρα	- Στενό στόμιο - Μεγάλο ύψος - Δύο σειρές λαβών	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
Απιοειδείς (Piriform)	0.60- 1 μ.	200 λίτρα	- Στενό στόμιο - Δύο σειρές λαβών - Κόσμημα δίσκων	ΜΜ Ι

* Έφεραν από δύο έως τέσσερις κατακόρυφες λαβές

Πίνακας 2. Βασικά χαρακτηριστικά ταξινόμησης μινωικών ταφικών πίθων (Πηγή: Vavouranakis, 2014, 209).

Στην Παλαιοανακτορική περίοδο δεν τεκμηριώνεται από τα ευρήματα εκτεταμένη παραγωγή πίθων⁵⁰², αφού περιορισμένα δείγματα εντοπίστηκαν κυρίως σε οικισμούς της Δ. Μεσαράς (Κομμός), της Κοιλάδας του Αμαρίου (Μοναστηράκι, Αποδούλου) και την Κεντρική Κρήτη (Κνωσός, Αρχάνες, Μάλια). Οι πίθοι ήταν ωοειδείς και ευρύστομοι με ευδιάκριτο λαιμό, πολλές λαβές κάτω από το χείλος και στενές βάσεις. Εξωτερικά, έφεραν εγχάρακτο σχοινοειδές κόσμημα, το οποίο συχνά απουσίαζε εντελώς. Σε αντίθεση με το σύνολο των πίθων που έχουν έρθει στο φως και ανάγονται σε αυτή την εποχή, διακρίθηκαν οι πίθοι του ανακτόρου της Φαιστού για την υψηλή ποιότητα της κατασκευής και τα πολυσύνθετα διακοσμητικά σχέδια⁵⁰³.

⁵⁰¹ Christakis, 1999α, 23-29. Christakis, 1999β, 4-7. Christakis, 2006, 119-120. Christakis, 2011β, 241-243. Έννοιες, όπως η προσβασιμότητα, η σταθερότητα, η χωρητικότητα, η δυνατότητα μετακίνησης και επαναχρησιμοποίησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τους πίθους. Εθνογραφικά παράλληλα συμπληρώνουν την έρευνα με περαιτέρω πληροφορίες, άμεσα σχετιζόμενες με αποθηκευτικά αγγεία και κατασκευές από πηλό ή αναλώσιμα υλικά (δέρματα ζώων, ξύλινα και μεταλλικά δοχεία, λάκκοι, περιφράγματα), άλλα και το περιεχόμενό τους (ελαιόλαδο, κρασί, νερό, δημητριακά, κρέας, ψάρι, αποξηραμένα φρούτα, όσπρια, γαλακτοκομικά προϊόντα, μέλι, κερύ). Cullen και Keller, 1990, 184. Faber, 2006, 26.

⁵⁰² Για τα κεραμικά εργαστήρια της Παλαιοανακτορικής περιόδου, βλ. McGillivray, 1987, 273-279. Carinci, 1997, 317-322. Robinson, 2018, 89.

⁵⁰³ Christakis, 1996, υποσημ. 1, 68-72. Christakis, 2006, 120. Η Φαιστός αποτέλεσε το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής αγγείων στη Δ. Μεσαρά, λόγω των οργανωμένων εργαστηρίων σε μικρή απόσταση από τον οικιστικό πυρήνα, τα οποία ανταποκρίνονταν στη ζήτηση των τοπικών ελίτ. Στο ανάκτορο βρέθηκαν ογδόντα τέσσερις πίθοι και σαράντα ένα πιθαράκια που απαρτίζουν την πολυπληθέστερη συγκέντρωση κεραμικής με αποθηκευτική χρήση τη συγκεκριμένη περίοδο. Βάσει αυτής, ο D. Levi

Στην Πεδιάδα και την Κνωσό, τα κοινά μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία σε πίθους κατώτερης ποιότητας πυροδότησαν ερωτήματα που συνδέονταν είτε με μετακινήσεις κεραμέων⁵⁰⁴ από τη Μεσαρά προς το ανακτορικό συγκρότημα και τον Πόρο, είτε με απομιμήσεις των φαιστιακών προτύπων από ντόπιους τεχνίτες κεραμικής⁵⁰⁵. Από ομάδες κεραμέων της Κνωσού και των Αρχανών άρχισε η διάδοση της τυπολογίας ωοειδών πίθων με ευρύ ή στενό στόμιο και δύο σειρές από τέσσερις κάθετες λαβές. Με μοναδική εξαίρεση κνωσιακά προϊόντα του Καμαραϊκού ρυθμού, η εκλεπτυσμένη διακόσμηση σπάνιζε⁵⁰⁶. Επίσης, η ανάδυση ενός καινούριου τύπου κωνικού πίθου συνόδευε τα ταφικά σύνολα της περιόδου, ιδίως στις νεκροπόλεις στον Άη Λια, το Φουρνί και τα Αϊτάνια. Η θεμελίωση και ευρεία εφαρμογή των διακριτικών γνωρισμάτων πιστοποίησε την εξειδίκευση των κεραμέων⁵⁰⁷ και τη συνεχή αλληλεπίδραση των δύο περιοχών που αποσκοπούσε στην τελειοποίηση της κεραμικής τεχνολογίας⁵⁰⁸.

Στη MM III περίοδο απιοειδείς πίθοι με στενό στόμιο και χαμηλό λαιμό, διακοσμημένοι με καμπυλόγραμμες ταινίες δίπλα στις λαβές και κάτω από τη βάση, αποτέλεσαν τυπικά δείγματα σημαντικών θέσεων, όπως τα Μάλια, η Μύρτος και η

καθιέρωσε ένα τριμερές χρονολογικό σύστημα που αναλογεί στους όρους του A. Evans: MM IB-IIA, MM IIB και MM III. Ανάλογα με την τυπολογία, τα αγγεία διακρίνονταν σε δύο ομάδες: α) ωοειδείς και β) κωνικούς πίθους με περίτεχνη διακόσμηση.

⁵⁰⁴ Branigan, 1983, 23-32. Christakis, 1996, 64-68, 73-74. Van de Moortel, 2002, 207. Christakis, 2004, 306. Christakis, 2006, 133-134. Day, Relaki και Faber, 2006, 63. Wiener, 2006, 7, 10-13. Bevan, 2018, 10. Σύμφωνα με τον K. Branigan, στη μινωική κοινωνία υπήρχαν τρεις κατηγορίες κεραμέων: οι πλανόδιοι και οι μόνιμοι, πλήρους ή εποχιακής απασχόλησης. Στόχος τους ήταν η μετάδοση γνώσεων και εμπειρίας από τη μία γενιά στην επόμενη. Η λειτουργία των κεραμικών εργαστηρίων εξαρτιόταν από παραμέτρους, όπως η εγγύτητα με πηλό και καύσιμα, η πρόσβαση σε νερό ή οικισμούς της περιφέρειας και αστικά κέντρα. Συνήθως, οι τεχνίτες δραστηριοποιούνταν σε κοντινές περιοχές, εξαιτίας της δυσκολίας στη μεταφορά. Για τους παραπάνω λόγους, οι κλίβανοι ανεγείρονταν δίπλα σε οικιστικά κέντρα. Η ολοκλήρωση ενός αγγείου ήταν συνυφασμένη με τη σφράγιση εμπίεστων ή εγχάρακτων σχεδίων στην επιφάνειά του, που δήλωναν την ταυτότητα των τεχνιτών και ήταν γνωστά ως «σημεία κεραμέων». Day, 1988, 499, 504. Cullen και Keller, 1990, 186.

⁵⁰⁵ Για την κεραμική της Κεντρικής Κρήτης, βλ. Van de Moortel, 2007, 201-214.

⁵⁰⁶ Christakis, 2006, 120-121.

⁵⁰⁷ Christakis, 1996, 63-64. Day, Wilson και Kiriati, 1997, 275-278. Day και Wilson, 2002, 144, 154. Christakis, 1999α, 75. Christakis, 1999β, 15. Legarra Herrero, 2013, 246. Day, Relaki και Faber, 2006, 26, 59, 64. Η τεχνική εξειδίκευση υφίσταται σε ιεραρχημένες κοινωνίες και είναι μία έννοια σχετιζόμενη με καινοτομίες, όπως ο έλεγχος της φωτιάς. Σύμφωνα με την P.M. Rice, ορίζεται και ως ένα «είδος εντατικοποίησης» της παραγωγής (resource/functional/site/producer specialization). Ο C. Renfrew ανέπτυξε ένα κοινωνικό μοντέλο στο σύγγραμμά «Η ανάδυση του πολιτισμού: Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3^η χιλιετία π.Χ.», με εναρκτήριο σημείο της θεωρίας του τη γεωργική καλλιέργεια. Με τη σειρά της πρόωθησε τις τεχνολογικές ανακαλύψεις, οι οποίες έδωσαν το βασικό έναυσμα για τη δημιουργία μίας νέας τάξης στην κοινωνική πυραμίδα, αυτής των τεχνιτών. Rice, 1991, 257-279.

⁵⁰⁸ Vavouranakis, 2014, 214. Οι κοινότητες έκαναν παραγγελίες ταφικών πίθων ή χρησιμοποιούσαν αυτούς που είχαν αποσυνρθεί από το οικιακό περιβάλλον. Βάσει εθνογραφικών παράλληλων από τη Μεσαρά προτάθηκαν για το μέσο όρο των νοικοκυριών περίπου επτά μεσαίοι ή μεγάλοι πίθοι.

περιοχή του Ισθμού της Ιεράπετρας⁵⁰⁹. Παράλληλα, συνηθίζονταν τα μικρά ή μεσαία πιθοειδή αγγεία με στενό στόμιο, ψηλό λαιμό και μία σειρά από κατακόρυφες και εναλλασσόμενες λαβές στον ώμο, σε κάθετη ή οριζόντια διάταξη (Ψείρα, Μόχλος)⁵¹⁰. Πλήθος κεραμέων εφοδίαζε με τα προαναφερθέντα αποθηκευτικά αγγεία τα παράλια στο Α. και Ν. τμήμα της Κρήτης (Μιραμπέλλο, Quarter Mu Μαλίων)⁵¹¹.

Στη μετάβαση προς τη Νεοανακτορική περίοδο, οι αλλαγές ήταν εμφανείς σε όλες τις πτυχές του βίου των Μινωιτών, ιδίως σε τομείς του υλικού πολιτισμού, όπως η κεραμική τέχνη, όπου εισήχθησαν νέα χαρακτηριστικά. Τα κεραμικά εργαστήρια εντατικοποίησαν τους ρυθμούς και αύξησαν την ποσότητα, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του συστήματος αναδιανομής⁵¹². Καθιερώθηκε το σχοινοειδές κόσμημα με συνεχώς περιπλοκότερη μορφή (ιεροί κόμβοι), διευρύνθηκαν οι διαστάσεις των αποθηκευτικών αγγείων και εμφανίστηκαν ομάδες τεχνιτών πλησίον των μεγάλων οικισμών της περιφέρειας. Οι πίθοι που δημιουργήθηκαν στην Κνωσό, την Πεδιάδα και τις Αρχάνες υπήρξαν πρότυπα, στα οποία βασίστηκε η συνολική παραγωγή⁵¹³.

Μεταγενέστερα, στο Β. και Ν. τμήμα της Κεντρικής Κρήτης στην ΥΜ Ι εποχή υπερίσχυσε μία νέα τυπολογία ευρύστομων πίθων με οβάλ σχήμα και ανάγλυφη διακόσμηση με οριζόντιες ή κυματιστές ταινίες, ψαροκόκαλο και εμπίεστα σχέδια, ιδίως σε θέσεις που είχαν σχέση με τις τοπικές ελίτ⁵¹⁴. Η ποιότητα των αγγείων ήταν υποδεέστερη με σκοπό να μειωθεί ο χρόνος και το κόστος κατασκευής. Μετακινήσεις κεραμέων δε σημειώθηκαν μόνο από το Ν. τμήμα του νησιού προς Β., αλλά και προς τις Κυκλάδες, αφού στο Ακρωτήρι της Θήρας υιοθετήθηκαν στοιχεία της μινωικής κεραμικής παράδοσης⁵¹⁵. Παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, ξεκίνησε η εξάπλωση του Ανακτορικού Ρυθμού που συνέστησε έμπνευση των κνωσιακών

⁵⁰⁹ Για τα ΜΜ κεραμικά εργαστήρια, βλ. Walberg, 1987b, 281-285. Knappett, 1997, 305-311.

⁵¹⁰ Christakis, 2006, 130-131.

⁵¹¹ Christakis, 2006, 122-124.

⁵¹² Christakis, 2011α, 198. Legarra Herrero, 2013, 246.

⁵¹³ Cullen και Keller, 1990, 191. Christakis, 2006, 124-125. Χαρακτηριστικά προϊόντα των κνωσιακών εργαστηρίων της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου ήταν οι ευμεγέθεις πίθοι με «μετάλλια» και πολυάριθμες λαβές, που διακρίνονταν λόγω της ιδιάζουσας διακόσμησής τους. Ίσως, παράχθηκαν από μία συγκεκριμένη ομάδα κεραμέων ή ένα πλανόδιο κατασκευαστή πίθων.

⁵¹⁴ Wiener, 2006, 10.

⁵¹⁵ Για την ΥΜ κεραμική στο Ακρωτήρι της Θήρας, βλ. Κρίγκα, 2002. Nikolakopoulou, 2002.

εργαστηρίων⁵¹⁶. Πολυάριθμα δείγματα ανευρέθηκαν σε ποικίλες θέσεις (Αρχάνες, Ζάκρος, Παλαίκαστρο, Πετράς, Τύλισος) και ανήκαν στη λατρευτική σφαίρα⁵¹⁷.

Πολλά γνωρίσματα των προαναφερθέντων αγγείων εντοπίστηκαν σε μία ειδική κατηγορία απιοειδών πίθων με σύνθετη διακόσμηση που κατασκευάζονταν σε εργαστήρια της Κνωσού ή ήταν έργα ορισμένων κεραμέων, ώστε να διανεμηθούν στην Κεντρική Κρήτη (Ψείρα, Νεροκούρου). Αντίθετα, στη Δυτική Κρήτη (Γαύδος, Ρέθυμνο), οι κεραμείς επικαλέστηκαν στοιχεία της μινωικής κεραμικής τέχνης μόνο κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο⁵¹⁸. Από τα δεδομένα που παρατέθηκαν κατέστη προφανές πως δεν υπήρξαν εργαστήρια ή ανεξάρτητοι τεχνίτες, η παραγωγή των οποίων εστίασε μόνο σε ταφικούς πίθους. Είναι χαρακτηριστική η κατασκευή και η χρήση σε μεγάλη κλίμακα ευρύστομων πίθων με ευδιάκριτο λαιμό στον Ισθμό της Ιεράπετρας, που σχετίζονταν με την «εξατομίκευση» και πολυτελή μεταχείριση νεκρών στα νεκροταφεία της Παχύαμμου και του Σφουγγαρά (Εικόνα 157)⁵¹⁹. Όσον αφορά το γενικό κανόνα, οι πίθοι πλέον συμπεριέλαβαν γνωρίσματα της μυκηναϊκής κεραμικής τεχνοτροπίας, δηλαδή περιορίστηκε το μέγεθος τους έως 1 μ. και παραλείφθηκε η διακόσμηση⁵²⁰.

Συμπερασματικά, σε όλη τη μινωική περίοδο καθιερώθηκε ένα ευρύ «κεραμικό λεξιλόγιο», εξαιτίας της συνεχώς μεταβαλλόμενης τοπικής παράδοσης. Το πιο διαδεδομένο σχήμα ήταν ο ευρύστομος οβάλ πίθος με χαμηλή κοιλιά, με δύο σειρές λαβών, η μία με τέσσερις κατακόρυφες κάτω από το χείλος, η άλλη με δύο οριζόντιες στη μέγιστη διάμετρο και σχοινοειδή διακόσμηση εξωτερικά⁵²¹. Η νεκρόπολη στο Φουρνί Αχαρνών, λόγω της πληθώρας πίθων στα Ταφικά Κτίρια θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως υπόδειγμα ταφικών αγγείων. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς της θέσης, Γ. Σακελλαράκη και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, διαχωρίζονται σε τέσσερις τύπους που έχουν ως εξής:

Α. Ο κωνικός τύπος με προχοή στο χείλος και τρεις λαβές κάτωθι, δύο οριζόντιες και μία κάθετη, μικρότερη και τοποθετημένη στο ύψος της προχοής ήταν ο συνηθέστερος

⁵¹⁶ Christakis, 2006, 127-128. Πρόκειται για μία κατηγορία αγγείων μικρού και μεσαίου μεγέθους, ακόμη και μεγάλων πίθων που διαφοροποιούνταν για την κατασκευαστική ποιότητα, αυθεντικότητα και πολυπλοκότητα, όσον αφορά τη διακόσμηση. Στην πλειονότητα έφεραν μία σειρά τεσσάρων κάθετων λαβών στον ώμο και διέθεταν λαιμό σε σχήμα χοάνης.

⁵¹⁷ Christakis, 2006, 128-129.

⁵¹⁸ Christakis, 2006, 132. Για την κεραμική της Δυτικής Κρήτης, βλ. Moody, 1985, 51-65. Robinson, 2006, 47-57. Nodarou, 2011.

⁵¹⁹ Christakis, 2006, 130-131.

⁵²⁰ Cullen και Keller, 1990, 190.

⁵²¹ Christakis, 2006, 133-134.

και παρουσίαζε διαφοροποιήσεις στο μέγεθος και τα επιμέρους στοιχεία. Εξωτερικά ήταν ολόβαφος και πιθανώς χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά υγρών. Ανάγεται στη MM II-III περίοδο και εκπροσωπείται από ευρήματα στα Ανεμοσπήλια και τη Φαιστό με εμφανείς επιρροές από τον Καμαραϊκό Ρυθμό⁵²².

Β. Ο τύπος του ψηλού, κωνικού ή ωοειδούς πίθου με τέσσερις κατακόρυφες λαβές κάτωθι του χείλους, κοσμούταν με καταλοιβάδες και πιο σπάνια με απλές ταινίες. Διαφορές σημειώθηκαν σε λίγες περιπτώσεις στη διακόσμηση ή τη μορφή των μερών του ταφικού αγγείου. Χρονολογείται στη MM I-IB περίοδο και εντοπίστηκε στις αποθήκες της Κνωσού και της Φαιστού, καθώς και άλλες περιοχές της Κρήτης⁵²³.

Γ. Ο τύπος του χαμηλού, κυλινδρικού ή σφαιροκωνικού πίθου με έσω νεύον χείλος, και υποδοχή για πώμα δέχθηκε τροποποιήσεις στη διαμόρφωση του χείλους, αλλά και τον αριθμό ή τη θέση των λαβών. Ορισμένα ταφικά αγγεία ήταν τριποδικά. Από τους τάφους που αποκαλύφθηκαν, φαίνεται πως παράχθηκαν στη MM IA-II περίοδο⁵²⁴.

Δ. Ο τύπος ωοειδούς προς σφαιρικού πίθου με χείλος διαμορφωμένο με εξωτερικό περιχέλιωμα για την υποδοχή πώματος ήταν ο σπανιότερος. Διέθετε δύο μεγάλες οριζόντιες λαβές στο μέσον περίπου του ύψους και τέσσερις μικρότερες κάθετες λίγο πιο κάτω από το περιχέλιωμα⁵²⁵.

Γενικά, οι ταφικοί πίθοι ήταν βαρελόσχημοι, κωνικοί, ωοειδείς και απιοειδείς με ύψος περίπου στα 0.50-2 μ. Τα εν θέματι αγγεία, ανάλογα με την χρήση που επιτελούσαν στην καθημερινή ζωή, κατασκευάστηκαν σε ποικίλα μεγέθη. Κατασκευάζονταν με την τεχνική των κουλούρων ή ταινιών, ακόμα και με τη συμβολή κεραμικού τροχού. Η χωρητικότητά τους κυμαινόταν στα 50-200 λίτρα, γεγονός που τεκμηριώνει τις πολυάριθμες ταφικές αποθέσεις στο εσωτερικό τους. Στην πλειονότητα χαρακτηρίστηκαν ευρύστομοι και ευμεγέθεις. Επίσης, είχαν και στενό στόμιο, τοποθετημένο χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό στα ταφικά σύνολα και διογκωμένα ή λεπτά τοιχώματα, μικρή βάση ή προεξέχον πόδι. Ολιγάριθμοι πίθοι ήταν κολοβοί (Βορινά⁵²⁶). Πολλοί έφεραν στην επιφάνειά τους ίχνη εσκεμμένης θραύσης ή επισκευής. Άλλοι είχαν διάτρητη βάση, με οπή στον πυθμένα (Πριναρές, Ορθή Πέτρα⁵²⁷). Μερικοί πίθοι ήταν άωτοι, ενώ στους περισσότερους είχαν προσαρτηθεί λαβές, συνήθως κατακόρυφες, αλλά και

⁵²² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 466-467.

⁵²³ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 467.

⁵²⁴ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 468.

⁵²⁵ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 468.

⁵²⁶ Μαρινάτος, 1933, 152-153.

⁵²⁷ Δαβάρας, 1984α, 381-382. Μαρκουλάκη, 1989, 383.

οριζόντιες, σε κάποιες περιπτώσεις διατεταγμένες σε δύο ή πιο πολλές σειρές. Συχνά, οι λαβές είχαν τοποθετηθεί πάνω και κάτω από το χείλος, τον ώμο και τη βάση. Ο πιο διαδεδομένος τύπος λαβής θεωρήθηκε αυτός με τοξοειδές σχήμα. Ορισμένα αγγεία του ίδιου τύπου έφεραν απλή ή γεφυρόστομη προχολή (Διαμαντάρι, Γάζι, Άγιος Μύρωνας, Βορινά, Μοναστηριακό Κεφάλι⁵²⁸). Λόγω του περιεχομένου τους, καταλάμβαναν ιδιαίτερα σημαντική θέση στην πραγματοποίηση ποικίλων εργασιών και δραστηριοτήτων στο πλαίσιο των οικιών και των εργαστηρίων, οι περισσότεροι ήταν άβαφοι. Άλλα έφεραν γραπτή, εγχάρακτη, εμπίεστη και ανάγλυφη διακόσμηση (γεωμετρικά σχέδια, ταινίες, σχοινοειδές κόσμημα, καταλοιβάδες, ρόδακες, σπείρες, φυτικά θέματα, ιχθυάκανθα, δίσκοι, μέταλλα, απομίμηση φλεβωτού λίθου/μαρμάρου), ενώ εξαίρεση αποτελεί ένας πίθος, διακοσμημένος βάσει του Καμαραϊκού ρυθμού (Πορτί⁵²⁹).

Πίθοι ταφικής χρήσης αποκαλύφθηκαν σε τουλάχιστον εκατόν οκτώ θέσεις στην Κρήτη, ιδίως στο ανατολικό και κεντρικό τμήμα του νησιού, οι οποίες χρονολογούνται σε όλες τις περιόδους της Εποχής του Χαλκού. Τα ταφικά αγγεία βρέθηκαν σε ανεστραμμένη, πλάγια ή όρθια θέση. Το στόμιό τους καλυπτόταν από πώμα, ακανόνιστους λίθους, λίθινη πλάκα σε οριζόντια, ακόμα και κάθετη διάταξη (Εργανος-Ξενοτάφια, Πριναρές⁵³⁰), τμήμα του ίδιου αγγείου, άλλο πίθος ή αγγείο διαφορετικής τυπολογίας, όπως μία πυξίδα και ένα κρατηροειδές αγγείο (Πριναρές, «Οικία των Νεκρών»⁵³¹). Στο εσωτερικό πολυάριθμων πίθων δε διατηρούνταν οστά, εξαιτίας πολλών συνθηκών και παραγόντων, αλλά φιλοξενούνταν άλλα αγγεία ή σώζονταν κενοί. Συνήθως, είτε περιβάλλονταν από λίθινες κατασκευές, συγκεκριμένα περιφράγματα ορθογώνιου ή κυκλικού σχήματος, είτε βρίσκονταν εντοιχισμένοι σε ταφικά οικοδομήματα (Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 18⁵³²). Σε ορισμένες περιπτώσεις οριοθετούνταν από πλάκες (Λιμενάρια⁵³³), ενώ σε άλλες είχαν εναποτεθεί μεμονωμένοι ή σε αλληπάλληλες σειρές (Βορινά⁵³⁴), σε λάκκους, στην άμμο (Παχύαμμος, Αμμούτσες⁵³⁵), εντός θήκης (Αλικιανός⁵³⁶), πάνω σε συγκεντρώσεις ή

⁵²⁸ Χατζηδάκης, 1921, 60-61. Αλεξίου, 1973, 454-455. Μαρινάτος, 1993, 150-152. Αντωνακάκη, 1996, 402-403. Preston et al, 2013, 42, 44-45, 102.

⁵²⁹ Xanthoudides, 1924, 57-69. Soles, 1992, 193-194.

⁵³⁰ Ρεθεμιωτάκης, 1988, 389. Μαρκουλάκη, 1989, 383.

⁵³¹ Μαρκουλάκη, 1989, 383. Soles, 1993, 175-176. Perna, 2003, 21.

⁵³² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1991, 192-199.

⁵³³ Soles et al, 2008, 194-195, 199.

⁵³⁴ Μαρινάτος, 1993, 150-152, 167-168.

⁵³⁵ Seager, 1916, 9-11, 15. Αλεξίου, 1963, 300.

⁵³⁶ Νίνιου-Κινδελή, 1988, 401.

κοιλότητες λίθων (Πεζούλες Ατσιπάδων⁵³⁷), ακόμα και πάνω σε πλακόστρωτα ή βοτσαλωτά δάπεδα (Τρουλλιά⁵³⁸).

B. Άλλοι τύποι αγγείων σε ταφική χρήση⁵³⁹

Όπως έχει αναφερθεί «κεραμική είναι ένα σύνθετο, ανόργανο, ανθρωπογενές υλικό»⁵⁴⁰. Η χονδροειδής κεραμική, δηλαδή τα αγγεία οικιακής χρήσης, τα οποία ήταν μαγειρικά σκεύη προετοιμασίας, σερβιρίσματος, κατανάλωσης φαγητού και πόσης προσφέρονται ως δείκτες χρονολόγησης και τεχνολογικής εξέλιξης⁵⁴¹. Επιπλέον, οι τοπικές διαφοροποιήσεις και τα επιμέρους γνωρίσματα της χρηστικής κεραμικής ρίχνουν φως σε ποικίλες εκφάνσεις του παρελθόντος (δίκτυα ανταλλαγών και συναλλαγών, πολιτισμικές σχέσεις, οικονομικοί ή πολιτικοί μετασχηματισμοί)⁵⁴². Η αρχαιολογική θέση του Κομμού υπήρξε το επίκεντρο πολυάριθμων δημοσιεύσεων, λόγω της πληθώρας αποθηκευτικών και μαγειρικών αγγείων που ανάγονται σε μία μακρά χρονολογική ακολουθία. Για τους παραπάνω λόγους μπορεί να θεωρηθεί το καλύτερο παράδειγμα για μία διερεύνηση με κύριο άξονα τη χρηστική κεραμική στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού⁵⁴³.

Τα αγγεία που αποκαλύφθηκαν στην άρτια διατηρημένη στρωματογραφία χρονολογούνται κυρίως στη Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία και συνιστούν μαρτυρία των οικιακών ενεργειών και δραστηριοτήτων μίας πολυπληθούς κοινότητας που άκμασε στη MM IB-YM IIIB περίοδο. Το ρεπερτόριο απαρτιζόταν από τρεις τύπους αγγείων μαγειρικής χρήσης, το τριποδικό σκεύος ή αλλιώς χύτρα (Τύποι Α και Β), το πινάκιο και ένα ασυνήθιστο είδος, το δίσκο. Γενικά, ήταν χειροποίητα ή τροχήλατα,

⁵³⁷ Πετρουλάκης, 1915, 48-50.

⁵³⁸ Καράντζαλη, 1997, 66-67.

⁵³⁹ Για την τυπολογία των αγγείων μαγειρικής χρήσης στην ΕΧ, βλ. Betancourt, 1985. Borgna, 1997, 189-217. Momigliano, 2007. Moody, Morrison και Robinson, 2012, 119-131.

⁵⁴⁰ Νοδάρου, 2010, 63-64.

⁵⁴¹ Day, 1988, 501-502, 505-507. Day, Relaki και Faber, 2006, 23. Η έρευνα της χρηστικής κεραμικής συντελείται μέσω ενός τριμερούς συστήματος, το οποίο διαθέτει τρία στάδια, σχετιζόμενα με την ιστορικότητα, την τυπολογία και το context των αγγείων. Η μελέτη των σύγχρονων αγγείων, κυρίως των αποθηκευτικών πίων, συμβάλλει στην ανακατασκευή της μορφής και την κατανόηση της λειτουργίας τους στη μινωική περίοδο. Αυτό το εγχείρημα ενισχύεται από τα εθνογραφικά παράλληλα και τα συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών.

⁵⁴² Day, 1988, 499-500. Day, Wilson και Kiriati, 1997, 280, 282. Μία νεοεμφανιζόμενη, αλλά πολύ αξιολογική τεχνική για την ανεύρεση του χρονολογικού φάσματος της κεραμικής παραγωγής είναι η πετρογραφική ανάλυση, η οποία εφαρμόζεται συνδυαστικά με άλλες μεθόδους (ανάλυση με νετρονική ενεργοποίηση, ηλεκτρονική μακροσκοπία σάρωσης). Νοδάρου, 2010, 64. Christakis, 2011β, 241, 249-250.

⁵⁴³ Betancourt, 1990. Watrous, 1992.

είχαν συνήθως οριζόντιες λαβές και λειασμένη εξωτερική επιφάνεια. Δε διακρίνονταν από τυποποίηση και παρουσίαζαν μεταβολές στο μέγεθος και το σχήμα⁵⁴⁴ ανά περιοχή, που σηματοδοτούσε την αδιάκοπη πρόοδο της κεραμικής τεχνολογίας⁵⁴⁵. Στα πόδια έφεραν σχοινοειδές κόσμημα και πιο σπάνια αποτυπώματα δακτύλων ή εγχαραξεις.

Πληθώρα χρηστικής κεραμικής βρέθηκε πλησίον εστιών, υποδηλώνοντας τη σημαντική λειτουργία τους στο οικιακό περιβάλλον. Εκτός της μαγειρικής χρήσης, οι κεραμικοί τύποι του Κομμού ήταν κατάλληλοι για την επιτέλεση διαφόρων εργασιών, όπως η ύφανση, η παραγωγή αρωμάτων και γαλακτοκομικών προϊόντων⁵⁴⁶. Συμπερασματικά, η χύτρα προμήνυε λατρευτικό συμβολισμό, εκτός της χρήσης της για το βράσιμο υγρών ή στερεών προϊόντων⁵⁴⁷. Όπως διαπιστώθηκε, ο πιο σύνηθες τύπος μαγειρικού σκεύους ήταν μεσαίου μεγέθους με τετραγωνισμένο σχήμα, που στην πορεία απέκτησε κυλινδρικό σχήμα και πόδια. Παρά ταύτα, υπήρξαν πολλές παραλλαγές από την MM I έως την ύστερη YM I εποχή⁵⁴⁸. Τα αγγεία είχαν τρία πόδια, γραμμική διακόσμηση (κάθετες αυλακώσεις, ανάγλυφες ή εμπίεστες γραμμές) και χρησιμοποιούνταν από τη MM έως την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η διατομή του ποδιού άλλαξε ως εξής: αρχικά, ήταν λεπτή (MM I-II), μετά ελλειψοειδούς σχήματος (MM III-YM I) και τέλος, σχεδόν κυκλική (YM III)⁵⁴⁹.

Οι υπόλοιποι τύποι αγγείων με ταφική χρήση χαρακτηρίστηκαν για τα ποικίλα μεγέθη και σχήματα (σφαιρικό, κυλινδρικό, ελλειψοειδές). Ο πιο διαδεδομένος τύπος που αξιοποιήθηκε για ταφικούς σκοπούς ήταν το τριποδικό. Πρόκειται για αγγεία που συνήθως έφεραν πώμα στο στόμιο, όπως οι πυξίδες, άλλα αγγεία (κύπελλο, κάλαθος, καδόσχημο) ακανόνιστους λίθους και πλάκες. Είχαν κατακόρυφες και οριζόντιες λαβές, σε κάποιες περιπτώσεις αποφύσεις και πτερύγια. Ορισμένα αγγεία ήταν

⁵⁴⁴ Betancourt, 1980, 3-7. Οι αλλαγές στη μορφολογία των ποδιών και του χείλους συνέβαλαν στη χρονολόγηση των αγγείων και τον εντοπισμό της θέσης παραγωγής τους. Από τα αρχικά στάδια της MM περιόδου, τα πόδια των χυτρών είχαν πιο λεπτές φόρμες ελλειψοειδούς σχήματος, ενώ στην ύστερη MM και την πρώιμη YM επικράτησαν ιδίως οι κυκλικές φόρμες. Το χείλος των τριποδικών αγγείων Τύπου Α ήταν ελαφρώς ανεστραμμένο στη MM εποχή, σε αντίθεση με την YM που σημειώθηκε αύξηση στο πάχος του και έντονη κλίση προς εξωτερικά. Αναφορικά με τις χύτρες Τύπου Β, το χείλος απέκτησε λεπτότερη μορφή είτε ίσιο, είτε ανεστραμμένο.

⁵⁴⁵ Betancourt, 1980, 2-3. Το τριποδικό αγγείο διαιρούταν σε δύο τύπους, βάσει της χρονολογίας του και είχε χαρακτηριστικό βαθύ σώμα. Σύμφωνα με τον Τύπο Α, η τριποδική χύτρα εξαπλώθηκε στην YM III περίοδο, ενώ κατά τον Τύπο Β γνώρισε διάδοση μικρότερης εμβέλειας στη MM και την YM I εποχή.

⁵⁴⁶ Betancourt, 1980, 7-11.

⁵⁴⁷ Platon, 2018, 43. Είναι πιθανό η αθηναϊκή εορτή των Ανθεστηρίων και πιο συγκεκριμένα η ημέρα των «Χυτρών» να έλκει καταγωγή από τη μινωική Κρήτη.

⁵⁴⁸ Martlew, 1996, 145.

⁵⁴⁹ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 52-53.

διάτρητα, με οπές στα τοιχώματα ή τη βάση τους («Συνοικία των Τεχνιτών»⁵⁵⁰), ενώ άλλα διέθεταν πόδια (Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 19⁵⁵¹). Επιπλέον, μερικά είχαν απλή, γεφυρόστομη ή σωληνωτή προχοή (Βορινά, Πετράς, Ταφικό Κτίριο 2, Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 19⁵⁵²). Όπως και οι πίθοι, τα εν λόγω αγγεία είχαν τοποθετηθεί στα ταφικά σύνολα σε πλαγιασμένα ή όρθια θέση και πιο σπάνια ανεστραμμένα (Βορινά⁵⁵³), χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις, για παράδειγμα δίπλα σε πυθμένες λάκκων («Συνοικία των Τεχνιτών»⁵⁵⁴), μέσα σε κοιλότητες λίθων (Πεζούλες Ατσιπάδων⁵⁵⁵), εσωτερικά ερμαρίου (Φαιστός⁵⁵⁶) και κάτω από δάπεδα κτιρίων (Κνωσός⁵⁵⁷). Τα περισσότερα ταφικά αγγεία έφεραν γραπτή διακόσμηση στην επιφάνειά τους (γεωμετρικά σχέδια, δικτυωτό, φυτικά θέματα, ιερά σύμβολα), με εξαίρεση ένα αγγείο με κτενωτή διακόσμηση. Γενικά, μαγειρικά σκεύη ή χύτρες, πυξίδες και αμφορείς με ταφές αποκαλύφθηκαν σε εικοσιπέντε θέσεις της Χαλκοκρατίας στην Κρήτη, ενώ άγνωστοι ή διαφορετικοί τύποι ταφικών αγγείων ήρθαν στο φως σε άλλες δεκαοκτώ θέσεις. Παρακάτω, παρατίθενται οι τύποι των αγγείων και η θέση ανεύρεσής τους (Πίνακας 3).

Εκτός από την απλή εναπόθεση των νεκρών σε αγγεία, στην ύστερη ΥΜ ΙΙΒ και την Υπομινωική εποχή εξαπλώθηκε το έθιμο της καύσης που τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά στην Ολούντα στην ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδο (Διάγραμμα 11) και σταδιακά επικράτησε του ενταφιασμού⁵⁵⁸. Αναφέρονται ως τόποι καταγωγής της η Ανατολία και η Συροπαλαιστινιακή ακτή⁵⁵⁹. Σύμφωνα με μία άποψη, λειτουργούσε ως μέσο φόβου για τους ζωντανούς, γι' αυτό τα βρέφη και τα παιδιά δεν λάμβαναν αυτού του

⁵⁵⁰ Soles et al, 2008, 189-190.

⁵⁵¹ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 358-359.

⁵⁵² Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 358-359. Μαρινάτος, 1993, 150-153. Tsiporoulou, 2017, 76-77, 96-100.

⁵⁵³ Μαρινάτος, 1993, 152-153.

⁵⁵⁴ Soles και Walker, 2003, 135-136.

⁵⁵⁵ Πετρουλάκης, 1915, 48-50.

⁵⁵⁶ McGeorge, 2011, 4. McGeorge, 2012, 294.

⁵⁵⁷ Evans, 1901-1902, 87-89.

⁵⁵⁸ Davaras, 1973, 161.

⁵⁵⁹ Branigan, 1987β, 45. Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 69. Perna, 2003, 27. Paschalidis, 2009, 17. Hamilakis, 2018, 324. Ο εν θέματι τρόπος ταφής αφομοιώθηκε ομοιόμορφα από τη μινωική ταφική παράδοση. Ήταν πολυδάπανος και χρονοβόρος, καθώς απαιτούνταν ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα ξυλείας και ειδικά διαμορφωμένοι χώροι για την πραγμάτωσή του. Σύμφωνα με τον Κ. Branigan πρόκειται για τον καθαρισμό της σάρκας, καταστρέφοντας την ύλη μέσω της οσφρητικής εμπειρίας, που είχε σκοπό να εγείρει τη μνήμη. Στη διάρκεια της καύσης μάλλον διεξάγονταν δημόσιες ταφικές τελετές ή δείπνα, τα κατάλοιπα των οποίων τοποθετούνταν εντός των τεφροδόχων.

είδους την ταφική φροντίδα, αφού θεωρούνταν «αγνά και άκακα όντα»⁵⁶⁰. Η πλειονότητα των καύσεων βρέθηκε στην Ανατολική Κρήτη. Δεν έχουν έρθει στο φως τύποι αγγείων που απευθύνονταν αποκλειστικά σε καύσεις⁵⁶¹. Τα καμένα οστά φυλάσσονταν σε πυξίδες (Ατσιπάδες, Κριτσά, Μουλιανά, Παλαίμυλος, Φωτούλα), κρατήρες (Μουλιανά), απλούς ή ψευδόστομους αμφορείς (Ατσιπάδες, Βρόκαστρο, Κνωσός, Παντάνασσα), πίθους (Ατσιπάδες, Βρόκαστρο, Ελούντα, Κνωσός, Χανιά), λίθινα (Κάτω Λάκκος) και μεταλλικά αγγεία (Παντάνασσα, Τύλισος).

Τύπος αγγείου	Θέση
Κιβώτιο	Αλατζομούρι
Λεκάνη	Κριτσά
Πυξίδες	Κριτσά
Αμφοροειδής κρατήρας	Κουρεμένος
Πατητήρι	Πετράς, Ταφικό Κτίριο 2
Κάλπη	Βαλή
Κάδος	Τουρλωτό Παπούρι, Βορινά
Σκύφος	Προφήτης Ηλίας, Βορινά
Λεκάνη	Κνωσός
Λεκάνη	Μαυροσπήλιο
Οφθαλμωτή πρόχους	Κράσι
Λεβητοειδές αγγείο	Κράσι
Φρουτοδόχη	Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 9
Καδόσχημα	Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 9
Καδόσχημα	Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 19
Γεφυρόστομα	Φουρνί, Ταφικό Κτίριο 19
Κάλπη	Μέλιος
Πιθαμφορείς	Έργανος-Ξενοτάφια
Στάμνος	Πλαγάκι
Κρατήρας	Ερημοκκλησιές
Ψευδόστομος αμφορέας	Οδός Κανέβαρο, Χανιά

Πίνακας 3. Τύποι ταφικών αγγείων και οι θέσεις ανεύρεσής τους στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού.

⁵⁶⁰ Paschalidis, 2009, 16-17. Η εκτεταμένη διάδοση της καύσης οφειλόταν σε μετακινήσεις πληθυσμών (π.χ. εμπόρων, πολεμιστών) από τα μυκηναϊκά κέντρα προς τα Δωδεκάνησα, τη Μικρά Ασία και την Κύπρο με ενδιάμεσες στάσεις στον κόλπο του Μιραμπέλλου.

⁵⁶¹ Perna, 2003, 21-22. Paschalidis, 2009, 16. Καύσεις αποκαλύφθηκαν σε λάκκους ή στο έδαφος.

VI. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ (Διάγραμμα 4)

Τα ανασκαφικά δεδομένα που προκύπτουν από τη συστηματική μελέτη των ταφικών εθίμων και πρακτικών, νεκροπόλεων και μεμονωμένων ταφικών συνόλων συμπληρώνουν την έρευνα με σημαντικά στοιχεία για τη σύνθεση των κοινοτήτων στην Κρήτη κατά τη Χαλκοκρατία (Χάρτης 13, Διαγράμματα 7-9)⁵⁶². Από την αρχή της ΠΜ περιόδου καθιερώθηκαν νέοι τρόποι εναπόθεσης των νεκρών εντός των θολωτών τάφων στην Κεντρική και τη Νότια Κρήτη, των ορθογώνιων κτιστών τάφων ή ταφικών κτιρίων στην Ανατολική Κρήτη⁵⁶³, των βραχοσκεπών και σπηλαιών που παρέμειναν σε χρήση ως την ΥΜ εποχή⁵⁶⁴. Για την πρωτογενή μεταχείρισή τους εισήχθησαν στη ΜΜ περίοδο οι ταφές σε αγγεία που οδήγησαν στην εγκατάλειψη των συλλογικών αποθέσεων⁵⁶⁵. Κατά αυτό τον τρόπο, ελαχιστοποιήθηκε ο αριθμός των νεκρών στα δωμάτια εσωτερικά των τάφων με σκοπό είτε την ενίσχυση της ατομικότητας, είτε τη δευτερογενή μεταχείριση των σκελετικών καταλοίπων. Στη δεύτερη περίπτωση, πραγματοποιούνταν πολλαπλοί καθαρισμών των χώρων από τα οστά, τα οποία μεταφέρονταν εξωτερικά ταφικών συνόλων ή σε θαλάμους, ώστε να αξιοποιηθούν και να επαναχρησιμοποιηθούν αργότερα⁵⁶⁶. Οι τρόποι δευτερογενούς φροντίδας καταγράφηκαν το 1987 από τον K. Branigan στην πρωτοπόρα δημοσίευσή

⁵⁶² Legarra Herrero, 2009, 33. Tsiporoulou, 2012β, 118. Legarra Herrero, 2018, 148. Μέσω της διερεύνησης των τρόπων οργάνωσης ενός νεκροταφείου, της τυπολογίας και του μεγέθους των τάφων, καθώς και του εθιμοτυπικού που τελούνταν πριν και μετά την διαδικασία της ταφής είναι εμφανείς οι κοινωνικές πτυχές της «Αρχαιολογίας του Θανάτου». Επομένως, οι νεκροπόλεις συνέστησαν κοινωνικές αρένες ανάδειξης της θέσης των νεκρών στην κοινωνική ιεραρχία. Για τη συμβολή της ανθρωπολογίας σε αυτή τη θεώρηση, βλ. Metacalf και Huntington, 1979.

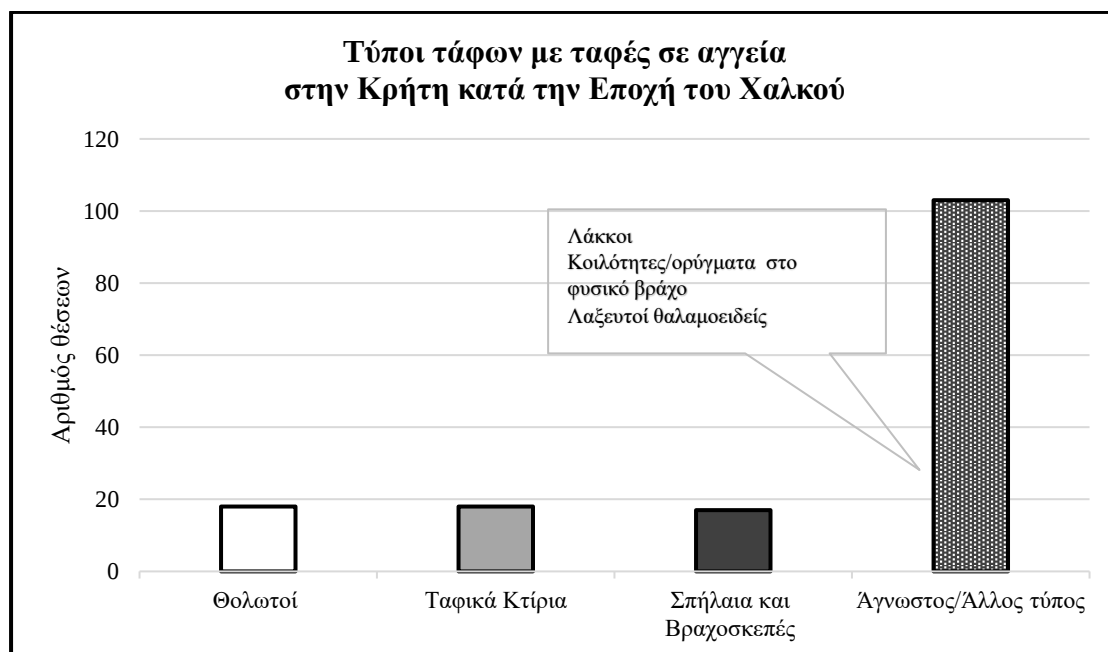
⁵⁶³ Vavouranakis, 2014. Triantaphyllou, 2016, 769. Schoep, 2018, 167.

⁵⁶⁴ Perna, 2003, 17-19. Hatzaki, 2018, 200. Μετά την καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού στην ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδο ήταν προφανής η αποκέντρωση στον οικονομικό, διοικητικό και πολιτικό τομέα («Κνωσοκεντρισμός»). Τα νεοαναδυόμενα κέντρα προσπάθησαν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους μέσω της υιοθέτησης μυκηναϊκών ταφικών πρακτικών. Ιδρύθηκαν νέες νεκροπόλεις, ενώ οι τελετές πρόβαλαν την ανανέωση του δεσμού με τη μινωική παράδοση, αφού χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου θολωτοί τάφοι, ταφικά κτίρια και σπήλαια, ιδίως στην Ανατολική Κρήτη. Θαλαμωτοί, κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και υπόγειοι θολωτοί τάφοι κατασκευάστηκαν στην Κεντρική Κρήτη.

⁵⁶⁵ Blintliff, 2012, 145. Legarra Herrero, 2014, 78, 159. Κιορπέ, 2016, 79. Η μνημειακότητα των τάφων με όρους αρχιτεκτονικής άρχισε να υποχωρεί και ώθησε την ανάδυση των ταφών κυρίως σε πίθους, οι οποίοι δεν προαπαιτούσαν προστασία και στέγαση από κάποιο κτίσμα ή κατασκευή (Αϊτάνια, Ανώπολη, Αρκαλιές, Αφέντης Καμινάκι, Αφράτη, Μελίσκηπος). Perna, 2003, 22. Μία ταφή σε πίθο βρέθηκε στον Μαρουλά, πάνω σε δάπεδο και περιμετρικά τη συγκρατούσαν λίθοι. Η εν λόγω πρακτική καθιερώθηκε στην Σητεία την ΥΜ ΙΙΙΓ εποχή (Μάλια, Μπερατί Πισκοκεφάλου, Βρόκαστρο, Τάφος ΑΙ Πρινία). Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα ανεστραμμένου αγγείου με κάυση εσωτερικά. Hatzaki, 2012, 311. Η συνύπαρξη ταφικών αγγείων και ενταφιασμών στις νεκροπόλεις στην Ελεούθερα και την Ορθή Πέτρα δείχνει πως η επιλογή του τρόπου ταφής σχετιζόταν άμεσα με την κοινωνική διάσταση, το φύλο και την ηλικία των νεκρών.

⁵⁶⁶ Legarra Herrero, 2009, 147-148. Blintliff, 2012, 145. Ο J. Driessen ονομάζει το συγκεκριμένο φαινόμενο ως *chaînes funéraires*, καθώς θυμίζει «αλυσίδα» αλληπάλληλων εναποθέσεων νεκρών εντός του τάφου.

του «Ritual interference with human bones in the Mesara tholoi» και έχουν ως εξής: 1) επιλεκτική ομαδοποίηση οστών, 2) επιλεκτική μετακίνηση οστών, 3) θραύση-τεμαχισμός οστών, 4) καθαρισμός τάφου, 5) υποκαπνισμός⁵⁶⁷.

Διάγραμμα 4. Κατανομή των τάφων με πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει της τυπολογίας τους.

Οι τάφοι και τα νεκροταφεία ευρύτερα επισήμαναν τα όρια της ιδιοκτησίας ή της επικράτειας μίας οικογένειας ή ενός γένους⁵⁶⁸. Η ταφή λειτούργησε ως ένας ιδεολογικός μηχανισμός προβολής της κοινωνικής θέσης των ατόμων σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον⁵⁶⁹. Πολλά ταφικά σύνολα αναπαριστούσαν μετακινήσεις πληθυσμών από το Ν. και κεντρικό τμήμα του νησιού προς Β. και Α. και εσώκλειαν αποθέσεις μίας πολυπληθούς κοινωνικής ομάδας, οι οποίες δεν τοποθετήθηκαν στον τάφο την ίδια χρονική στιγμή, αλλά σε περιοδικά διαστήματα, γεγονός που μαρτυράται και από τις πολυάριθμες συγκεντρώσεις μη αρθρωμένων σκελετικών καταλοίπων⁵⁷⁰. Παρακάτω, δε θα γίνει μνεία για τις τυπολογίες των θαλαμωτών⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Papadatos, 2005, 58. Triantaphyllou, 2018, 142.

⁵⁶⁸ Branigan, 1993, 120. Legarra Herrero, 2016, 185.

⁵⁶⁹ Preston, 2004, 343.

⁵⁷⁰ Preston, 2004, 328. Tsipopoulou, 2008, 128. Hatzaki, 2012, 308. Legarra Herrero, 2014, 115. Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 1-2. Vavouranakis, 2017, 388. Τρία στοιχεία ταφικής αρχιτεκτονικής δηλώνουν την υπερίσχυση ταφής των κατώτερων ομάδων στην κοινωνική πυραμίδα: η λαξευτή τοιχοδομή, τα τεκτονικά σημεία, η μείωση των διαστάσεων και η υποδεέστερη ποιότητα της κατασκευής, συνδυαστικά με την αύξηση των μικρότερων κτισμάτων.

και λακκοειδών τάφων που φιλοξένησαν μικρό αριθμό ταφών σε αποθηκευτικά ή μαγειρικά αγγεία.

Α. Θολωτοί τάφοι⁵⁷²

Η διερεύνηση των θολωτών οικοδομημάτων ξεκίνησε τον 20^ο αιώνα με τις ανασκαφές του Σ. Ξανθουδίδη στην περιοχή της Μεσαράς⁵⁷³. Στην ΠΜ Ι περίοδο καινοτομία αποτέλεσε η εισαγωγή ενός νέου αρχιτεκτονικού τύπου τάφου με συμβολική σημασία, του κυκλικού κτιστού, ο οποίος ονομάστηκε θολωτός⁵⁷⁴. Αποσκοπούσε στην ταφή πολυάριθμων νεκρών με τη συνοδεία των κτερισμάτων στο εσωτερικό του, γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε ως κοινοτικός⁵⁷⁵. Σύμφωνα με μία παλαιότερη άποψη, οι θολωτοί τάφοι πιθανώς ήταν προϊόν κρητικής δημιουργίας, υπό την επίδραση των τύμβων από την ηπειρωτική χώρα. Πρωτοεμφανίστηκαν στην Κρήτη κατά την ΠΜ Ι και στον αιγαιακό χώρο την ΠΜ ΙΙ, αν και αναδύθηκαν στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (Συροπαλαιστινιακή ακτή, Αίγυπτος). Πολλοί χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου στην ΥΜ περίοδο. Σύμφωνα με τον Α. Evans και τον Σ. Ξανθουδίδη προήλθαν από τη Β. Αφρική. Ο Σ. Αλεξίου θεώρησε πως οι τάφοι

⁵⁷¹ Preston, 2004, 331, 333. Preston, 2013, 65, 67. Legarra Herrero, 2014, 159. Schoep, 2018, 170-171. Ο πιο διαδεδομένος τύπος τάφου στην Κνωσό κυρίως στη Νεοανακτορική και Μετανακτορική περίοδο ήταν ο θαλαμωτός με πολλαπλούς (Μαυροσπήλιο) ή μεμονωμένους θαλάμους (Αη Λιάς), που προορίζονταν για την ταφή ενός ή περισσότερων νεκρών. Ίσως, αποτελεί ένα είδος τάφου που απευθύνεται στη μειονότητα του πληθυσμού που κατείχε εν ζωή υψηλή κοινωνική θέση.

⁵⁷² Legarra Herrero, 2018, 149. Παρακάτω παρατίθενται δημοσιεύσεις για τους τάφους της Μεσαράς: Σ. Ξανθουδίδης, 1924 «The Vaulted Tombs of Mesara». K. Branigan, 1970 και 1993 «The Tombs of Mesara» και «Dancing with Death». I. Pini, 1968 «Beiträge zur minoischen Gräberkunde». Το νεκροταφείο στην Ορθή Πέτρα Κρυών Σητείας αποτέλεσε μία ιδιαίζουσα περίπτωση, καθώς οι ταφές σε αγγεία πραγματοποιήθηκαν σε μικρούς θολωτούς τάφους που δε έφεραν στόμιο και οροφή, αλλά ακανόνιστους ή ορθογώνιους θαλάμους γύρω και άνω των πλαγιασμένων αγγείων. Εξωτερικά ήταν ελλειψοειδείς ή ορθογώνιοι, ακολουθώντας το εσωτερικό των θόλων που βρισκόταν σε αρμονία με το εντοιχισμένο αγγείο ταφικής χρήσης. Αυτοί οι τάφοι έλαβαν το χαρακτηρισμό «ψευδοθολωτοί τάφοι κτιστοί πέριξ πίθου». Τα ευρήματα μαρτυρούν τις εμπορικές σχέσεις της Ανατολικής Κρήτης με την Ανατολική Μεσόγειο, ιδίως τη Μικρά Ασία κατά την ΕΧ.

⁵⁷³ Tsiropoulou, 2012β, 117.

⁵⁷⁴ Μαρινάτος, 1933, 169. Αναφορικά με το σύστημα θολωτής στέγασης, ο Σ. Μαρινάτος μετά την ανασκαφή στα Βορινά και το Κράσι της Κεντρικής Κρήτης κατέληξε σε δύο δόκιμες εκδοχές. Σύμφωνα με την πρώτη, οι τάφοι που αποτελούνταν από μικρούς και ογκώδεις λίθους ήταν εφικτό να διέθεταν θολωτή κάλυψη στο ανώτερο τμήμα (Τάφος Β Βορινών, Κράσι). Κατά τη δεύτερη, τα ταφικά σύνολα που είχαν ανεγερθεί με μεγάλους λίθους ήταν αδύνατο να στεγάζονταν με θόλο (Τάφος Α Βορινών, Κράσι). Σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγονται και οι τάφοι της πεδιάδας της Μεσαράς. Πιθανώς, σφραγίζονταν από οριζόντια ή κωνική στέγη που είχε κατασκευασθεί από δοκούς, κλαδιά και στρώσεις από χώμα. Το αποτέλεσμα που προέκυψε από το συνδυασμό τους ήταν η αδιάβροχη αργιλώδης γη (λεπίδα).

⁵⁷⁵ Tsiropoulou, 2008, 128. Blintliff, 2012, 144-145. Legarra Herrero, 2018, υποσημ. 2, 141-145. Οι συλλογικοί τάφοι (communal/collective tombs) υπήρξαν σύννητες φαινόμενο στη Μεσόγειο από τη Νεολιθική εποχή και την ΠΕΧ. Η διερεύνησή τους είναι ζωτικής σημασίας για τη μελέτη των κοινωνιών του προϊστορικού Αιγαίου, ιδίως υπό το πρίσμα της απουσίας γραπτών πηγών.

στα Αστερούσια Όρη ήταν αρκετά πρώιμοι και συνέστησαν σαφείς επιρροές από τη Λιβύη. Τέλος, ο R. Hutchinson πρότεινε ως αρχική έμπνευση για τη δημιουργία τους, τους κτιστούς κυκλικούς ή ημικυκλικούς τάφους στις Κυκλάδες, οι οποίοι εξαπλώθηκαν ήδη από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο. Ωστόσο, είναι πιθανό εν τέλει να υπήρξαν προϊόν βασισμένο στο μινωικό πολιτισμό⁵⁷⁶.

Η εγγύτητα των θολωτών τάφων με τα Αστερούσια Όρη στο Ν. τμήμα της Κρήτης υποδεικνύει πως χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα από την τοπική κοινωνία, δηλαδή φατρίες, κοινωνικές ομάδες και εκτεταμένες οικογένειες. Αποκαλύφθηκαν σε συστάδες δύο έως τεσσάρων και σε γειτνίαση μεταξύ τους. Η πληθώρα αποθέσεων κεραμικής (κωνικά κύπελλα) στα συγκεκριμένα ταφικά σύνολα ερμηνεύεται ως κατάλοιπα νεκρόδειπνων που μετείχε η κοινότητα εν μέσω τελετουργικών δρώμενων που προηγούνταν ή έπονταν της ταφής και συνέβαλαν στην σύναψη ισχυρών δεσμών μεταξύ διαφόρων πληθυσμών⁵⁷⁷. Επίσης, πιθανολογείται πως η θέση τους συνδεόταν με τη γονιμότητα, αφού οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις εφοδίαζαν εποχιακά τους οικισμούς με γεωργικά αγαθά. Συμπερασματικά, στα νεκροταφεία εδραιώθηκαν σημαντικές έννοιες για τη μινωική κοινωνία, όπως η ενότητα και η ισότητα⁵⁷⁸.

Οι επιδράσεις από τον Κυκλαδικό πολιτισμό (μαρμάρινα ειδώλια, μεταλλικά αντικείμενα), ήταν έκδηλες σε όλες πτυχές της ταφικής κτερισματικής σφαίρας. Δημιουργήθηκαν οργανωμένες νεκροπόλεις που χρησιμοποιήθηκαν και στην ΠΜ ΙΙΙ (Λεβήνα, Αγία Τριάδα, Φαιστός), ενώ άλλες εγκαταλείφθηκαν στην ΠΜ ΙΙΒ περίοδο (Κράσι, Αρχάνες, Κυπαρίσσι). Σημειώθηκαν παύσεις στη χρήση τους για μικρό χρονικό διάστημα, αν και επικράτησε ένα κλίμα ευημερίας και σταθερότητας, λόγω της αυτονομίας του Ν. τμήματος της Κρήτης από εξωτερικές ενέργειες⁵⁷⁹. Στη μετάβαση προς τη ΜΜ Ι περίοδο επικράτησαν οι πρακτικές της πιθοταφής και του εγχυτρισμού και αναδιοργανώθηκαν τα υπάρχοντα νεκροταφεία, ενώ παράλληλα ανεγέρθηκαν πρόσθετοι θάλαμοι και διαμερίσματα⁵⁸⁰. Οι διαστάσεις των θολωτών

⁵⁷⁶ Branigan, 1970α, 127, 131. Kanta, 1997, 229-230. Preston, 2004, 340.

⁵⁷⁷ Legarra Herrero, 2018, 150.

⁵⁷⁸ Branigan, 1993, 93-95. Legarra Herrero, 2009, 34-39. Blintliff, 2012, 145. Schoep, 2018, 167. Tsiropoulou, 2018, 130. Σύμφωνα με τη Μ. Ρελάκη, η διασπορά των θολωτών τάφων δεν εκφράζει πολιτική συνέχεια, αλλά μία νοοτροπία ανταγωνισμού ανάμεσα στις ανώτερες κοινωνικές ομάδες. Relaki, 2004, 179-180.

⁵⁷⁹ Legarra Herrero, 2009, 43, 45-48. Legarra Herrero, 2018, 148-149.

⁵⁸⁰ Branigan, 1993, 66, 141. Kanta, 1997, 231-232, 242. Legarra Herrero, 2011, 342, 344. Hamilakis, 2018, 315. Legarra Herrero, 2018, 148. Οι πρώιμοι και οι ύστεροι θολωτοί τάφοι της Μεσαράς παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ τους, όπως η απουσία δρόμου, η συγκέντρωσή τους σε συστάδες, το ακανόνιστο κυκλικό σχήμα τους και η ευρεία χρήση των σαρκοφάγων και πίθων για τις ταφές στο εσωτερικό τους. Ο Κ. Branigan ήταν ο πρώτος που σχολίασε την εμφάνισή τους στις

τάφων ποίκιλλαν σημαντικά και η διάμετρός τους κυμαίνονταν στα 2.5-13 μ. Οι περισσότεροι είχαν εσωτερική διάμετρο 4-6 μ. Το πάχος των τοίχων τους υπολογίστηκε στα 1-2.5 μ. και ο προσανατολισμός που ακολουθούσαν ήταν Α-Β ή Α-Ν. Διέθεταν δύο μέτωπα από αργούς λίθους όλων των μεγεθών, τα οποία εσωτερικά γεμίζονταν με χαλίκι και πηλό. Την είσοδό τους διαμόρφωνε ένα τρίλιθο, δηλαδή δύο παραστάδες και ένα ανώφλι, το ύψος του οποίου ανήλθε στα 0.5-2 μ. Το τμήμα πάνω από το ανώφλι είχε τριγωνικό ή αψιδωτό σχήμα και προηγείτο της εισόδου ένα στόμιο ή μικρός προθάλαμος. Το δάπεδο βρισκόταν είτε στο επίπεδο του εδάφους, είτε λίγο κατώτερα. Δε διασώθηκε καμία οροφή, αν και το μεγάλο πάχος των τοίχων και η κλίση τους μαρτυρούν πως είχαν θολωτή στέγαση από πλίνθους και φθαρτά υλικά. Ορθογώνιες υπαίθριες κατασκευές εξωτερικά των τάφων (περίβολοι, πλακόστρωτα, πλατφόρμες) και βοηθητικά διαμερίσματα προσαρτήθηκαν στους κυκλικούς θαλάμους για να στεγάσουν τελετουργίες και συλλογικά δείπνα προς τιμή των προγόνων ή να υποδεχθούν τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές⁵⁸¹.

Θολωτοί τάφοι με πιθοταφές και εγχυτρισμούς στο εσωτερικό τους βρέθηκαν σε δεκαοκτώ θέσεις στην Κρήτη, οι οποίες χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού. Αποκαλύφθηκαν σε τρεις θέσεις στο βόρειο τμήμα της Ανατολικής Κρήτης, στην ευρύτερη περιοχή της Σητείας (Μυρσίνη, Φωτούλα, Ορθή Πέτρα⁵⁸²), σε δύο θέσεις στο νότιο τμήμα της Δυτικής Κρήτης, πιο συγκεκριμένα του Νομού Ρεθύμνου (Σωπατάκια, Ερημοκκλησιές⁵⁸³), σε δύο θέσεις στο βόρειο τμήμα (Φουρνί, Κράσι⁵⁸⁴) και δέκα θέσεις στο νότιο τμήμα της Κεντρικής Κρήτης (Βορινά, Μονή Οδηγήτρια, Αγία Κυριακή, Απεσωκάρι, Πορτί, Βαλή, Αγία Ειρήνη, Δρακόνες, Έργανος-Ξενοτάφια, Γαλανά Χαρακία⁵⁸⁵). Ο μεγάλος αριθμός θολωτών τάφων στη Νότια Κρήτη επιβεβαιώνει τις επιδράσεις που δέχθηκε και τις ταφικές συνήθειες που

κοινοτικές ταφές των θολωτών τάφων στα τέλη της ΠΕΧ και τις κοινωνικές επιπτώσεις του φαινομένου. Σε ύστερες περιόδους, όπως η ΜΜ και η ΥΜ, σύμφωνα με τον ίδιο, συναντώνται εξωτερικά των τάφων, επιβεβαιώνοντας τη σημασία της ατομικότητας. Ταφές σε πίθους και λάρνακες εντοπίστηκαν σε τουλάχιστον δεκαπέντε θολωτά οικοδομήματα.

⁵⁸¹ Kanta, 1997. Goodison και Guarita, 2005, 171, 178. Tsiropoulou, 2008, 128-129. Legarra Herrero, 2011, 333-334. Hatzaki, 2018, 191. Η συσχέτιση των θολωτών τάφων με την ευθυγράμμιση της σελήνης δείχνει πως εκτός των ταφών και νεκρόδειπνων, λάμβαναν χώρα και ημερολογιακές εορτές.

⁵⁸² Πλάτων, 1960, 303. Πλάτων, 1962, 262. Davaras, 1973, 162. Kanta και Davaras, 2004, 150-155. Το Legarra Herrero, 2014, 96, 105, 107.

⁵⁸³ Hood, Warren και Cadogan, 1964, 78. Τέγου, 2000, 747-748.

⁵⁸⁴ Μαρινάτος, 1932α, 102-110. Panagiotopoulos, 1996. Papadatos, 1999.

⁵⁸⁵ Xanthoudides, 1924, 51-52, 54-57, 76-77. Μαρινάτος, 1933, 137. Πλάτων, 1959, 374. Davaras, 1973, 164. Ρεθεμιωτάκης, 1988, 389. Blackman και Branigan, 2001, 50-55. Vasilakis, 2010, 272-274. Φλούδα, 2012, 133-138.

υιοθέτησε από την Εγγύς Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο, λόγω της γειτνίασης τους.

Β. Ταφικά κτίρια⁵⁸⁶

Στην ΠΜ ΙΙΑ περίοδο στο Β. τμήμα της Κρήτης τα ταφικά έθιμα ακολουθούσαν το πρότυπο του νεκροταφείου της Ψείρας με τον τύπο του ορθογώνιου κτιστού τάφου. Παράλληλα, οι νεκροπόλεις χαρακτηρίζονταν για την ευρεία χρήση των ταφικών κτιρίων (house tombs) που εφαρμόστηκαν πρωτίστως στην περιοχή του Μιραμπέλου, δηλαδή την Ανατολική Κρήτη (Βόρειο Νεκροταφείο Γουρνιών, Βασιλική, Μαντάλια-Τουρτούλοι, Ζάκρος-Πεζούλες, Μόχλος, Παλαίικαστρο, Χαμέζι). Αναφορικά με την προαναφερθείσα τυπολογία τάφου επικράτησαν πολλά τοπικά γνωρίσματα και ως αποτέλεσμα προέκυψε ένα είδος που ανταποκρινόταν στην εγχώρια παράδοση. Εικάζεται πως τα ταφικά κτίρια, στην πλειονότητα απευθύνονταν σε μικρό ποσοστό του πληθυσμού, καθώς περιείχαν ολιγάριθμες ταφές⁵⁸⁷.

Κατά την ΠΜ ΙΙΒ περίοδο ιδρύθηκαν λίγα νεκροταφεία στα Β. παράλια της Κρήτης (Μάλια) και πολλοί ταφικοί χώροι εγκαταλείφθηκαν. Συνεχίστηκε η ταφή σε παλαιότερες νεκροπόλεις ή μεμονωμένους τάφους (βραχοσκεπή Αγίου Αντωνίου, Μυρσίνη, Ζάκρος, Παλαίικαστρο). Μοναδική εξαίρεση στο γενικό κανόνα αποτέλεσε το νεκροταφείο του Μόχλου, το οποίο επεκτάθηκε σημαντικά⁵⁸⁸. Προστέθηκαν στην ήδη υπάρχουσα ταφική θέση πολυάριθμοι τάφοι, εσωτερικά των οποίων εντοπίστηκε πληθώρα μεταλλικών αντικειμένων, ενδείξεις για τις εμπορικές επαφές με την Ανατολική Μεσόγειο. Στη μεταβατική ΜΜ Ι περίοδο τα ταφικά κτίρια απέκτησαν μικρότερες διαστάσεις και απαρτίζονταν από δύο έως τρία δωμάτια (Γουρνιά, Μόχλος, Ζάκρος, Σίσι), εκτός ορισμένων περιπτώσεων που αριθμούσαν περισσότερους χώρους για ταφική χρήση (Παλαίικαστρο, Αρχάνες, Πετράς). Επίσης, συμπεριλήφθηκαν ταφικά προσκτίσματα σε νεκροπόλεις θολωτών οικοδομημάτων⁵⁸⁹. Η αρχιτεκτονική διάρθρωση και ο αριθμός των νεκρών στο εσωτερικό τους διέφερε

⁵⁸⁶ Schoep, 2009. Legarra Herrero, 2013, 146-147. Ο όρος είναι πολύ παλαιότερος και παραπέμπει στον Α. Evans που θεώρησε τους τάφους του Μόχλου ως «μινιατούρες λίθινων οικιών».

⁵⁸⁷ Haggis, 1996, 651. Legarra Herrero, 2009, 43-45. Schoep, 2018, 171, 176, 185. Αν και υπήρχαν ΠΜ Ι πρωτότυπα τάφων-οικιών, στην ΠΜ ΙΙ περίοδο αφομοιώθηκαν από τις τοπικές κοινότητες και αργότερα από τις ελίτ ή άλλες ομάδες με υψηλή κοινωνική θέση.

⁵⁸⁸ Legarra Herrero, 2009, 48. Η εισαγωγή πρώτων υλών και προϊόντων συνεχίστηκε μεταγενέστερα και ίσως ο Μόχλος κατείχε την θέση «κλειδί» για το θαλάσσιο εμπορικό δίκτυο.

⁵⁸⁹ Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 1. Schoep, 2018, 171.

ανά περιοχή. Οι συγκεκριμένοι τάφοι δέσποζαν είτε στο πλαίσιο ενός οργανωμένου νεκροταφείου (Σίσι, Αρχάνες, Μόχλος, Πετράς), είτε στο φυσικό τοπίο της υπαίθρου (Γουρνιά, Παλαίικαστρο, Ζάκρος)⁵⁹⁰.

Γενικά, τα ταφικά κτίρια συνέστησαν απομιμήσεις οικιών⁵⁹¹ και ήταν γνωστά για την αξιοποίηση των ποικίλων δωματίων τους ως οστεοφυλάκια. Ανεγείρονταν σε λόφους και υψώματα, ώστε να παρέχουν εποπτεία των οικισμών και της καλλιεργήσιμης γης περιμετρικά⁵⁹². Διαχωρίζονταν σε δύο ομάδες. Κατά την πρώτη, απαρτίζονταν από ορθογώνια ή τετράγωνα δωμάτια και τη δεύτερη από σειρές παράλληλων μακρών διαδρόμων. Δεν είναι γνωστό εάν διέθεταν οροφές, όμοιες με αυτές των οικιών ή καλύπτονταν απλώς με χώμα. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν στα 20-80 τ.μ. και διαμορφώνονταν σε διάφορες αρχιτεκτονικές φάσεις, αφού νέοι χώροι προσαρμόζονταν στο αρχικό σχέδιο για να καλύψουν τις ανάγκες της εκάστοτε ομάδας. Μεγάλες συγκεντρώσεις κεραμικής αποκαλύφθηκαν κυρίως σε δευτερογενείς ταφές. Μάλλον, οι πρωτογενείς αποθέσεις πραγματοποιούνταν αλλού και μετά την μερική ή πλήρη αποσάθρωση των νεκρών, τα οστά μετακινούνταν εδώ. Συχνά, τα οστά των προγενέστερων ταφών απομακρύνονταν ή συγκεντρώνονταν σε γειτονικές βραχοσκεπές και σπήλαια, ώστε να διαθέσουν χώρο σε νέες αποθέσεις⁵⁹³.

Τα ταφικά κτίρια που φιλοξενούσαν εσωτερικά πιθοταφές και εγχυτρισμούς ανευρέθηκαν σε δεκαοκτώ θέσεις της Κρήτης, που ανάγονται στην Χαλκοκρατία. Εντοπίστηκαν σε έξι θέσεις της Ανατολικής Κρήτης, οι πέντε εκ των οποίων βρίσκονται στο βόρειο και παραλιακό τμήμα (Σίσι, Καλό Χωρίο, Γουρνιά, Πετράς, Παλαίικαστρο⁵⁹⁴) και μία στο νότιο τμήμα (Ασηπόταμος⁵⁹⁵). Επίσης, αποκαλύφθηκαν σε μικρότερη πυκνότητα στην Κεντρική Κρήτη, σε τρεις θέσεις προς το βόρειο τμήμα (Μπαίρια Γάζι, Φουρνί, Μάλια⁵⁹⁶). Συμπερασματικά, μετά την περιγραφή των δύο βασικών τύπων τάφων στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, του θολωτού και

⁵⁹⁰ Legarra Herrero, 2018, 148-149. Schoep, 2018, 172.

⁵⁹¹ Vavouranakis, 2014, 216-217. Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 1. Schoep, 2018, 167. Τα ταφικά περιφράγματα δανείζονταν πολλά χαρακτηριστικά από την οικιστική αρχιτεκτονική (θύρες, γωνίες, ασίδες τοίχων). Έμοιαζαν στη διάταξη διαφόρων διαμερισμάτων και τις προσόψεις με εσοχές.

⁵⁹² Papadatos, 2017, 316.

⁵⁹³ Tsipopoulou, 2008, 130. Schoep, 2009. Triantaphyllou, 2016, 776. Είναι εμφανής η ποικιλομορφία στο σχεδιασμό τους, αφού μερικά είχαν ορατές εισόδους, ενώ άλλα ήταν προσβάσιμα από την οροφή. Πιθανόν στεγάσθηκαν με φθαρτά υλικά, όπως ξύλινες δοκούς, πηλό και καλάμια. Θεωρείται πως μόνο το κατώτερο τμήμα τους κατασκευάστηκε από λίθους, ενώ το ανώτερο από πλίνθους.

⁵⁹⁴ Soles, 1992, 189-191. Haggis, 1996, 645-647. Schoep, 2009. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 41-42. Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2015, 4. Watrous, Kaye και McGeorge, 2016, 7-8. Τσιποπούλου, 2017, 294. Tsipopoulou, 2017, 100.

⁵⁹⁵ Δαβάρας, 1977β, 589.

⁵⁹⁶ Σακελλαράκης, 1974, 321-327. Ρεθεμιωτάκης, 1989, 296. Soles, 1992, 173-175. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 199, 202-203, 210, 214-215, 218.

του ταφικού κτιρίου, φαίνεται πως ο πρώτος επικράτησε στην Κεντρική Κρήτη, ενώ ο δεύτερος στην Ανατολική Κρήτη και συγκεκριμένα σε σημαντικούς οικισμούς με κομβική γεωγραφική θέση στο θαλάσσιο εμπορικό δίκτυο του αιγαιακού χώρου, αλλά και πολιτική δύναμη και υπεροχή.

Γ. Βραχοσκεπές και σπήλαια

Η ταφή των νεκρών σε βραχοσκεπές και σπήλαια διεξάγονταν αρχικά από οικογένειες ή ολιγομελείς κοινότητες της Κρήτης ήδη από την Τελική Νεολιθική και την ΠΜ περίοδο, με εξαίρεση την περιοχή της Μεσαράς⁵⁹⁷. Αποτέλεσαν χώρους πρωτογενών, αλλά ιδίως δευτερογενών αποθέσεων, όπως φαίνεται από την πολυπληθή παρουσία κρανίων και μακρών οστών στο εσωτερικό τους. Κατά κύριο λόγο περιείχαν ακέραιους σκελετούς και συγκεντρώσεις με μη αρθρωμένα σκελετικά κατάλοιπα, προερχόμενα από άλλα ταφικά σύνολα και ανήκαν σε παλαιότερες ταφές, που απορρίπτονταν σε αυτά τα σημεία με σκοπό την εξασφάλιση χωρητικότητας⁵⁹⁸. Πιο σπάνια, φιλοξενούσαν πρωτογενείς ταφές, οι οποίες δε συμπεριλάμβαναν μετακινήσεις και δεν είχαν υποστεί διαταράξεις. Δύο σημαντικά ταφικά σπήλαια ήταν ο Άγιος Χαράλαμπος και η Κεφάλια Πετρά⁵⁹⁹. Εκτός αυτών, οι νεκροί τοποθετούνταν και σε κοιότητες, ορύγματα ή σχισμές βράχων σε όλη τη μινωική εποχή⁶⁰⁰. Στη μετάβαση από τη ΠΜ ΙΙΙ προς τη ΜΜ ΙΑ περίοδο, μεγάλος αριθμός ταφικών βραχοσκεπών και σπηλαιών τέθηκε εκτός χρήσης και σταδιακά μειώθηκε αισθητά η αξιοποίησή τους για ταφικούς σκοπούς⁶⁰¹.

Πιθοταφές και εγχυτρισμοί αποκαλύφθηκαν σε δεκαεπτά σπήλαια και βραχοσκεπές, αλλά και σπηλαιώδεις τάφους στην Κρήτη, που βρίσκονταν σε χρήση στη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Ήρθαν στο φως σε επτά θέσεις της Ανατολικής Κρήτης (Κρόνιον, Γεροντομούρι, Πύργος, Αλατζομουρί, Κόλυμπος,

⁵⁹⁷ Tsiporoulou, 2008, 128. Tsiporoulou, 2012β, 126. Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 1. Papadatos, 2017, 312. Schoep, 2018, 173. Οι βραχοσκεπές και τα σπήλαια είχαν διττή λειτουργία επειδή πρωτίστως υπήρξαν χώροι κατοίκησης ή λατρείας και μετά εναπόθεσης των νεκρών. Φαίνεται πως πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις μπορούσαν να γίνουν την ίδια χρονική στιγμή.

⁵⁹⁸ Schoep, 2018, 173. Στην πλειονότητα τα οστά που αποκαλύφθηκαν σε βραχοσκεπές και σπήλαια αποτέλεσαν προϊόντα εκτενών καθαρισμών ή συλλογής συγκεκριμένων σκελετικών καταλοίπων που προέκυψαν από πρωτογενείς ταφές σε κοντινή απόσταση.

⁵⁹⁹ Triantaphyllou, 2012, 163.

⁶⁰⁰ Vavouranakis, 2014.

⁶⁰¹ Legarra Herrero, 2014, 88. Triantaphyllou, 2018, 152.

Σητεία, Ζου⁶⁰²) και οκτώ θέσεις της Κεντρικής Κρήτης (Καπέλλα, Λυκάστου, Ειλειθυίας, Μάλια, Σοκαράς, Μαυροσπήλιο, Γαλανά Χαράκια, Κερά Λιμανιώτισσα⁶⁰³). Οι προαναφερθείσες θέσεις γειτνιάζαν με άλλες περιοχές, στις οποίες εντοπίστηκαν τάφοι διαφορετικών τυπολογιών με πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις της ίδιας περιόδου σε αγγεία ταφικής χρήσης.

VII. ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ (Διάγραμμα 5)

Το οστεολογικό υλικό από τους τάφους της μινωικής περιόδου εκπροσωπείται από πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις⁶⁰⁴, οι οποίες διαφωτίζουν τις γνώσεις μας σε διάφορα θέματα, σχετικά με τη μεταχείριση και τη φροντίδα του νεκρού σώματος, τα ταφικά έθιμα και τις πρακτικές, τα ποικίλα στάδια αποσύνθεσης και τις τελετουργικές διαδικασίες μετά από τη διαδικασία της ταφής. Παράλληλα, συμβάλλει στην κατανόηση των ταφονομικών, αλλά και βιοαρχαιολογικών παραμέτρων που συνδέονται με τη σύσταση των κοινοτήτων (δημογραφικά στοιχεία)⁶⁰⁵. Τα ανθρώπινα οστά αποτελούν το βασικό αντικείμενο της «Αρχαιοθανατολογίας»⁶⁰⁶ που αναπτύχθηκε στη Γαλλία τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και πραγματεύεται τη συστηματική μελέτη τους, στη μορφή που αποκαλύφθηκαν⁶⁰⁷ (ενδείξεις καύσης⁶⁰⁸, βαθμός θρυμματισμού, τεμαχισμού και διατάραξης οστών⁶⁰⁹, ανατομική ακολουθία

⁶⁰² Boyd-Hawes et al, 1908, 46. Pendlebury, Pendlebury και Money-Coutts, 1940, 3, 6-8. Πλάτων, 1953, 484-485. Πλάτων, 1956α, 292. Πλάτων, 1960, 293-294. Σακελλαράκης, 1966β, 418. Betancourt, 2012, 533-536. Legarra Herrero, 2014, 73-74.

⁶⁰³ Forsdyke, 1927, 243, 245-246, 249-250. Μαρινάτος, 1932β, 98. Πλάτων, 1956β, 416. Ζώης, 1973, 174-176. Ρεθεμιωτάκης, 1990, 293-295. Ρεθεμιωτάκης, 2004, 853-854. Σερπετσιδάκη, 2006, 243, 252-253.

⁶⁰⁴ Σημαντικά συγγράμματα για μία πρώτη επαφή με την Οστεοαρχαιολογία, βλ. G.C. Van Beek, 1983, «Dental morphology: An illustrated guide», Bristol: Wright. E. Scott, 1999, «The Archaeology of infancy and the infant death», Oxford: Archaeopress. M. Lewis, 2007 «The Bioarchaeology of children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology», Cambridge: Cambridge University Press. M. Schaefer, S. Black και L. Scheuer (επιμ.) 2009 «Juvenile osteology: A laboratory and field manual», Elsevier. Triantaphyllou, 2018, 143. Τέσσερα στοιχεία προσδιορίζουν μία ταφή ως πρωτογενή ή δευτερογενή: η άρθρωση, η θέση, ο προσανατολισμός του νεκρού και η τοποθεσία των κτερισμάτων.

⁶⁰⁵ Vasilakis, 2010, 283. Triantaphyllou, 2011, 19. Triantaphyllou, 2016, 769. Τριανταφύλλου, Τσιτοπούλου και Betancourt, 2018, 239. Τα τελευταία χρόνια η ανάλυση σταθερών ισotόπων είναι αναγκαία για τον προσδιορισμό πτυχών που σχετίζονται με την υγεία και την ποιότητα ζωής της μινωικής κοινωνίας.

⁶⁰⁶ Triantaphyllou, 2005, 68-69. Σύγχρονος όρος για την ταφική μεταχείριση των νεκρών θεωρείται η «Παλαιοπαθολογία».

⁶⁰⁷ Triantaphyllou, 2011, 1. Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 3. Επιστήμες που λειτούργησαν συμπληρωματικά υπήρξαν η Βιολογική Ανθρωπολογία, η Εθνολογία και η Κοινωνιολογία.

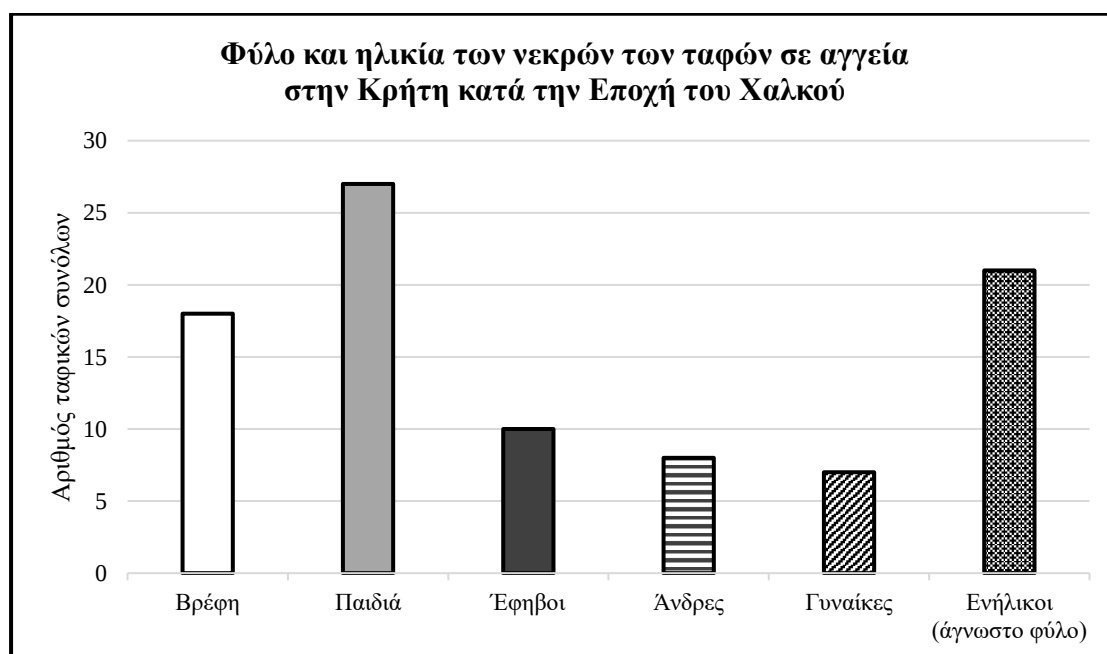
⁶⁰⁸ Kanta, 2001, 63-65. Triantaphyllou, 2018, 147. Η καύση ήταν συμβολική πράξη. Οι βαθμοί κελσίου της πυράς και η τοποθεσία της επηρέαζαν διαφορετικά τον τάφο, τα οστά και τα κτερίσματα.

⁶⁰⁹ Hatzaki, 2012, 308.

και άρθρωση σκελετού⁶¹⁰, μετακίνηση κρανίων και μακρών οστών⁶¹¹ σε κατασκευές/φυσικούς σχηματισμούς). Πλήρεις δημοσιεύσεις σκελετικών καταλοίπων πραγματοποιήθηκαν για λίγες αρχαιολογικές θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη (Αρχάνες Φουρνί, Μονή Οδηγήτρια, Λιμενάρια Μόχλου, Πλακάλωνα)⁶¹². Ο ελάχιστος αριθμός ατόμων (MNI) υπολογίστηκε βάσει των οστών που ήρθαν στο φως από τον εκάστοτε τάφο⁶¹³.

Νεογνά-Βρέφη	0-2 ετών
Παιδιά	2-12 ετών
Έφηβοι	12-18 ετών
Ενήλικοι	18-50 ετών

Πίνακας 4. Κατηγοριοποίηση των νεκρών των ταφικών αγγείων στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, ανά ηλικιακή ομάδα.

Διάγραμμα 5. Κατανομή των νεκρών σε πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει του φύλου και της ηλικίας τους.

Η θνησιμότητα επηρεαζόταν από ποικίλους παράγοντες, όπως π.χ. τη διατροφή, το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική θέση, την υγιεινή, τα επίπεδα υγείας,

⁶¹⁰ Triantaphyllou, 2016, 770.

⁶¹¹ Hamilakis, 2018, 323.

⁶¹² Triantaphyllou, 2016, 769-770.

⁶¹³ Crevecœur, Schmitt και Schoep, 2015, 5. Schoep, 2018, 175.

Θέση	Φύλο	Ηλικία
Κριτσά	Άνδρας	25-35 ετών
Κριτσά	Έφηβος	14-15 ετών
Κριτσά	Άνδρας	35-40 ετών
Κριτσά	Παιδί	5-7 ετών
Σίσι	Γυναίκα	40 ετών
Σίσι	Παιδί	4-8.5 ετών
Σίσι	Παιδί	2-2.5 ετών
Σίσι	Παιδί	3-6 ετών
Πλακάλωνα	Άνδρας	20-25 ετών
Πλακάλωνα	Παιδί	3-7 ετών
Πεζούλες Κεφάλας	Παιδί	6-8 ετών
Πεζούλες Ατσιπάδων	Άνδρας	40-50 ετών
Πεζούλες Ατσιπάδων	Άνδρας	18-35 ετών
Τάφος 3, Λιμενάρια	Παιδί	3-4 ετών
Τάφος 13, Λιμενάρια	Γυναίκα	17-25 ετών
Τάφος 16, Λιμενάρια	Γυναίκα	17-25 ετών
Τάφος 17, Λιμενάρια	Γυναίκα	25-36 ετών
Τάφος 19, Λιμενάρια	Άνδρας	17-25 ετών
Τάφος 20, Λιμενάρια	Ενήλικας*	17-25 ετών
Τάφος 23, Λιμενάρια	Έφηβος	<15 ετών
Τάφος 24, Λιμενάρια	Άνδρας	17-25 ετών
Τάφος 26, Λιμενάρια	Άνδρας	25-42 ετών
Τάφος 28, Λιμενάρια	Γυναίκα	25-36 ετών
Πετράς	Ενήλικας*	45 ετών
Τουρλωτό Παπούρι, Βορινά	Παιδί	8-10 ετών
Μοναστηριακό Κεφάλι	Παιδί	8-12 ετών
Ανώπολη	Έφηβος	14 ετών
Θολωτός Γ, Φουρνί	Παιδί	8 ετών
Τρουλλιά	Παιδί	3 ετών

*αγνώστου φύλου

Πίνακας 5. Φύλο και ηλικία των νεκρών στα ταφικά αγγεία και οι θέσεις ανεύρεσής τους στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού.

την ιατρική τεχνογνωσία και περίθαλψη της περιόδου⁶¹⁴. Αν και η μινωική κοινωνία προήγαγε θεραπευτική ιατρική και χειρουργική⁶¹⁵, η πλειονότητα του πληθυσμού έφθανε στην ενήλικη ζωή, αλλά δεν επιβίωνε μετά τα 20-30 έτη, εκτός από περιορισμένες εξαιρέσεις. Συγκεκριμένα, η ηλικία θανάτου των γυναικών κυμάνθηκε περίπου στα 31-37 έτη, ενώ των ανδρών στα 27-30 έτη⁶¹⁶. Μεγάλο ποσοστό των ανηλίκων πέθαινε στη βρεφική ή παιδική ηλικία, πριν από τα 5 έτη (Πίνακας 4). Μερικές από τις πιο κοινές ασθένειες ήταν η πνευμονία, νόσοι που προκαλούσαν διάρροια λόγω μολυσμένου φαγητού, νερού ή βακτηρίων, τα οποία λαμβάνονταν είτε στο θηλασμό, είτε το πιπίλισμα δακτύλου, η ελονοσία, η ιλαρά και η φυματίωση⁶¹⁷.

Με τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, το προσδόκιμο ζωής των ενηλίκων μειώθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα, ακόμα και την ύπαιθρο, επειδή οι πτωχές συνθήκες υγιεινής ευθύνονταν για επιδημίες, όπως η χολέρα, ο μελιταίος πυρετός που οφειλόταν σε επαφή με μολυσμένα ζώα και τα προϊόντα τους. Επιπλέον, πολλοί παθογόνοι οργανισμοί εισήχθησαν από άλλες περιοχές, εκτός Κρήτης⁶¹⁸. Αναφορικά με τους δείκτες μυϊκής καταπόνησης, η οστεοαρθρίτιδα, η υπερόστωση (Λιμενάρια, Θολωτός Γ, Φουρνί⁶¹⁹), τα οστεόφυτα (Πλακάλωνα⁶²⁰), η σπονδυλοαρθρίτιδα, οι ενθεσοπάθειες (Μονή Οδηγήτρια⁶²¹), τα κατάγματα, και οι εξαρθρώσεις οστών ήταν πολύ διαδεδομένα. Η οστεοπόρωση (Φουρνί, Θολωτός Γ⁶²²) αφορούσε ιδίως τις γυναίκες μετά τα 23 έτη, ενώ άτομα και των δύο φύλων έπασχαν συχνά από ατροφία. Ιδιαίτερα μολυσματικές ασθένειες υπήρξαν η πολιομυελίτιδα και η οστεομυελίτιδα. Συνήθη φαινόμενα, σχετιζόμενα με μεταβολικά ή άλλα επεισόδια θεωρήθηκαν η

⁶¹⁴ McGeorge, 2008, 126. Triantaphyllou, 2012, 161-162, 164. Τριανταφύλλου, Τσιμποπούλου και Betancourt, 2018, 237. Οι λόγοι θνησιμότητας παραμένουν κατά κύριο λόγο έως σήμερα άγνωστοι, καθώς λίγες ασθένειες έχουν αφήσει ίχνη στο οστεολογικό υλικό.

⁶¹⁵ McGeorge, 2008, 122, 127. Στη λατρευτική σφαίρα, οι ιερείς («i-je-re-ja») και ως θεραπευτές επιχειρούσαν να αποτρέψουν ποικίλες ασθένειες μέσω της θεϊκής ιδιότητάς τους. Πρόσφατα αποκαλύφθηκαν στον Άγιο Χαράλαμπο τρυπανισμοί σε κρανία.

⁶¹⁶ McGeorge, 2008, 118, 127-128. Οι περισσότερες γυναίκες πέθαιναν στη διάρκεια της γέννας, μαρτυρώντας τους κινδύνους και τις επιπλοκές της εγκυμοσύνης. Λόγω των διαστάσεων της λεκάνης υπήρχαν πιθανότητες για την προσβολή τους από αναιμία και τοξιναιμία. Παράλληλα, το υψηλό επίπεδο γονιμότητας μπορούσε να οδηγήσει σε πρόωρο θάνατο.

⁶¹⁷ McGeorge, 2008, 119. Τα βρέφη και τα παιδιά σχεδόν κατά κανόνα δε θάβονταν σε νεκροταφεία ενηλίκων, αλλά κάτω από δάπεδα οικιών και λάκκους εντός των οικιστικών πυρήνων και συχνά, συνοδεύονταν από θήλαστρα και παιχνίδια. Η χρονική περίοδος του απογαλακτισμού ήταν κρίσιμη για την επιβίωσή τους, καθώς δεν λάμβαναν πλέον το μητρικό γάλα, που είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την παθητική ανοσία και άρχισαν να εκτίθενται σε νέες τροφές με δυσκολία στην πέψη, π.χ. δημητριακά.

⁶¹⁸ McGeorge, 2008, 121.

⁶¹⁹ Triantaphyllou, 2005, 67-76. Triantaphyllou, 2011, 1-19.

⁶²⁰ McGeorge, 2009, 37-40.

⁶²¹ Triantaphyllou, 2010, 229-248. Οι προαναφερθείσες παθήσεις μας πληροφορούν πως οι νεκροί των Θολωτών τάφων Α και Β στη Μονή Οδηγήτρια επιτελούσαν χειρωνακτική εργασία, καθώς είχαν προκληθεί από τις συνεχείς και επαναλαμβανόμενες κινήσεις των άνω και κάτω άκρων.

⁶²² Triantaphyllou, 2005, 67-76.

αναιμία (Θολωτός Γ, Φουρνί⁶²³), μη ειδικές φλεγμονές, κυρίως περιοστίτιδες (Λιμενάρια, Μονή Οδηγήτρια⁶²⁴), η αβιταμίνωση, εξαιτίας της έλλειψης βιταμίνης C και η ελλιπής πρόσληψη ασβεστίου, η δυσανεξία στη γλουτένη που ήταν υπεύθυνη για την υποπλασία της αδαμαντίνης των δοντιών⁶²⁵, όπως και μεταβολικές αλλοιώσεις στον σκελετό και την οδοντοστοιχία, που εκδηλώνονταν με τη μορφή χρόνιων νοσημάτων ή οξέων στρεσογόνων επεισοδίων. Ασθένειες της οδοντοστοιχίας συνέστησαν η τερηδόνα, η τρυγία, η προθανάτια απώλεια δοντιών (Μονή Οδηγήτρια⁶²⁶), η περιοδοντίτιδα και τα ακρορριζικά αποστήματα (Λιμενάρια, Θολωτός Γ, Φουρνί⁶²⁷). Σε μικρότερη συχνότητα πρόσβαλαν τις τοπικές κοινότητες οσφυαλγίες και ισχιαλγίες, δισχιδής ράχη, στην οποία οφειλόταν η μηνιγγίτιδα, υδροκεφαλισμός, η νόσος Paget που αφορούσε κυρίως άνδρες άνω των 40 ετών και οι καρκινικοί όγκοι⁶²⁸.

Η απουσία σκελετικών καταλοίπων από πολυάριθμες θέσεις δεν μπορεί να αναγνωρισθεί ως μαρτυρία μη ταφικής χρήσης τους, αλλά αποτέλεσμα ανθρωπογενών παρεμβάσεων ή διαφορετικών περιβαλλοντικών και κλιματολογικών συνθηκών⁶²⁹ (υγρασία, διάβρωση, μεταβολές στη χλωρίδα και την πανίδα⁶³⁰). Σε αντίθεση με τα σκελετικά κατάλοιπα των ενηλίκων, αυτά των βρεφών και παιδιών απουσίαζαν σε πολλές περιπτώσεις από τα ταφικά σύνολα, γεγονός που σύμφωνα με παλαιότερες απόψεις έγκειται στη μη διατήρησή τους. Η θεώρηση αυτή απορρίφθηκε γιατί τα οστά των ανηλίκων είναι το ίδιο ή περισσότερο ανθεκτικά από των ενηλίκων, λόγω των μεγάλων ποσοτήτων κολλαγόνου που περιέχουν. Επομένως, η έλλειψη ιδίως εμβρύων από τα μινωικά νεκροταφεία τεκμηριώνεται από την επιλογή άλλης τοποθεσίας για την τελική εναπόθεσή τους. Ο L. Binford (1971) υποστήριξε πως «*οι ταφικές πρακτικές έχουν κοινωνική διάσταση και η ηλικία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επιλογή του χώρου της ταφής*»⁶³¹.

Σκελετικά κατάλοιπα σε αγγεία αποκαλύφθηκαν σε πολυάριθμες θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, που ανέρχονται στις εκατόν είκοσι. Πιο ειδικά,

⁶²³ Triantaphyllou, 2005, 67-76.

⁶²⁴ Triantaphyllou, 2010, 229-248. Triantaphyllou, 2011, 1-19.

⁶²⁵ McGeorge, 2008, 123-124.

⁶²⁶ Triantaphyllou, 2010, 229-248.

⁶²⁷ Triantaphyllou, 2005, 67-76. Triantaphyllou, 2011, 1-19.

⁶²⁸ McGeorge, 2008, 124-125.

⁶²⁹ Triantaphyllou, 2011, 2, 6. Legarra Herrero, 2014, 136.

⁶³⁰ Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 3.

⁶³¹ Binford, 1971, 6-29. Για τη συμβολή της εθνογραφίας στην ερμηνεία του σκελετικού υλικού, βλ. Ucko, 1969, 262-280.

οστεολογικό υλικό βρεφών και νεογνών, ηλικίας 0-2 ετών, εντοπίστηκε σε δεκαοκτώ θέσεις (Αλατζομούρι, Σφουγγαράς, Παχύαμμος, Ολούς, Σίσι, Πλακάλωνα, Βορινά, Κουρεμένος, Ορθή Πέτρα, Λιμενάρια, «Συνοικία των Τεχνιτών», Πετράς, Πεζούλες Ατσιπάδων, Φαιστός, Κνωσός, Κράσι, Μάλια, Φουρνί), παιδιών, ηλικίας 2-12 ετών, σε είκοσι επτά θέσεις (Γουρνιά, Σφουγγαράς, Παχύαμμος, Κριτσά, Σίσι, Πλακάλωνα Ορθή Πέτρα, Ασπροσπηλιά Φωτούλα, Λιμενάρια, «Συνοικία των Τεχνιτών», Απεσωκάρι, Βαλή, Βορινά, Λιλιανά, Κνωσός, Μοναστηριακό Κεφάλι, Ανώπολη, Κράσι, Φουρνί, Διαμαντάρι, Πλαγάκι) και εφήβων, ηλικίας 12-18 ετών και απροσδιόριστου φύλου, σε δέκα θέσεις (Κριτσά, Σίσι, Πετράς, Βαλή, Μονή Οδηγήτρια, Νησίδα Χριστού, Γάζι, Φουρνί, Διαμαντάρι, «στο Παπούρο»). Επιπρόσθετα, βρέθηκαν οστά ενηλίκων, ηλικίας 18-50 ετών και αδιάγνωστου φύλου, σε είκοσι μία θέσεις (Σφουγγαράς, Παχύαμμος, Ολούς, Σίσι, Πλακάλωνα, Κουρεμένος, Ορθή Πέτρα, Λιμενάρια, «Συνοικία των Τεχνιτών», Πετράς, Πεζούλες Ατσιπάδων, Βαλή, Βορινά, Μονή Οδηγήτρια, Μοναστηριακό Κεφάλι, Κράσι, Φουρνί), ενώ ανδρών και γυναικών σε οκτώ και επτά θέσεις, αντίστοιχα (Πίνακας 5).

Ένα σημαντικό ζήτημα είναι αυτό της συστέγασης των νεκρών στο ίδιο ταφικό αγγείο που ίσως ήταν αλληλένδετη με τις συγγενικές σχέσεις μεταξύ τους⁶³². Η παρουσία κρανίων και μακρών οστών δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη μόνο πρωτογενών, αλλά και δευτερογενών αποθέσεων, με τα αγγεία να χρησιμοποιούνται ως οστεοφυλάκια. Στο σύγγραμμα των Α. Βασιλάκη και Κ. Branigan αναφέρεται πως *«Η έντονη παρουσία μεγάλων ομάδων ανατομικών μελών και όχι απλά μεμονωμένων οστών συνηγορεί στην υπόθεση ότι τα κατάλοιπα των νεκρών μετακινήθηκαν στο δεύτερο χώρο εναπόθεσής τους όσο ακόμη τα μαλακά μόρια, δηλαδή τένοντες και σύνδεσμοι, συγκρατούσαν τα επιμέρους οστά και δεν είχαν αποσυντεθεί πλήρως»*⁶³³.

IX. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ (Διάγραμμα 6)

Στην τελευταία τους κατοικία, οι νεκροί συνοδεύονταν από κάθε λογής αντικείμενα, κατασκευασμένα από ποικίλες πρώτες ύλες είτε τοπικές, είτε εισαγμένες από άλλες περιοχές, εκτός Κρήτης. Τα πιο συνήθη κτερίσματα που ήρθαν στο φως από τουλάχιστον ενενήντα έξι ταφικές θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη ήταν πήλινα (κύπελλα διάφορων σχημάτων, πρόχοι, χύτρες, λεκάνες, πυξίδες, απλοί ή

⁶³² Soles, 1992, 243. Triantaphyllou, 2012, 163. Κιορπέ, 2016, 94.

⁶³³ Vasilakis, 2010, 283.

ψευδόστομοι αμφορείς, αμφορίσκοι, αλάβαστρα, κύλικες, σκύφοι, κύαθοι, κάλαθοι, κάνθαροι, κρατιρίσκοι, ληκύθιο, λοπάδες, πινάκια, πιθοειδή, ασάμινθος, τσαγιέρα, οινοχοΐσκη, προχοΐδια, μυροδοχείο, θήλαστρο, πύραυνο, λεβητοειδές, γεφυρόστομα, καδόσχημα, φρουτοδόχες, τροπιδωτά, πώματα, δίδυμα/τρίδυμα σκεύη, λύχνοι, ρυτά, μικκύλα αγγεία) και λίθινα αγγεία (φιάλες, κύπελλα, πυξίδα, ολμοειδή, τροπιδωτά, φωλεόσχημα, πώματα, κέρνοι⁶³⁴). Επιπρόσθετα, οι νεκροί έφεραν μαζί τους εργαλεία, όπλα, χρηστικά αντικείμενα άλλου είδους, κοσμήματα ή αντικείμενα καλλωπισμού, από πηλό (σφονδύλια, σφραγιδόλιθοι, ψήφοι, ομοίωμα ληνού, ανθρωπόμορφα/ζώομορφα και κωδωνόσχημα ειδώλια) λίθο (βαρίδια σφονδύλια, ψήφοι, περιδέρια, περίαπτα, σφραγιδόλιθοι, πέλεκυς, ειδώλια, ακόνια, τριπτήρες, χρωματοτρίπτης, λαβές εγχειριδίων) και διάφορα μέταλλα, όπως χαλκό, χρυσό, άργυρο, μόλυβδο και σίδηρο (καθρέφτες, ψήφοι, περόνες, ψέλια, πέλεκυς, κοπείς, σφηκωτήρας, δακτυλίδια, κρίκοι, ελάσματα, εγχειρίδια, βελόνες, αγγεία, ενώτια, ήλοι). Εκτός από τα παραπάνω κτερίσματα, αξίζει να αναφερθούν τα περίαπτα και οι σφραγίδοι από οστό, ιδίως ελεφαντόδοντο, καθώς και η μία σφραγίδα από υαλόμαζα, που είχαν μία ή περισσότερες σφραγιστικές επιφάνειες, διακοσμημένες με γεωμετρικά σχέδια και αναπαραστάσεις ζώων. Παράλληλα, όστρεα, ζωικά οστά, φολίδες και λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, βότσαλα, απανθρακωμένοι σπόροι και κονίαμα τοποθετήθηκαν δίπλα στους νεκρούς, ώστε να τους συντροφεύουν στην επόμενη ζωή.

Μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια εισήχθησαν από τον αιγαιακό χώρο ή αποτέλεσαν τοπικές απομιμήσεις και εξαπλώθηκαν στο Β. τμήμα της Κρήτης κατά την Προανακτορική εποχή⁶³⁵. Οι νεκροί κτερίζονταν με ένα ή δύο αντικείμενα, που λειτουργούσαν ως δηλωτικά γνωρίσματα του φύλου τους στην ΠΜ περίοδο⁶³⁶. Έπειτα, στη ΜΜ περίοδο, οι ταφικές πρακτικές απέκτησαν πολυσύνθετο χαρακτήρα με την επικράτηση της ταφής σε αγγεία, ιδίως πίθους. Ως επόμενο, προστέθηκαν στα ταφικά σύνολα και άλλα είδη κτερισμάτων, τα οποία επηρεάστηκαν από πρότυπα της Ανατολικής Μεσογείου (Αίγυπτος) και κατασκευάστηκαν από ημιπολύτιμους λίθους, σύνθετες ύλες (φαγεντιανή) και δυσεύρετα μέταλλα⁶³⁷. Αυτά εναποτέθηκαν σε πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές σε χονδροειδή αγγεία, συχνά στο εσωτερικό

⁶³⁴ Preston, 2013, 65.

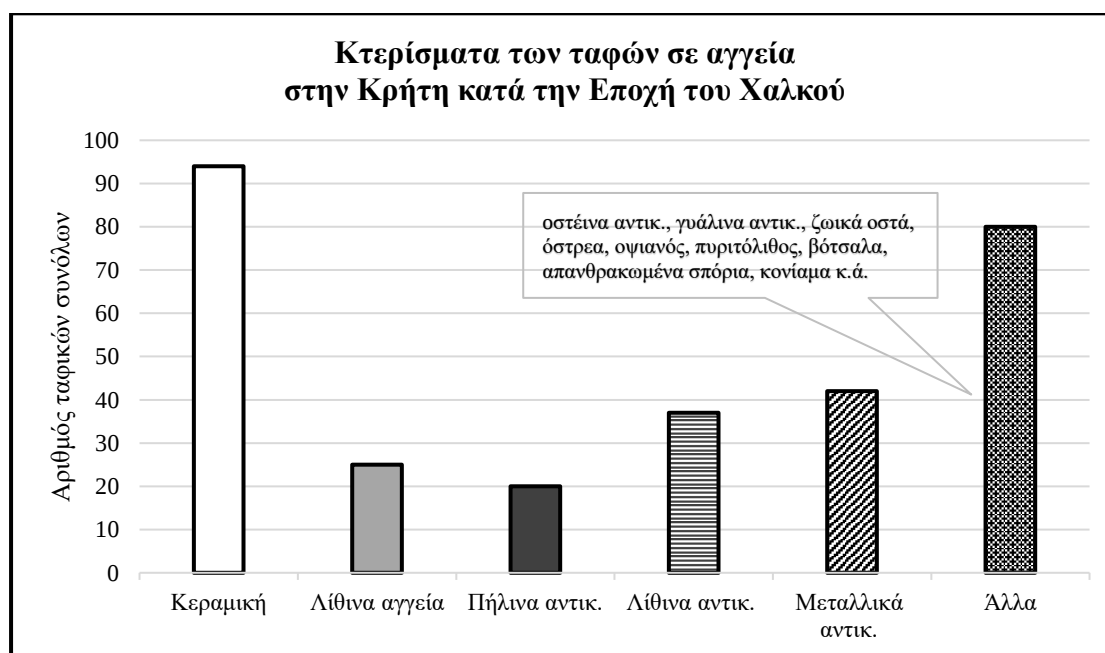
⁶³⁵ Tsiropoulou, 2008, 131. Legarra Herrero, 2014, 115. Τα αντικείμενα υψηλής καλλιτεχνικής αξίας εντοπίστηκαν με τη μορφή σφραγίδων και λίθινων αγγείων, καθιστώντας προφανείς τις σχέσεις με την Εγγύς Ανατολή.

⁶³⁶ Branigan, 1970α, 91.

⁶³⁷ Watrous, Hadzi-Vallianou και Blitzer, 2004, 258-260. Legarra Herrero, 2014, 163.

τους και πιο σπάνια εξωτερικά, πλησίον του στομίου τους⁶³⁸.

Στο πέρασμα του χρόνου, μειώθηκαν αισθητά τα προσωπικά αντικείμενα των νεκρών και ιδιαίτερα τα όπλα και τα κοσμήματα, ενώ αυξήθηκαν οι σφραγίδες, σαν είδη πολυτελείας⁶³⁹, οι οποίες σύμφωνα με την Ο. Krzyszkowska, συνέστησαν ενδείξεις για την κοινωνική θέση, την πολιτική και οικονομική ισχύ του ατόμου στη μινωική κοινωνία⁶⁴⁰. Επίσης, θεωρήθηκε πως τα κτερίσματα αντικατόπτριζαν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, δηλαδή μία ιδεολογία θεμελιωμένη στην πίστη για μία μετά θάνατον ζωή⁶⁴¹. Οι τοπικές ελίτ και γενικότερα οι ανώτερες κοινωνικές ομάδες απολάμβαναν τα προνόμια που τους προσέφερε η πρόσβαση σε εκτεταμένα θαλάσσια και χερσαία δίκτυα ανταλλαγών, τα οποία περιλάμβαναν εξωτικά, εξεζητημένα προϊόντα και υλικά για την κατασκευή τους⁶⁴². Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξαν τα μέλη που φιλοξενήθηκαν στο Θολωτό Γ των Αρχανών⁶⁴³. Αντίθετα, ολιγομελείς κοινότητες με περιορισμένες πηγές πλούτου, δεν ευημερούσαν στον ίδιο βαθμό και μεταβίβαζαν τα κτερίσματα, βάσει της κληρονομικότητας⁶⁴⁴.

Διάγραμμα 6. Κατανομή κτερισμάτων σε πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει του είδους τους.

⁶³⁸ Μανίκη, 2006, 45-46.

⁶³⁹ Blintliff, 2012, 145.

⁶⁴⁰ Krzyszkowska, 2005, 72-74. Vavouranakis, 2014, 213. Papadatos, 2018, 97.

⁶⁴¹ Vavouranakis, 2017, 392. Schoep, 2018, 168.

⁶⁴² Preston, 2004, 337-338.

⁶⁴³ Papadatos, 2018, 103.

⁶⁴⁴ Legarra Herrero, 2011, 337.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Σύμφωνα με τον B. Legarra Herrero, η εναπόθεση και η φροντίδα των νεκρών στα ταφικά σύνολα της Κρήτης κατά τη Χαλκοκρατία (3^η και 2^η χιλιετία π.χ.) ήταν μία διαδικασία άμεσα συνυφασμένη με την έννοια της κοινωνικής ενότητας. Στη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, όπως και τη χρονική στιγμή του θανάτου του, συνέχιζε να το προσδιορίζει η κοινωνική του ταυτότητα, καθώς υπήρξε ενεργό μέλος μίας οικογένειας, ενός γένους, μίας ολιγομελούς ή πολυπληθούς κοινότητας και μίας κοινωνίας στο παρελθόν⁶⁴⁵. Στις λατρευτικές τελετουργίες και τα συλλογικά γεύματα που έπονταν της ταφής, μετείχαν συγγενικά πρόσωπα, τα οποία ήταν υπεύθυνα για τη διεξαγωγή τους, για την επιλογή της τυπολογίας του τάφου ή του αγγείου που θα φιλοξενούσε το νεκρό σώμα, των προσωπικών αντικειμένων ή των κτερισμάτων που θα το συνόδευαν. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση του κοινωνικού τραύματος, το οποίο ήταν απόρροια της απώλειας και είχαν πρόθεση να εγείρουν τις αισθήσεις, ιδιαίτερα τη μνήμη. Πολλές νεκροπόλεις της Εποχής του Χαλκού ιδρύθηκαν εξωτερικά των οικιστικών πυρήνων. Συνήθως, δεν ήταν εύκολα προσβάσιμες και ορατές (Διάγραμμα 10), λόγω του φόβου και των προκαταλήψεων που επικρατούσαν για τη μόλυνση των διαφόρων κοινοτήτων από τους νεκρούς⁶⁴⁶.

Η κεραμική με ταφική χρήση ανευρέθηκε σε οριζόντια ή κατακόρυφη θέση, εσωτερικά λάκκων και κάτω από δάπεδα ταφικών ή οικιστικών οικοδομημάτων με στρωμένα βότσαλα και θαλάσσια όστρεα⁶⁴⁷. Ο I. Hodder (1990) ερμήνευσε τη συνήθεια της ταφής των νεκρών κάτω από τα δάπεδα των οικιών ως μία μορφή «εξημέρωσης-οικειοποίησης» των προϊστορικών ή πρωιμότερων κοινωνιών με την έννοια του θανάτου («domestication of death»)⁶⁴⁸. Τα θαλάσσια όστρεα πλησίον της ταφής ίσως προμηνύουν κάποια πιθανή σύνδεση του νεκρού με τη θάλασσα ή σχετίζονται με ταφικές δοξασίες, σχετικές με το θάνατο⁶⁴⁹. Τα στόμια των αγγείων καλύπτονταν με πώματα, λίθινες πλάκες ή τμήματα άλλων αγγείων. Η ανάστροφή τους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του πίθου με την ταφή βρέφους από ένα κτίριο στον Πετρά, δεν εξυπηρετούσε πρακτικούς σκοπούς, αλλά ήταν μία ενέργεια

⁶⁴⁵ Legarra Herrero, 2018, 149.

⁶⁴⁶ Λανάρας, 2003, 456.

⁶⁴⁷ Μανίκη, 2006, 46-47.

⁶⁴⁸ Hodder, 1990, 27-29.

⁶⁴⁹ Μανίκη, 2006, 46-47.

με εσχατολογική σημασία⁶⁵⁰. Σύμφωνα με την εν λόγω άποψη, το σώμα του νεκρού βρισκόταν σε εμβρυακή στάση με το κεφάλι καθοδικά, κατεύθυνση που αναπαρήγαγε τη συμβολική πράξη της γέννησης ή «αναγέννησης»⁶⁵¹ ενός ανήλικου ή ενήλικου ατόμου, καθώς το ταφικό αγγείο προσομοιώνόταν με τη γυναικεία μήτρα⁶⁵². Συγκεκριμένα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις που υποστήριζαν την ύπαρξη μίας ζωής μετά θάνατον και την ελπίδα πως ένα νεογνό, βρέφος ή παιδί, ακόμη και ενήλικας πιθανόν θα είχε την ευκαιρία να βιώσει μία νέα ζωή, έρχονται σε πλήρη συμφωνία με την αναστροφή των αγγείων και προωθούν τη θεώρηση για την καθιέρωση μίας «κοινής», σε μία προσπάθεια αποκρυπτογράφησης των εν θέματι ταφικών πρακτικών όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά και την Ανατολική Μεσόγειο, την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή⁶⁵³.

Η ιδεολογία που διέπει κάθε ταφική πρακτική, αναδιαμορφώνεται βάσει του πολιτισμικού πλαισίου κάθε περιόδου και περιοχής. Παράλληλα, επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τον ταφικό συμβολισμό. Στις ειδικές περιπτώσεις των βρεφικών και παιδικών ταφών σε αγγεία, οι νεκροί δεν πρόλαβαν να αναγνωρισθούν ως μέλη της εκάστοτε τοπικής κοινότητας και να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα. Επομένως, δε συμπεριλήφθηκαν στους κύριους χώρους ταφής, όπως τα οργανωμένα νεκροταφεία, αλλά στην πλειονότητα θάφτηκαν στις οικίες, ως μέλη του οικογενειακού κύκλου⁶⁵⁴. Οι ταφές διεξάγονταν σε συγκεκριμένους χώρους και δωμάτια, που λάμβαναν χώρα οι καθημερινές ασχολίες και δραστηριότητες των γυναικών, για παράδειγμα η παρασκευή, το σερβίρισμα και η κατανάλωση του φαγητού, προσπαθώντας οι γονείς να κρατήσουν τα νεογέννητα εντός του κλοιού της οικογένειας και μετά το θάνατό τους, ο οποίος ερμηνευόταν σαν ένα φυσικό ή πιο συχνά μεταφυσικό φαινόμενο. Η ταφή ενός νεογνού ή βρέφους δίπλα στην τοποθεσία εργασίας της μητέρας του, θεωρείται πως συνέβαλε στη μετέπειτα σύλληψή της. Για τους προαναφερθέντες λόγους, οι βρεφικές και παιδικές ταφές σε αγγεία είχαν συμβολική αξία και μπορούν να συσχετισθούν με έννοιες, όπως η γονιμότητα, η αναπαραγωγή, η ανατροφή και η μητρική φροντίδα⁶⁵⁵. Ιδιαίτερης σημασίας είναι μία πιθοταφή παιδιού από τα Χανιά που αποκαλύφθηκε δίπλα στην εστία μίας οικίας, οι εγχυτρισμοί βρεφών από τη Φαιστό και το Παλαίकाστρο, κάτω από εγκαταστάσεις αποθήκευσης και η πιθοταφή

⁶⁵⁰ Μανίκη, 2006, 42. McGeorge, 2011, 11-12. McGeorge, 2012, 301-302.

⁶⁵¹ Cullen και Keller, 1990, 203. Λανάρας, 2003, 456.

⁶⁵² Ευωδιά, 2015, 73.

⁶⁵³ McGeorge, 2011, 1. McGeorge, 2012, 301-302.

⁶⁵⁴ Λανάρας, 2003, 455. McGeorge, 2011, 11. McGeorge, 2012, 301.

⁶⁵⁵ McGeorge, 2012, 301.

ενός βρέφους στον προαύλιο χώρο του Πετρά, όπου πραγματοποιούνταν ομαδικές συναθροίσεις και τελετουργικά δρώμενα⁶⁵⁶.

Αντίθετα, ο θάνατος των ενήλικων ατόμων, τα οποία παρήγαγαν έργο και επιτέλεσαν τους ρόλους τους στο πλαίσιο της οικογένειας και της κοινωνίας γενικότερα, δημιουργούσε ένα κενό σε κάθε τοπική κοινότητα. Η δράση τους μετά την ενηλικίωση επικυρωνόταν μέσω της συμμετοχής τους σε θρησκευτικές εορτές, που αναβίωναν το αίσθημα της κοινής καταγωγής τους, της συμβολής τους στην επίλυση ζητημάτων διοικητικής και οικονομικής φύσης, την ενασχόλησή τους είτε με τη γεωργική καλλιέργεια, είτε με την παραγωγή και το εμπόριο ποικίλων αγαθών και προϊόντων, ως αναπόσπαστο τμήμα του εκτεταμένου θαλάσσιου εμπορικού δικτύου, με έδρα τον αιγαιακό χώρο. Κατά τον B. Boyd (1992) *«η ταφή, είτε αναφερόμαστε σε ενήλικο είτε σε ανήλικο, αποτελεί πράξη συλλογικής μνήμης που συνδέει το νεκρό με τους προγόνους της κοινότητας. Η ταφή αποτελεί σημείο στο χώρο και στο χρόνο, και η φυσική τοποθεσία του τάφου, που είναι γνωστή στους κατοίκους της κοινότητας, αποτελεί σημείο σύνδεσης του παρόντος με το παρελθόν»*⁶⁵⁷.

Με την εισροή των μυκηναϊκών φύλων στην Κρήτη και την συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων στα μινωικά κέντρα στα τελικά στάδια της Εποχής του Χαλκού, διαφοροποιήθηκε η μινωική ταφική παράδοση εξαιτίας της εισαγωγής γνωρισμάτων στην ταφική σφαίρα, νέων τυπολογιών αγγείων, τάφων και κτερισμάτων, που είλκαν τις ρίζες τους από την ηπειρωτική χώρα. Ταυτόχρονα, διατηρήθηκαν οι ισχυροί δεσμοί με το μινωικό πολιτισμό και η ιδιοσυγκρασία που είχε εδραιωθεί αναφορικά με τις ταφικές πρακτικές⁶⁵⁸. Στην Εποχή του Σιδήρου, η ταφική συνάφεια χαρακτηρίστηκε ιδιαίτερα ομοιογενής, όπως φαίνεται και από τα ανασκαφικά ευρήματα. Αξίζει να αναφερθούν οι παιδικές πιθοταφές από το Βρόκαστρο, που ήταν τοποθετημένες κάτω από τα δάπεδα οικιών και οι ταφές σε πίθους από την Ανώπολη και το Φρατί, οι οποίες ανακατασκεύασαν την εικόνα μας και λειτούργησαν συμπληρωματικά στις γνώσεις μας για την ταφική μεταχείριση και φροντίδα των νεκρών στην Κρήτη σε μία σχετικά ανεξερεύνητη εποχή, από αρχαιολογική σκοπιά⁶⁵⁹.

⁶⁵⁶ McGeorge, 2011, 1. McGeorge, 2012, 296.

⁶⁵⁷ Boyd, 1992, 30-31.

⁶⁵⁸ Vavouranakis, 2007, 53.

⁶⁵⁹ Cullen και Keller, 1990, 194.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η βιβλιογραφική και ερμηνευτική διπλωματική εργασία που προηγήθηκε, αποσκοπούσε στη συστηματική καταγραφή, τεκμηρίωση και τελική παράθεση των ανασκαφικών δεδομένων στη μορφή ενός καταλόγου, δηλαδή των ταφών σε αγγεία από μινωικές θέσεις. Βασίσθηκε στην αποδελτίωση του Αρχαιολογικού Δελτίου και το υλικό που δημοσιεύθηκε υπό τη μορφή άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικών συνεδρίων, συλλογικών τόμων και προκαταρκτικές εκθέσεις. Επιλέχθηκε η γεωγραφική εξέταση των πιθοταφών και εγχυτρισμών της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, αντί της χρονολογικής, με σκοπό να διερευνηθεί η κατανομή των ταφών σε πίθους και άλλα αγγεία ανά περιοχή, ώστε να αποσαφηνισθούν ποικίλα ζητήματα, μέσω της μελέτης των τύπων των ταφικών αγγείων και των ταφών, του διαθέσιμου οστεολογικού υλικού και των ειδών των κτερισμάτων, βάσει αριθμητικών δεδομένων, τα οποία προέκυψαν από τους χάρτες και τα διαγράμματα που επισυνάφθηκαν αντίστοιχα σε κάθε κεφάλαιο.

Η διερεύνηση των πιθοταφών και εγχυτρισμών που εντοπίστηκαν σε θέσεις της Κρήτης και χρονολογούνται στην 3^η και 2^η χιλιετία π.Χ. είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αποσαφήνιση των μινωικών ταφικών πρακτικών σε ένα πολύ ευρύ χρονολογικό φάσμα, καθώς οι ταφές σε αγγεία αντικατοπτρίζουν έως ένα βαθμό την αλληλουχία των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων. Η υιοθέτηση και διάδοση των ταφών σε αγγεία είναι απόρροια της έντονης κινητικότητας, στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου εμπορικού θαλάσσιου και χερσαίου δικτύου, όπως και των διαπολιτισμικών σχέσεων μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου, Συροπαλαιστινιακής ακτής και της Κρήτης. Η τελευταία αξιοποίησε και αφομοίωσε στην ταφική της παράδοση δύο πολυδιάστατες ταφικές πρακτικές, την πιθοταφή και τον εγχυτρισμό, οι οποίες κατά κάποιο τρόπο είχαν την ιδιότητα να ενώνουν νοερά τους ζωντανούς με τους νεκρούς, λόγω της επαναχρησιμοποίησης των χρηστικών αγγείων, που προγενέστερα συνέβαλαν στην ανακατανομή αγαθών.

Οι πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις σε πίθους πραγματοποιήθηκαν σε πρώτο στάδιο παράλληλα με τις ταφές σε λάρνακες, δηλαδή στην Προανακτορική και την πρώιμη Παλαιοανακτορική περίοδο και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται με εντατικούς ρυθμούς έως την ύστερη Νεοανακτορική περίοδο. Ο χρόνος και το κόστος της κατασκευής, η εγγύτητα με πρώτες ύλες που ήταν απαραίτητες για την παραγωγή των πίθων και οι γνώσεις για το χειρισμό των νεκρών σωμάτων στο εσωτερικό τους,

υπήρξαν μερικοί από τους παράγοντες που καθιστούν τα συγκεκριμένα αγγεία μία καινοτόμα προσθήκη στις ταφές της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού.

Για μία συνολική εξέταση των ταφικών αγγείων, είναι αναγκαία η κατανόηση και ανάλυση των μεθόδων αποθήκευσης στη μινωική οικονομία και βασικών όρων, όπως η «παρασκευή», η «συλλογή» και η «κατανάλωση», ώστε η χρηστική κεραμική να λειτουργήσει ως μέσο ερμηνείας των χώρων και των δωματίων των μινωικών ανακτόρων (Δυτικές Αποθήκες Κνωσού), των επαύλεων, των απλών κατοικιών, αλλά και των αποθηκευτικών εγκαταστάσεων στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο. Η αποθήκευση καταλάμβανε κομβική θέση στην καθιέρωση των θεμελιωδών δομών της μινωικής οικονομίας. Οι παραπάνω χώροι και τα οικοδομήματα έπρεπε να πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις στην αρχιτεκτονική διάρθρωση και να δέχονται προσθήκες και αναπροσαρμογές, ανάλογα με διάφορους παράγοντες και συνθήκες. Τα αγγεία ήταν προϊόντα εργαστηρίων, κατασκευασμένα από μόνιμους ή πλανόδιους κεραμείς και σχετίζονταν άμεσα με την γεωργική καλλιέργεια, στην οποία εδραιώθηκε και το σύστημα της αναδιανομής.

Εκτός από την πρακτική σημασία τους, οι πίθοι και τα αγγεία άλλων τύπων (κύπελλα, πρόχοι, χύτρες) μετείχαν στη διεξαγωγή λατρευτικών τελετουργιών, που περιλάμβαναν συλλογικά γεύματα με πόση και χορό σε αίθουσες, διαμερίσματα και αύλειους χώρους (Δυτική Αυλή), με πολιτικό χαρακτήρα (Αίθουσα του Θρόνου), σε ανεξάρτητα ιερά (Φουρνί Αχαρνών, Κτίριο 4) και εξαρτημένα ιερά από την ανακτορική εξουσία, ενισχύοντας τη θρησκευοκεντρική οργάνωση της διοίκησης. Επιπρόσθετα, νεκρικές τελετές με ομαδική οινοποσία, κατανάλωση φαγητού, χορευτικά δρώμενα, θυσίες, σπονδές και χοές γίνονταν στο πλαίσιο των μινωικών νεκροπόλεων που περιείχαν ταφές σε αγγεία και συνδέονταν με μία εικαζόμενη «λατρεία των νεκρών». Οι προαναφερθείσες δράσεις λάμβαναν χώρα πριν ή μετά από την ταφική διαδικασία (νεκρόδειπνα), σε χώρους με αποθέτες με πληθώρα κεραμικής (ανεστραμμένα κύπελλα, πρόχοι, φιάλες, πινάκια, τριποδικά αγγεία), κτιστά θρανία, κλιμακωτές εξέδρες, πλακόστρωτα και περιβόλους, καθιστώντας τα νεκροταφεία χώρους προβολής της κοινωνικής θέσης των ελίτ και ενδυνάμωσης των δεσμών των τοπικών κοινοτήτων στη Μέση και την Ύστερη Χαλκοκρατία.

Οι πιθοταφές και οι εγχυτρισμοί συνδυάστηκαν στα ποικίλα ταφικά σύνολα με άλλους τρόπους ταφής, όπως ο ενταφιασμός, με τους νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση, αριστερή ή δεξιά κατάκλιση, με το κεφάλι δίπλα στο στόμιο ή τον πυθμένα του αγγείου. Οι πίθοι ήταν ευμεγέθη χονδροειδή αγγεία (βαρελόσχημοι, κωνικοί,

ωοειδείς, αποειδείς) με μέγιστο ύψος έως 2 μ. και χωρητικότητα 50-200 λίτρων. Διέθεταν συνήθως σειρές με πολλές λαβές στο χείλος, τον ώμο και τη βάση, ενώ σπάνια ήταν άωτοι και είχαν προχοή. Συχνά, έφεραν στο στόμιό τους πώμα, λίθινες πλάκες, αργούς λίθους, και άλλα αγγεία, με σκοπό την κάλυψή τους, ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση ή γραπτά, εγχάρακτα και εμπίεστα σχέδια στην επιφάνεια (ταινίες, γεωμετρικά σχήματα, καταλοιβάδες, φυτικά θέματα, ρόδακες, σπείρες, ιχθυάκανθα, μέταλλα κ.ά), αν και κατά κύριο λόγο παρέμεναν εντελώς άβαφοι. Τοποθετήθηκαν πάνω σε δάπεδα, βοτσαλωτά ή λιθόστρωτα, εντός κυκλικών ή ορθογώνιων περιφραγμάτων και φιλοξενούσαν στο εσωτερικό ιδίως ταφές ενηλίκων. Στην Ανατολική και την Κεντρική Κρήτη εντοπίστηκαν οι περισσότεροι πίθοι ταφικής χρήσης, συγκριτικά με το δυτικό τμήμα του νησιού, σε εκατόν οκτώ θέσεις που χρονολογούνται σε όλες τις χρονολογικές περιόδους της Χαλκοκρατίας.

Τα υπόλοιπα ταφικά αγγεία χαρακτηρίστηκαν για την ποικιλομορφία τους στις τυπολογίες (τριποδικά αγγεία, πυξίδες, ψευδόστομοι αμφορείς, κάλπες, λεκάνες, στάμνοι, κρατήρες, πατητήρι οίνου, σκύφος, πρόχους, φρουτοδόχη, λεβητοειδές, καδόσχημα, γεφυρόστομα, πιθαμφορείς) και τα σχήματα (σφαιρικό, κυλινδρικό, ελλειψοειδές). Έφθαναν έως τα 0.50 μ., διακρίνονταν για το μικρό μέγεθός τους και είχαν διακοσμηθεί με γραπτά, εγχάρακτα, εμπίεστα και ανάγλυφα σχέδια (δικτυωτό, ιερά σύμβολα), όμοια με αυτά των ταφικών πίθων. Το στόμιό τους είχε σφραγιστεί με πώμα, αγγεία διαφορετικών τύπων, ακανόνιστους λίθους, πλάκες και σε διάφορα σημεία έφεραν είτε κατακόρυφες και οριζόντιες λαβές, είτε αποφύσεις και πτερύγια. Συνάμα, μερικά από αυτά είχαν πόδια, προχοή και εναποτέθηκαν σε ιδιόμορφους εξωτερικούς, αλλά και εσωτερικούς χώρους, π.χ. εντός κοιλοτήτων λίθων, ερμαρίου, λάκκων και κάτω από δάπεδα κτιρίων. Πρόκειται για σκεύη προερχόμενα από το οικιακό περιβάλλον, τα οποία προορίζονταν για πόση, προετοιμασία, σερβίρισμα και κατανάλωση φαγητού. Στην πλειονότητα, φύλασσαν στο εσωτερικό τους κυρίως ταφές βρεφών και παιδιών. Αγγεία ταφικής χρήσης, εξαιρουμένων των πιθοειδών, διαφορετικών, ακόμα και άγνωστων τύπων, ανευρέθηκαν σε σαράντα τρεις θέσεις στην Ανατολική, την Κεντρική και σε μικρότερη συγκέντρωση στη Δυτική Κρήτη, που είναι σύγχρονα με τους ταφικούς πίθους.

Και στις δύο περιπτώσεις, τα ταφικά αγγεία ήρθαν στο φως τοποθετημένα σε όρθια, πλαγιασμένη και ανεστραμμένη θέση, χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η αναστροφή τους ως έθιμο έλκει καταγωγή από την Ανατολία και αποτελεί μία πράξη με συμβολική αξία, η οποία θα επεξηγηθεί περαιτέρω σε επόμενη παράγραφο.

Τις ταφές σε αγγεία διέκρινε μία ιδιαίτερα απλή κτερισματική λογική, που επιβεβαιώνεται από την αξιοσημείωτα μικρή πυκνότητα των κτερισμάτων, είτε εσωτερικά των αγγείων, είτε δίπλα στο στόμιο και σπανιότερα στον πυθμένα τους, πιθανόν λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου τους. Παράλληλα, οι πιθοταφές και οι εγχυτρισμοί αντιπροσώπευαν πλήρως την έννοια της «αυτονομίας», επειδή οι ταφές σε αγγεία δεν ήταν εξαρτημένες πάντοτε από αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις και μπορούσαν να σταθούν ανεξάρτητες το φυσικό τοπίο. Εκτός των δύο πολύπλευρων ταφικών πρακτικών που προαναφέρθηκαν, επικράτησε μεταγενέστερα, από την ΥΜ ΠΙΑ2 περίοδο (Ελούντα) και έπειτα, το έθιμο της καύσης, ως εναλλακτικός τρόπος απόθεσης των νεκρών. Τα καμένα οστά διατηρούνταν σε πυξίδες, κρατήρες, πίθους, απλούς ή ψευδόστομους αμφορείς, λίθινα και μεταλλικά αγγεία. Ο εν λόγω τρόπος ταφικής μεταχείρισης, μάλλον έλκει καταγωγή από την Ανατολία και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή. Οι καύσεις εξαπλώθηκαν σε μεγάλη κλίμακα στην Ανατολική Κρήτη και από αυτές αποκλείονταν τα βρέφη και τα παιδιά. Η χρήση των τεφροδόχων αγγείων καθιερώθηκε στη μυκηναϊκή ηπειρωτική χώρα και αργότερα, μέσω των συνεχών μετακινήσεων πληθυσμών προς τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο (Μικρά Ασία, Κύπρος, Δωδεκάνησα), ειδικά ναυτικών, εμπόρων και πολεμιστών, με ενδιάμεσο σταθμό τον κόλπο του Μιραμπέλλου, διαδόθηκε στην Κρήτη κατά την ύστερη Χαλκοκρατία.

Στην Ανατολική Κρήτη (Νομός Λασιθίου) βρέθηκαν σε πενήντα έξι θέσεις ταφές σε αγγεία, οι οποίες χρονολογούνται από την ΠΜ έως την ΥΜ περίοδο. Στην Περιοχή του Δήμου Ιεράπετρας αποκαλύφθηκαν τα δύο μεγαλύτερα νεκροταφεία με πιθοταφές, αυτά του Σφουγγαρά και της Παχύαμμου, που δημοσιεύθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι περισσότερες ταφές σημειώθηκαν στο βόρειο και παραλιακό τμήμα του νησιού, γύρω από τον κόλπο του Μιραμπέλλου, ενώ κατά τόπους στο νότιο, ανατολικό και δυτικό τμήμα. Πιθοταφές και εγχυτρισμοί τοποθετήθηκαν σε θολωτούς τάφους, ταφικά κτίρια, λαξευτούς θαλαμοειδείς, βραχοσκεπές, σπήλαια, λάκκους στην άμμο ή κοιλότητες/ορύγματα στο φυσικό βράχο. Σημαντικά ευρήματα που αξίζει να αναφερθούν είναι ο διώροφος κτιστός τάφος στον Πύργο της Μύρτου με δευτερογενείς αποθέσεις κρανίων εσωτερικά πίθου, οι ταφές σε αγγεία σε σπήλαια στο Οροπέδιο Λασιθίου (Κρόνιον, Μεσκίνη, Πύργος, Άγιος Χαράλαμπος), οι ταφές σε πίθους και άλλους τύπους αγγείων εντός των ταφικών κτιρίων στα νεκροταφεία στο Σίσι και τον Πετρά, τους «ψευδοθολωτούς» στην Ορθή Πέτρα στα Κρυά Σητείας, τους θολωτούς τάφους στη Μυρσίνη και την Φωτούλα Πραισού, τα ταφικά κτίρια

στις Πεζούλες Κεφάλας, τους λαξευτούς θαλαμοειδείς στα Λιμενάρια Μόχλου, τη «Συνοικία των Τεχνιτών» και τέλος, οι καύσεις από την Ολούντα, τα Πλακάλωνα και τα Κριτσά,

Από την Κεντρική Κρήτη (Νομός Ηρακλείου) ήρθαν στο φως πιθοταφές και εγχυτρισμοί σε πενήντα δύο θέσεις, ειδικά σε θολωτούς τάφους στο νότιο τμήμα, ταφικά κτίρια στο βόρειο τμήμα και βραχοσκεπές, σπήλαια, λαξευτούς θαλαμοειδείς και διασκορπισμένες σε άλλους τύπους τάφων (λάκκους, ορύγματα/κοιλότητες στον κούσκουρα). Η ιδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση των θολωτών τάφων προς Ν., μπορεί να αποδοθεί στην εγγύτητά τους με τις πιθανολογούμενες περιοχές καταγωγή τους, την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, ενώ των ταφικών κτιρίων προς Β., ίσως μπορεί να συσχετισθεί με την λίγο πρωιμότερη και ευρεία εξάπλωσή τους στην Ανατολική Κρήτη, αφού αποτέλεσαν προϊόν μινωικής έμπνευσης. Από τις ταφές σε αγγεία που ανάγονται χρονολογικά σε όλες τις περιόδους της Εποχής του Χαλκού, διακρίθηκαν αυτές από τους θολωτούς τάφους στο Πορτί, τους Δρακόνες, τον Βάλη, το Απεσωκάρι, τα Βορινά, την Αγία Κυριακή, το Κράσι, τη Μονή Οδηγήτρια, την Αγία Ειρήνη και τον Έργανο, το νεκροταφείο ταφικών πίθων στον Άγιο Μύρωνα, τους λαξευτούς θαλαμοειδείς στις νεκροπόλεις στο Μαύροσπήλιο, τον Προφήτη Ηλία και το Μοναστηριακό Κεφάλι, αποθηκευτικούς χώρους των ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστού, την «Οικία των Νεκρών» και τη Νησίδα του Χριστού στα Μάλια, το ταφικό κτίριο στα Μπαΐρια, τους σπηλαιώδεις τάφους στον Καπέλλα και την Κερά Λιμανιώτισσα, όπως και οι καύσεις στις Πεζούλες Ατσιπάδων. Επιπρόσθετα, στη θέση Φουρνί στις Αρχάνες ανασκάφηκε και δημοσιεύθηκε από τους Γ. Σακελλαράκη και Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη ένα μοναδικό νεκροταφείο με ταφές σε αγγεία, που αποτελούνταν από μνημειακά θολωτά οικοδομήματα και πολυάριθμα ταφικά κτίρια.

Στη Δυτική Κρήτη (Νομοί Ρεθύμνου και Χανίων) αποκαλύφθηκαν σε συνολικά είκοσι τρεις θέσεις πιθοταφές και εγχυτρισμοί, οι οποίοι χρονολογούνται ιδίως στην Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αλλά και την Υπομινωική περίοδο, καθώς είναι πολύ περιορισμένα τα ανασκαφικά ευρήματα από αντίστοιχες έρευνες στην Κυδωνία και την ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου και των Χανίων. Οι αποθέσεις στα ταφικά αγγεία περιορίστηκαν σε δύο θολωτούς τάφος στα Σωπατάκια και τις Ερημοκκλησιές, τους λαξευτούς θαλαμοειδείς στις θέσεις Λαριά, Πλαγάκι και Πριναρές, τα νεκροταφεία με ταφικούς πίθους στην Πηγή και την Λίδια, τον οικισμό στα Νοπήγεια Κισάμου, βραχοσκεπές, σπήλαια, λάκκους, κοιλότητες/ορύγματα στο φυσικό βράχο και άλλους ιδιόμορφους τύπους τάφων (πηγάδι).

Οι μινωικές νεκροπόλεις με ταφικούς πίθους βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και μακριά από τον πλησιέστερο οικισμό ή το κύριο νεκροταφείο. Σε αυτές φιλοξενούνταν ταφές μίας οικογένειας, ενός γένους ή φατριάς. Γενικά, οι ταφές σε πίθους ή αγγεία διαφορετικών τυπολογιών τις περισσότερες φορές τοποθετήθηκαν ως μεμονωμένες περιπτώσεις ή οργανώθηκαν σε συστάδες, στο πλαίσιο οργανωμένων νεκροταφείων. Οι θολωτοί τάφοι ξεχώρισαν για το κυκλικό σχήμα τους και την απαιτητική ανέγερση των θόλων που τους στέγαζαν. Υποδέχονταν εσωτερικά συλλογικές αποθέσεις σε διαμερίσματα και θαλάμους, στα οποία είχαν πρόσβαση ιδίως άτομα των ανώτερων κοινωνικών ομάδων. Τα ταφικά κτίρια απαρτίζονταν από πολλά δωμάτια, στα οποία εισερχόταν κανείς από την οροφή και παρομοιάζονται με τις απλές κατοικίες της εποχής. Προσαρμόζονταν, ανάλογα με την περιοχή, στην εγχώρια ταφική παράδοση και τις απαιτήσεις των συγγενικών προσώπων, αυτών που θα φιλοξενούνταν στα οστεοφυλάκια, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις προέρχονταν από τις αναδυόμενες ελίτ. Οι διαστάσεις των δύο τύπων τάφων ποίκιλαν, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της εκάστοτε ομάδας. Οι βραχοσκεπές και τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα για δευτερογενείς αποθέσεις, ειδικά καθαρισμούς και επιλογή ορισμένων σκελετικών καταλοίπων, προερχόμενες από άλλους τάφους.

Αναφορικά με το οστεολογικό υλικό που διατηρήθηκε από τα ταφικά σύνολα, για τα οποία έγινε μνεία παραπάνω, αν και η συστηματική παρατήρηση και εξέταση των οστών έχει εξελιχθεί με ταχύτατους ρυθμούς, λείπουν οι πλήρεις δημοσιεύσεις, εκτός από το σκελετικό υλικό που διασώθηκε από τους τάφους στη Μονή Οδηγήτρια (Θολωτοί Α και Β), το Φουρνί Αρχανών (Θολωτός Γ), τα Πλακάλωνα και τα Λιμενάρια Μόχλου. Τα διαθέσιμα σκελετικά κατάλοιπα ανήκουν σε βρέφη, παιδιά, έφηβους και ενήλικες, συνήθως αγνώστου φύλου. Η πλειονότητα των ταφών σε αγγεία αφορά κυρίως παιδιά, 2-12 ετών και ενήλικες, 18-50 ετών. Ακολουθούν οι πιθοταφές και εγχυτρισμοί των βρεφών και των εφήβων. Το φύλο και η ηλικία μόνο είκοσι εννέα ατόμων είναι γνωστά με ακρίβεια από ολιγάριθμες θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη (Κριτσά, Σίσι, Πετράς, Πλακάλωνα, Πεζούλες Κεφάλας, Πεζούλες Ατσιπάδων, Λιμενάρια, Φουρνί, Βορινά, Μοναστηριακό Κεφάλι, Ανώπολη, Τρουλλιά). Συνήθεις παθήσεις του πληθυσμού θεωρήθηκαν η αναιμία, που σχετιζόταν με μεταβολικά ή άλλου είδους επεισόδια, όπως οξεία στρεσογόνα και αναφορικά με τους δείκτες μυϊκής καταπόνησης, η οστεοαρθρίτιδα, τα οστεόφυτα, η σπονδυλοαρθρίτιδα, οι ενθεσοπάθειες, η υπερόστωση και η οστεοπόρωση. Επιπλέον, διαδεδομένοι νόσοι της οδοντοστοιχίας ήταν τρυγία, η τερηδόνα, η προθανάτια

απώλεια δοντιών, η υποπλασία του σμάλτου, η περιοδοντίτιδα και τα ακρρορριζικά αποστήματα.

Τα κτερίσματα συντρώφευαν τους νεκρούς των πιθοταφών και εγχυτρισμών, όμοια με τις άλλες ταφικές πρακτικές, αλλά σε μικρότερη συχνότητα και ποσότητα. Πρόκειται για πήλινα και λίθινα αγγεία, εργαλεία, όπλα, κοσμήματα ή αντικείμενα καλλωπισμού και διαφόρων ειδών τέχνηρα από ποικίλες εισηγμένες ή εγχώριες πρώτες ύλες, όπως πηλό, λίθο, μέταλλα (χαλκό, χρυσό, άργυρο, μόλυβδο, σίδηρο) και σύνθετες ύλες, π.χ. φαγεντιανή. Επίσης, στα κτερίσματα συμπεριλήφθηκαν όστρεα της θάλασσας, ζωικά οστά, φολίδες και λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, βότσαλα, κονίαμα και απανθρακωμένοι σπόροι. Οι σφραγίδες με εικονιστικές παραστάσεις και τα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια συνέστησαν τα πιο εξεζητημένα αντικείμενα, που προστέθηκαν ως δηλωτικά της καταγωγής, της πολιτικής και οικονομικής ισχύος των ατόμων που συνόδευαν.

Πολλοί ερευνητές, με πρωτοπόρο τον K. Branigan, υπογράμμισαν τη σημασία των ταφικών αγγείων για τη μετάβαση από τις συλλογικές ταφικές αποθέσεις στην ατομική ταφή, που πραγματοποιήθηκε στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι περίοδο και ενίσχυσε τις θεωρήσεις περί «εξατομίκευσης» των νεκρών. Η χρήση των αγγείων ως φορείς του νεκρού σώματος, δεν αποσκοπούσε στη τροποποίηση των ήδη υπαρχόντων εθίμων, αλλά στην αναβάθμιση και ενδυνάμωσή τους, αφού συνέβαλε στην υποδήλωση της κοινωνικής ταυτότητας των πολυάριθμων κοινωνικών ομάδων και εξαρτιόταν άμεσα από την ηλικία και το φύλο των νεκρών. Οι πίθοι και τα άλλα ταφικά αγγεία συσχετίστηκαν με συμβολικές έννοιες, π.χ. τη γονιμότητα, καθώς το αγγείο λειτουργούσε νοερά ως τη γυναικεία μήτρα, με το κεφάλι των βρεφών, αλλά και των παιδιών τοποθετημένο καθοδικά, όπως και τη διαδικασία της αναπαραγωγής, επειδή η ταφή των βρεφών και των παιδιών κάτω από τα δάπεδα των απλών κατοικιών συνδεόταν με την «αναγέννηση» του ατόμου και της κοινωνίας γενικότερα, πιο ειδικά την πίστη σε μία μετά θάνατον ζωή και πιθανόν συνέβαλε στη μετέπειτα σύλληψη της μητέρας. Οι ταφικές αποθέσεις εντός των αγγείων, που διεξάγονταν εσωτερικά των οικιών, σε χώρους και δωμάτια εργασίας και δραστηριοποίησης της μητέρας, σχετίζονται με απόψεις που υποστηρίζουν την «εξημέρωση», δηλαδή οικειοποίηση της μινωικής κοινωνίας με την κατάσταση του θανάτου (domestication of death).

Το μυκηναϊκό στοιχείο είναι έκδηλο σε πολυάριθμες εκφάνσεις της μινωικής ταφικής παράδοσης καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Ταφές και καύσεις σε αγγεία από τον Ολούντα, τα Κρυά Σητείας, τα Λιμενάρια και το Φουρνί Αρχανών

παρουσιάζουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο πολιτισμών, που είναι προφανής κυρίως στις αποθέσεις της κεραμικής, που παράχθηκε σε εργαστήρια στην Κρήτη, ιδίως το δυτικό τμήμα της, αλλά και την ηπειρωτική χώρα. Συνδυαστικά, οι σχέσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που αναπτύχθηκαν συγχρόνως με άλλες περιοχές του μεσογειακού κόσμου, όπως οι Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος, η Αίγυπτος είναι αποτέλεσμα της κυριαρχίας της Κρήτης στο μεγάλης εμβέλειας, θαλάσσιο, αλλά και χερσαίο εμπορικό δίκτυο, εξαιτίας της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της, κεντρικά των οδών που επέτρεπαν ή απέτρεπαν τη σύναψη δεσμών, στο πλαίσιο των εκτεταμένων ανταλλαγών και συναλλαγών. Η έντονη διαφοροποίηση στην τυπολογία των ταφικών συνόλων και των κτερισμάτων στις θέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, αντικατοπτρίζει την ανάμειξη πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετική καταγωγή στην Ανατολική Κρήτη και πιο συγκεκριμένα στην ΥΜ περίοδο προβάλλει έντονα τα μυκηναϊκά γνωρίσματα που υιοθετήθηκαν με τη μορφή ιδεολογιών, παραδόσεων και αντικειμένων, μέσω της ίδρυσης αποικιών ή της κατασκευής τάφων, που ανήκαν σε μετακινούμενες ομάδες εμπόρων, ναυτικών, πολεμιστών και τεχνιτών.

Επομένως, δε μένει παρά να θέσουμε στην επιστημονική κοινότητα τον πιο καίριο προβληματισμό. Ο πίθος ως πολύπλευρο εργαλείο, στη «δεύτερη ζωή» του αποτελεί προνόμιο αποκλειστικά των ανώτερων ομάδων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη; Αν ναι, αυτό το ιδιόμορφο ταφικό εθιμοτυπικό συνιστά το εφελτήριο για τις απαρχές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη μινωική κοινωνία, συνδυαστικά με άλλα κοινωνικά φαινόμενα με οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις.

Η συστηματική μελέτη των «εγχυτρικών ταφών» πάσης φύσεως σε κοινό γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, θα δια φωτίσει πολλά ζητήματα σχετικά με τους τύπους των ταφικών αγγείων και των τάφων, τους καθοριστικούς παράγοντες της ηλικίας και του φύλου για την επιλογή τους, την προοπτική ύπαρξης εργαστηρίων με πυρήνα της παραγωγής τους πίθους ταφικής χρήσης και εν τέλει, θα ωθήσει την αρχαιολογική έρευνα στη συγκριτική εξέταση των εν θέματι ταφικών πρακτικών, αυτών της πιθοταφής και του εγχυτρισμού, στην Κρήτη και την ηπειρωτική χώρα, ένα γεγονός που θα αποσαφηνίσει άγνωστες πτυχές της ανάδυσης και της παρακμής δύο μεγάλων πολιτισμών –του μινωικού και του μυκηναϊκού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Alberti, L. 2003. “Η νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλαιο στην Κνωσό, ανάμεσα στους Μινωίτες και τους Μυκηναίους”, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά και Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ. έκδ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 2^ο Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου, 1999*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 543-554.

Alberti, L. 2006. “Μεσομινωικά ταφικά έθιμα στην Κνωσό: Η νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλαιο”, στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 259-269.

Αλεξίου, 1954. “Υστερομινωικός τάφος Παχύαμμου”, *Κρητικά Χρονικά* 8, 399-412.

Αλεξίου, Σ. 1963. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β΄ Χρονικά, 300.

Αλεξίου, Σ. 1964. *Μινωικός πολιτισμός*, Ηράκλειο: Υιοί Αλεξίου.

Αλεξίου, Σ. 1967. “Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης”, *ΑΔ* 19 (1964), Β΄3 Χρονικά, 437, 441.

Αλεξίου, Σ. 1968α. “Μικραί εργασίαι περισυλλογής και τυχαία ευρήματα”, *ΑΔ* 20 (1965), Β΄3 Χρονικά, 552.

Αλεξίου, Σ. 1968β. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 21 (1966), Β΄2 Χρονικά, 406-407.

Αλεξίου, Σ. 1969α. “Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην”, *ΠΑΕ* 1967, 210-215.

Αλεξίου, Σ. 1969β. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 23 (1968), Β΄2 Χρονικά, 403.

Αλεξίου, Σ. 1970. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 24 (1969), Β΄2 Χρονικά, 413-414.

Αλεξίου, Σ. 1973. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 25 (1970), Β’2 Χρονικά, 454-455.

Αλεξίου, Σ. 1977. “Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων”, *ΑΔ* 27 (1972), Β’2 Χρονικά, 621-622.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1989. “Ανασκαφικές εργασίες: Αγγελιανά Μυλοποτάμου”, *ΑΔ* 38 (1983), Β’2 Χρονικά, 370-371.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1995. “Ανασκαφικές εργασίες: Χανιά”, *ΑΔ* 45 (1990), Β’2 Χρονικά, 441-442.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 2004. “Ανασκαφικές εργασίες: Επαρχία Κυδωνίας, Χανιά”, *ΑΔ* 53 (1998), Β’3 Χρονικά, 856-858.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. και Λ. Πλάτων 2005. “Κρήτη: Προϊστορικοί χρόνοι”, στο Α. Βλαχόπουλος (επιστ. επιμ.), *Αρχαιολογία: Τα νησιά του Αιγαίου*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 384.

Αντωνάκη, Ε. 1996. “Ανασκαφικές εργασίες: Επαρχία Μονοφατισίου”, *ΑΔ* 46 (1991), Β’2 Χρονικά, 402-403.

Αποστολάκου, Σ. 1990. “Ανασκαφικές εργασίες: Παχειά Άμμος”, *ΑΔ* 41 (1986), Β’ Χρονικά, 232.

Αποστολάκου, Β. 2014. “Ανασκαφικές εργασίες: Μεσελέροι”, *ΑΔ* 62 (2007), Β’2 Χρονικά, 1228.

Betancourt, P.P. 1985. *Η ιστορία της μινωικής κεραμικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Betancourt, P.P. 1995. “Ψείρα”, *ΑΔ* 44 (1989), Β’2 Χρονικά, 471.

Γαλλή, Ε. 2018. “Ο θολωτός τάφος στο Κράσι. Μια στρωματογραφική προσέγγιση”, στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ.έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.2. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 335-342.

Δαβάρας, Κ. 1977α. “Τυχαιά ευρήματα και περισυλλογαί”, *ΑΔ* 27 (1972), Β’2 Χρονικά, 646-647.

- Δαβάρας, Κ. 1977β. “Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης”, *ΑΔ* 28 (1973), Β'2 Χρονικά, 586-592.
- Δαβάρας, Κ. 1980. “Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης”, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β'3 Χρονικά, 931-932.
- Δαβάρας, Κ. 1984α. “Ανασκαφές: Κρυά”, *ΑΔ* 31 (1976), Β'2 Χρονικά, 381-382.
- Δαβάρας, Κ. 1984β. “Ανασκαφές: Κρυά Σητείας”, *ΑΔ* 32 (1977), Β'2 Χρονικά, 336-337.
- Δαβάρας, Κ. 1985. “Ανασκαφικές εργασίες: Κρυά Σητείας”, *ΑΔ* 33 (1978), Β'2 Χρονικά, 390-392.
- Δαβάρας, Κ. 1987. “Ανασκαφικές εργασίες”, *ΑΔ* 34 (1979), Β'2 Χρονικά, 404-405.
- Δημοπούλου, Ν. 2001. “Παραδόσεις-Περισυλλογές: Όρος Γιούχτας”, *ΑΔ* 51 (1996), Β'2 Χρονικά, 645.
- Δροσινού, Π. 1996. “Ανασκαφικές εργασίες: Μόδι Κυδωνίας”, *ΑΔ* 46 (1991), Β'2 Χρονικά, 412.
- Ευωδία, Μ. 2015. *Ταφικές πρακτικές και μεταχείριση των νεκρών κατά τη Νεολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο*, Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ζωγραφάκη, Β. 2012. “Ανασκαφικές εργασίες: Δράκος Δήμου Αγίου Νικολάου”, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'5 Χρονικά, 494.
- Ζώης, Α.Α. 1973. *Κρήτη: Εποχή του Λίθου*, Αθήνα.
- Ζώης, Α.Α. 1997. *Κρήτη: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αρχαιολογία και ιστορία σχεδόν όλων των θέσεων της νήσου από τις πιο ανατολικές έως τις πιο δυτικές περιοχές Ι: Γενική εισαγωγή και Ζάκρος*, Θεσσαλονίκη.
- Ζώης, Α.Α. 1998. *Κρήτη: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.
- Ηλιόπουλος, Θ. 2001α. “Ανασκαφικές εργασίες: Άγιος Χαράλαμπος (Γεροντομούρι) Λασιθίου”, *ΑΔ* 51 (1996), Β'2 Χρονικά, 654.

Ηλιόπουλος, Θ. 2001β. “Περιοδείες-Εντοπισμοί: Λασηθιώτικα βουνά”, *ΑΔ* 51 (1996), Β’2 Χρονικά, 658.

Ηλιόπουλος, Θ. 2004. “Ανασκαφικές εργασίες: Τσαμπί Μιραμπέλλου”, *ΑΔ* 53 (1998), Β’3 Χρονικά, 880.

Θεοφανείδης, Β.Δ. 1940. “Η Αρχαιολογική Περιφέρεια Δυτικής Κρήτης”, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 3 (1940), 481-486.

Καράντζαλη, Ε. 1997. “Στοιχεία Πρωτομινωικής κατοίκησης στα Νοπήγεια Κισάμου”, *ΑΔ* 47-48 (1992-1993), Α’ Μελέτες, 65-82.

Κιορπέ, Σ. 2016. *Η διαχείριση των νεκρών στην Κρήτη κατά την 3^η και τις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.: Η περίπτωση του Ταφικού Κτιρίου 5 στο νεκροταφείο της Κεφάλας Πετρά στη Σητεία*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κρίγκα, Δ.Ε. 2002. *Μορφή και λειτουργία των αποθηκευτικών χώρων στις οικίες των αρχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο (οικιστικές θέσεις στην Κρήτη, Ακρωτήρι Θήρας, Αγ. Ειρήνη Κέας: Η περίπτωση του Τομέα Α στο Ακρωτήρι Θήρας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κρίγκα, Δ.Ε. 2006. “Μορφή και λειτουργία των αποθηκευτικών χώρων στις Νεοανακτορικές οικίες της Κρήτης”, στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 203-225.

Λανάρας, Β. 2003. “Μία intra muros ταφή βρέφους στο Μεσοκυκλαδικό Ακρωτήρι Θήρας-Ιστορία του εθίμου των intra muros ταφών στο Αιγαίο. Προσπάθεια ερμηνείας ενός ιδιαίτερου ευρήματος”, στο Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα (επιμ. έκδ.), *Αργοναύτης: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα, 445-460.

Λεμπέση, Α. 1984. “Ανασκαφές και περισυλλογή αρχαίων”, *ΑΔ* 32 (1977), Β’2 Χρονικά, 314-315.

- Μανδαλάκη, Σ. 2003. “Περισυλλογές-Λαθρανασκαφές: Σοκαράς”, *ΑΔ* 52 (1997), Β’3 Χρονικά, 1000.
- Μανίκη, Α. 2006. *Η ταφική πρακτική του εγχυτρισμού στο Αιγαίο την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Το παράδειγμα του Ακρωτηρίου στη Θήρα*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Μαρινάτος, Σ. 1932α. “Πρωτομινωικός θολωτός τάφος παρά το χωρίον Κράσι Πεδιάδος”, *ΑΔ* 12 (1929), 102-141.
- Μαρινάτος, Σ. 1932β. “Ανασκαφαί εν Κρήτη, 1930”, *ΠΑΕ* 1930, 91-99.
- Μαρινάτος, Σ. 1933. “Δύο πρώιμοι μινωικοί τάφοι εκ Βορού Μεσαράς”, *ΑΔ* 13 (1930-1931), 137-170.
- Μαρινάτος, Σ. 1951. “Το σπήλαιον της Λυκάστου”, *ΠΑΕ* 1950, 248-257.
- Μαρκουλάκη, Σ. 1989. “Ανασκαφικές εργασίες: Μαρουλάς”, *ΑΔ* 37 (1982), Β’2 Χρονικά, 383.
- Μαυράκη-Μπαλάνου, Μ. 2014. “Ανασκαφικές εργασίες: Επαρχία Βιάννου”, *ΑΔ* 63 (2008), Β’2 Χρονικά, 1136-1137.
- Νινιού-Κινδελή, Β. 1988. “Ανασκαφικές εργασίες: Αλικιανός Κυδωνίας”, *ΑΔ* 36 (1981), Β’2 Χρονικά, 401.
- Νοδάρου, Ε. 2010. “Ανάλυση αρχαίας κεραμικής: Χαρακτηρισμός, προέλευση, τεχνολογία”, στο Ι. Λυριτζής και Ν. Ζαχαρίας (επιμ. έκδ.), *ΑρχαιοΥλικά: Αρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 63-101.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1969. “Κρήτη. Μικροανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων”, *Εργον* 1968, 140-145.
- Πανταγιά, Ε.-Σ. 2018. *Η πρακτική της πιθοταφής στην Κρήτη, το υπόλοιπο Αιγαίο και την Ανατολία την Εποχή του Χαλκού*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαδάκης, Ν. 1990. “Ανασκαφικές εργασίες: Μόχλος”, *ΑΔ* 41 (1986), Β’ Χρονικά, 228.
- Πετρουλάκης, Ε.Ν. 1915. “Κρητικής Ατσιπάδας τάφοι”, *ΑΕ* 1915, 48-50.

- Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1987. “Ιερά και αποθήκες στην ανακτορική Κρήτη”, στο Α. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού και Ν. Γιανναδάκης (επιμ. έκδ.), *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, 179-196.
- Πλάτων, Ν. 1950. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1950”, *Κρητικά Χρονικά* 4, 529-535.
- Πλάτων, Ν. 1951. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1951”, *Κρητικά Χρονικά* 5, 438-449.
- Πλάτων, Ν. 1953. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953”, *Κρητικά Χρονικά* 7, 479-492.
- Πλάτων, Ν. 1954. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954”, *Κρητικά Χρονικά* 8, 506-517.
- Πλάτων, Ν. 1955. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955”, *Κρητικά Χρονικά* 9, 553-569.
- Πλάτων, Ν. 1956α. “Ανασκαφαί εις την περιοχήν Σητείας”, *ΠΑΕ* 1953, 288-297.
- Πλάτων, Ν. 1956β. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956”, *Κρητικά Χρονικά* 10, 406-422.
- Πλάτων, Ν. 1959. “Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959”, *Κρητικά Χρονικά* 13, 359-393.
- Πλάτων, Ν. 1960. “Ανασκαφαί περιοχής Σητείας”, *ΠΑΕ* 1955, 288-297.
- Πλάτων, Ν. 1962. “Ερευναι της Α.Ε. εις Ανατολικήν και Κεντρικήν Κρήτην”, *ΑΔ* 16 (1960), 259, 261-262.
- Πλάτων, Ν. 1965. “Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας” *ΠΑΕ* 1959, 210-219.
- Πλάτων, Ν. 1966. “Ανασκαφή περιοχής Πραισού”, *ΠΑΕ* 1960, 294-307.
- Πλάτων, Ν. 1969. “Ανασκαφαί Ζάκρου”, *ΠΑΕ* 1967, 162-194.
- Πλάτων, Ν. 1974. “Ανασκαφή Ζάκρου”, *ΠΑΕ* 1972, 159-192.

- Πρέβε, Σ. 2014. “Νομός Χανίων: Θέση Λιβαδάκια”, *ΑΔ* 63 (2008), Β'2 Χρονικά, 1167.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1988. “Περισυλλογές-Παραδόσεις αρχαίων”, *ΑΔ* 36 (1981), Β'2 Χρονικά, 389.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1989. “Ανασκαφικές εργασίες: Θέση Μπαίρια Γάζι”, *ΑΔ* 39 (1984), Β' Χρονικά, 296.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1990. “Ανασκαφικές εργασίες: Βιάννος”, *ΑΔ* 40 (1985), Β' Χρονικά, 293-295.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 2004. “Αυτοψίες-Περισυλλογές”, *ΑΔ* 53 (1998), Β'3 Χρονικά, 853-854.
- Σακελλαράκης, Γ. 1968. “Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης”, *ΑΔ* 21 (1966), Β'2 Χρονικά, 411-412, 418.
- Σακελλαράκης, Γ. 1974. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1972, 310-353.
- Σακελλαράκης, Γ. 1975. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1973, 167-187.
- Σακελλαράκης, Γ. 1977. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1975, Τεύχος Β', 255-321.
- Σακελλαράκης, Γ. 1994. “Το νεκροταφείο στο Φουρνί”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 53, 16-21.
- Σακελλαράκης Γ. και Ε. Σακελλαράκη 1979. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1976, Τεύχος Β', 342-399.
- Σακελλαράκης Γ. και Ε. Σακελλαράκη 1982. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1980, 354-401.
- Σακελλαράκης Γ. και Ε. Σακελλαράκη 1984. “Ανασκαφή Αχαρνών”, *ΠΑΕ* 1981, Τεύχος Β', 409-448.
- Σακελλαράκης Γ. και Ε. Σακελλαράκη 1993. “Ανασκαφή Αχαρνών 1986-88”, *ΑΕ* 1991, 169-218.
- Σακελλαράκης Γ. και Ε. Σακελλαράκη 1997. *Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Αθήνα: Εκδόσεις Άμμος.

Σερπετσιδάκη, Ι. 1999. “Ανασκαφικές εργασίες: Κυπαρίσσι Τεμένους”, *ΑΔ* 49 (1994), Β'2 Χρονικά, 700-701.

Σερπετσιδάκη, Ι. 2006. “Προανακτορικός σπηλαιώδης τάφος στο Κυπαρίσσι Τεμένους”, στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 243-258.

Soles, J. και Κ. Δαβάρας 1998. “Μόχλος”, *ΑΔ* 48 (1993), Β'2 Χρονικά, 502-503.

Soles, J. 1999. “Μόχλος”, *ΑΔ* 49 (1994), Β'2 Χρονικά, 755.

Σοφιανού, Χ. 2012. “Ανασκαφικές εργασίες: Μόχλος Σητείας”, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'5 Χρονικά, 508.

Σοφιανού, Χ. 2013. “Ανασκαφικές έρευνες: Παλαίικαστρο”, *ΑΔ* 60 (2005), Β'2 Χρονικά, 1058.

Σοφιανού, Χ. 2014. “Ανασκαφικές εργασίες: Παλαίικαστρο, Δήμου Σητείας”, *ΑΔ* 64 (2009), Β'2 Χρονικά, 923.

Τέγου, Ε. 2000. “Ανασκαφικές εργασίες: Παντάνασσα”, *ΑΔ* 50 (1995), Β'2 Χρονικά, 746-747.

Τζεδάκις, Γ. 1977. “Περισυλλογή αρχαίων: Κουμαρές Ακρωτηρίου”, *ΑΔ* 28 (1973), Β'2 Χρονικά, 583.

Τζεδάκις, Γ. 1987. “Τυχαία ευρήματα: Χωραφάκια Ακρωτηρίου”, *ΑΔ* 34 (1979), Β' 2 Χρονικά, 398.

Τριανταφύλλου, Σ., Τσιποπούλου, Μ. και P.P. Betancourt 2018. “Κεφάλαια Πετράς, Σητείας: Ανθρώπινα οστά και ταφικές πρακτικές στην ΠΜ βραχοσκεπή και το ΜΜ νεκροταφείο”, στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.2. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 237-249.

Τσιποπούλου, Μ. και L. Little 2001. “Καύσεις του τέλους της Εποχής του Χαλκού στην Κριτσά Μιραμπέλλου, Ανατολική Κρήτη”, στο Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ. έκδ.),

Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 83-98.

Τσιμποπούλου, Μ. 2013. “Ανασκαφικές έρευνες: Σητεία”, *ΑΔ* 60 (2005), Β΄2 Χρονικά, 1056.

Τσιμποπούλου, Μ. 2017. “Το Μινωικό Προ- και Παλαιο- ανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά Σητείας”, *Θέματα Αρχαιολογίας*, Τόμος 1.3, 292-305.

Φλούδα, Γ. 2012. “Ο θολωτός τάφος Α στο Απεσώκαρι Μεσαράς”, στο Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη (επιστ. επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2. Πρακτικά της 2^{ης} Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 132-143.

Watrous, L.V. και Κ. Δαβάρας 1997. “Γουρνιά”, *ΑΔ* 47 (1992), Β΄2 Χρονικά, 607-608.

Watrous, L.V. και Κ. Δαβάρας 1998. “Γουρνιά”, *ΑΔ* 48 (1993), Β΄2 Χρονικά, 499-500.

Χατζηδάκης, Ι. 1917. “Περισυλλογή και συντήρησις αρχαίων εν τω Κρητικό Μουσείο Ηρακλείου”, *ΑΔ* 2 (1916), 22.

Χατζηδάκης, Ι. 1921. “Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη”, *ΑΔ* 4 (1918), 45-87.

Χρηστάκης, Κ.Σ. 2006 “Μεταβολές του αποθηκευτικού δυναμικού των ανακτόρων και η πολιτική οικονομία κατά την Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο”, στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 69-82.

Ψαλλίδα, Μ. (υπό έκδοση). “Τα νεκροταφεία στην Ανατολική Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο”, στο *Πεπραγμένα του 12^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1-13.

Ξενόγλωσση

Aggelarakis, A., Kanta, A. και J. Moody 2001. "Cremation Burial in LM IIIC - Sub Minoan Crete and the cemetery at Pezoulos Atsipades, Crete", στο Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ. έκδ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 69-82.

Alberti, L. 2001. "Costumi funerari Medio Minoici a Cnosso: La necropoli di Mavro Spileo", *SMEA* 43, 163-187.

Banou, E. και G. Rethemiotakis 1997. "Centre and periphery: New evidence for the relations between Knossos and the Area of Viannos in the LM II-III periods", στο J. Driessen και A. Farnoux (επιμ. έκδ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 26-28 Mars 1991, BCH Supplement* 30. Athènes: École Française d'Athènes, 23-57.

Becker, M. J. 1975. "Human skeletal remains from Kato Zakro", *AJA* 79 (3), 271-276.

Betancourt, P.P. 1980. *Cooking vessels from Minoan Kommos: A preliminary report*. Occasional paper 7. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.

Betancourt, P.P. 1983. *The Cretan Collection in the University Museum, University of Pennsylvania, Vol. 1. Minoan objects excavated from Vasilike, Pseira, Sphoungaras, Priniatikos Pyrgos, and other sites*. University Museum Monograph 47. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Betancourt, P.P. 1990. *Kommos II: The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery*. Princeton: Princeton University Press.

Betancourt, P.P. 2002. "The excavations of Richard Seager", στο P.P Betancourt και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Pseira VI: The Pseira cemetery 1. The surface survey*. Prehistory Monographs 5. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 9-11.

Betancourt, P.P. και N. Marinatos 1997. "The Minoan villa", στο R. Hägg (επιμ. έκδ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the 8th International*

Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 91-98.

Betancourt, P.P., Dierckx, M.C., Poulou-Papadimitriou, N., Reese, D.S., Schoch, W.H. και F. Zervaki 2002. “Data from the intensive surface survey”, στο P.P Betancourt και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Pseira VI: The Pseira cemetery 1. The surface survey*. Prehistory Monographs 5. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 25-100.

Betancourt, P.P., Davaras, C., Dierckx, H.M.C., Ferrence, S.C., Hickman, J., Karkanis, P., McGeorge, P.J.P., Muhly, J.D., Reese, D.S., Stravopodi, E. και L. Langford-Verstegen 2008. *Excavations in the Hagios Charalambos Cave: A preliminary report, Hesperia Supplement 77*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 593-605.

Betancourt, P.P 2012. “Hagios Charalambos”, *AA* 56-59 (2001-2004), Β΄5 Χρονικά, 533-536.

Betancourt, P.P. 2012. “The architecture of the house tombs at Petras”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Abstracts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 107-116.

Bevan, A. 2018. “Pandora’s pithos”, *History and Anthropology* 29 (2), 7-14.

Binford, L. 1971. “Mortuary practices: Their study and potentials”, στο J. Brown (επιμ. έκδ.), *Approaches to the social dimensions of the mortuary practices. Memoirs of the society for American Archaeology* 25. Cambridge: Cambridge University Press, 6-29.

Blackman, D. και K. Branigan 1982. “The excavation of an Early Minoan Tholos Tomb at Ayia Kiriaki, Ayiofarango, Southern Crete”, *BSA* 77, 1-57.

Blintliff, J. 2012. *The Complete Archaeology of Greece: From hunter-gatherers to the 20th Century A.D.*, Wiley-Blackwell, 123-154.

Bloch, M και J. Parry (επιμ.) 1982. *Death and the regeneration of Life*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bonney, E.M. 2009. “A reconsideration of depositional practices in Early Bronze Age Crete”, *Aegean Archaeology* 8 (2005-2006), 31-50.

Bonney, E.M. 2016. “Reassembling Early Bronze Age tombs on Crete”, στο E.M. Bonney, K.J. Franklin και J.A. Johnson (επιμ. έκδ.), *Incomplete archaeologies: Assembling knowledge in the past and present*. Oxford: Oxbow, 9-27.

Borgna, E. 1997. “Kitchen-ware from LM IIIC Phaistos. Cooking traditions and ritual activities in LBA Cretan societies”, *SMEA* 39 (2), 189-217.

Borgna, E. 2004. “Aegean feasting: A Minoan perspective”, στο J.C. Wright (επιμ. έκδ.), *The Mycenaean feast, Hesperia Supplement* 73. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 247-279.

Borić, D. και J. Robb 2008. “Body Theory in Archaeology”, στο D. Borić και J. Robb (επιμ. έκδ.), *Past bodies. Body-centered research in Archaeology*. Oxford: Oxbow, 1-8.

Boskamp, A. 1996. “Minoan storage capacities (I): Graffiti on pithoi in the palace magazines at Knossos”, *BSA* 91, 101-112.

Boyd, B. 1992. “The transformation of knowledge: Late Epipaleolithic (Natufian) mortuary practices at Hayonim, Western Galilee”. *Archaeological Review from Cambridge* 11, 19-38.

Boyd-Hawes, H.A., Williams, B.E., Seager, R.B. και E.H. Hall 1908. *Gournia, Vasiliki, and other prehistoric sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete: Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901,1903,1904*. Philadelphia: The American Exploration Society.

Boyd-Hawes, H.A. 1904-1905. “Gournia: Report of the American Exploration Society’s Excavations at Gournia, Crete in 1904” στο *Transactions of the Department of Archaeology, Free Museum of Science and Art, University of Pennsylvania*, 1 (3). Philadelphia: University Museum, 177-190.

Branigan, K. 1970α. *The foundations of Palatial Crete: A survey of Crete in the Early Bronze Age*. London: Routledge and Kegan Paul.

Branigan, K. 1970β. *The Tombs of Mesara: A study of funerary architecture and ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London: Gerald Duckworth.

Branigan, K. 1983. "Craft specialization in Minoan Crete", στο O. Krzyszkowska και L. Nixon (επιμ. έκδ.), *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*. Bristol: Bristol Classical Press, 23-32.

Branigan, K. 1987α. "The economic roles of the first palaces", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 245-249.

Branigan, K. 1987β. "Ritual interference with human bones in the Mesara Tholoi", στο R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Thanatos: Les Coutumes Funéraires en Égée à l' Âge du Bronze. Actes du Colloque de Liège, 21-23 Avril 1986, Aegaeum 1*. Liège: Université de Liège, 43-51.

Branigan, K. 1993. *Dancing with death. Life and death in Southern Crete c. 3000-2000 BC*. Amsterdam: A.M. Hakkert.

Branigan, K. και T. Campbell-Green 2010α. "The pottery assemblage: Data and analysis", στο A. Vasilakis και K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Moni Odigitria: A Prepalatial cemetery and its environs in the Asterousia, Southern Crete*. Prehistory Monographs 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 69-126.

Branigan, K. και T. Campbell-Green 2010β. "The interpretation of the pottery assemblage", στο A. Vasilakis και K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Moni Odigitria: A Prepalatial cemetery and its environs in the Asterousia, Southern Crete*. Prehistory Monographs 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 127-143.

Cadogan, G. 1977. "Myrtos: Pyrgos Excavations", *AA* 27 (1972), Β'2 Χρονικά, 630.

Cadogan, G. 1977-1978. "Myrtos: Pyrgos Excavations", *AA* 27 (1972), Β'2 Χρονικά, 630.

Cadogan, G. 1980. "Pyrgos, Crete, 1970-7", *AR* 24 (1977-1978), 70-84.

Cadogan, G., Day, P.M., MacDonald, C.F., MacGillivray, J.A., Momigliano, N., Whitelaw, T.M. και D.E. Wilson 1993. "Early Minoan and Middle Minoan Pottery groups at Knossos", *BSA* 88, 21-28.

Carinci, M. 1997. "Pottery workshops at Phaistos and Haghia Triada in the Protopalatial Period", στο R. Laffineur και P.P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 317-322.

Catapoti, D. 2015. "Beyond the 'General' and the 'Particular': Rethinking death, memory and belonging in Early Bronze Age Crete", στο A.B. Knapp και P. van Dommelen (επιμ. έκδ.), *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. New York: Cambridge University Press, 525-539.

Cavanagh, W. και C. Mee 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, *SIMA* 125. Göteborg: Paul Åströms Förlag. (Πανταγιά)

Christakis, K.S. 1996. "Craft specialization in Minoan Crete: The case for itinerant pithos makers", *Aegean Archaeology* 3, 63-74.

Christakis, K.S. 1999α. *Minoan pithoi and their significance for the household subsistence economy of Neopalatial Crete*, Ph.D. diss., University of Bristol.

Christakis, K.S. 1999β. "Pithoi and food storage in Neopalatial Crete: A domestic perspective", *World Archaeology* 31 (1), 1-20.

Christakis, K.S. 2004. "Palatial economy and storage in Late Bronze Age Knossos", στο G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ. έκδ.), *Knossos: Palace, city, state. Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, November 2000, for the centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, *BSA Studies* 12. Athens: British School at Athens, 299-309.

Christakis, K.S. 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi: Traditions and trends in the production and consumption of storage containers in Bronze Age Crete*. Prehistory Monographs 18. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Christakis, K.S. 2006. "Traditions and trends in the production and consumption of storage containers in Protopalatial and Neopalatial Crete", στο M.H. Wiener, J.L. Warner, J. Polonsky και E.E. Hayes (επιμ. έκδ.), *Pottery and society: The impact of recent studies in Minoan pottery. Gold Medal Colloquium in honor of Philip P. Betancourt, 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*. Boston: Archaeological Institute of America, 119-137.

Christakis, K.S. 2008. *The Politics of storage and sociopolitical complexity in Neopalatial Crete*. Prehistory Monographs 25. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Christakis, K.S. 2011α. "Redistribution in Aegean palatial societies: Redistribution and political economies in Bronze Age Crete", *AJA* 115 (2), 197-205.

Christakis, K.S. 2011β. "Pithoi and economy in LM IB state societies", στο T.M. Brogan και E. Hallager (επιμ. έκδ.), *LM IB Pottery: Relative chronology and regional differences. Acts of a Workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens, 241-253.

Christakis, K.S. 2014. "Communal storage in Bronze Age Crete: Re-assessing testimonies", *Κρητικά Χρονικά* 34, 201-218.

Cook, J.M. 1951. "Archaeology in Greece, 1949-1951", *JHS* 71, 233-253.

Cook, J.M. 1952. "Archaeology in Greece, 1951", *JHS* 72, 92-112.

Cook, J.M. και J. Boardman 1954. "Archaeology in Greece, 1953", *JHS* 74 (1954), 142-169.

Crevecoeur, I., Schmitt, A. και I. Schoep 2015. "An archaeothanatological approach to the study of Minoan funerary practices: Case-studies from the Early and Middle Minoan cemetery at Sissi, Crete", *Journal Field of Archaeology* 40 (3), 283-299.

Cullen, T. and D.R. Keller 1990. "The Greek Pithos through time: Multiple functions and diverse imagery", στο W.D. Kingery (επιμ. έκδ.), *The changing roles of ceramics*

in society: 26,000 B.P. to the present, Vol. 1. Westerville: American Ceramic Society, 183-209.

Davaras, C. 1973. "Cremations in Minoan and Sub-Minoan Crete", στο *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi*, I. Cronache di Archeologia 12-13. Catania: Università di Catania, Istituto di Archeologia, 158-167.

Day, P.M. 1988. "The production and distribution of storage jars in Neopalatial Crete", στο E.B. French και K.A. Wardle (επιμ. έκδ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*. Bristol: Bristol Classical Press, 499-508.

Day, P.M., Wilson, D.E. και E. Kiriatzi 1997. "Reassessing specialization in Prepalatial Cretan ceramic production", στο R. Laffineur και P.P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 275-289.

Day, P.M. και M. Relaki 2002. "Past factions and present fictions: Palaces in the study of Minoan Crete", στο J. Driessen, I. Schoep και R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, *Aegaeum* 23. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 217-234.

Day, P.M. και D.E. Wilson 2002. "Landscapes of memory, craft and power in Prepalatial and Protopalatial Knossos", στο Y. Hamilakis (επιμ. έκδ.), *Labyrinth revisited: Rethinking "Minoan" Archaeology*. Oxford: Oxbow, 143-166.

Day, P.M. Relaki, M. και E.W. Faber 2006. "Pottery making and social reproduction in the Bronze Age Mesara", στο M.H. Wiener, J.L. Warner, J. Polonsky και E.E. Hayes (επιμ. έκδ.), *Pottery and society: The impact of recent studies in Minoan pottery. Gold Medal Colloquium in honor of P.P. Betancourt, 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*. Boston: Archaeological Institute of America, 22-72.

- Dederix, S. 2018. "Towards a reassessment of the mortuary diversity in Bronze Age Crete", στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ.έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.4. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 153-164.
- Dickinson, O.T.P.K. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Driessen, J. και C.F. McDonald 1997. *The troubled island. Minoan Crete before and after the Santorini Eruption, Aegaeum 17*. Liège: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Driessen, J. 2010. "The goddess and the skull: Some observations on group identity in Prepalatial Crete", στο Ο. Krzyszkowska (επιμ. έκδ.), *Cretan offerings: Studies in honour of Peter Warren, BSA Studies 18*. Athens: British School at Athens, 107-118.
- Driessen, J. 2014. "Buffo at Sissi", *AA* 63 (2008), Β'2 Χρονικά, 1197.
- Evans, A. 1901-1902. "The Palace of Knossos. Provisional report of the excavations of the year 1902", *BSA* 8, 1-124.
- Evans, A.J. 1921-1935. *The Palace of Minos I-IV*, London: Macmillan and Co.
- Faure, P. 1965. "Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète: Sites, cavernes et cultes", *BCH* 89 (1), 27-63.
- Forsdyke, E.J. 1927. "The Mavro Spelio cemetery at Knossos", *BSA* 28, 243-296.
- Foster, K.P. 1982. *Minoan ceramic relief, SIMA 64*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Gallaty, M.L., Nakassis, D. και W.A. Parkinson (επιμ.) 2011. "Redistribution in Aegean Palatial Societies: Introduction. Why redistribution?", *AJA* 115 (2), 175-176.
- Georgoulaki, E. 1996. *Burial evidence and its religious connotations in Prepalatial and Old Palace Minoan Crete*, Ph.D. diss., Université de Liège.
- Gessell, G.C. 1985. *Town, palace and house cult in Minoan Crete, SIMA 67*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Gesell, G.C. 1987. "The Minoan palace and public cult", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 123-128.

Giannopoulou, M. 2011. *Pithoi: Technology and history of storage vessels through the ages*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 2140.

Girella, L. 2008. "Feasts in 'Transition'? An overview of feasting practices during MM III in Crete", στο L.A. Hitchcock, R. Laffineur και J. Crowley (επιμ. έκδ.), *DAIS: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, Aegaeum 29*. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 167-178.

Girella, L. 2015. "When diversity matters: Exploring evidence in Middle Minoan III Crete", *SMEA* 1 (New Series), 117-136.

Goodison L. και C. Guarita 2005. "A new catalogue of the Mesara-type tombs", *SMEA* 47, 171-212.

Goodison, L. 2018. "At death's door: New evidence and new narratives from the Mesara-type tombs", στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.2. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 277-294.

Graham, J.W. 1972. *The Palaces of Crete*. Princeton: Princeton University Press.

Haggis, D.C. 1996. "Excavations at Kalo Khorio, East Crete", *AJA* 100 (4), 645-681.

Haggis, D.C. 2005. *Kavousi I: The Archaeological Survey of the Kavousi Region*. Prehistory Monographs 16. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Hall, E.H. 1912. *Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras*. University of Pennsylvania, Museum Anthropological Publications (3), Philadelphia: University Museum.

- Hallager, B.P. 2010. "Minoan Pottery", στο E.H. Cline (επιμ. έκδ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*. Oxford: Oxford University Press, 405-414.
- Halstead, P. 1997. "Storage strategies and states on prehistoric Crete: A reply to Strasser (*JMA* 10 [1997] 73-100), *JMA* 10, 103-107.
- Hamilakis, Y. 1997. "Consumption patterns, factional competition and political development in Bronze Age Crete". *BICS* 42, 233-234.
- Hamilakis, Y. 1996. "Wine, oil and dialectics of power in Bronze Age Crete: A review of the evidence", *OJA* 15 (1), 1-32.
- Hamilakis, Y. 1998. "Eating the dead: Mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies", στο K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1. Sheffield: Sheffield Academic Press, 115-132.
- Hamilakis, Y., Pluciennik, M. και S. Tarlow (επιμ.) 2002. *Thinking through the body: Archaeologies of corporeality*. New York: Kluwer Academic-Plenum Publishers.
- Hamilakis, Y. 2018. "The "Emergence of the Individual" revisited: Memory and transcorporeality in the mortuary landscapes of Bronze Age Crete", στο Y. Papadatos και M. Relaki (επιμ. έκδ.), *From the foundations to the legacy of Minoan Archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12. Oxford: Oxbow, 314-331.
- Hankey, V. 1986. "Pyrgos: The communal tomb in Pyrgos IV (Late Minoan I)". *BICS* 33, 135-137.
- Harris, O.J.T. και J. Robb 2012. "Multiple ontologies and the problem of the body in history", *American Anthropologist* 114 (4), 668-679.
- Hatzaki, E. 2012. "Mortuary practices and ideology in Bronze Age and Early Iron Age Crete", στο G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka και J. Whitley (επιμ. έκδ.), *Parallel lives: Ancient island societies in Crete and Cyprus*, *BSA Studies* 20. Athens: British School at Athens, 307-313.

- Hatzaki, E. 2018. "Visible and invisible death. Shifting patterns in the burial customs of Bronze Age Crete", στο Y. Papadatos και M. Relaki (επιμ. έκδ.), *From the foundations to the legacy of Minoan Archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12. Oxford: Oxbow, 190-209.
- Hendon, J.A. 2000. "Having and holding: Storage, memory, knowledge and social relations", *American Anthropologist* 102 (1), 42-53.
- Hodder, I. 1982. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1990. *The domestication of Europe: Structure and contingency in Neolithic societies*. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.
- Hood, S., Warren, P. και G. Cadogan 1964. "Travels in Crete, 1962", *BSA* 59, 50-99.
- Hood, S. 1965. "Minoan sites in the far west of Crete", *BSA* 60, 99-113.
- Hood, S. και D. Smyth 1981. *Archaeological survey of the Knossos area*. *BSA Supplement* 14. Athens: British School at Athens.
- Hood, S. 2010. "The Middle Minoan cemetery on Ailias at Knossos", στο O. Krzyszkowska (επιμ. έκδ.), *Cretan offerings: Studies in honour of Peter Warren*, *BSA Studies* 18. Athens: British School at Athens, 161-168.
- Hutchinson, R.W. 1962. *Prehistoric Crete*, Harmondsworth: Penguin.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III period in Crete. A survey of sites, pottery and their distribution*, *SIMA* 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Kanta, A. 1997. "Late Bronze Age tholos tombs, origins and evolution. The missing links", στο J. Driessen και A. Farnoux (επιμ. έκδ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 26-28 Mars 1991*, *BCH Supplement* 30. Athènes: École Française d'Athènes, 229-247.
- Kanta, A. 2001. "The cremations of Olous and the custom of cremation in Bronze Age Crete", στο N.X. Σταμπολίδης (επιμ. έκδ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και*

την *Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 59-68.

Kanta, A. και K. Davaras 2004. "The cemetery of Kria, district of Seteia. Developments at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in East Crete", στο Ν. Χ. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικουρή (επιμ. έκδ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 149-157.

Karantzali, E. 1996. *Le Bronze Ancien dans les Cyclades et en Crète: Les relations entre les deux regions. Influence de la Grèce Continentale*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 631.

Knappett, C. 1997. "Ceramic production in the Protopalatial Mallia "State": Evidence from Quartier Mu and Myrtos Pyrgos", στο R. Laffineur και P.P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum 16*. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 305-311.

Knüsel, J.C. και J. Robb, 2016. "Funerary taphonomy: An overview of goals and methods", *JAS: Reports* 10, 655-673.

Kopaka, K. και L. Platon 1993. "Ληνοί Μινωικοί: Installations Minoennes de traitement des produits liquides", *BCH* 117 (1), 35-101.

Krzyszkowska, O. 2005. *Aegean seals: An introduction*. BICS 85, London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study.

Kyriakidis, E. 2001. "The Economics of Potnia: Storage in Minoan "Temples" of Prehistoric Greece", στο R. Laffineur και R. Hägg (επιμ. έκδ.), *ΠΟΤΝΙΑ: Deities and religion in Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, Aegaeum 22*. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 123-129.

Langford-Verstegen, L.C. 2015. *Hagios Charalambos: A Minoan burial cave in Crete. Vol. 2: The pottery*. Prehistory Monographs 51. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Legarra Herrero, B. 2009. "The Minoan fallacy: Cultural diversity and mortuary behavior on Crete at the beginning of the Bronze Age", *OJA* 28 (1), 29-57.

Legarra Herrero, B. 2012. "The construction, deconstruction and non-construction of hierarchies in the funerary record of Prepalatial Crete", στο I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen (επιμ. έκδ.), *Back to the beginning: Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*. Oxford: Oxbow, 325-357.

Legarra Herrero, B. 2013. "Modern political views and the emergence of early complex societies in the Bronze Age Mediterranean", *Antiquity* 87 (335), 245-249.

Legarra Herrero, B. 2014. *Mortuary behavior and social trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*. Prehistory Monographs 44. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Legarra Herrero, B. 2015. "A square tomb with a round soul. The Myrtos-Pyrgos in the funerary context of Middle Bronze Age Crete", στο C. F. McDonald, E. Hatzaki και S. Alexiou (επιμ. έκδ.), *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, Athens: Kapon Editions, 76-81.

Legarra Herrero, B. 2016. "Bodies in a pickle: Burial jars, individualism and group identities in Middle Minoan Crete", στο M. Mina, S. Triantaphyllou και Y. Papadatos (επιμ. έκδ.), *An Archaeology of prehistoric bodies and embodied identities in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Oxbow, 180-188.

Legarra Herrero, B. 2018. "101 ways of creating collective burials: The exceptional Cretan tombs in the context of the 3rd Millennium BC Mediterranean", στο A. Schmitt, S. Déderix και I. Crevecoeur (επιμ. έκδ.), *Gathered in death: Archaeological and ethnological perspectives on collective burial and social organization*, *Aegis* 14. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 141-157.

Levi, D. 1962. "La tomba a tholos di Kamilari presso a Festos", *ASAtene* 39-40, 7-148.

- Levi, D. 1976. *Festòs e la civiltà Minoica*. Roma: Edizioni dell' Ateneo.
- Lewis, M.E. 2007. *The Bioarchaeology of children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacGillivray, J.A. 1987. "Pottery workshops and the Old Palaces in Crete", στο R. Hägg και N. Marinatos, (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 273-279.
- Maggidis, C. 1994. *Burial Building 19 at Archanes: A study of Prepalatial and Early Protopalatial funerary architecture and ritual*, Ph.D. diss., University of Pennsylvania.
- Maggidis, C. 1998. "From Polis to Necropolis: Social ranking from architectural and mortuary evidence in the minoan cemetery of Phourni, Archanes", στο K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1. Sheffield: Sheffield Academic Press, 87-102.
- Maggidis, C. 2018. "Divine Politics: Cemetery and sanctuary as arenas for political domination and social transformation in Minoan Crete", στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.2. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 343-372.
- Marinatos, N. 1987. "Public festivals in the West Courts of the Palaces", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 135-143.
- Marinatos, N. 2010. *Minoan kingship and the solar goddess. A Near Eastern koine*. Urbana: University of Illinois Press.
- Martlew, H. 1996. "What a difference a spout makes: Minoan and Mycenaean cooking vessels and what they can tell us". *BICS* 41, 144-145.

McEnroe, J. 1979. *Minoan houses and town arrangement*, Ph.D. diss., University of Toronto.

McEnroe, J. 1982. "A typology of Minoan Neopalatial houses", *AJA* 86 (1), 3-19.

McGeorge, P.J.P. 2008. "Morbidity and medical practice in Minoan Crete", στο M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki (επιμ. έκδ.), *From the land of the labyrinth. Minoan Crete, 3000-1000 BC: Essays*. New York: A.S. Onasis Public Benefit Foundation, 118-127.

McGeorge, P.J.P. 2009. "The cremation burial from Plakalona, Tourloti", στο C. Paschalidis, *The LM III cemetery at Tourloti, Siteia. The "Xanthoudidis Master" and the Octopus Style in East Crete*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 1917, 37-40.

McGeorge, P.J.P. 2012. "The Petras intramural infant jar burial: Context, symbolism, eschatology", στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 291-304.

McGeorge, P.J.P. 2013. "Intramural infant burials in the Aegean Bronze Age: Reflections on symbolism and eschatology with particular reference to Crete", στο O. Henry (επιμ. έκδ.), *Actes de 2èmes Recontres d'archéologie de l'Iféa: Le mort dans la ville pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'Époque Romaine, Istanbul, 14-15 November 2011*. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes, 1-20.

Melena, J.L. και R.J. Firth (επιμ.) 2019. *The Knossos Tablets*, 6th ed. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Metcalf, P. και R. Huntington 1979. *Celebrations of death: The Anthropology of mortuary ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.

Momigliano, N. (επιμ.) 2007. *Knossos pottery handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, *BSA Studies* 14. London: British School at Athens.

Moody, J. 1985. "The development of a Bronze Age coarse ware chronology for the Khania Region of West Crete", στο P.P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *Temple*

University Aegean Symposium 10: Aspects of Aegean Pottery in the Middle Bronze Age, Philadelphia, 51-65.

Moody, J. 1987. "The Minoan Palace as a prestige artefact", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 235-241.

Moody, J., Morrison, J.E. και H.L. Robinson 2012. "Earth and fire: Cretan potting traditions and replicating Minoan cooking fabrics", στο E. Mantzourani και P.P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *Philistor: Studies in honor of Costis Davaras*. Prehistory Monographs 36. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 119-131.

Murphy, J.M.A. 2011. "Introduction", στο J.M.A. Murphy (επιμ. έκδ.) *Prehistoric Crete: Regional and diachronic studies on mortuary systems*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 1-22.

Musgrave, J.H. 2015. "Myrtos-Pyrgos: A snapshot of dental and skeletal health in Bronze Age Crete", στο C. F. McDonald, E. Hatzaki και S. Alexiou (επιμ. έκδ.), *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, Athens: Kapon Editions, 82-89.

Nakassis, D., Parkinson, W.A. και M.L. Galaty 2011. "Redistribution in Aegean Palatial Societies: Redistributive economies from a theoretical and cross-cultural perspective", *AJA* 115 (2), 177-184.

Niemeier, W.-D. 1987. "On the function of the 'Throne Room' in the Palace at Knossos", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 163-168.

Niemeier, W.-D. 1997. "The origins of the Minoan "villas" system", στο R. Hägg (επιμ. έκδ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 15-19.

Nikolakopoulou, I. *Storage, storage facilities and island economy: The evidence from LCI Akrotiri, Thera*, Ph.D. diss., University of Bristol.

Nilsson, M.P. 1927. *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*, Lund.

Nodarou, E. 2011. *Pottery production, distribution and consumption in Early Minoan West Crete: An analytical perspective*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 2210.

Olivier J.-P., Treuil, R. και F. Vandenabeele 1970. “Rapports sur les Travaux de l’ École Française d’ Athènes en 1969: Malia B. Nécropole de l’ îlot du Christ”, *BCH* 94, 871-879.

Palmer, L. 1961. “The find places of the Knossos Tablets”, *Antiquity* 35 (138), 135-141.

Palyvou, C. 1997. “Session on the functional analysis of architecture: Introduction”, στο R. Hägg (επιμ. έκδ.), *The Function of the “Minoan Villa”*. *Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 155-156.

Panagiotopoulos, D. 1996. *Das Tholosgrab E in der Nekropole von Phourni (Archanes). Studien zu einem nördlichen Außenposten der Mesara-Bestattungskultur*, Ph.D. diss., University of Heidelberg.

Panagiotopoulos, D. 2002. *Das Tholosgrab E von Phourni bei Archanes. Studien zu einem frühkretischen Grabfund und seinem kulturellen kontext*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 1014.

Papadatos, Y. 1999. *Mortuary practices and their importance for the reconstruction of society and life in Prepalatial Crete: The evidence from Tholos Tomb Γ, in Archanes – Phourni*, Ph.D. diss., University of Sheffield.

Papadatos, Y. 2005. *Tholos Tomb Gamma: A Prepalatial tholos tomb at Phourni, Archanes*. Prehistory Monographs 17. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Papadatos, Y. 2017. “Mortuary practices, the ideology of death and social organization of the Siteia area: The Petras cemetery within its broader funerary

landscape”, στο Μ. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015*. Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Athens: Danish Institute at Athens, 311-323.

Papadatos, Y. 2018. “Mortuary variability, social differentiation and ranking in Prepalatial Crete: The evidence from the cemetery of Phourni, Archanes”, στο Y. Papadatos και Μ. Relaki (επιμ. έκδ.), *From the foundations to the legacy of Minoan Archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12. Oxford: Oxbow, 96-114.

Pareja, M.N. 2013. *Minoan tripod cooking pots: Morphological change and function*, Master Thesis, Temple University.

Paschalidis, C. 2009. *The LM III cemetery at Tourloti, Siteia. The “Xanthoudidis Master” and the Octopus Style in East Crete*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 1917.

Payne, H. 1935. “Archaeology in Greece, 1934-1935”, *JHS* 60, 147-171.

Pendlebury, J.D.S., Money-Coutts, M.B. και E. Eccles, 1933. “Journeys in Crete, 1943”, *BSA* 33, 80-100.

Pendlebury, H.W., Pendlebury, J.D.S. και M.B. Money-Coutts 1936. “Excavations in the Plain of Lasithi. I”, *BSA* 36, 5-131.

Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete: An introduction*. London: Methuen and Co Ltd.

Pendlebury, J.D.S., Pendlebury, H.W. και M.B. Money-Coutts 1940. “Excavations in the Plain of Lasithi. II”, *BSA* 38, 1-56.

Perelo, B., Müller, S. M. και F. Le Mort (επιμ.) 2016. *Pot-burials in the Aegean and the Near East (6th-2nd Millennium BC): Abstracts, Workshop, Vienna, 27 April 2016*. Vienna: Institute of Oriental and European Archaeology.

Perna, K.L. 2003. “Between Mycenaean culture and Minoan tradition: Social dynamics in Crete at the end of the Bronze Age”, *MAA* 3 (2), 17-34.

- Perna, K.L. 2011. "The LM IIIC burial culture in Crete: A socio-economic perspective", στο J.M.A. Murphy (επιμ. έκδ.), *Prehistoric Crete: Regional and diachronic studies on mortuary systems*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 119-164.
- Pernier, L. 1935. *Il palazzo Minoico di Festòs: Scavi e studi della missione archeologica italiana a Creta dal 1900 al 1934*. Roma: Libreria Dello Stato.
- Persson, A.W. 1942. *The religion of Greece in prehistoric times*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Petit, F. 1990. "Les jarres funéraires du Minoen Ancien III au Minoen Récent I", στο R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Annales d'Archéologie Égée de l'Université de Liège, Aegaeum* 6. Liège: Université de Liège, 29-58.
- Pini, I. 1968. *Beiträge zur Minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Platon, L. 2018. "A Minoan 'chytros'? Unexpected archaeological evidence for possible pre-historic origin of an ancient Greek ceremonial practice", στο G. Vavouranakis, K. Kopanias και C. Kanellopoulos (επιμ. έκδ.), *Popular religion and ritual in prehistoric and ancient Greece and eastern Mediterranean*, Oxford: Archaeopress, 39-45.
- Popham, M.R. 1967. "Late Minoan pottery: A summary", *BSA* 62, 337-351.
- Popham, M.R. 1970. *The destruction of the palace at Knossos: Pottery of the Late Minoan IIIA period*, *SIMA* 12. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Popham, M.R. 1977. "The final destruction of the palace at Knossos: Seals, sealings and pottery: A reconsideration", στο J. Driessen και A. Farnoux (επιμ. έκδ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 26-28 Mars 1991, BCH Supplement* 30. Athènes: École Française d'Athènes, 375-385.
- Popham, M.R. 1987. "The use of the Palace at Knossos at the time of its destruction, 1400 B.C.", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in*

Athens, 10-16 June 1984. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 297-299.

Preston, L. 2004. "A mortuary perspective on political changes in Late Minoan II-III B Crete", *AJA* 108 (3), 321-348.

Preston, L. 2013. "The Middle Minoan III funerary landscape at Knossos", στο C.F. MacDonald και C. Knappett (επιμ. έκδ.), *Intermezzo: Intermediacy and regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, *BSA Studies* 21. Athens: British School at Athens, 57-70.

Preston, L., Evely, D., Gowland, R., Isaakidou, V., Krzyszkowska, O. (επιμ.) 2013. *Knossos Monastiriako Kephali Tomb and "Deposit"*, *BSA Studies* 22. Athens: British School at Athens, 1-125.

Relaki, M. 2004. "Constructing a region: The contested landscapes of Prepalatial Mesara", στο J.C. Barret και P. Halstead (επιμ. έκδ.), *The emergence of civilization revisited*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow, 170-188.

Relaki, M. 2011. "The social arenas of tradition. Investigating collective and individual social strategies in the Prepalatial and Protopalatial Mesara", στο I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen (επιμ. έκδ.), *Back to the beginning: Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxford: Oxbow, 290-324.

Renfrew, C. 1972. *The emergence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.* London: Methuen and Co Ltd.

Rice, P. 1991. "Specialization, standardization and diversity: A retrospective", στο R.L. Bishop και F.W. Lange (επιμ. έκδ.), *The ceramic legacy of Anna O. Shepard*. Boulder: University Press of Colorado, 257-279.

Robinson, H.L. 2006. "Potter's use of natural resources for tripod cooking pottery: Examples from the Sphakia Survey", στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 47-57.

- Robinson, H.L. 2018. "Specialization in pottery production during the Minoan Palatial Era", στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.4. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 85-95.
- Rutkowski, B. 1968. "The origin of the Minoan coffin", *BSA* 63, 219-228.
- Sakellarakis, J.A. 1967. "Minoan cemeteries at Arkhanes", *Archaeology* 20 (4), 276-281.
- Savignoni, L. 1904. "Scavi e scoperte nella necropolis di Phaestos", *MonAnt* 14, 501-666.
- Schaefer, M., Black, S. and L. Scheuer (επιμ.) 2009. *Juvenile osteology: A laboratory and field manual*. Amsterdam: Amsterdam Academic Press.
- Schoep, I. 2009. "The excavation of the cemetery (Zone 1)", στο J. Driessen (επιμ. έκδ.), *Excavations at Sissi. Preliminary report of the 2007-2008 campaigns*, *Aegis* 1. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 45-56.
- Schoep, I. 2018. "The house-tomb in context: Assessing mortuary behaviour in Northeast Crete", στο Y. Papadatos και M. Relaki (επιμ. έκδ.), *From the foundations to the legacy of Minoan Archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12. Oxford: Oxbow, 167-189.
- Schoep, I., Schmitt, A. και I. Crevecoeur 2011. "The cemetery at Sissi: Report of the 2009 and 2010 campaigns", στο J. Driessen (επιμ. έκδ.), *Excavations at Sissi II. Preliminary report on the 2009-2010 campaigns*, *Aegis* 4. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 41-67.
- Schoep, I., Schmitt, A., Crevecoeur, I. και S. Déderix 2012. "The cemetery at Sissi: Report of the 2011 campaign", στο J. Driessen (επιμ. έκδ.), *Excavations at Sissi III. Preliminary report on the 2011 campaign*, *Aegis* 6, Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 27-51.
- Schörgendorfer, A. 1951. "Ein mittelminoisches Tholosgrab bei Apesokari (Mesara)", στο F. Matz (επιμ. έκδ.), *Forschungen auf Kreta 1942*. Berlin: de Gruyter, 13-22.

Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and the infant death*. Oxford: Archaeopress, BAR-IS 819.

Seager, R.B. 1910. *Excavations on the Island of Psira, Crete*. University of Pennsylvania, Museum Anthropological Publications (3), Philadelphia: University Museum.

Seager, R.B. 1916. *The cemetery of Pachyammós, Crete*, University of Pennsylvania, Museum Anthropological Publications (7), Philadelphia: University Museum.

Shaw, J.W. 1996. "Domestic economy and site development", στο J.W. Shaw και M.C. Shaw (επιμ.), *Kommos I: An excavation on the south coast of Crete. Part II: The Minoan hilltop and hillside houses*. Princeton: Princeton University Press, 379-400.

Smith, R. και K. Angus 2011. "Pottery in domestic and mortuary contexts at Late Minoan III Mochlos: The case of the missing kylikes", στο K.T. Glowacki και N. Vogeikoff-Brogan (επιμ. έκδ.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of houses and households in ancient Crete, Hesperia Supplement 44*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 297-306.

Soles, J.S. 1992. *The Prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the house tombs of Bronze Age Crete, Hesperia Supplement 24*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Soles, J.S. 2008. "Conclusions: Life and death in a small Late Minoan III community", στο J.S. Soles και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean settlement and cemetery. The sites*. Prehistory Monographs 23. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 185-205.

Soles, J.S. και C. Walker (with contributions) 2003. "Human skeletal remains", στο J.S. Soles (επιμ. έκδ.), *Mochlos IA: Period III. Neopalatial settlement on the coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri. The sites*. Prehistory Monographs 7. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 135-147.

Soles, J.S. και S. Triantaphyllou (with contributions) 2008. "The Late Minoan III cemetery at Limenaria", στο J.S. Soles και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean settlement and cemetery. The sites*. Prehistory Monographs 23. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 129-184.

Soles, J.S., Rethemiotakis, G. και A.M. Nicgorski 2011. “Burial containers: sarkophagi, pithoi, and jars”, στο J.S. Soles και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Mochlos IIC: Period IV. The Mycenaean settlement and cemetery. The human remains and other finds*. Prehistory Monographs 32. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 21-34.

The 101st Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, 2000. “Abstracts of Papers”. *AJA* 104, 367.

Todaro, S. 2003. “Hagia Triadha nel periodo Antico Minoico”, *CretAnt* 4, 69-95.

Triantaphyllou, S. 2005. “The human remains”, στο Y. Papadatos (επιμ. έκδ.), *Tholos Tomb Gamma: A Prepalatial tholos tomb at Phourni, Archanes*. Prehistory Monographs 17. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 67-76.

Triantaphyllou, S. 2010. “Analysis of the human bones”, στο A. Vasilakis και K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Moni Odigitria: A Prepalatial cemetery and its environs in the Asterousia, Southern Crete*. Prehistory Monographs 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 229-248.

Triantaphyllou, S. 2011. “The human remains”, στο J.S. Soles και C. Davaras (επιμ. έκδ.), *Mochlos IIC: Period IV. The Mycenaean settlement and cemetery. The human remains and other finds*. Prehistory Monographs 32. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 1-19.

Triantaphyllou, S. 2012. “Kephala Petras: The human remains and the burial practices in the rock shelter”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 161-170.

Triantaphyllou, S. 2016. “Staging the manipulation of the dead in Pre- and Protopalatial Crete, Greece (3rd-early 2nd mill. BCE): From body wholes to fragmented body parts”, *JAS: Reports* 10, 769-779.

Triantaphyllou, S. 2018. “Managing with death in Prepalatial Crete: The evidence of the human remains”, στο Y. Papadatos και M. Relaki (επιμ. έκδ.), *From the foundations to the legacy of Minoan Archaeology. Studies in honour of Professor*

Keith Branigan. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12. Oxford: Oxbow, 141-166.

Trusty, D. 2017. “Undervalued and overlooked: The study of Minoan and Mycenaean cooking vessels in the Bronze Age south and west Aegean”, στο J. Hruby και D. Trusty (επιμ. έκδ.), *From cooking vessels to cultural practices in the Late Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxbow, 6-14.

Trusty, D. και J. Hruby. 2017. “Approaches to Bronze Age Greek cooking vessels”, στο J. Hruby και D. Trusty (επιμ. έκδ.), *From cooking vessels to cultural practices in the Late Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxbow, 1-5.

Tsipopoulou, M. 2008. “Community and the individual in death: The Prepalatial and Protopalatial periods”, στο M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki (επιμ. έκδ.), *From the land of the labyrinth. Minoan Crete, 3000-1000 BC: Essays*. New York: A.S. Onasis Public Benefit Foundation, 128-133.

Tsipopoulou, M. 2012α. “Introduction: 25 years of excavations and studies at Petras”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 45-68.

Tsipopoulou, M. 2012β. “The Prepalatial-early Protopalatial cemetery at Petras, Siteia: A diachronic symbol of social coherence”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 117-131.

Tsipopoulou, M. 2012γ. “The Petras intramural infant jar burial: Context, symbolism, eschatology”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia—25 years of excavations and studies. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute at Athens, 291-304.

Tsipopoulou, M. 2017. “Documenting sociopolitical changes in Pre- and Protopalatial Petras: The house tomb cemetery”, στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras*,

Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015. Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Athens: Danish Institute at Athens, 57-101.

Tyre, L. 2006. "Minoan sacred caves: The natural and political landscape", στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 329-342.

Tyree, L. 2018. "The significance of pottery from Minoan sacred caves", στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α1.2. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 223-234.

Ucko, P.J. 1969. "Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains", *World Archaeology* 1 (2), 262-280.

Van Beek, G.C. 1983. *Dental morphology: An illustrated guide*, 2nd ed. Bristol: Wright.

Van de Moortel, A. 2002. "Pottery as a barometer of economic change: From the Protopalatial to the Neopalatial Society in Central Crete", στο Υ. Hamilakis (επιμ. έκδ.), *Labyrinth revisited: Rethinking "Minoan" Archaeology*. Oxford: Oxbow, 189-211.

Van de Moortel, A. 2007. "Middle Minoan pottery chronology and regional diversity in Central Crete", στο F. Felten, W. Gauss και R. Smetana (επιμ. έκδ.), *Middle Helladic pottery and synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg, 31 October-2 November 2004*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 201-214.

Van Effenterre, H. 1948. *Nécropoles du Mirabello, ÉtCrét* 8. Paris: Paul Geuthner.

Van Effenterre, H. και M. van Effenterre 1963. *Fouilles exécutées à Mallia: Exploration des nécropoles (1915-1928), ÉtCrét* 13. Paris: Paul Geuthner, 55-130.

Van Effenterre, H. 1987. "The function of monumentality in the Minoan Palaces", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces*.

Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 85-87.

Van Effenterre, H. και M. van Effenterre, 1997. "Towards a study of Neopalatial "villas": Modern words for Minoan things", στο R. Hägg (επιμ. έκδ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992.* Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 9-13.

Van Gennep, A. 1960. *The rites of passage.* Chicago: The Chicago University Press.

Vasilakis, A. 2010. "Προανακτορικό Νεκροταφείο Μονής Οδηγήτριας", στο A. Vasilakis και K. Branigan (επιμ. έκδ.), *Moni Odigitria: A Prepalatial cemetery and its environs in the Asterousia, Southern Crete.* Prehistory Monographs 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 271-286.

Vavouranakis, G. 2006. "Burials and the landscapes of Gournia, Crete, in the Bronze Age", στο E.C. Robertson, J.D. Seibert, D.C. Fernandez και M.U. Zender (επιμ. έκδ.), *Space and Spatial Analysis in Archaeology.* Canada: The University of Calgary Press, 233-242.

Vavouranakis, G. 2007. *Funerary landscapes East of Lasithi, Crete, in the Bronze Age.* Oxford: Archaeopress, BAR-IS 1606.

Vavouranakis, G. 2014. "Funerary pithoi in Bronze Age Crete: Their introduction and significance at the threshold of Minoan palatial society", *AJA* 118 (2), 197-222.

Vavouranakis, G. 2017. "Funerary ritual and social structure in the Old Palace period: A multifarious liaison", στο M. Tsipopoulou (επιμ. έκδ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day Conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015.* Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Athens: Danish Institute at Athens, 385-398.

Vavouranakis, G. 2018. "Ritual, multitude and social structure in Minoan Crete", στο G. Vavouranakis, K. Kopanias και C. Kanellopoulos (επιμ. έκδ.), *Popular religion and ritual in prehistoric and ancient Greece and eastern Mediterranean,* Oxford: Archaeopress, 1-10.

- Walberg, G. 1983. *Provincial Middle Minoan Pottery*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Walberg, G. 1987α. “Early Cretan Tombs: The pottery”, στο R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Thanatos: Les Coutumes Funéraires en Égée à l’ Âge du Bronze. Actes du Colloque de Liège, 21-23 Avril 1986, Aegaeum 1*. Liège: Université de Liège, 53-60.
- Walberg, G. 1987β. “Palatial and provincial workshops in the Middle Minoan Period”, στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 281-285.
- Warren, P.M. 1980-1981. “Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980. Part I”, *AR* 27, 73-92.
- Warren, P.M. 1982-1983. “Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1982. Part II”, *AR* 29, 63-87.
- Warren, P.M. 1987. “The genesis of the Minoan Palace”, στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 47-56.
- Warren, P.M. 1988. “Knossos”, *AI* 35 (1980), Β΄2 Χρονικά, 496-497.
- Warren, P. και W. Hankey, 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Watrous, L.V. 1982. *Lasithi: A history of settlement on a highland plain in Crete, Hesperia Supplement 18*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Watrous, L.V. 1992. *Kommos III: The Late Bronze Age Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Watrous, L.V., Hadzi-Vallianou, D. και H. Blitzer 2004. *The Plain of Phaistos: Cycles of social complexity in the Mesara region of Crete. Monumenta Archaeologica 23*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California.

Westerburg-Eberl, S. 2006. "The Minoan rural 'villa': An architectural analysis and interpretation of its function", στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 105-114.

Westerburg-Eberl, S. 2006. "The Minoan rural 'villa': An architectural analysis and interpretation of its function", στο Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός (επιμ. έκδ.), *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 105-114.

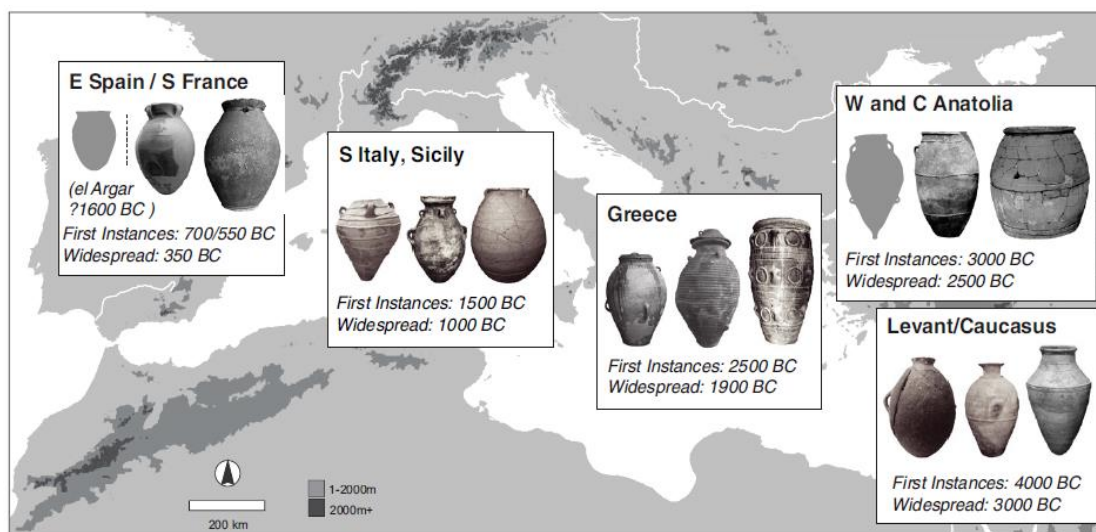
Whitley, J., Germanidou, S., Urem-Kotsou, D., Dimoula, A., Nikolakopoulou, I., Karnava, A. και D. Evely 2007. "Archaeology in Greece 2006-2007", *AR* 53, 1-121.

Wiener, M.H. 1997. "Session on the functional analysis of architecture: Discussion", στο R. Hägg (επιμ. έκδ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, Svenska Institutet i Athen, 157-162.

Wiener, M.H. 2006. "Pots and politics", στο M.H. Wiener, J.L. Warner, J. Polonsky και E.E. Hayes (επιμ. έκδ.), *Pottery and society: The impact of recent studies in Minoan pottery. Gold Medal Colloquium in honor of Philip P. Betancourt, 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*. Boston: Archaeological Institute of America, 1-21.

Xanthoudides, S.A. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara: An account of some early cemeteries of Southern Crete*. London: University Press of Liverpool Ltd, Hodder and Stoughton.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

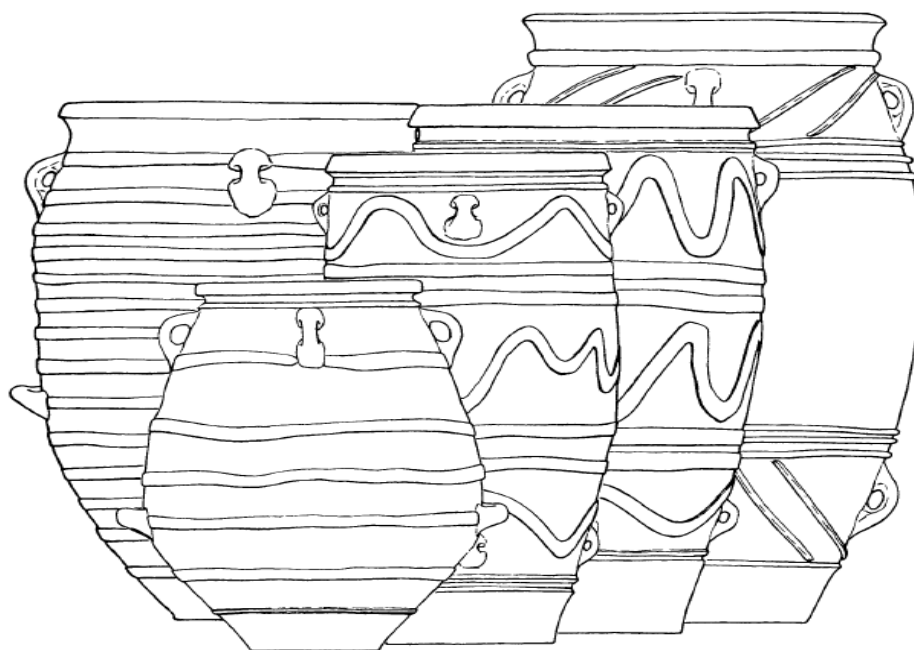

Χάρτης 1. Γεωγραφική εξάπλωση αποθηκευτικών πίθων στη Μεσόγειο.

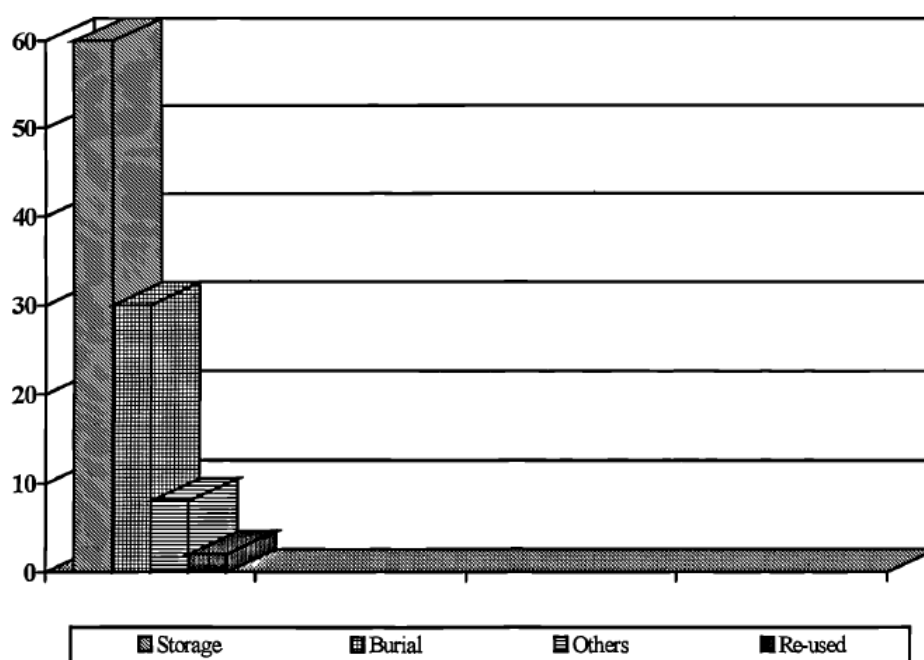

Εικόνα 1 (αριστερά). Κάτοψη ανακτόρου Κνωσού. Σημειώνονται με χρώμα οι χώροι εντοπισμού αποθηκευτικών πίθων.

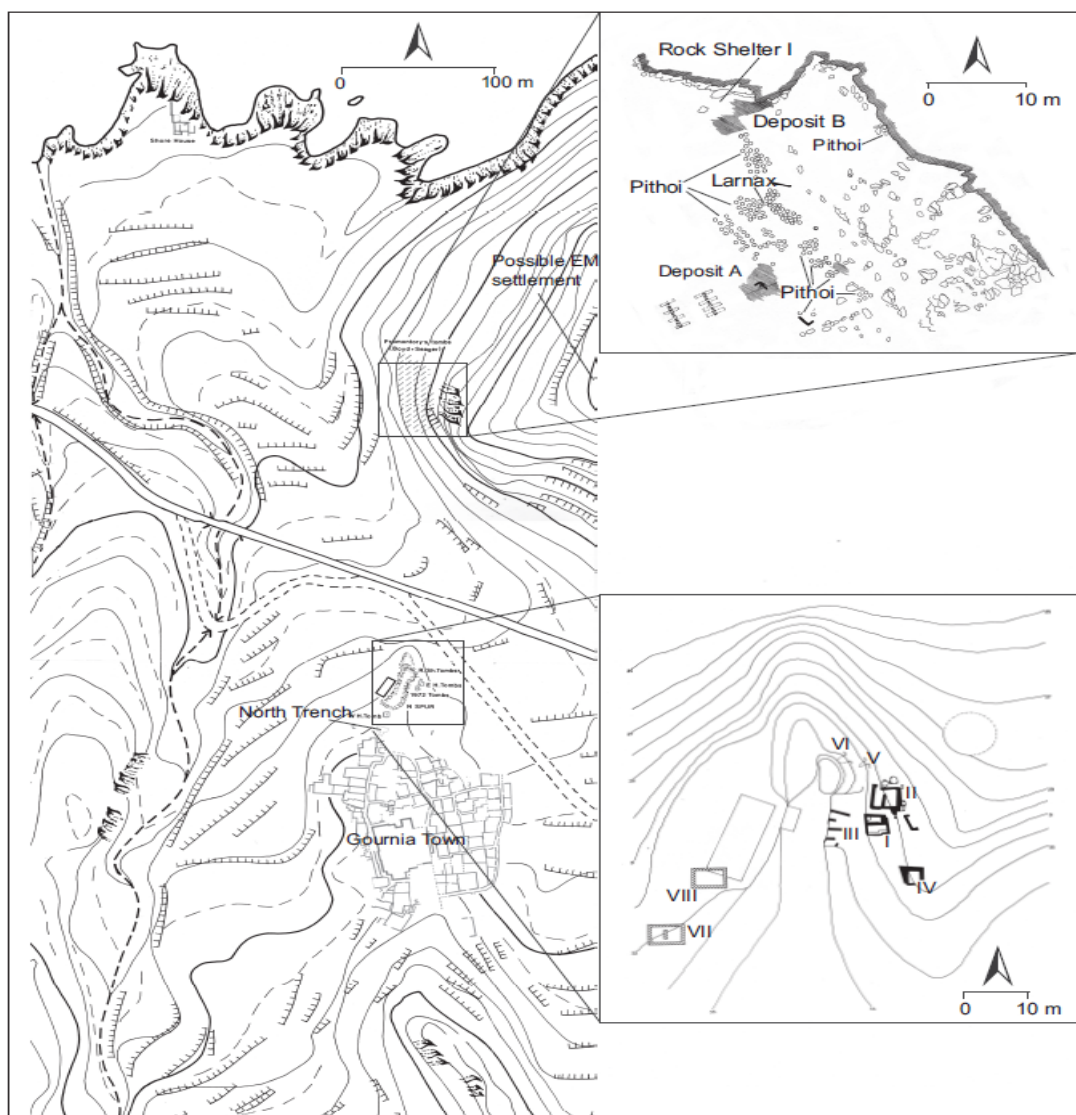
Εικόνα 2 (δεξιά). Κάτοψη ανακτόρου Φαιστού. Σημειώνονται με χρώμα οι χώροι εντοπισμού αποθηκευτικών πίθων.

Εικόνα 3. Μεγάλοι, μικροί και μεσαίοι αποθηκευτικοί πίθοι από την Κεντρική και την Ανατολική Κρήτη.

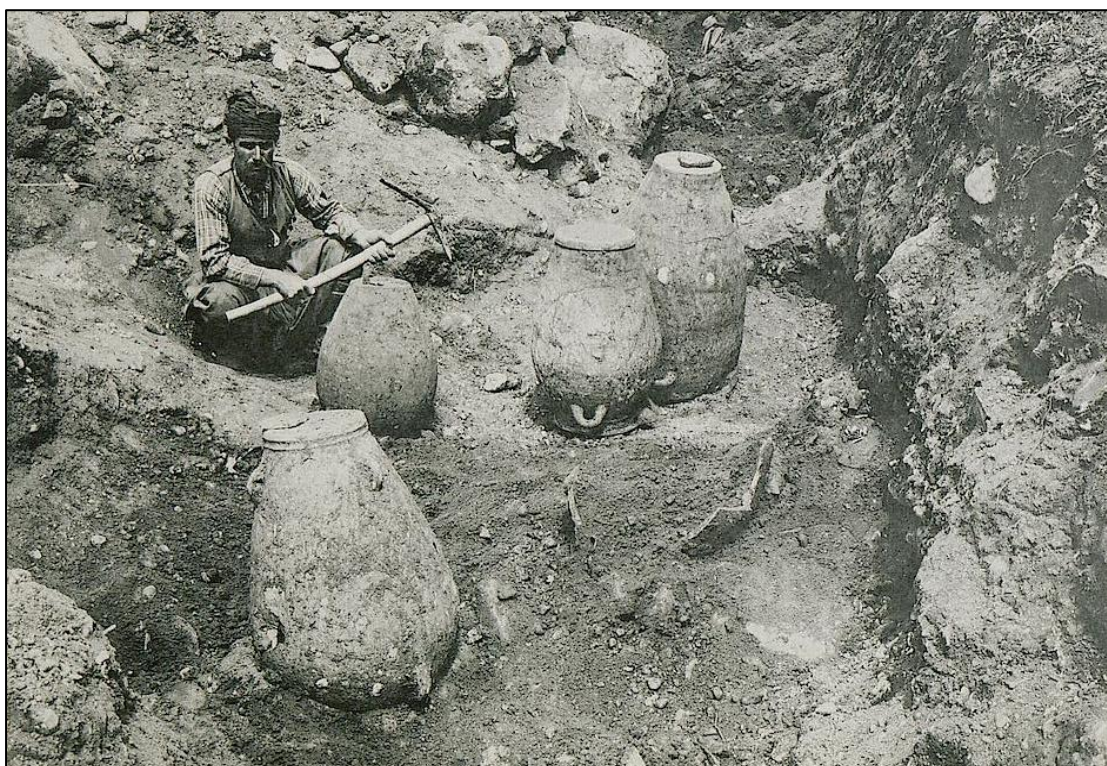
Διάγραμμα 1. Κατανομή πίθων της Εποχής του Χαλκού από θέσεις στην Κρήτη, βάσει του context εντοπισμού τους.

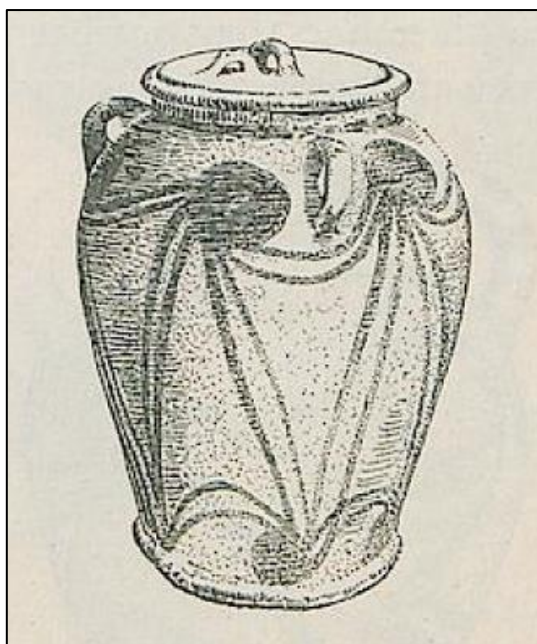
Χάρτης 2. Το Βόρειο Νεκροταφείο των Γουρνιών και αυτό του Σφουγγαρά.

Εικόνα 4. Άποψη του νεκροταφείου στο λόφο του Σφουγγαρά.

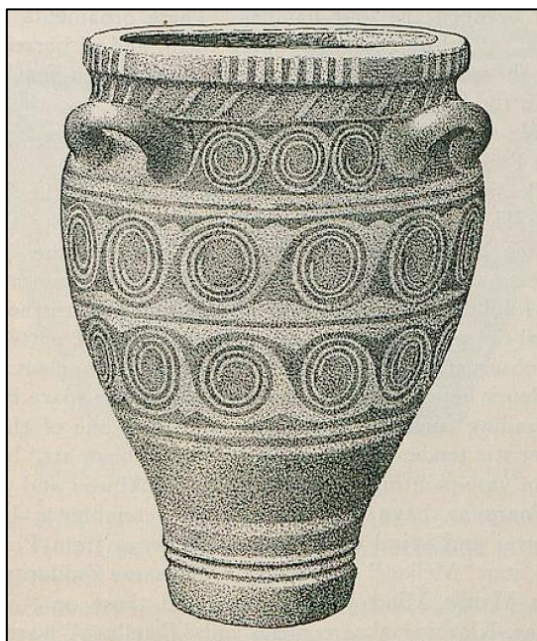
Εικόνες 5-6. Σφουγγαράς. Ταφές σε ανεστραμμένους πίθους.

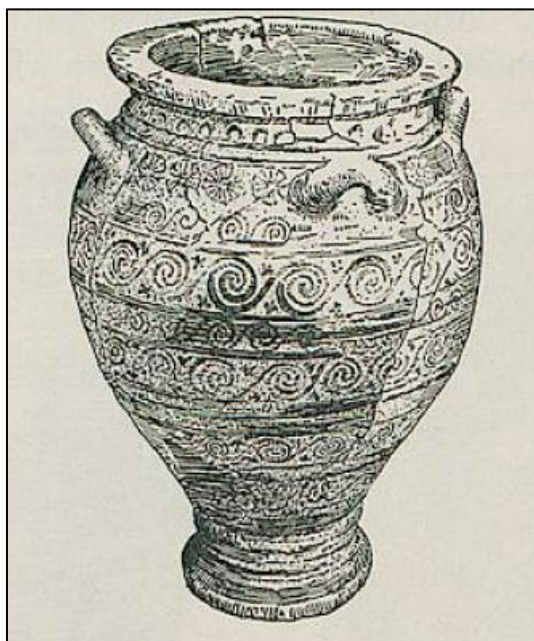
Εικόνα 7 (αριστερά). Σφουγγαράς. Ταφικός πίθος της ΜΜ Ι περιόδου.

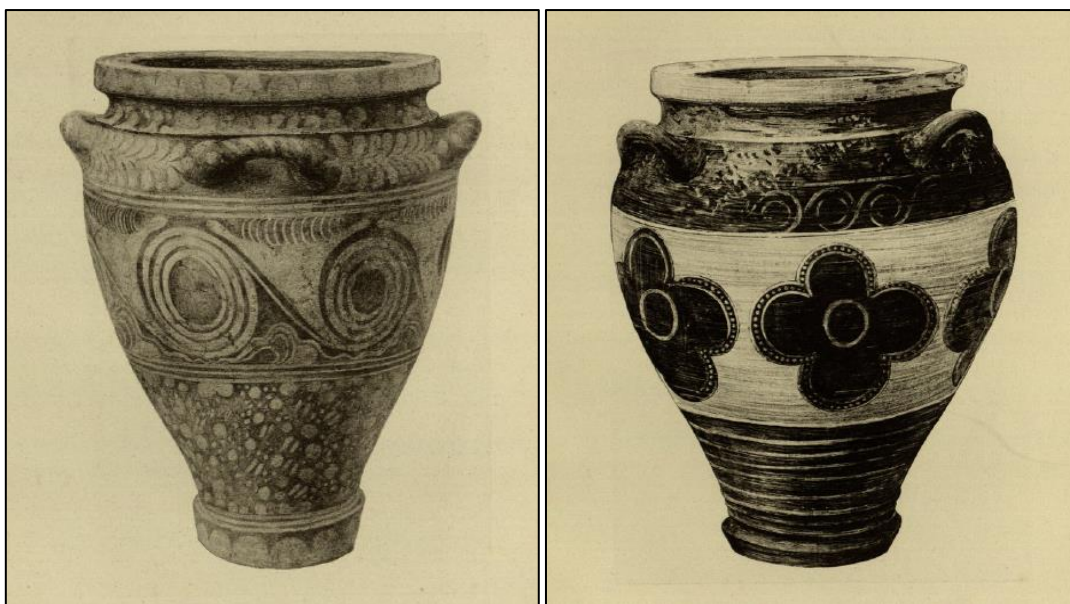
Εικόνα 8 (δεξιά). Σφουγγαράς. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Εικόνα 9 (αριστερά). Σφουγγαράς. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Εικόνα 10 (δεξιά). Σφουγγαράς. Ταφικός πίθος της ΥΜ Ι περιόδου.

Εικόνα 11 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Εικόνα 12 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου.

Εικόνα 13 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου.

Εικόνα 14 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου.

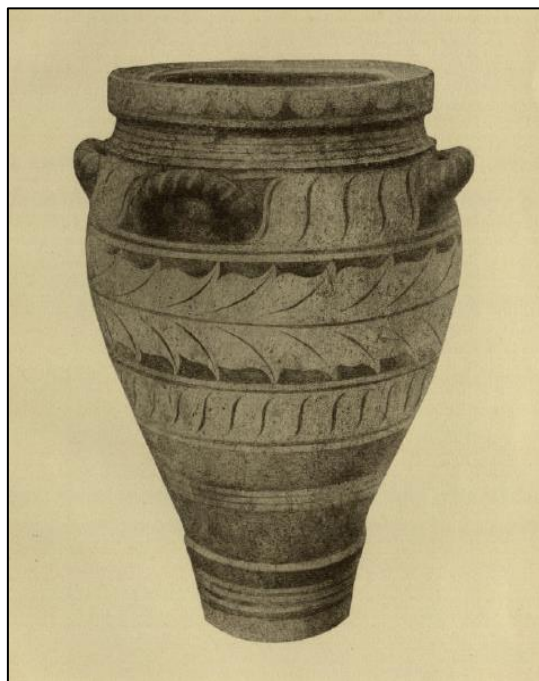

Εικόνες 15-17. Παχύαμμος. Ταφικοί πίθοι διαφόρων περιόδων.

Εικόνα 18 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Εικόνα 19 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου.

Εικόνα 20. Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου.

Εικόνα 21. Ανεστραμμένος ταφικός πίθος στην Παχύαμμο.

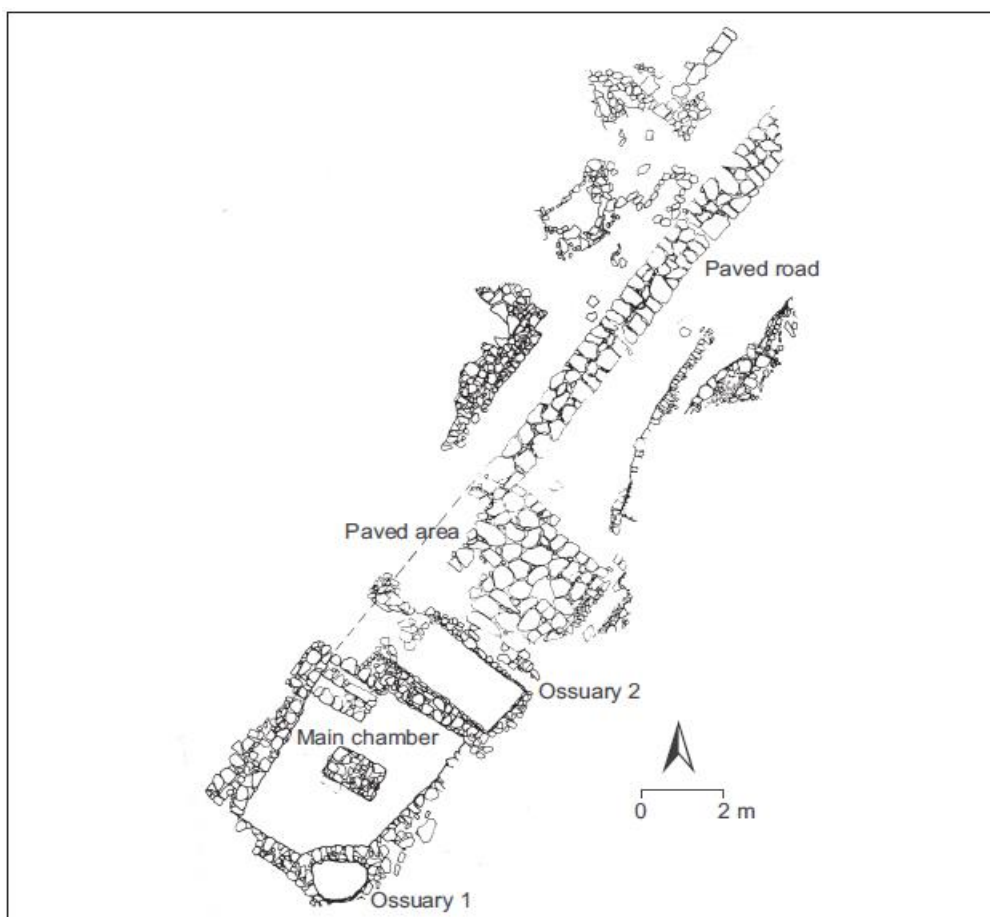
Εικόνα 22. Ανεστραμμένος ταφικός πίθος στο Οικ. Γερογιαννάκη-Σκορδυλάκη στην Παχύαμμο.

Εικόνα 23α (αριστερά). Πυξίδα από τάφο στην Παχύαμμο.

Εικόνα 23β (δεξιά). Πυξίδα από τάφο στην Παχύαμμο.

Εικόνα 24. Μύρτος Πύργος. Κάτοψη του τάφου με τα οστεοφυλάκια.

Εικόνα 25. Ταφικός πίθος με οστά (Οστεοφυλάκιο 1).

Εικόνα 26. Βασιλική Ιεράπετρας. Πίθος από το ταφικό περίφραγμα.

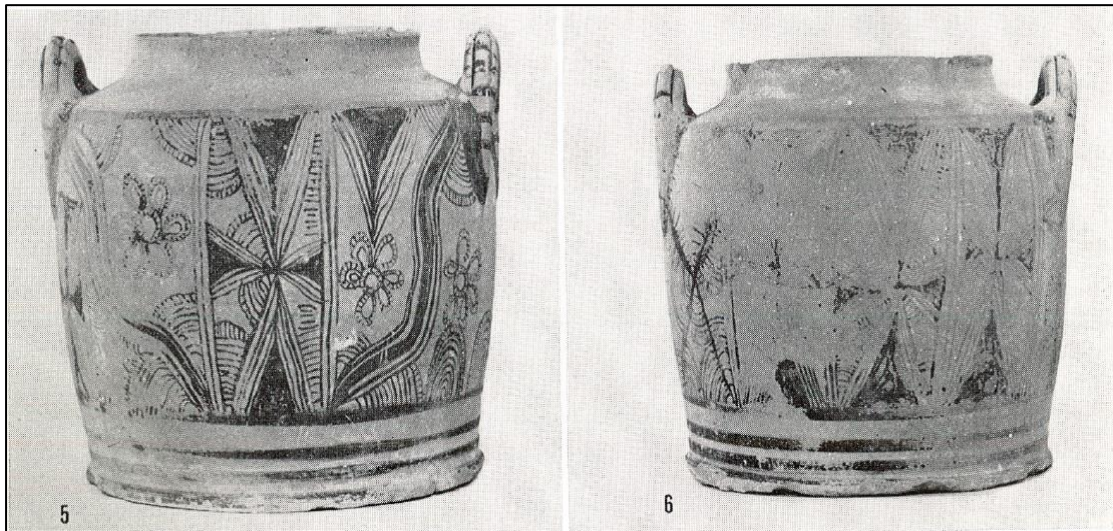
Εικόνα 27. Ολούς. Τεφροδόχοι πίθοι.

Εικόνα 28. Ολούνς. Τεφροδόχα αγγεία.

Εικόνα 29. Κριτσα. Πυξίδα (αρ. ευρ. 173) από τάφο.

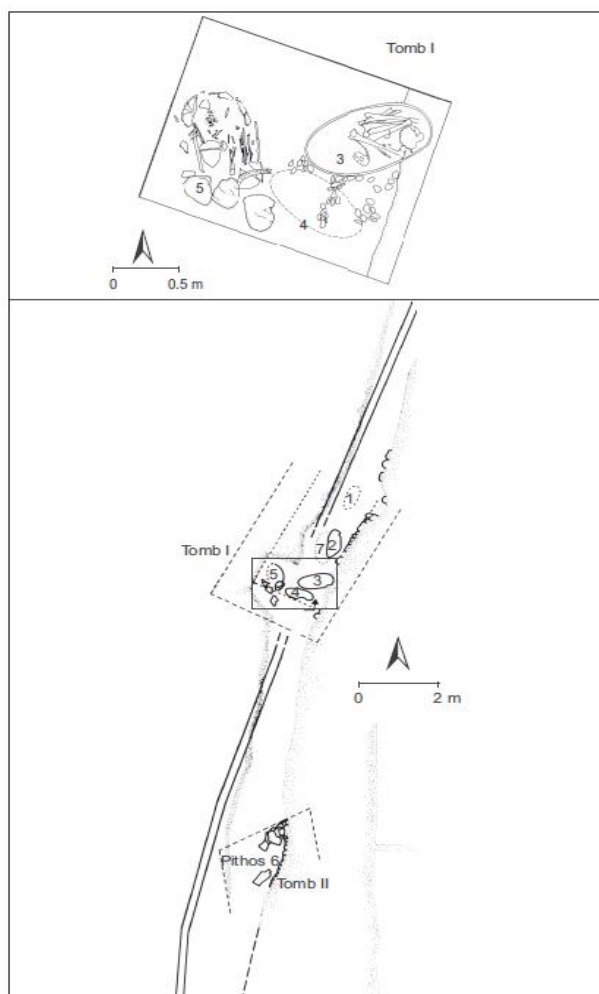
Εικόνα 30. Κριτσα. Πυξίδα (αρ. ευρ. 172) από τάφο.

Εικόνα 31. Ελούντα. Τάφος με πίθο από Α. και Β.

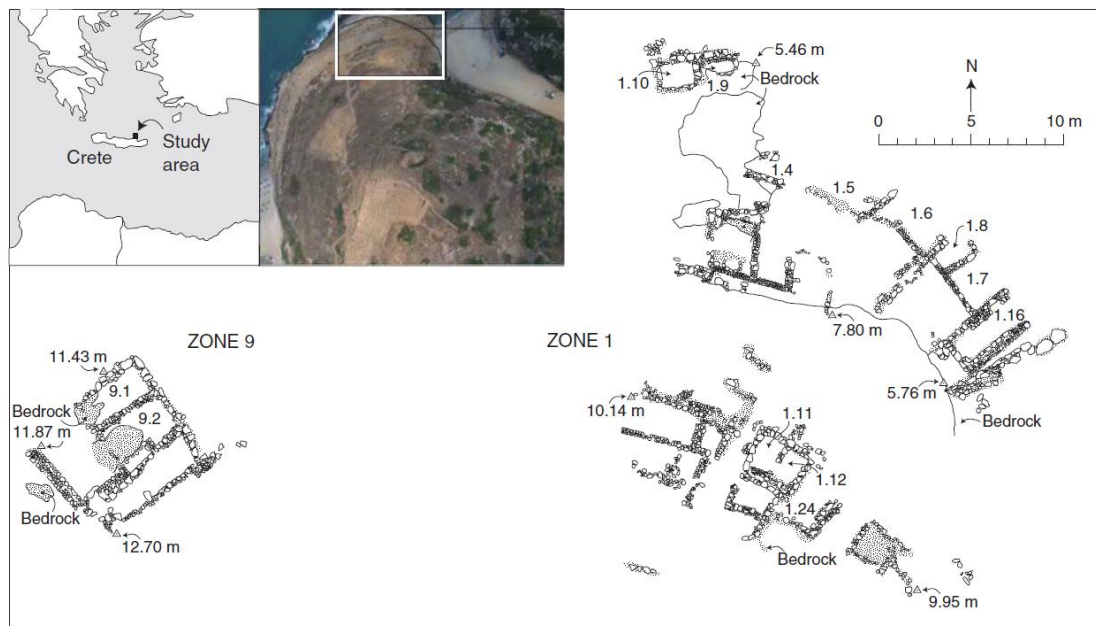
Εικόνα 32. Λούμας Ιεράπετρας. Ταφικός πίθος στο Οικ. Φωτάδη.

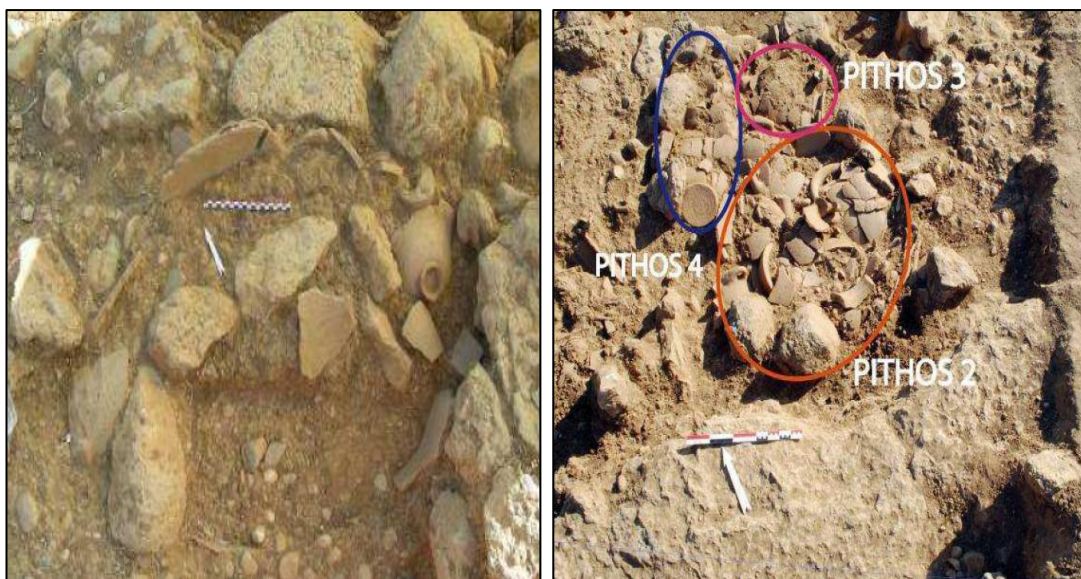
Εικόνα 33. Καλό Χωριό. Κάτοψη τάφων. Ένας περιείχε ταφικό πίθο.

Εικόνα 34. Ταφικό περίφραγμα Β και ταφή σε πίθο προς Δ.

Χάρτης 4. Άποψη των Ζωνών 1 και 9 του νεκροταφείου στο Σίσι.

Εικόνα 35 (αριστερά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.17 πριν από την ανασκαφή.

Εικόνα 36 (δεξιά). Σίσι. Ταφικοί πίθοι στο Διαμέρισμα 1.29.

Εικόνα 37 (αριστερά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.18 πριν από την ανασκαφή.

Εικόνα 38 (δεξιά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.18.

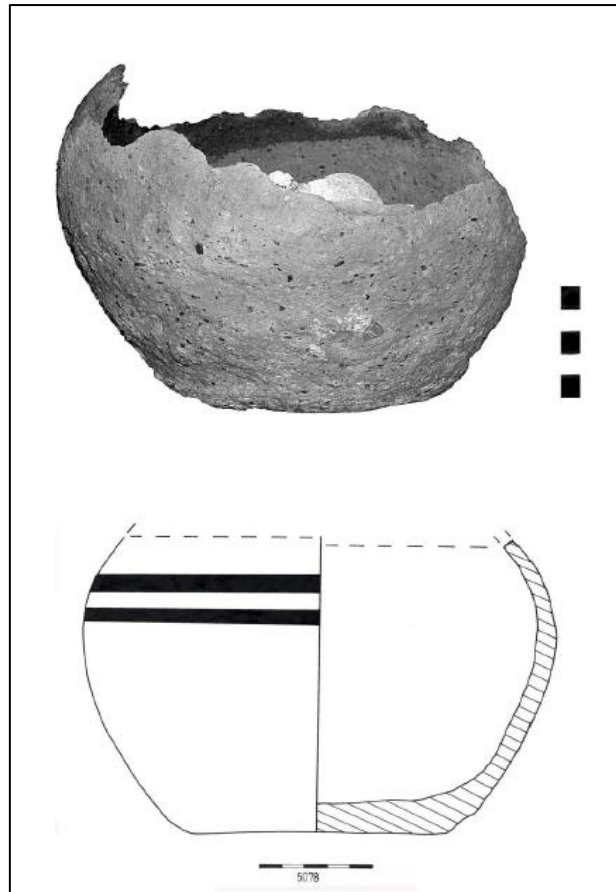

Εικόνα 39 (αριστερά). Σίσι. Παιδική ταφή σε πίθο στο Διαμέρισμα 1.18.

Εικόνα 40 (δεξιά). Η παιδική πιθοταφή από Β.

Εικόνα 41. Πλακάλωνα. Αγγεία και άλλα ευρήματα από θαλαμωτό τάφο με καύση.

Εικόνα 42. Στάμνος με καμένα οστά ενήλικου άνδρα και παιδιού.

Εικόνα 43. Παλαίκαστρο. Ταφικός πίθος στον Τάφο Α. στο Οικ. Μαυροκουκουλάκη.

Εικόνα 44. Ζου Σητείας. Πιθίσκος σε σπηλαιώδη τάφο στην περιοχή αγρουκίας.

Εικόνα 45 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 12.

Εικόνα 46 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Το εσωτερικό του πίθου του τάφου 12.

Εικόνα 47 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 10.

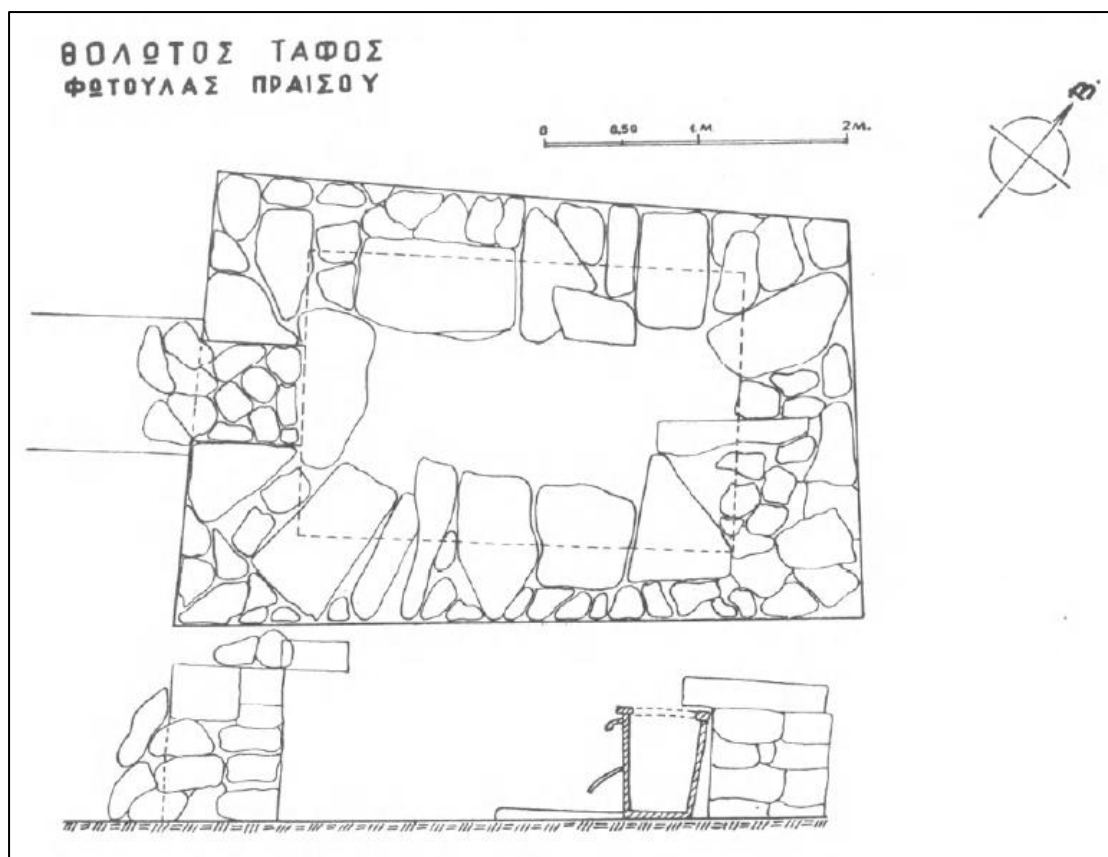
Εικόνα 48 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 13.

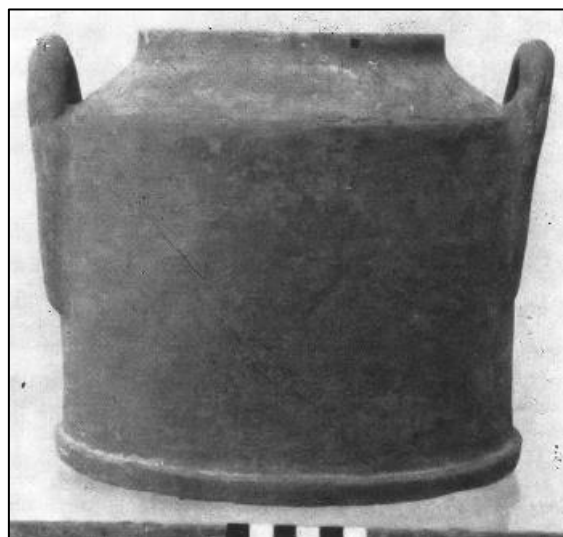
Εικόνα 49 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 19.

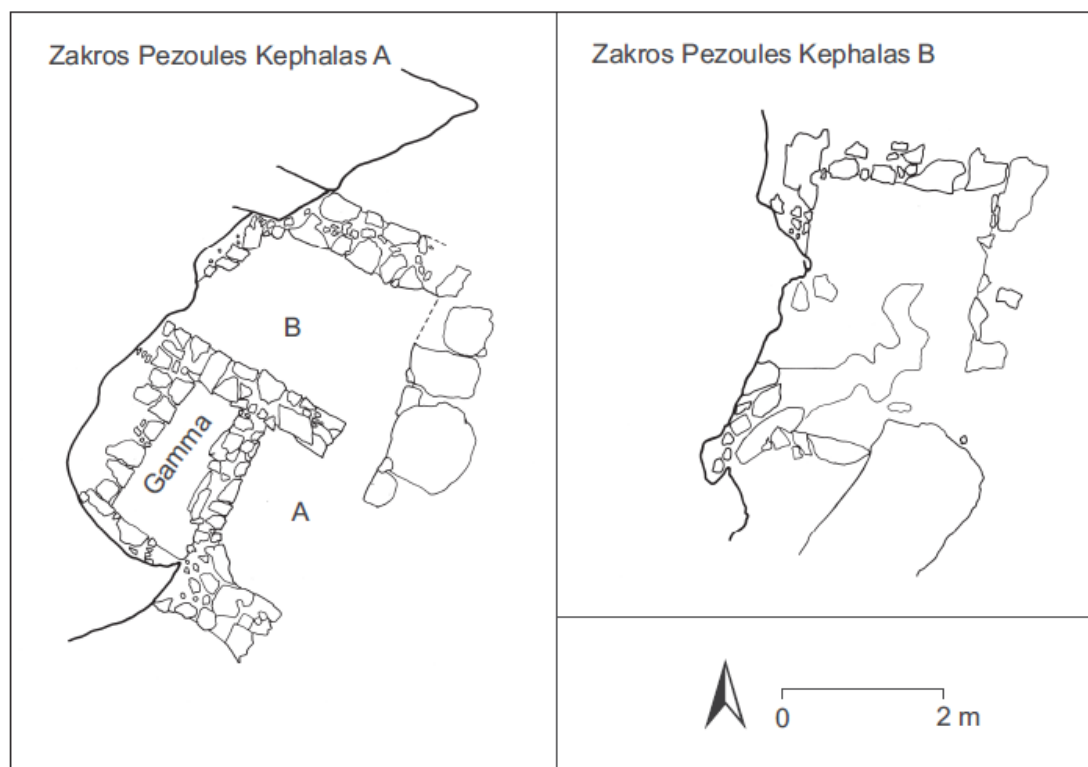
Εικόνα 50 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 20.

Εικόνα 51. Φωτούλα Πραισού. Κάτοψη θολωτού τάφου.

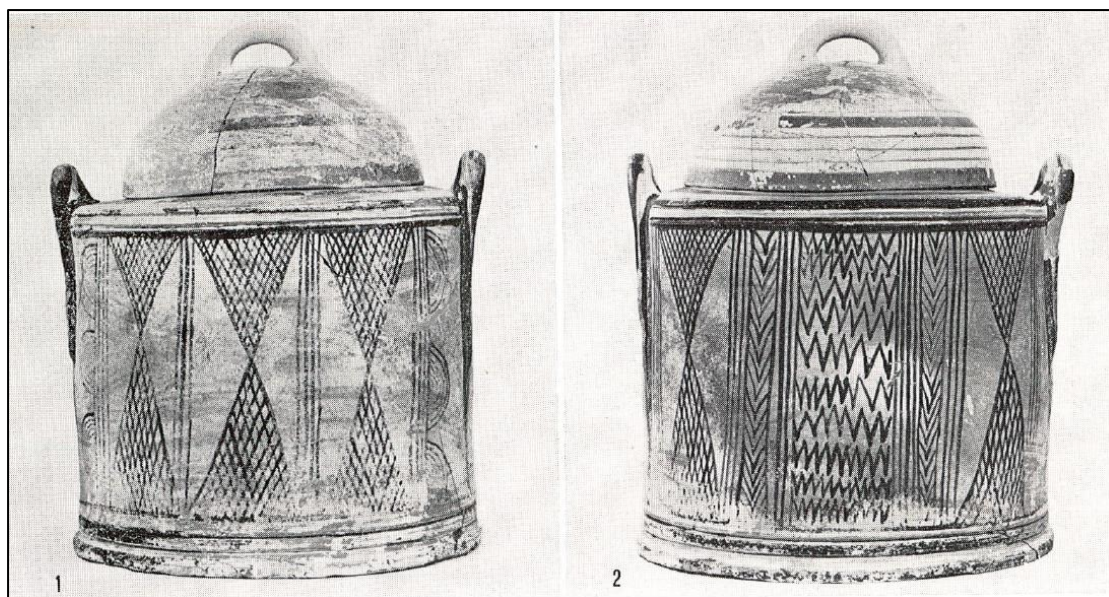
Εικόνα 52. Τεφροδόχος κάλη του θολωτού τάφου.

Εικόνα 53. Πεζούλες Κεφάλας. Κατόψεις Ταφικών Περιφραγμάτων Α και Β.

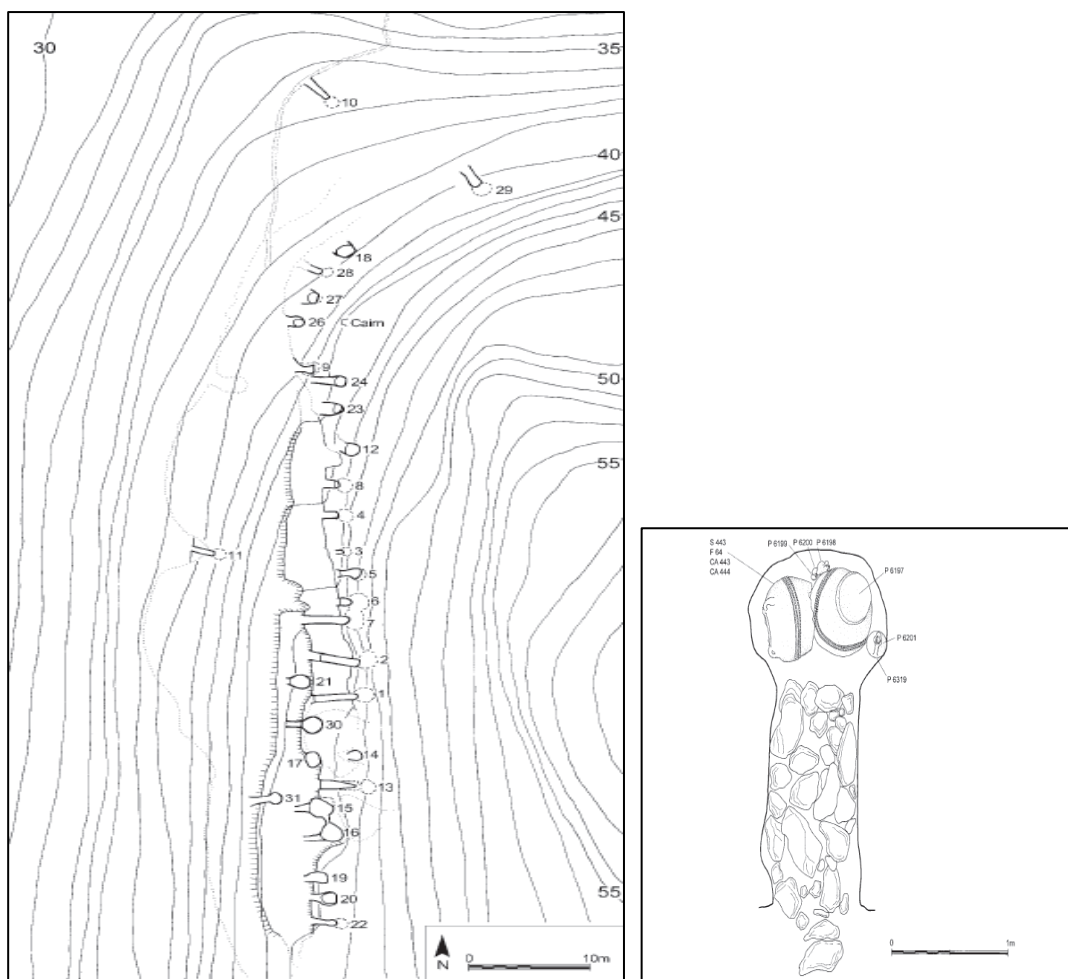
Εικόνα 54. Το διαμέρισμα Β του ταφικού περιφράγματος με ταφικούς πίθους.

Εικόνα 55. Επάνω Ζάκρος. Πυξίδα από τάφο.

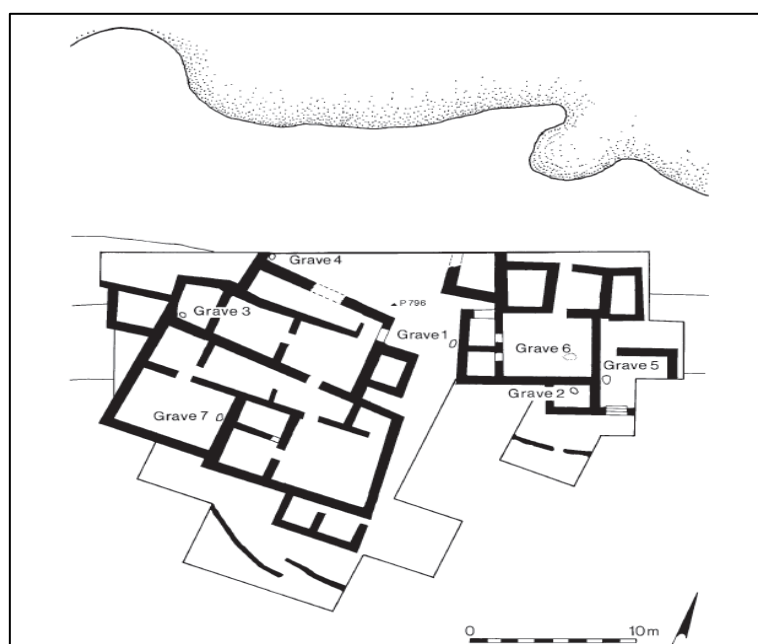

Εικόνα 56. Η νησίδα του Μόχλου στο βάθος και το νεκροταφείο στα Λιμενάρια από Δ.

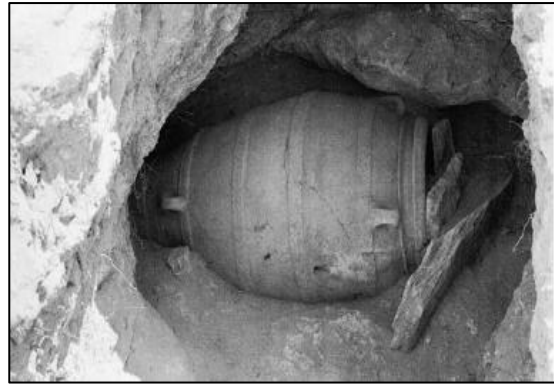

Χάρτης 5 (αριστερά). Άποψη του νεκροταφείου στα Λιμενάρια Μόχλου.

Εικόνα 57 (δεξιά). Λιμενάρια. Κάτοψη Τάφου 31 και ευρήματα κατά χώρα.

Εικόνα 58. Άποψη του ΥΜ νεκροταφείου στην ΥΜ ΙΒ «Συνοικία των Τεχνιτών».

Εικόνα 59 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 3 και πίθος ΠΙ.10.

Εικόνα 60 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 8 και πίθος ΠΙ.13.

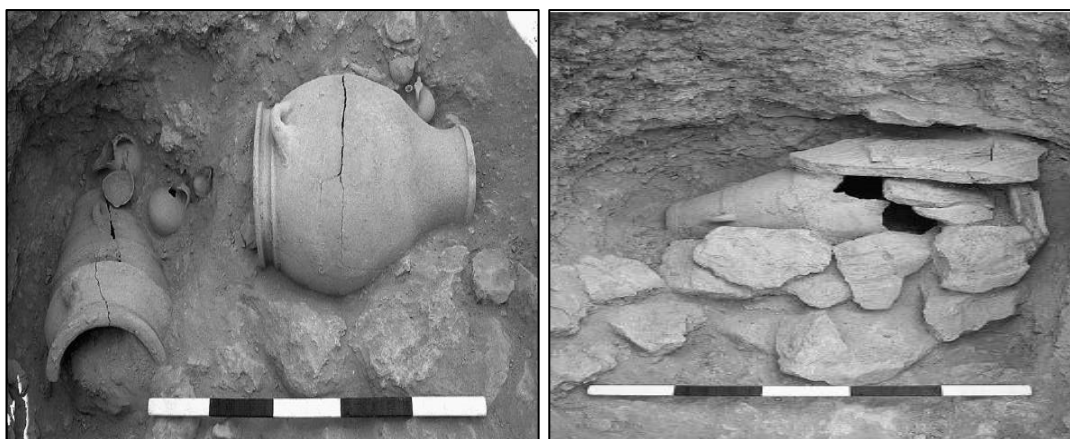

Εικόνα 61. Λιμενάρια. Τάφος 13 και πυξίδα ΠΙΒ.798 με οστά.

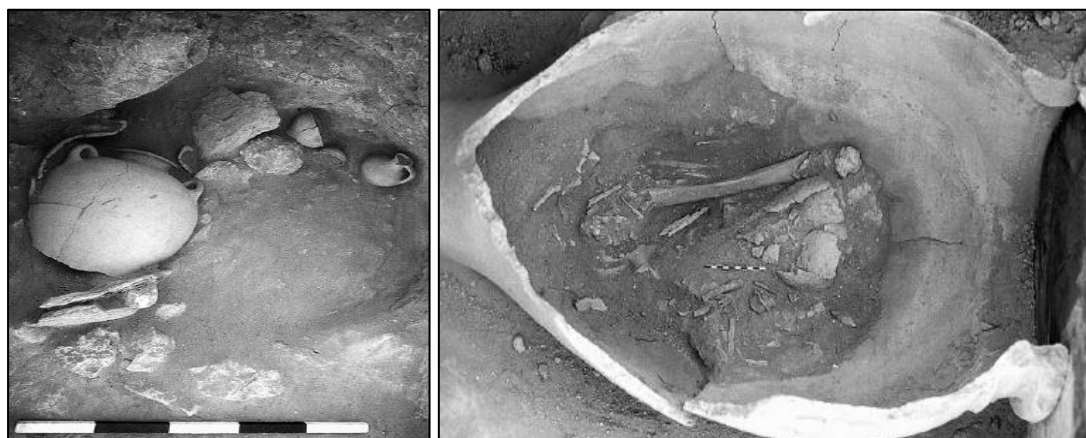
Εικόνα 62 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 16 και πίθος ΠΙΒ.16.

Εικόνα 63 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 17 και πίθος ΠΙ.17.

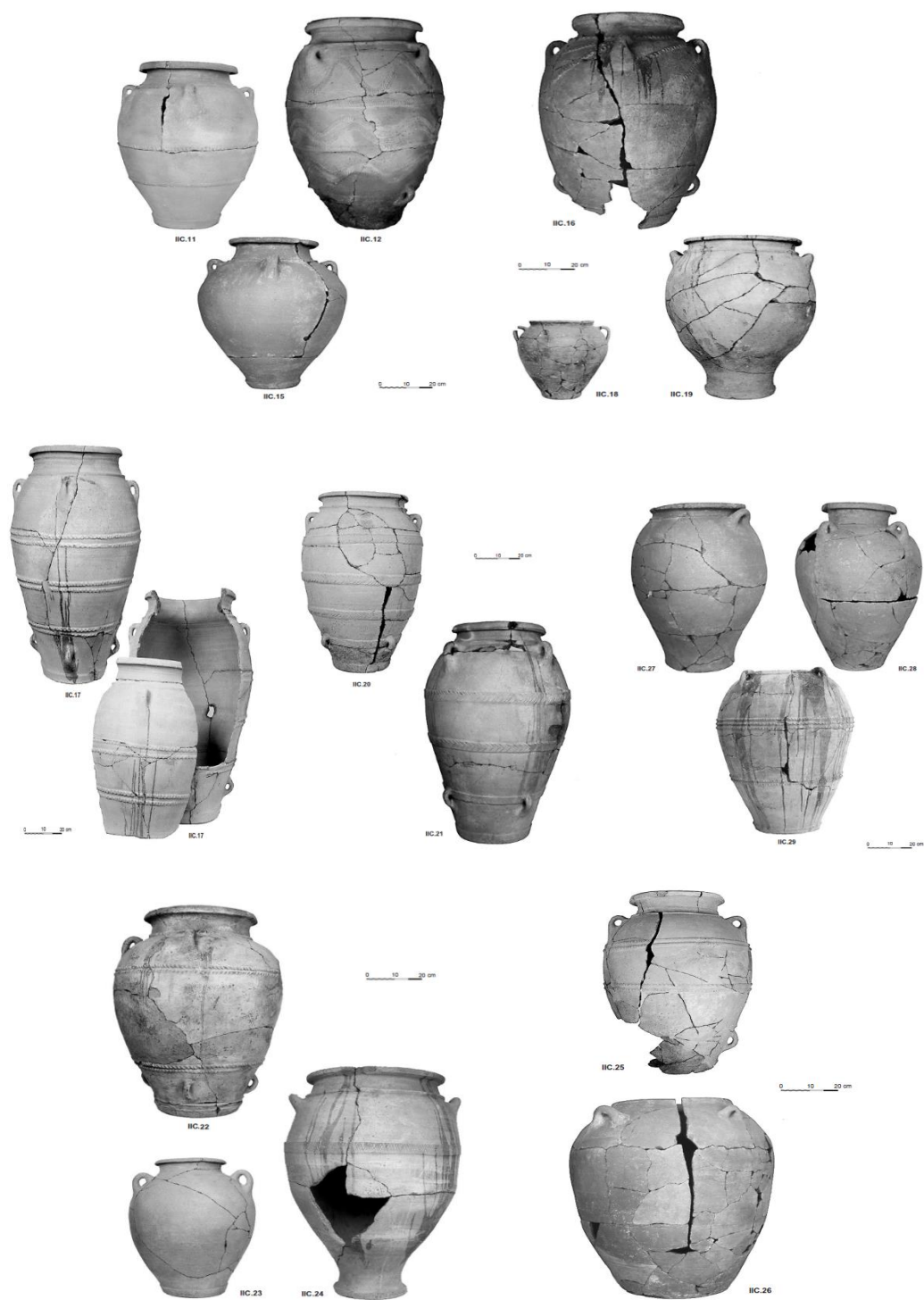
Εικόνα 64 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 19 και πίθοι ΠΙ.20 και ΠΙ.19.

Εικόνα 65 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 20 και πίθοι ΠΙ.21.

Εικόνα 66 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 23 και πίθος ΠΙ.23.

Εικόνα 67 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 24 και πίθος ΠΙ.24 με σκελετό.

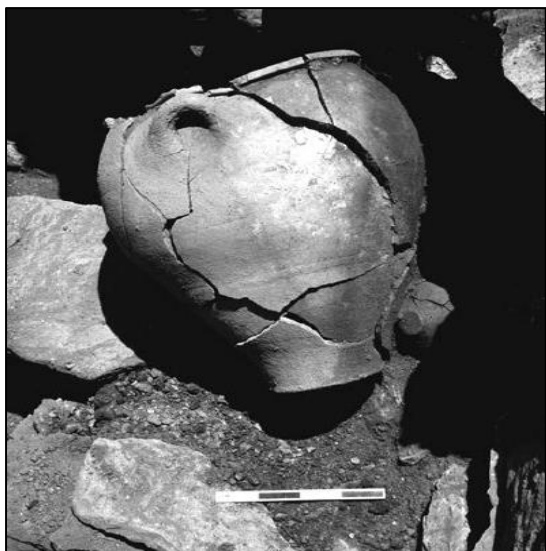
Εικόνα 68. Πίθοι από ταφικά σύνολα στα Λιμενάρια Μόχλου.

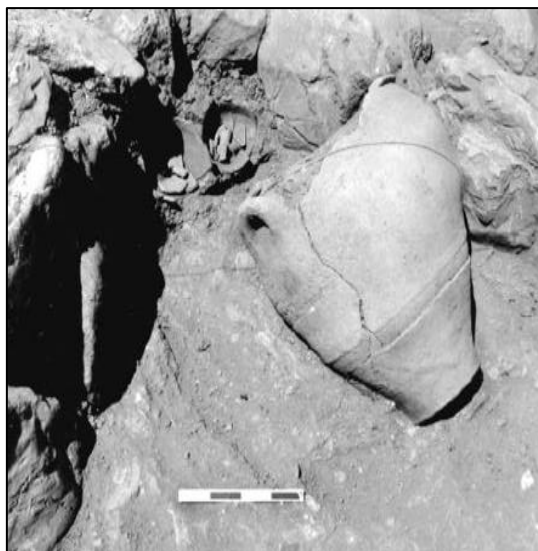
Εικόνα 69 (αριστερά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 1 και αγγείο ΙΑ.18.

Εικόνα 70 (δεξιά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 2 και αγγείο ΙΑ.19.

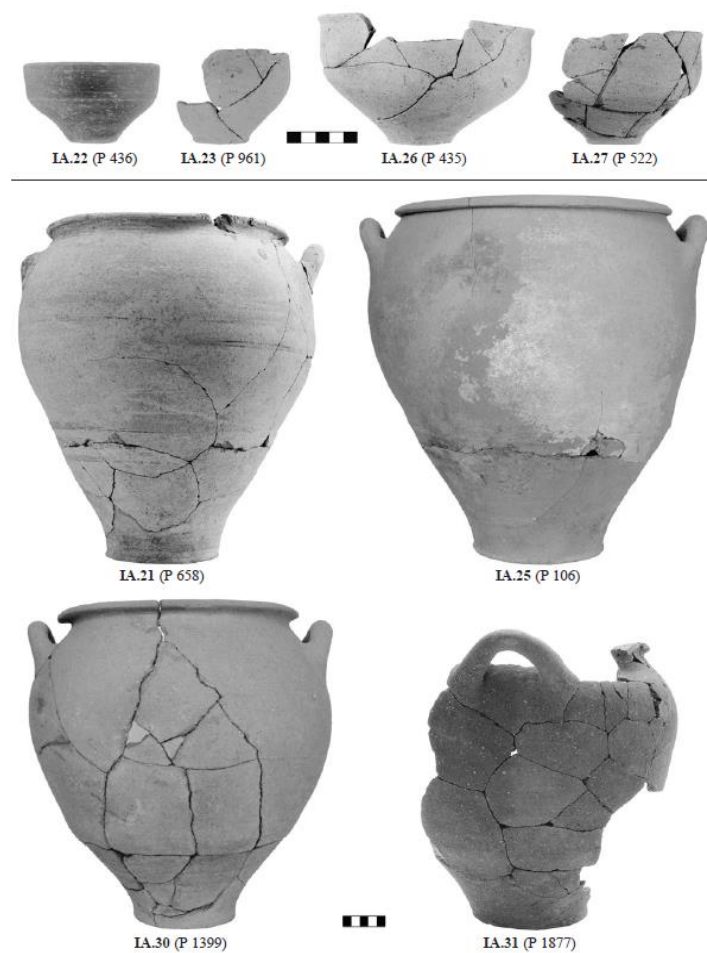
Εικόνα 71 (αριστερά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 3 και αγγείο ΙΑ.21.

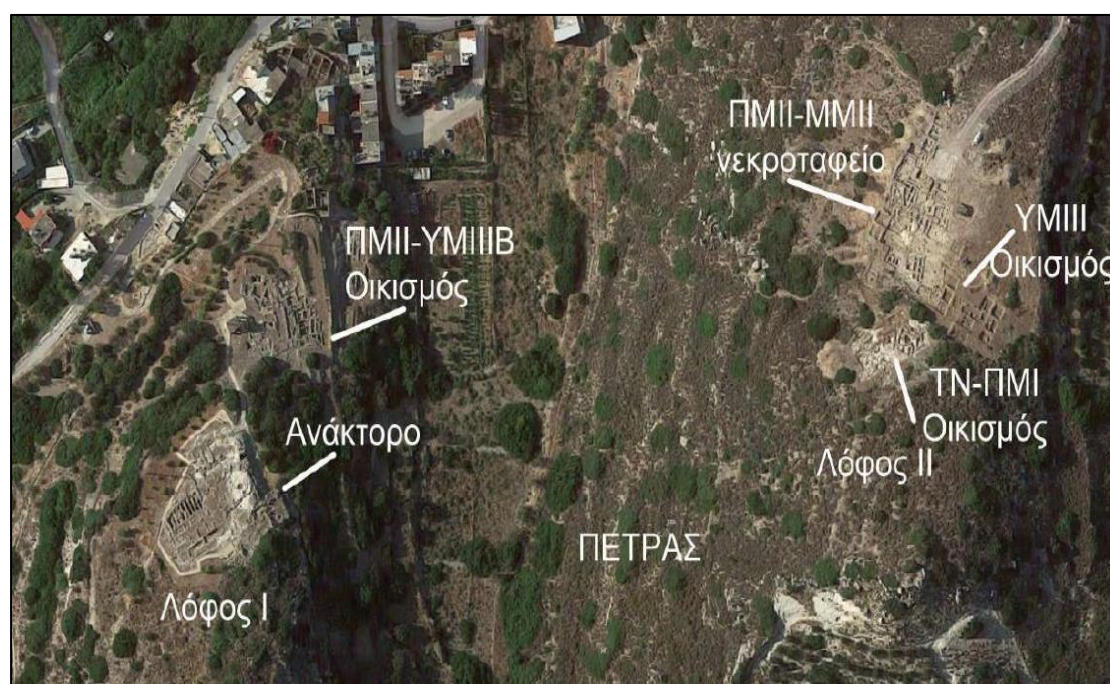
Εικόνα 72 (δεξιά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 4 και αγγείο ΙΑ.25-27.

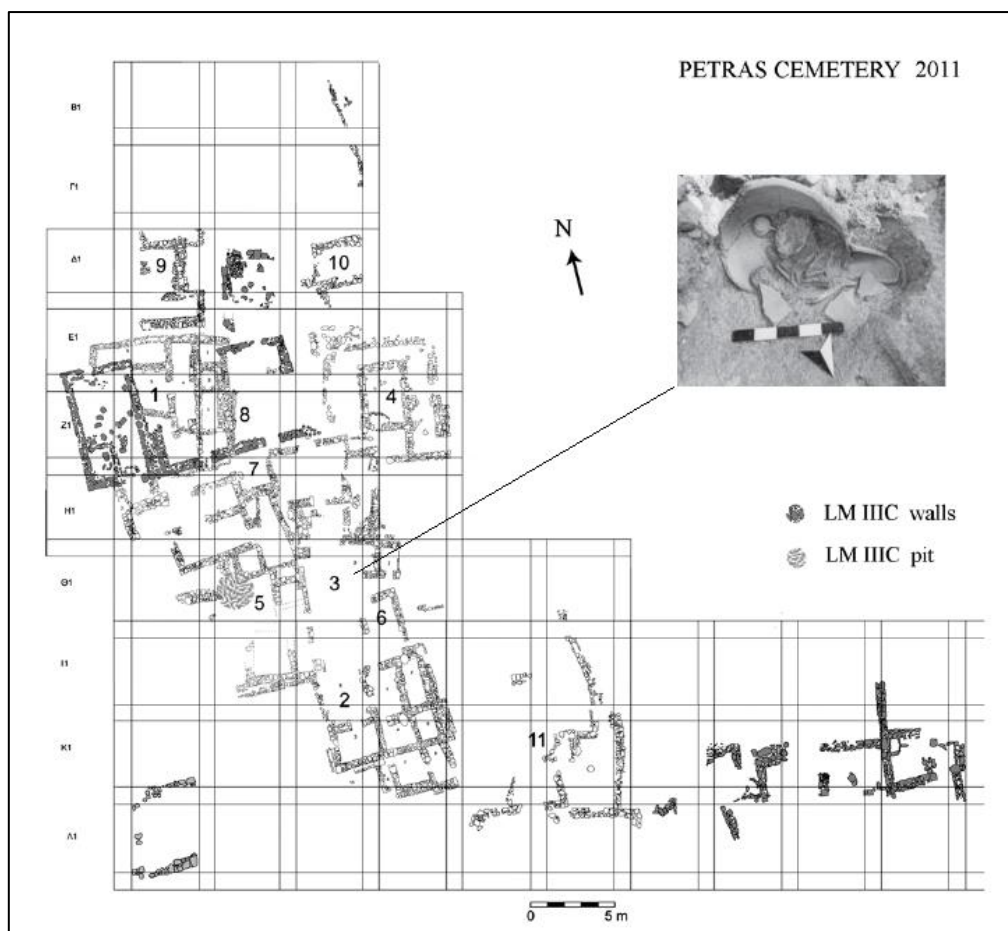
Εικόνα 73. «Συνοικία των Τεχνιτών». Αγγεία ΙΑ.18-19 (αριστερά, κέντρο) και κρατήρας ΙΑ.32 (δεξιά).

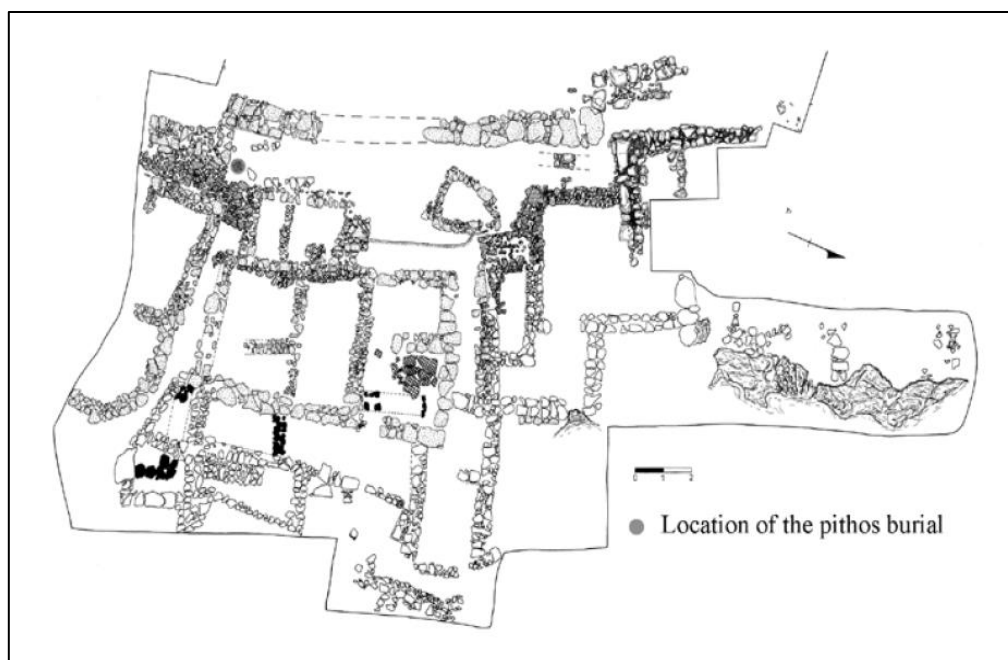
Εικόνα 74. «Συνοικία των Τεχνιτών». Κεραμική από το ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο.

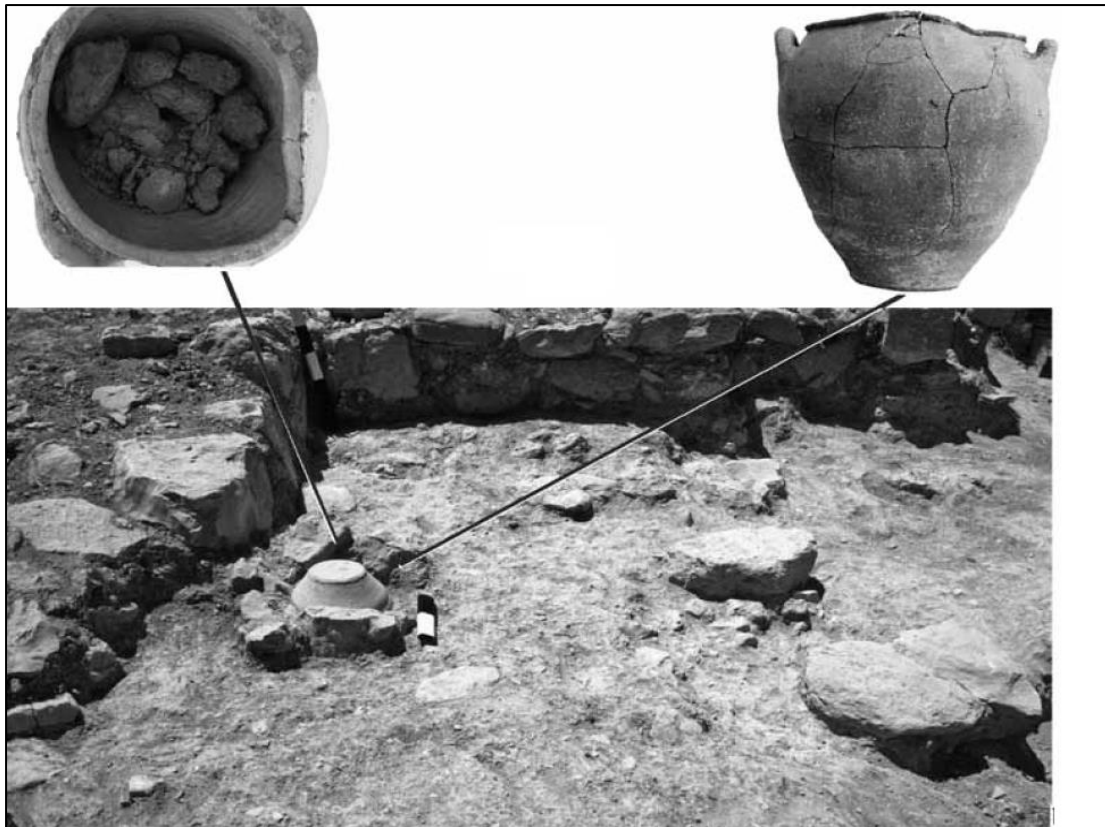
Εικόνα 75. Άποψη των δύο λόφων του Πετρά.

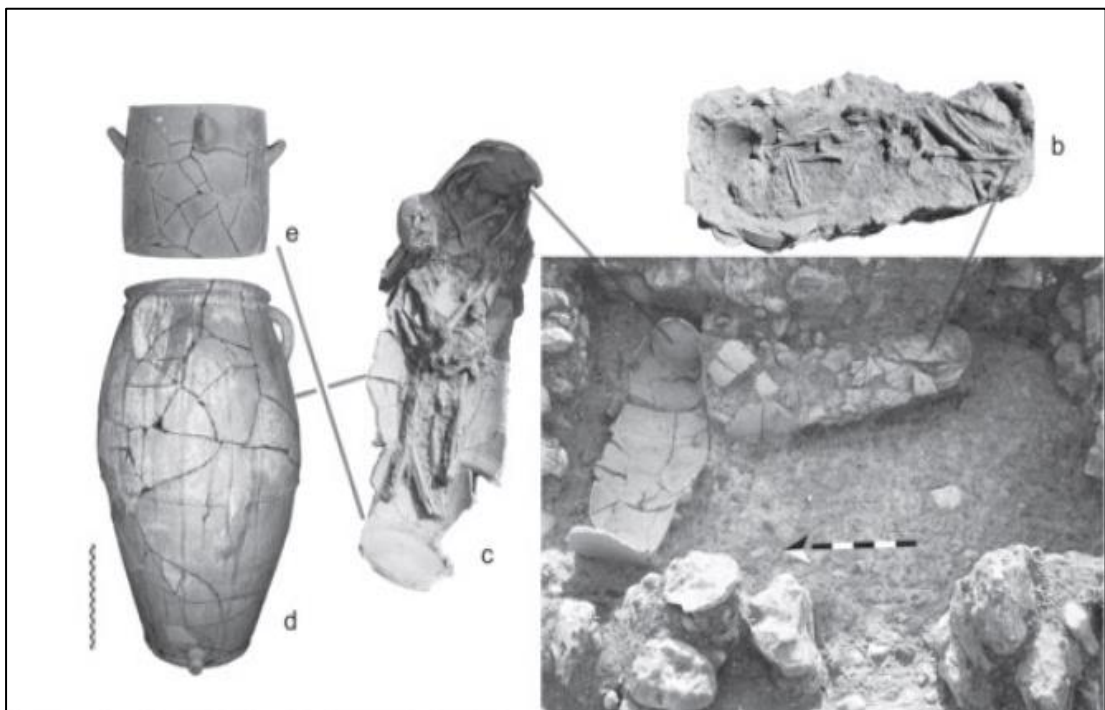
Εικόνα 76. Άποψη του Προανακτορικού και πρώιμου Παλαιοανακτορικού νεκροταφείου στον Πετρά. Σημειώνεται ταφή σε πατητήρι οίνου στο Ταφικό Κτίριο 3.

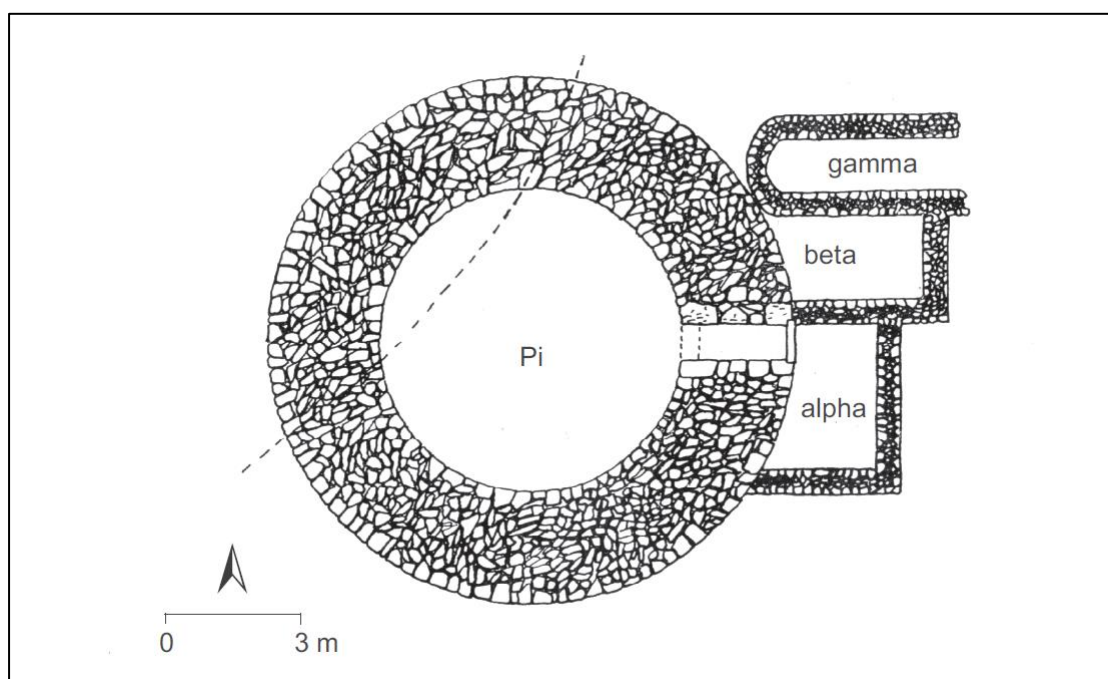
Εικόνα 77. Πετράς. Η τοποθεσία της intramural βρεφικής ταφής.

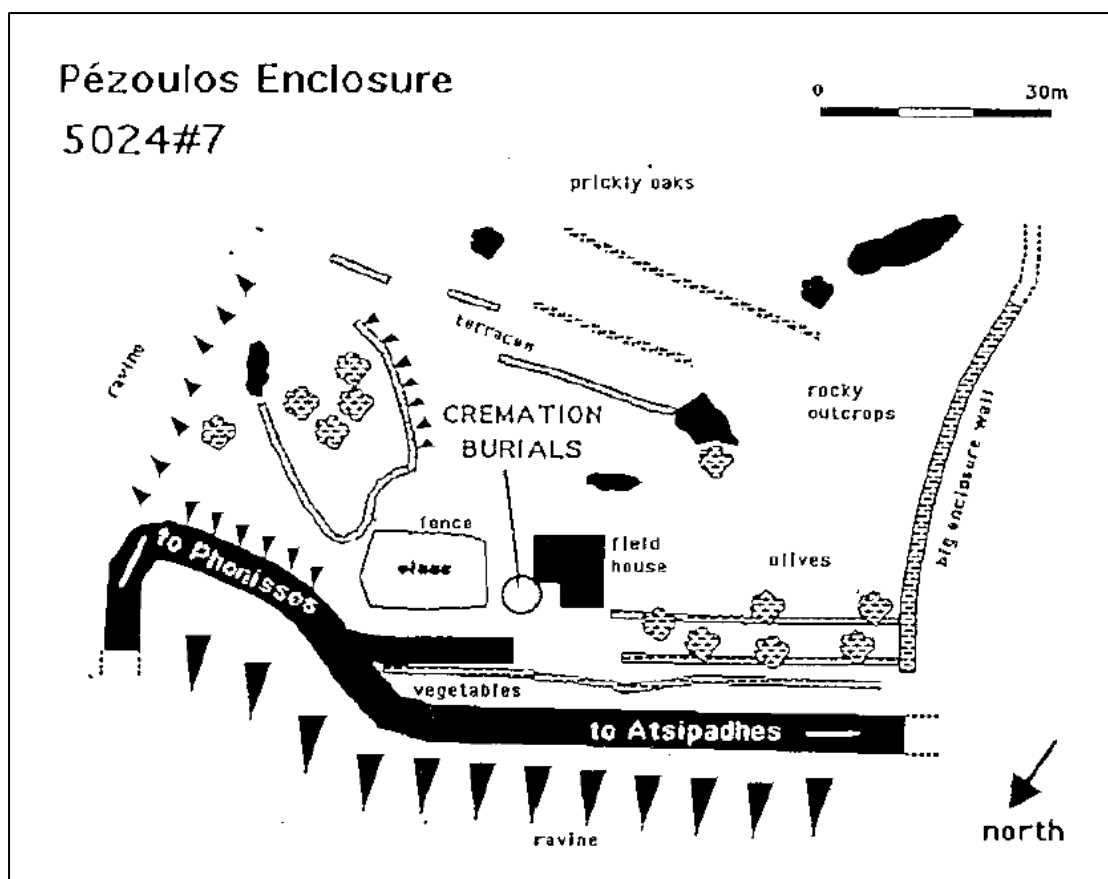
Εικόνα 78. Πετράς. Κτίριο Ι.1. Βρεφική ταφή εντός πίθου.

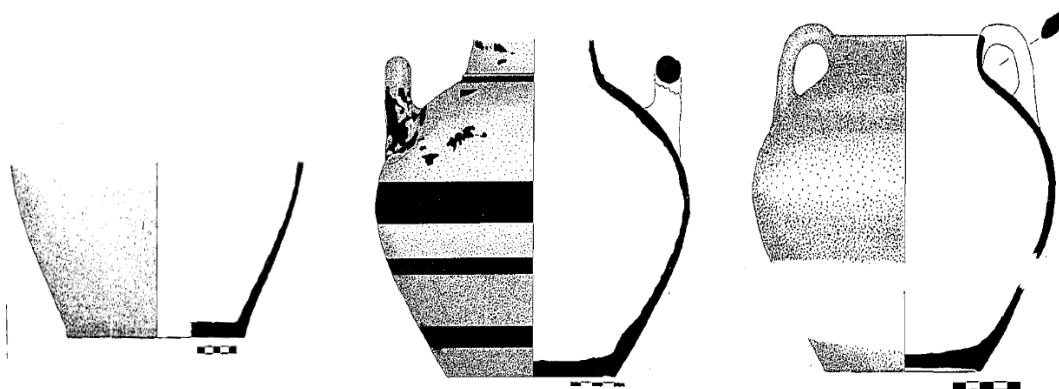
Εικόνα 79. Πετράς. Ταφικό Κτίριο 2. Διαμέρισμα 1. Πίθος, λάρνακα και άλλα αγγεία.

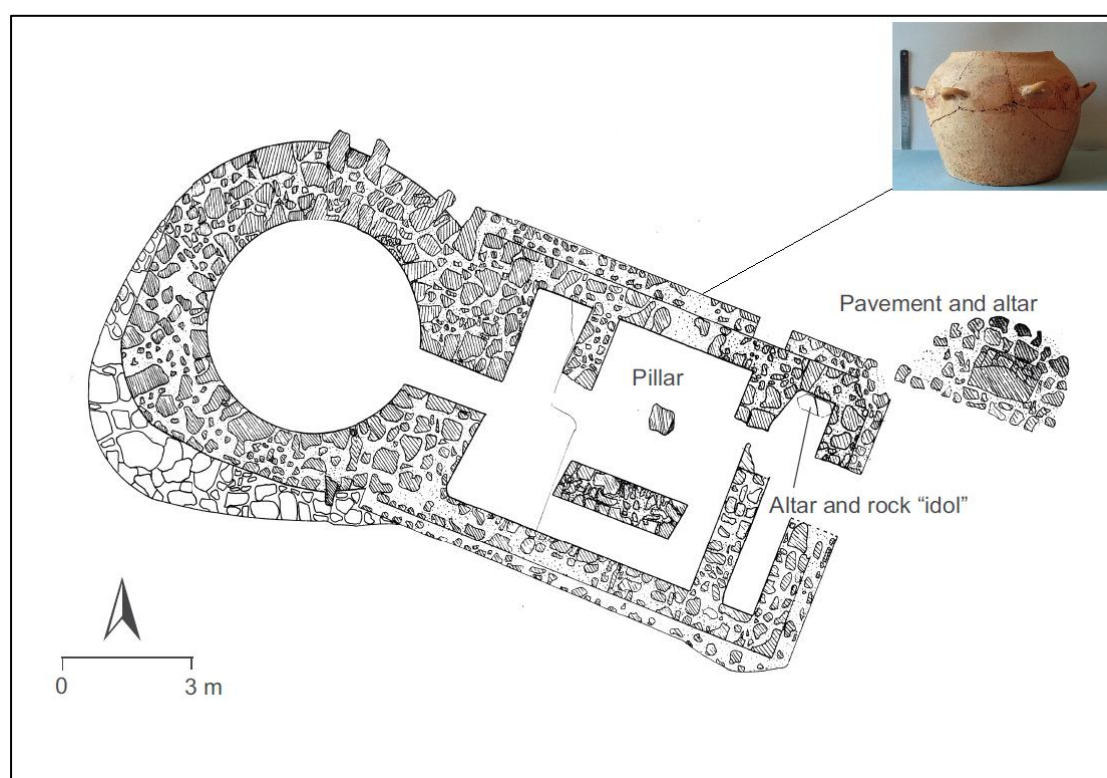
Εικόνα 80. Πορτί. Κάτοψη Θολωτού Π.

Εικόνα 81. Άποψη του νεκροταφείου στις Πεζούλες Ατσιπάδων.

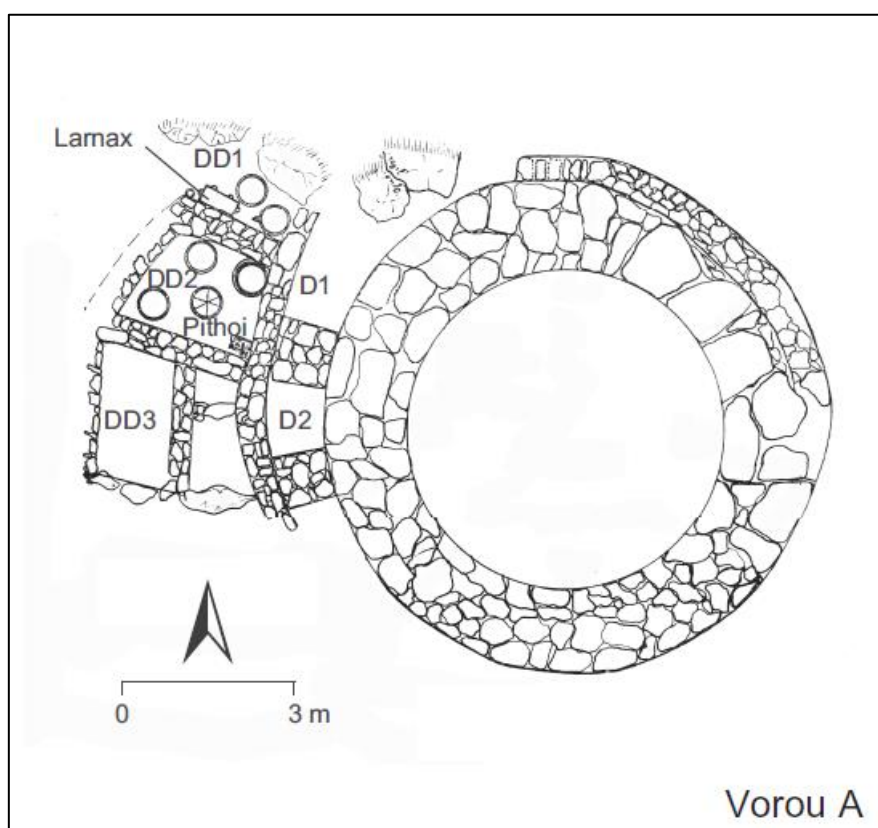
Εικόνα 82. Πεζούλες Ατσιπάδων. Τα αγγεία των Ταφών 1 και 3.

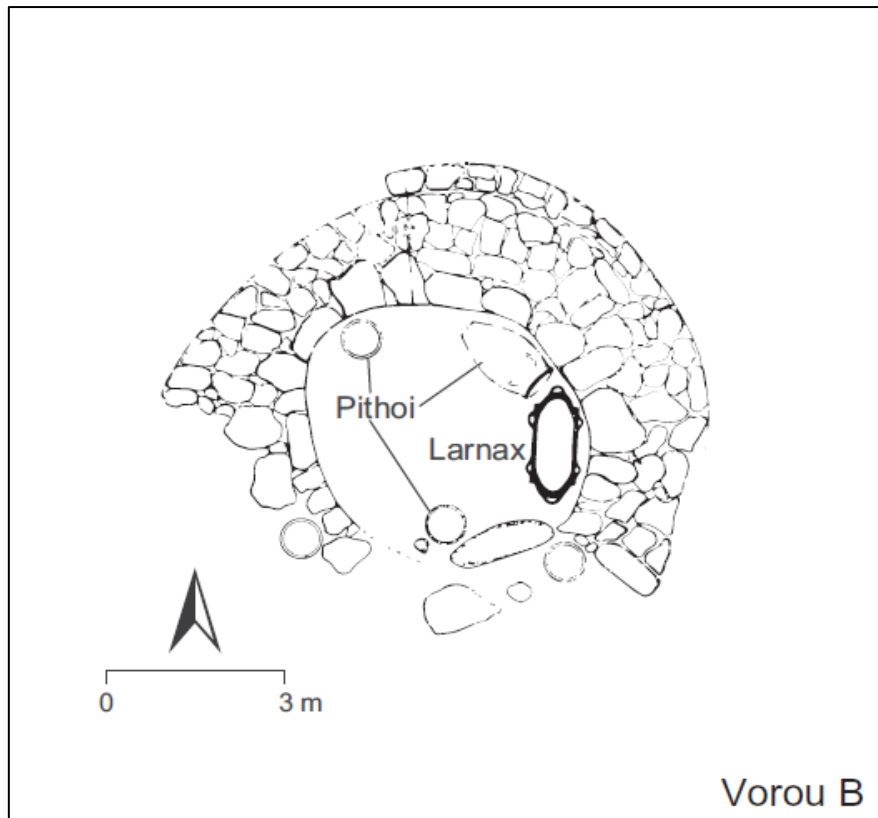
Εικόνα 83. Απεσωκάρι. Κάτοψη Θολωτού Α.

Εικόνα 84. Άποψη της θόλου από Δ.

Εικόνα 85. Βορινά. Κάτοψη Θολωτού Α.

Εικόνα 86. Βορινά. Κάτοψη Θολωτού Β.

Εικόνα 87 (αριστερά). Βορινά. Αγγείο με παιδική ταφή.

Εικόνα 88 (δεξιά) . Βορινά. Χυτροειδές αγγείο με παιδική ταφή.

Εικόνα 89. Ταφικοί πίθοι του Τάφου Α.

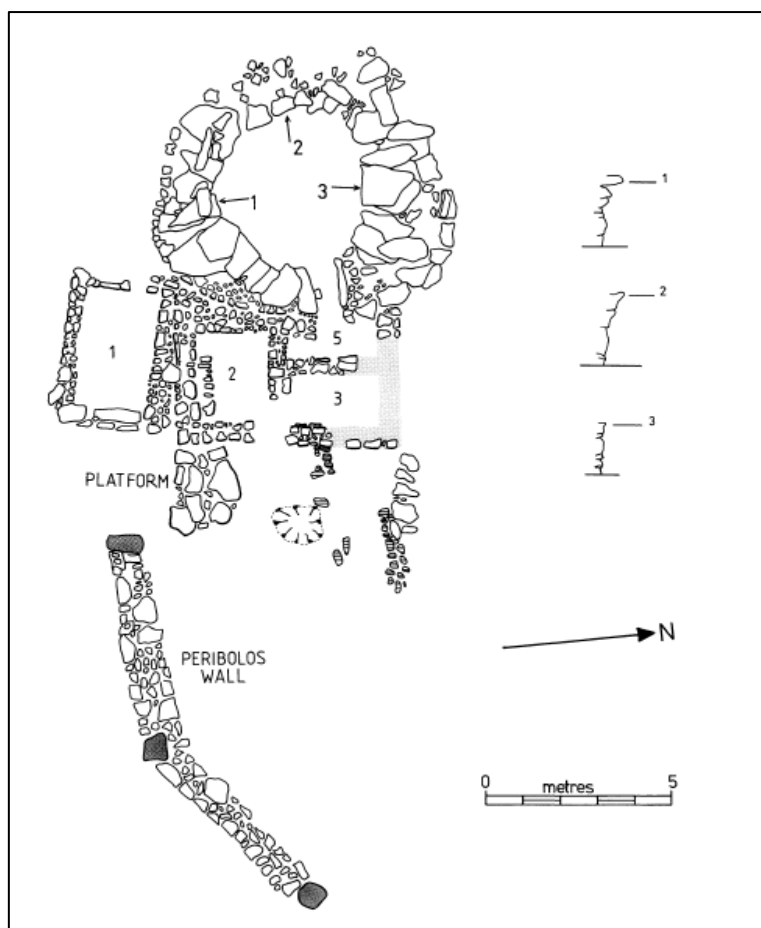

Εικόνα 90. Κάδος και πίθοι των ΔΔ του Τάφου Α.

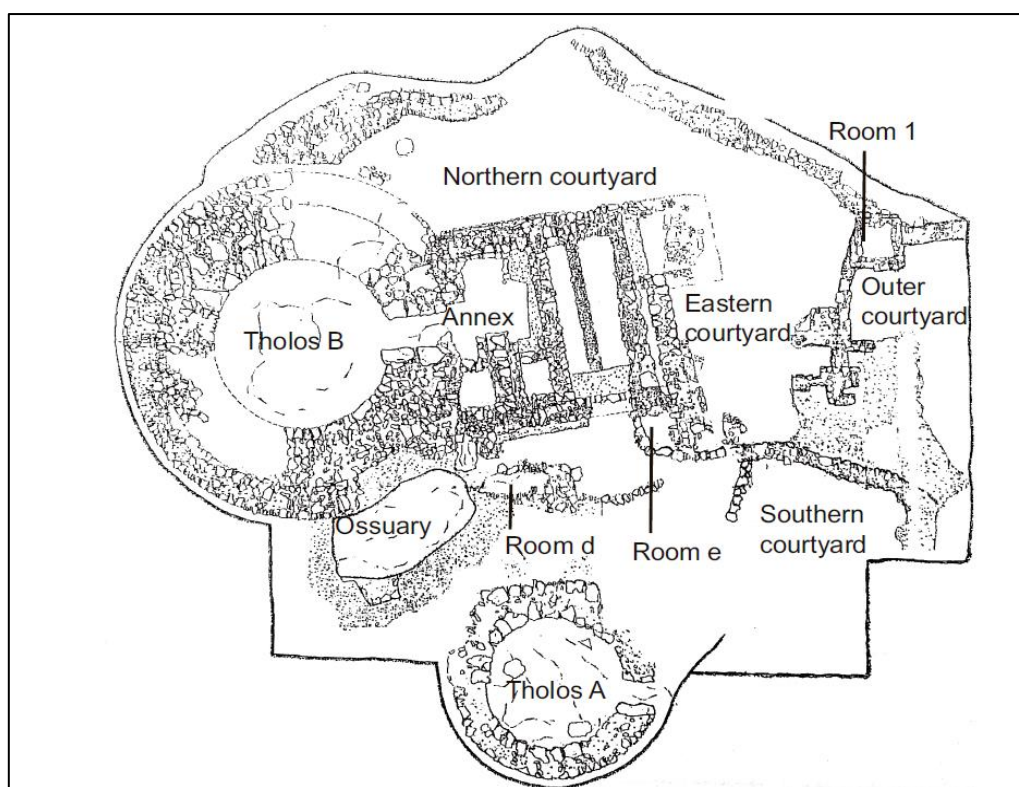

Εικόνα 91 (αριστερά). Πίθοι στα επάλληλα στρώματα εντός του ΔΔ2 του Τάφου Α.

Εικόνα 92 (δεξιά). Ταφικοί πίθοι του Τάφου Β.

Εικόνα 93. Αγία Κυριακή. Κάτοψη θολωτού τάφου.

Εικόνα 94. Μονή Οδηγήτρια. Κατόψεις Θολωτών Α και Β.

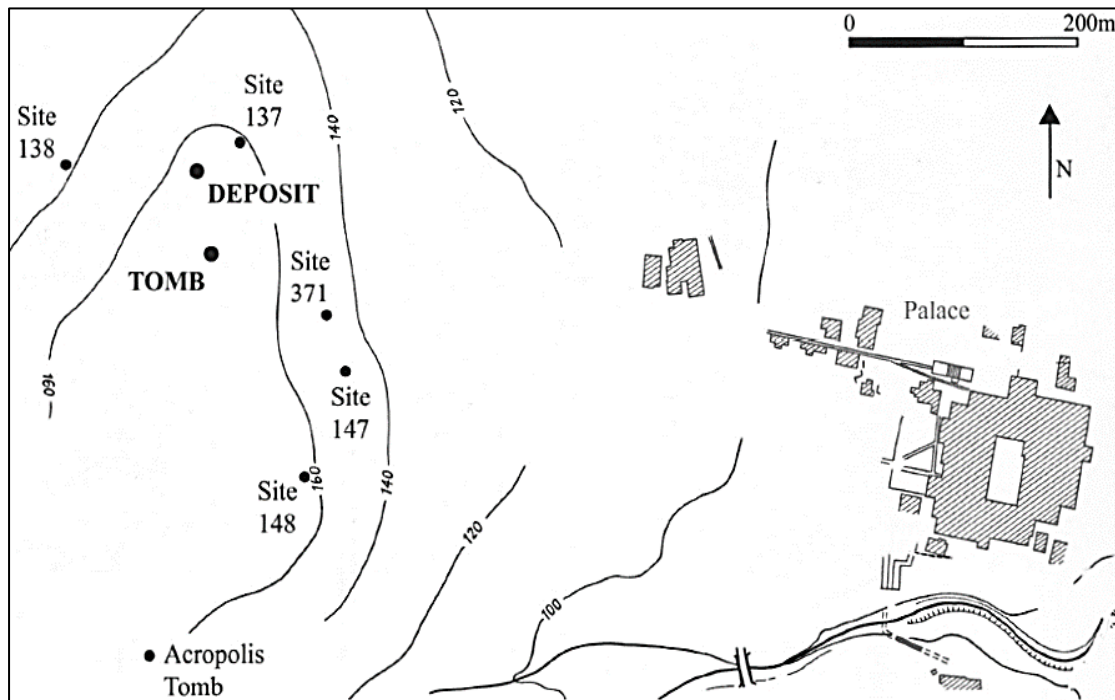
Εικόνα 95. Ο Θολωτός Α μετά από την ανασκαφή.

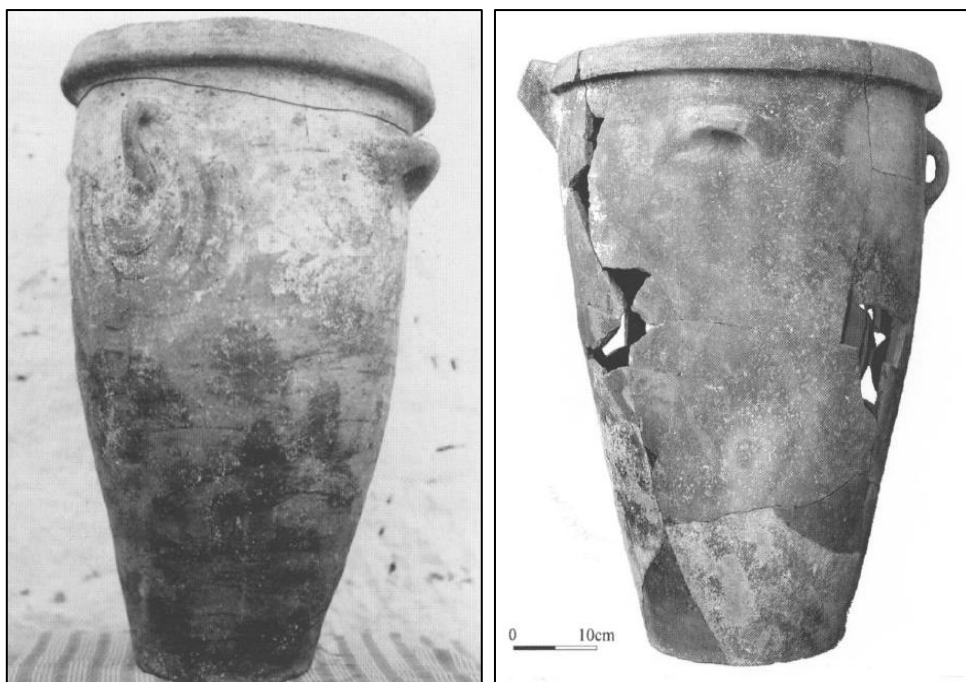
Εικόνα 96. Το εσωτερικό του Θολωτού Β.

Εικόνα 97. Κνωσός. «Court of the Oil Spout». Ταφή σε αγγείο.

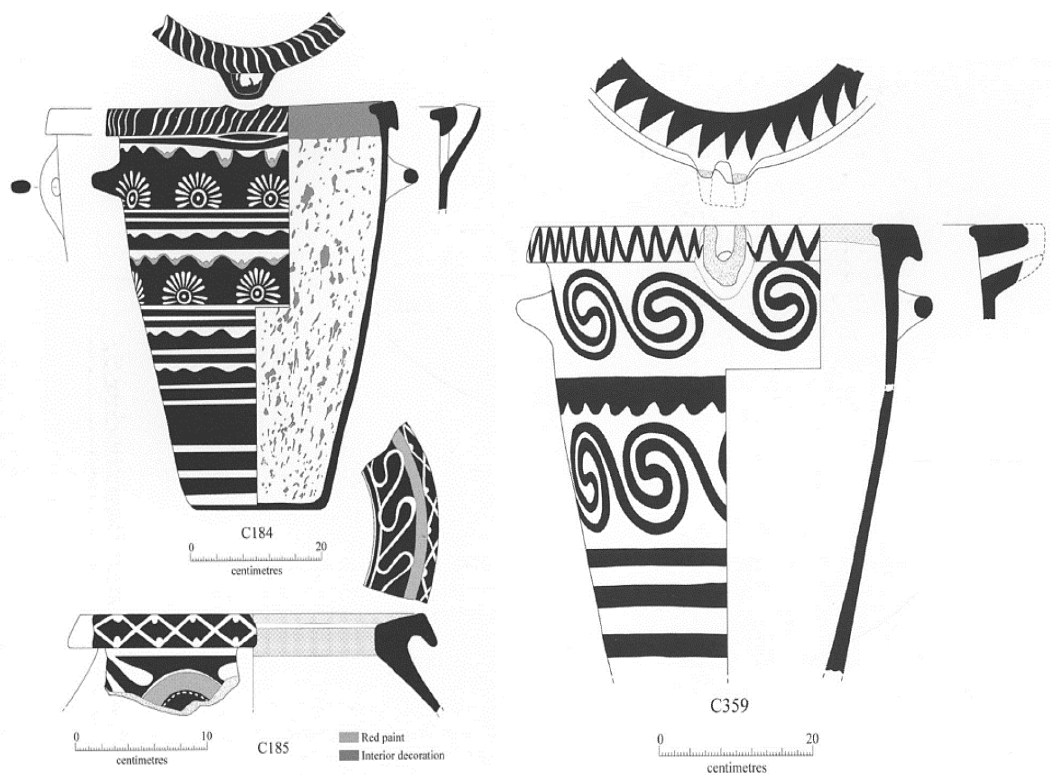

Χάρτης 7. Άποψη της Κνωσού με τον Τάφο και την Απόθεση στο Μοναστηριακό Κεφάλι.

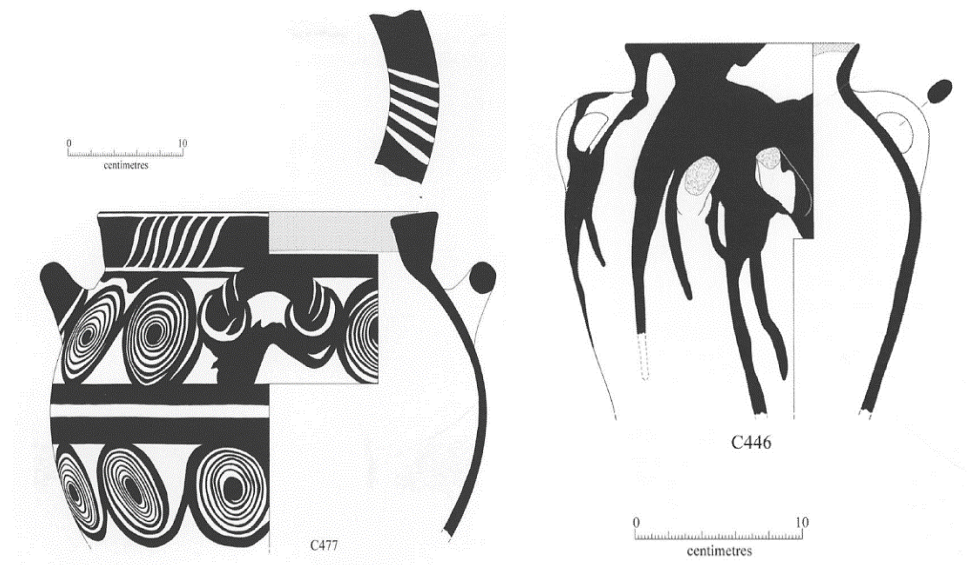

Εικόνα 98 (αριστερά). Μοναστηριακό Κεφάλι. Ταφικός πίθος.

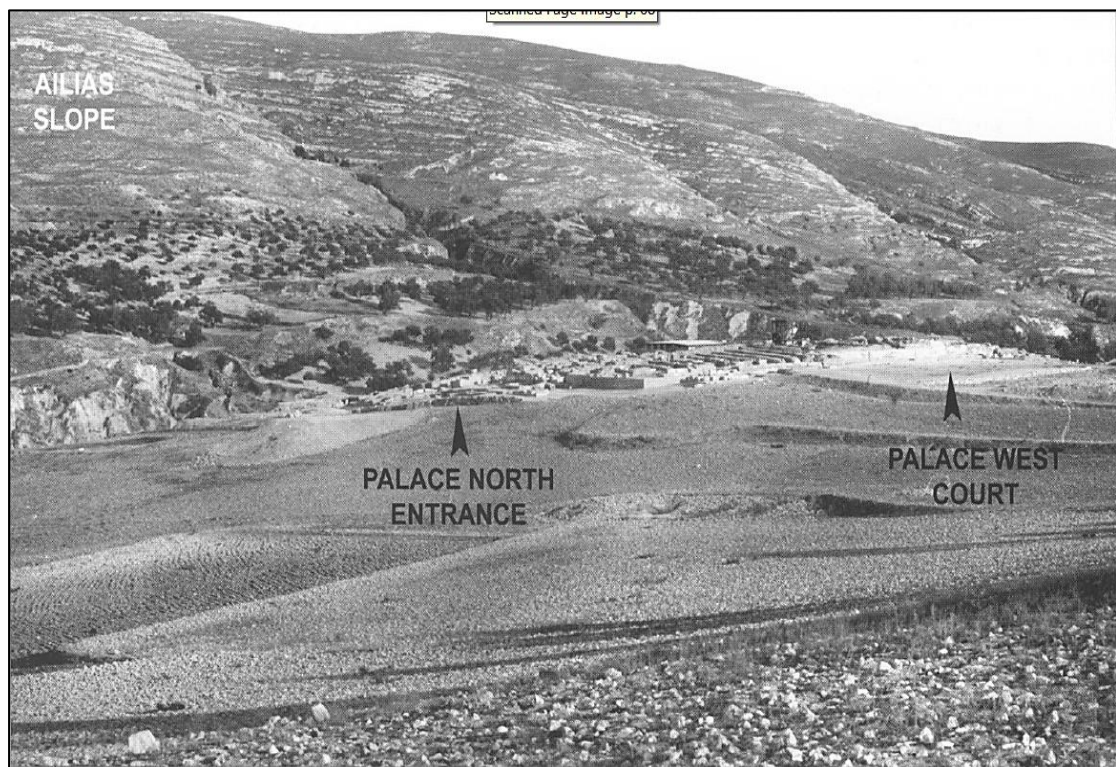
Εικόνα 99 (δεξιά). Μοναστηριακό Κεφάλι. Ταφικός πίθος.

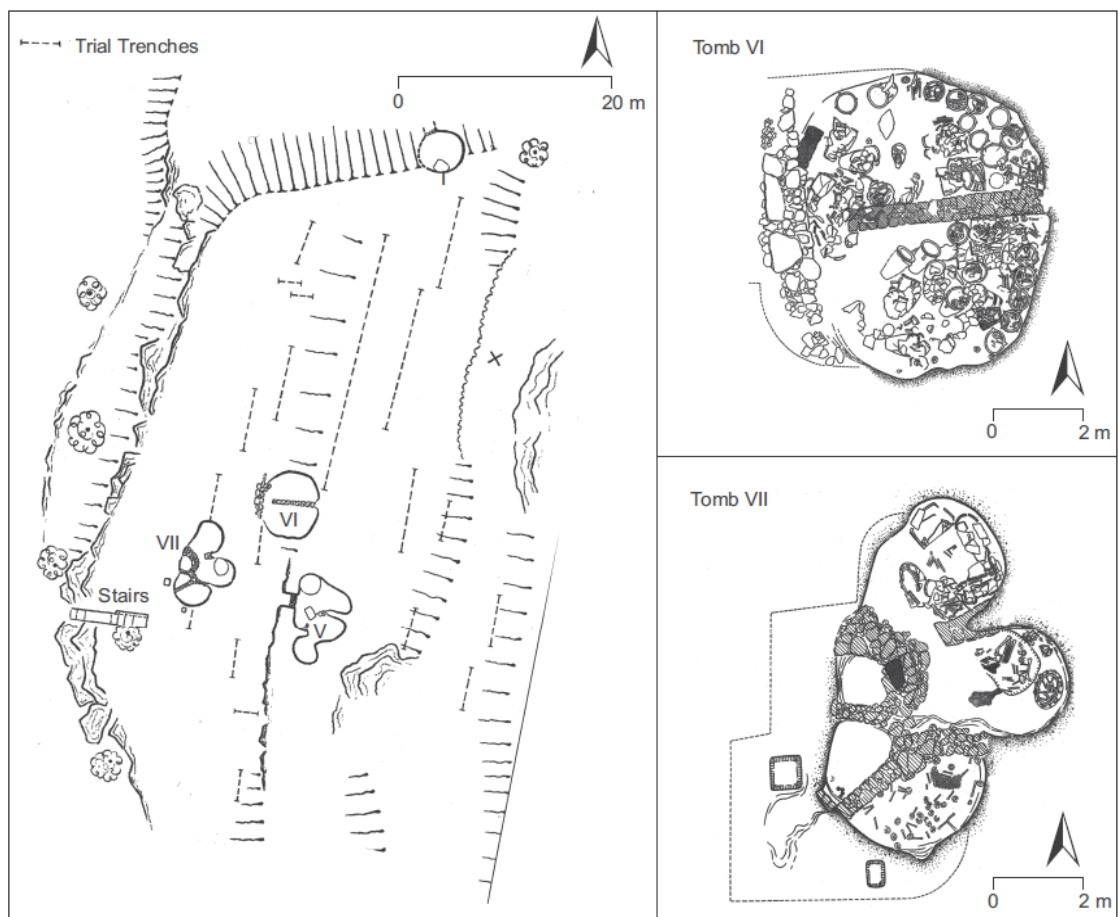
Εικόνα 100. Μοναστηριακό Κεφάλι-Τάφος. MM IIB-ΥΜ ΙΑ/ΙΙΙ ταφικοί πίθοι.

Εικόνα 101. Μοναστηριακό Κεφάλι-Απόθεση. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ ταφικοί πίθοι.

Εικόνα 102. Άποψη του νεκροταφείου του Αη Λια, δίπλα στο ανάκτορο της Κνωσού.

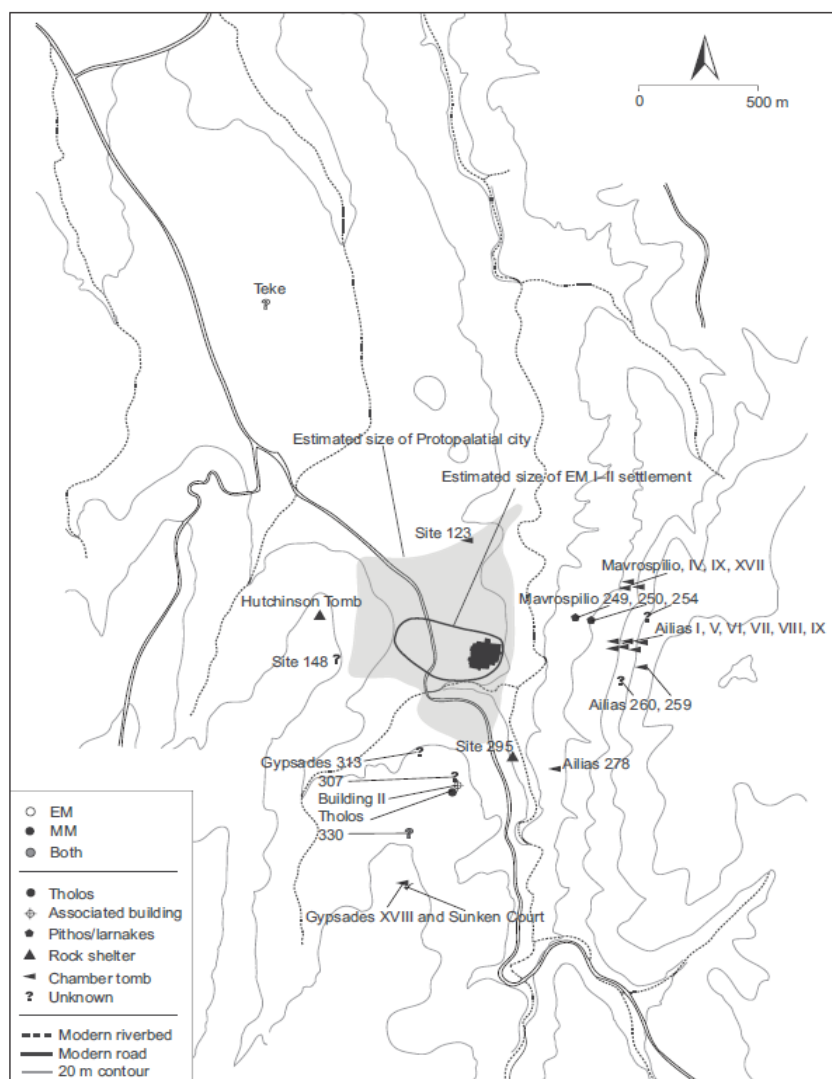
Εικόνα 103. Αη Λιας. Τάφοι VI και VII.

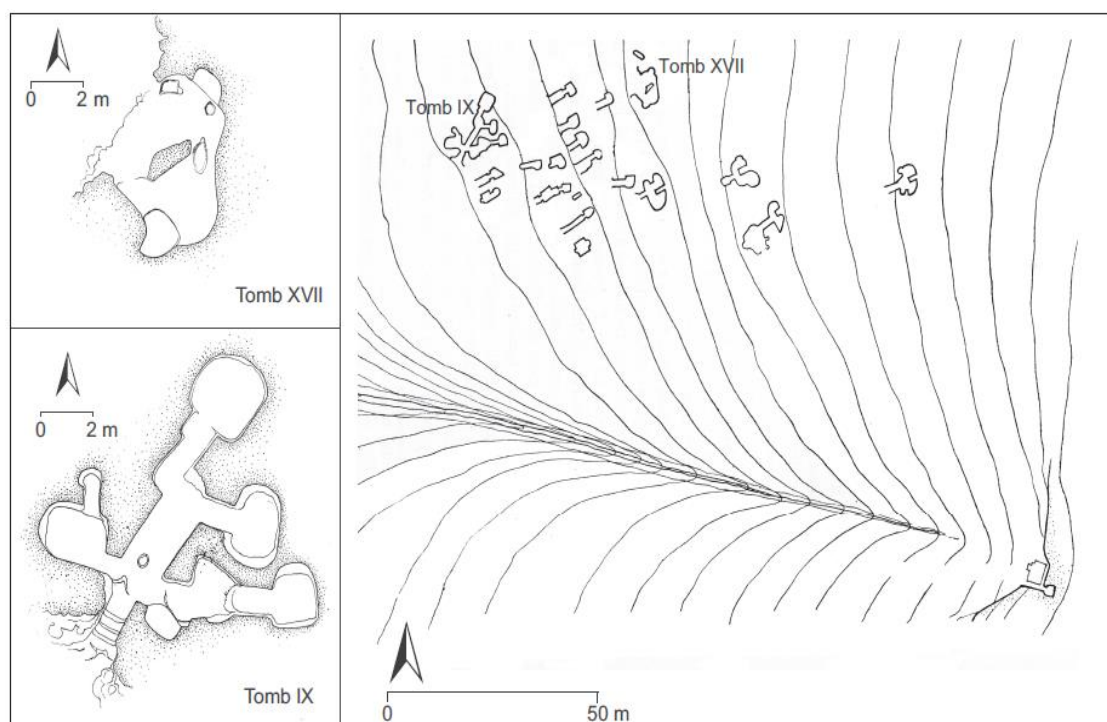
Εικόνα 104. Αη Λιας. Ταφικοί πίθοι στον Τάφο Ι.

Εικόνα 105. Αη Λιας, ΜΜ ταφικός πίθος.

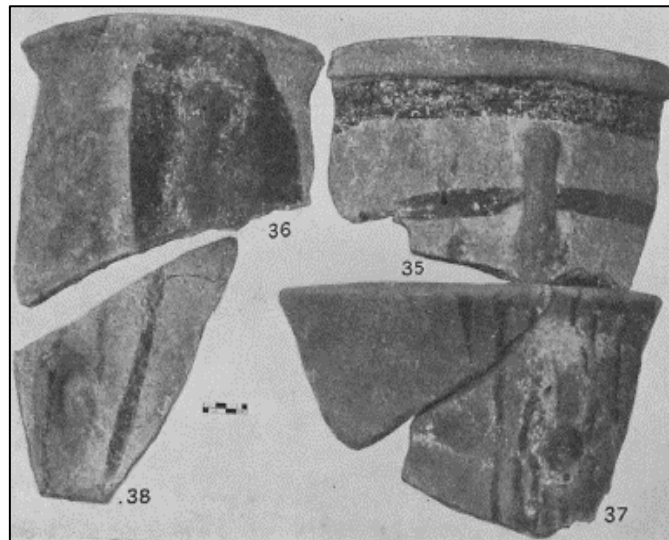
Χάρτης 8. Άποψη των νεκροταφείων της περιοχής της Κνωσού.

Χάρτης 9. Μαυροσπήλιο. Τάφοι XVII και IX.

Εικόνα 106. Άποψη του νεκροταφείου στο λόφο του Μαυροσπήλιου από ΒΑ.

Εικόνα 107. Όστρακα από ΜΜ ΙΙ ταφικά αγγεία στον Τάφο ΧVΙΙ.

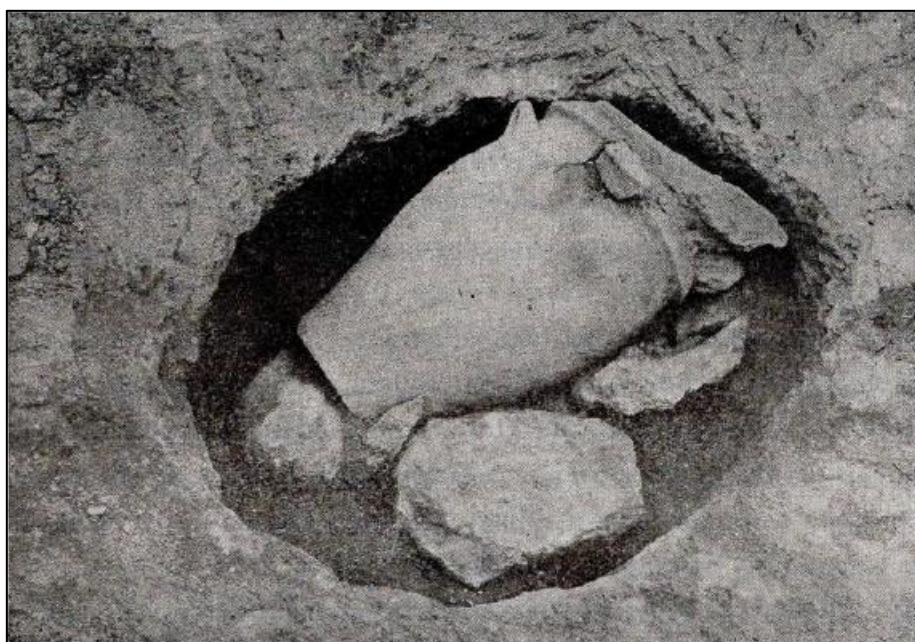

Εικόνα 108. Άγιος Μύρων. Πίθος Παλαιοανακτορικών χρόνων.

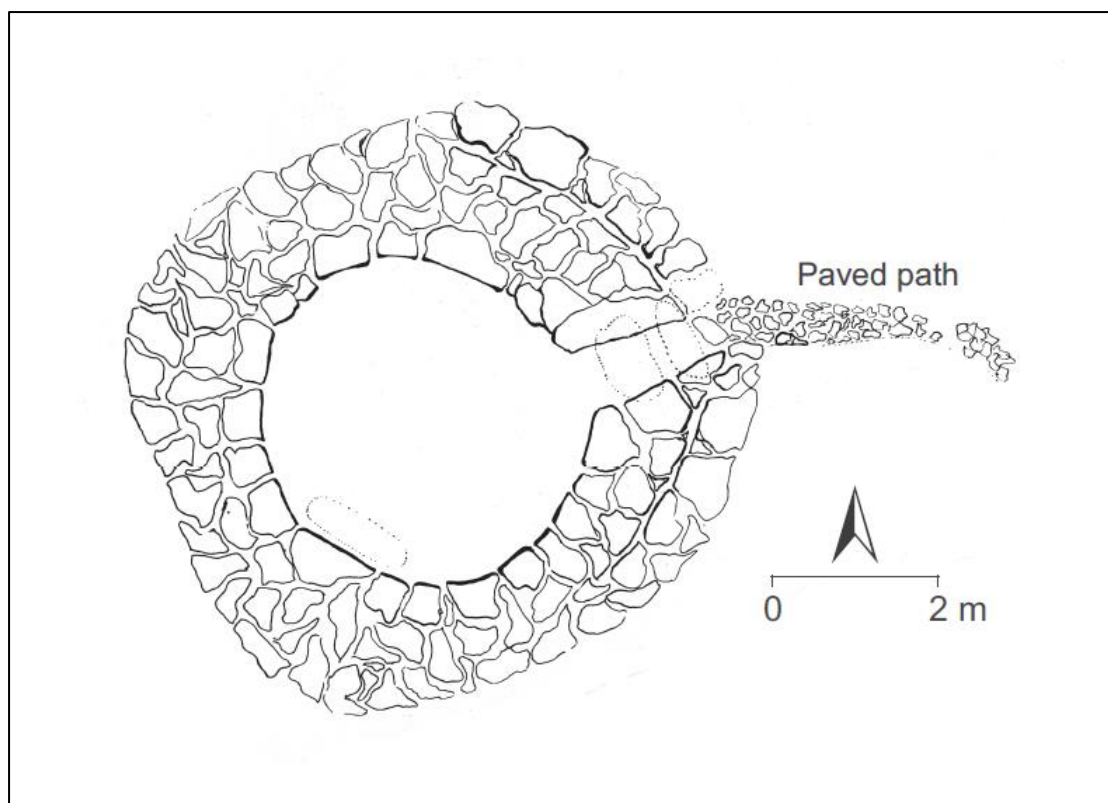

Εικόνα 109 (αριστερά). Άγιος Μύρων. Παλαιοανακτορική ταφή.

Εικόνα 110 (δεξιά). Άγιος Μύρων. Παλαιοανακτορικό αγγείο.

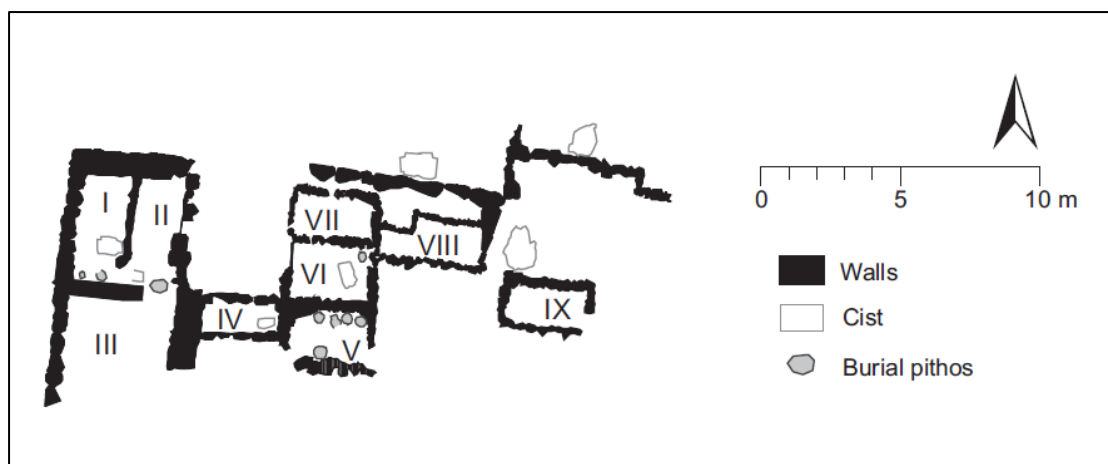
Εικόνα 111. Ανόπολη Πεδιάδας. ΜΜ ταφικός πίθος.

Εικόνα 112. Κράσι. Κάτοψη Θολωτού Α.

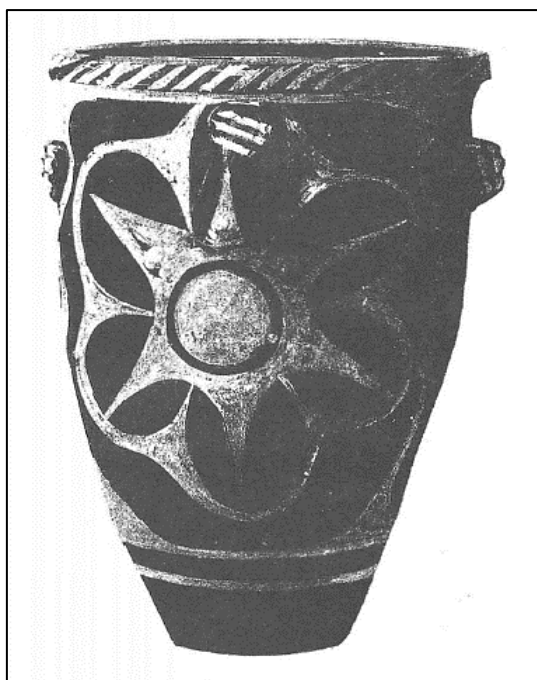
Εικόνα 113. Πιθάριο από τη Ν. εξωτερική πλευρά του τάφου.

Εικόνα 114. Μάλια. «Οικία των Νεκρών». Κάτοψη.

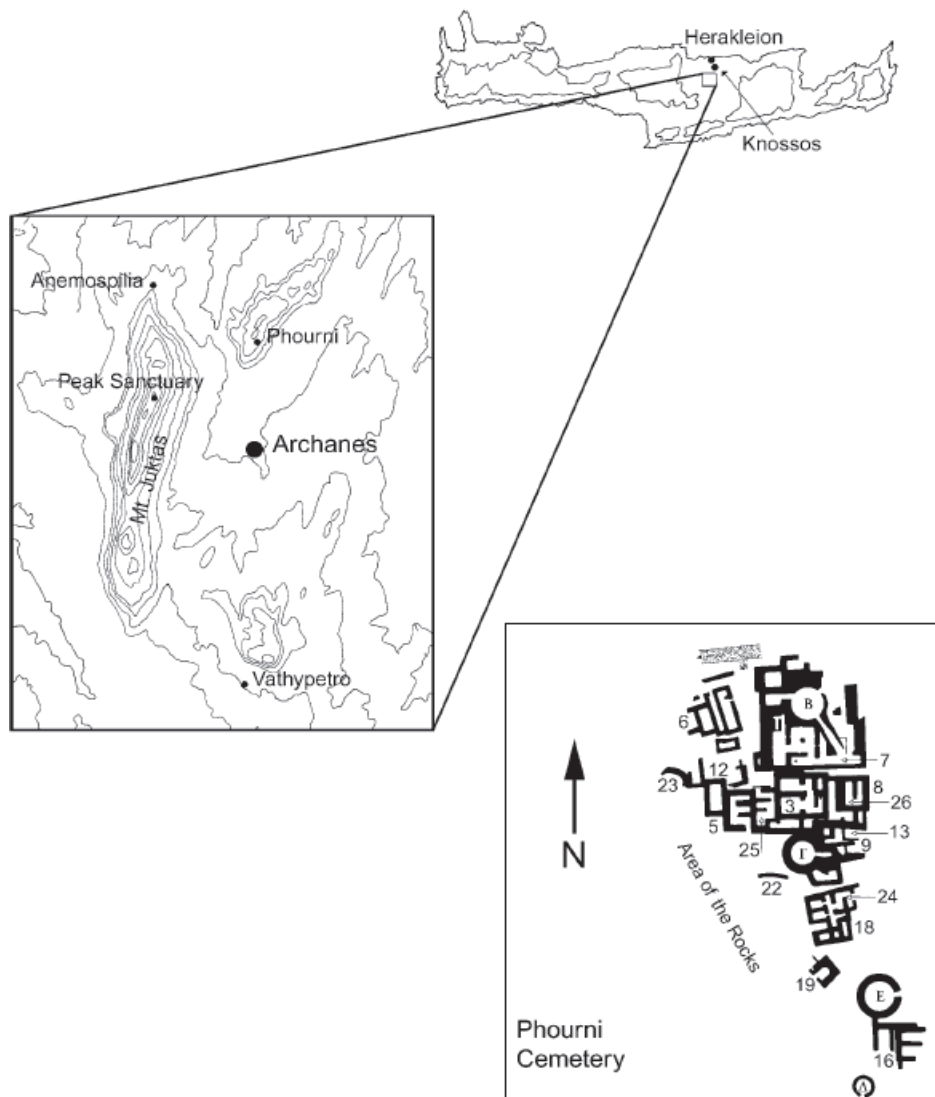
Εικόνα 115. Μάλια. Δύο πιθαράκια στο Οικ. Βλαστού.

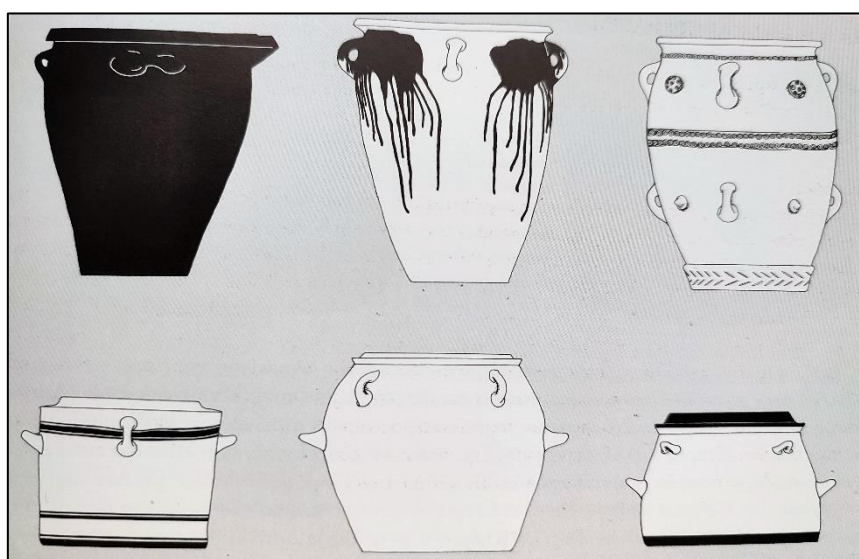
Εικόνα 116. Γάζι. ΜΜ ταφικός πίθος.

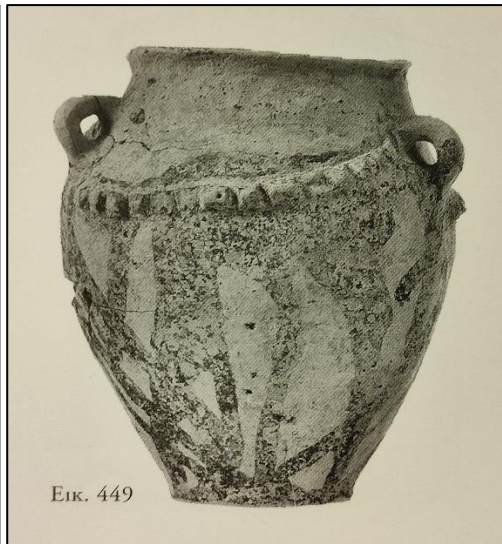
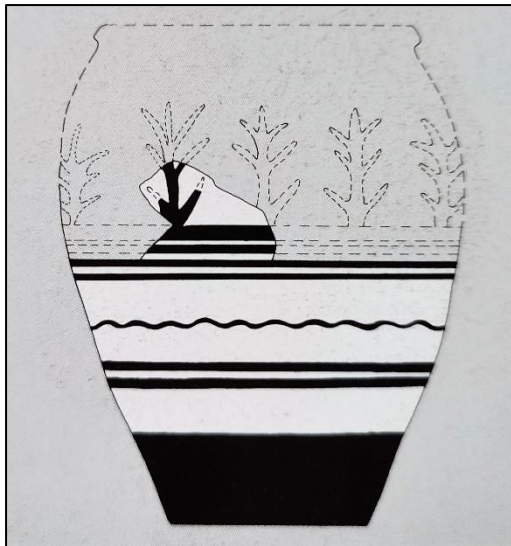
Εικόνα 117. Μπαΐρια. Το ταφικό κτίριο με τον πίθο από Β.

Χάρτης 10. Αρχάνες Φουρνί. Άποψη του νεκροταφείου.

Εικόνα 118. Αρχάνες Φουρνί. Σχεδιαστική απόδοση Προανακτορικών και Παλαιοανακτορικών ταφικών πύθων.

Εικόνα 119 (αριστερά). Κτίριο 4. Αποθηκευτικός πίθος της ΥΜ ΙΑ περιόδου.

Εικόνα 120 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 18. Πίθος της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περιόδου.

Εικόνα 121 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 19. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙ περιόδου.

Εικόνα 122 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 19. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙ περιόδου.

Εικόνα 123 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 19. Γεφυρόστομο ταφικό αγγείο.

Εικόνα 124 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 19. Πιθοειδές αγγείο με διακόσμηση.

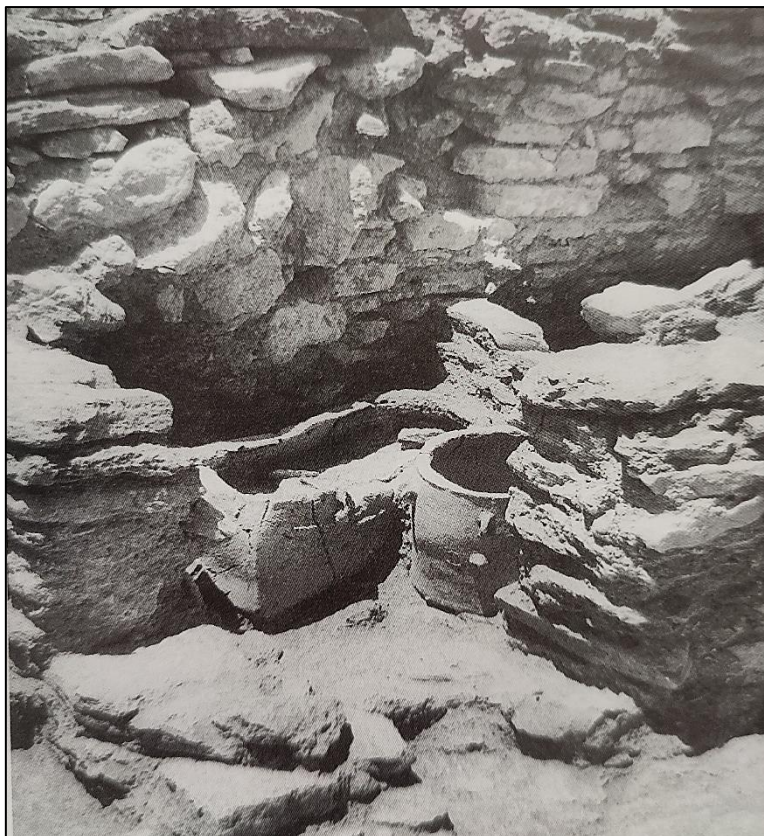
Εικόνα 125. Ταφικό Κτίριο 5. Ταφικοί πίθοι στο Δυτικό Δωμάτιο.

Εικόνα 126 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 6. Ταφικός πίθος.

Εικόνα 127 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 6. Δίωτο προχυτικό αγγείο με κρανίο.

Εικόνα 128. Ταφικό Κτίριο 9. Ταφικός πίθος.

Εικόνα 129. Ταφικό Κτίριο 9. Ταφικός πίθος και σείστρο πλησίον.

Εικόνα 130. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος.

Εικόνα 131. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος.

Εικόνα 132. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος.

Εικόνα 133. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος στο Δωμάτιο 10.

Εικόνα 134. Ο Θολωτός Γ από Δ.

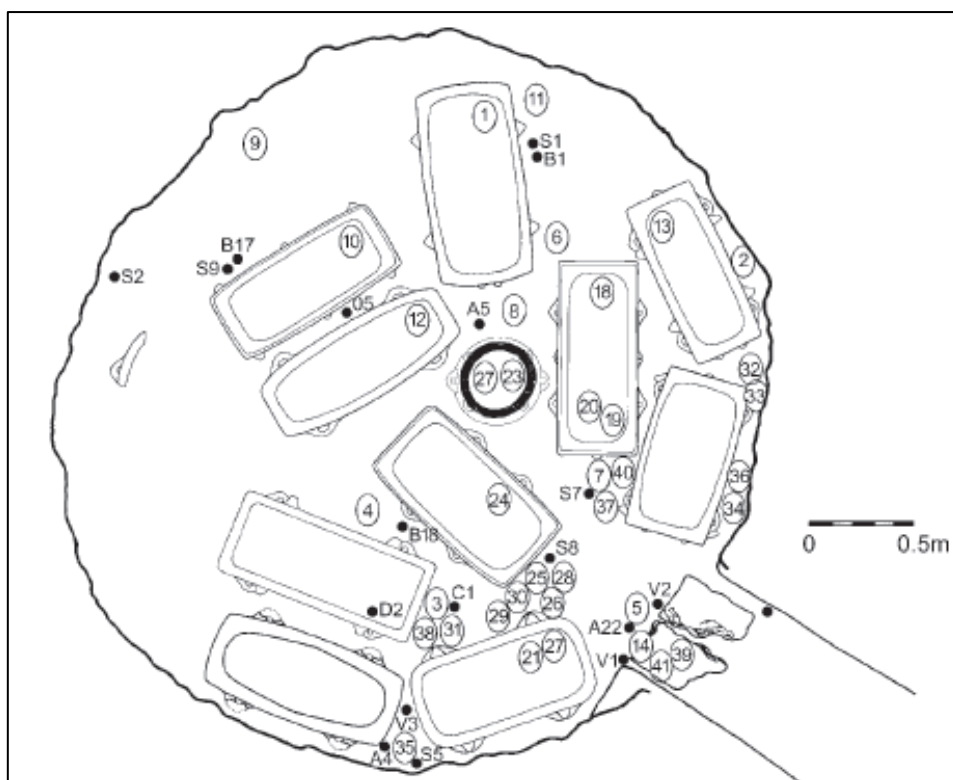
Εικόνα 135. Η είσοδος και το εσωτερικό τμήμα του Θολωτού Γ από Δ.

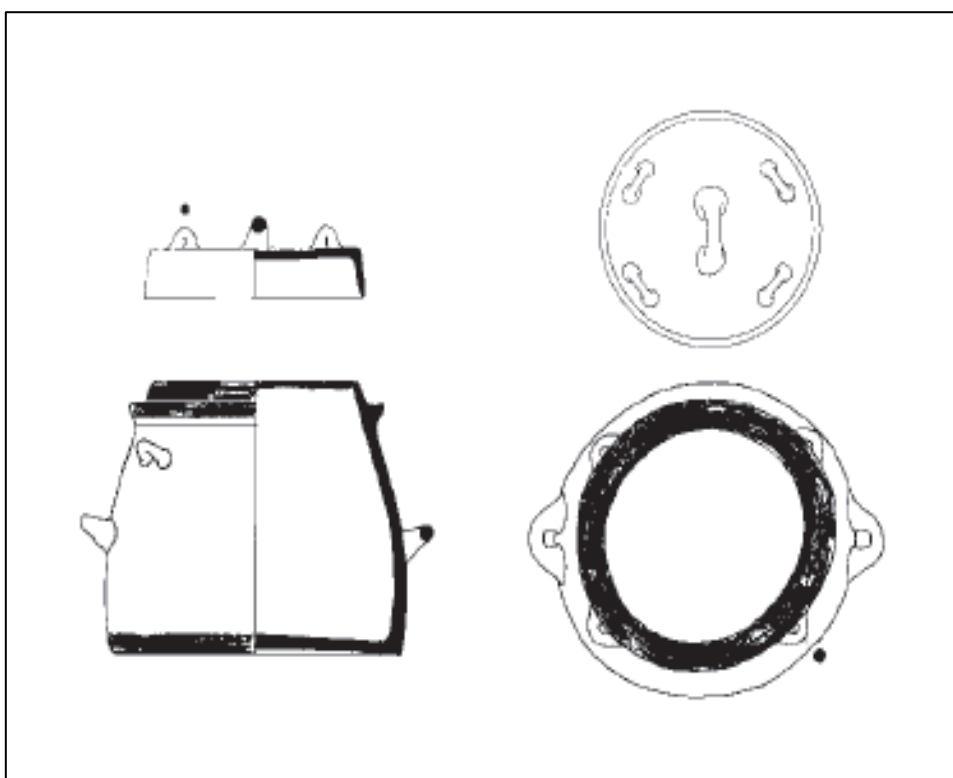
Εικόνα 136. Θολωτός Γ. Στρώμα II. Ταφικός πίθος L12.

Εικόνα 137. Θολωτός Γ. Στρώμα III. Ταφικός πίθος L12.

Εικόνα 138. Θολωτός Γ. Κατανομή λαρνάκων και ταφικού πίθου στο Στρώμα ΙΙ.

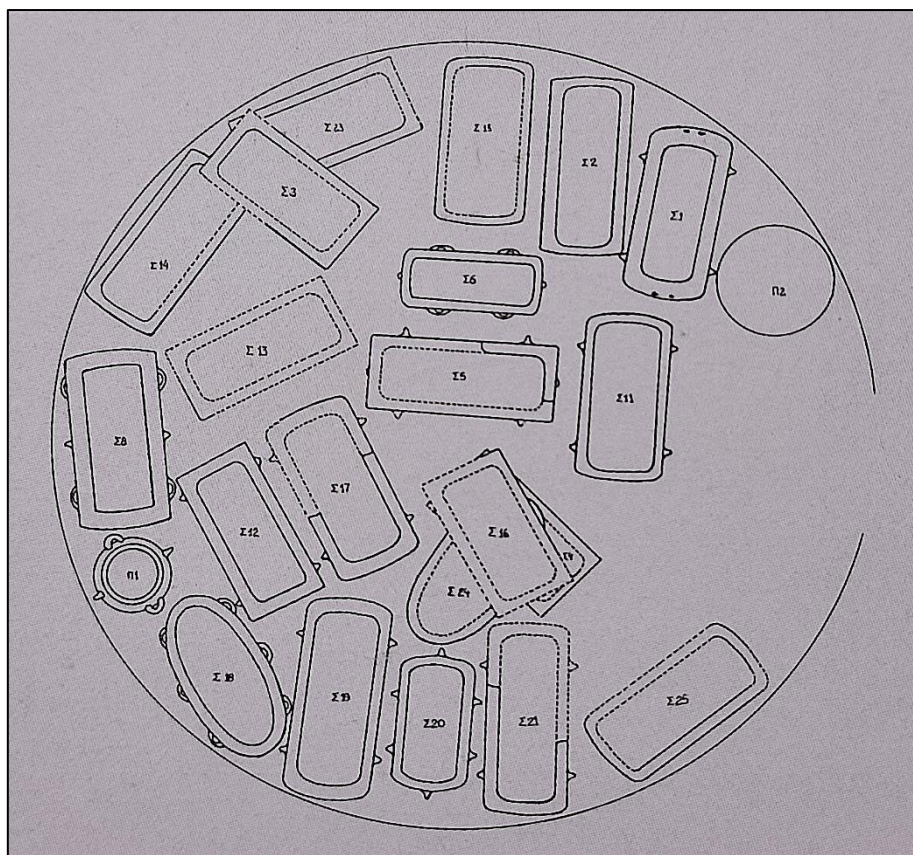
Εικόνα 139. Θολωτός Γ. Ταφικός πίθος L12.

Εικόνα 140. Ο Θολωτός Ε από Β.

Εικόνα 141. Ο Θολωτός Ε από Δ.

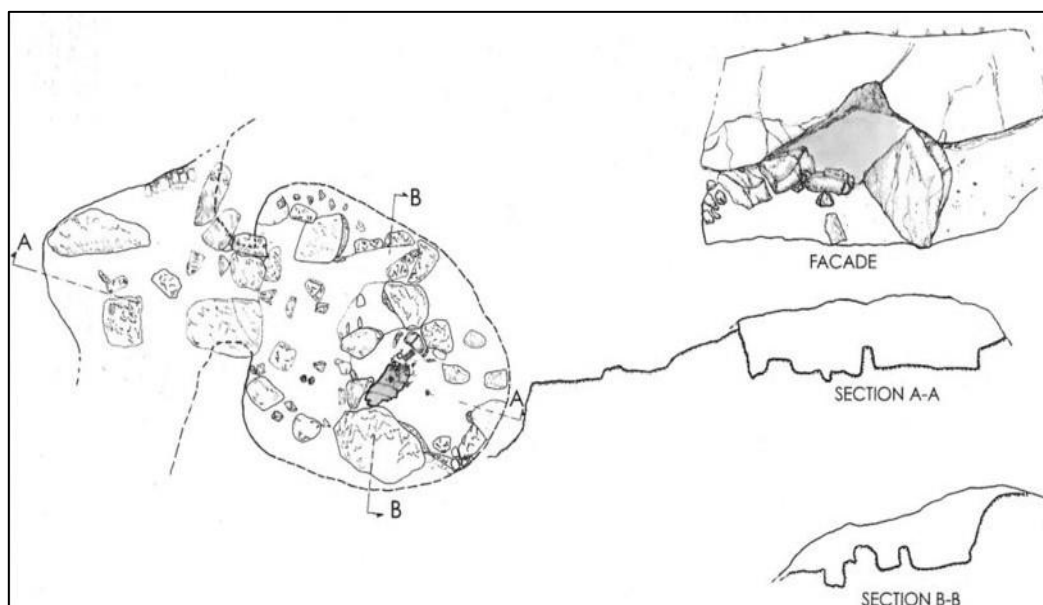
Εικόνα 142. Θολωτός Ε. Κατανομή λαρνάκων και ταφικών πύθων.

Εικόνα 143. Περιοχή των Βράχων από Ν. Βόρειο τμήμα.

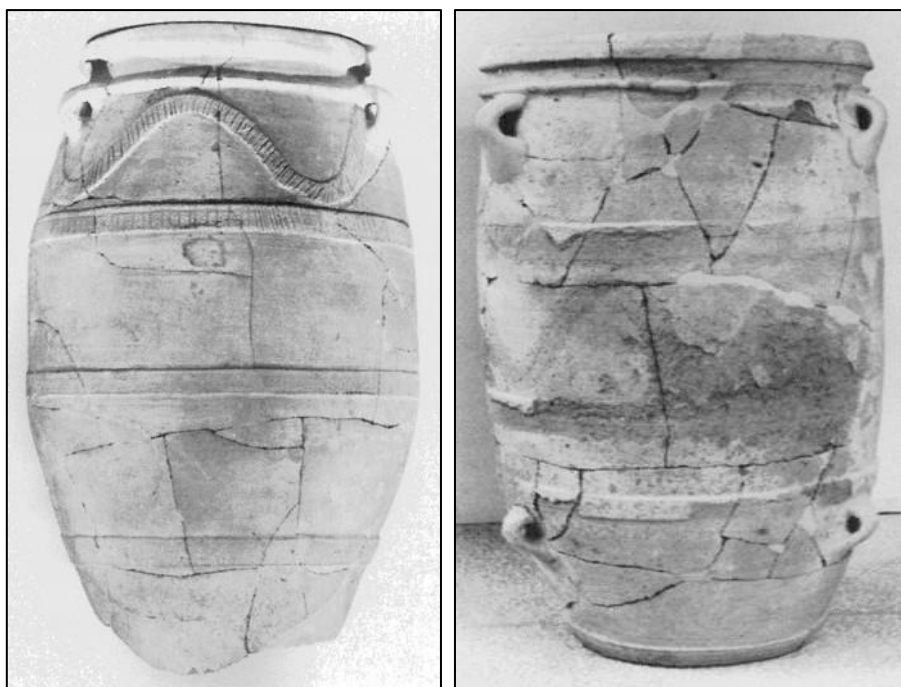
Εικόνα 144. Ταφικός πίθος από την παραλία του Φαφλάγκου.

Εικόνα 145. Κερά Λιμανιώτισσα. Κάτοψη του τάφου.

Εικόνα 146. Κερά Λιμανιώτισσα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ ταφικοί πίθοι.

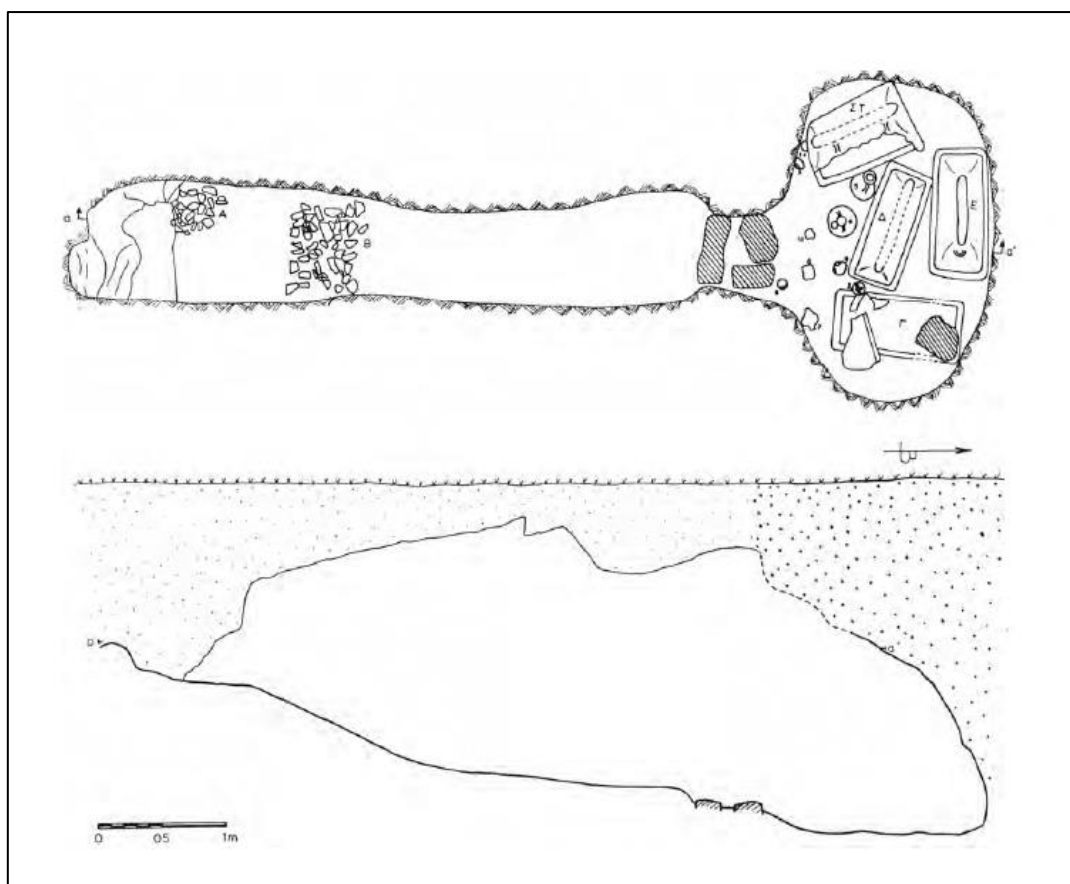

Εικόνα 147 (αριστερά). Ψαρή Φοράδα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ ταφικός πίθος.

Εικόνα 148 (δεξιά). Κερά Λιμανιώτισσα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ ταφικός πίθος.

Εικόνα 149. Κατωφύγι-Έργανος. Πιθαμφορέας.

Εικόνα 150. Αγγελιανά Μυλοποτάμον. Κάτοψη θαλαμωτού τάφου.

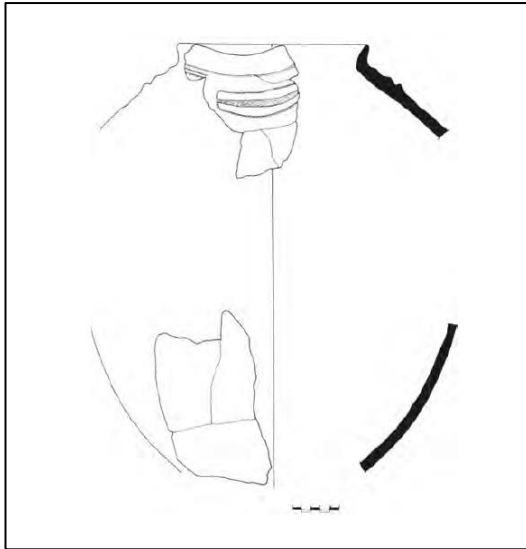
Εικόνα 151. Εγχυτρισμός και κτερίσματα κατά χώραν.

Εικόνα 152. Πηγή. Ταφικοί πίθοι.

Εικόνα 153. Κουμαρές Ακρωτηρίου. ΜΜ ΙΙΙ ταφικός πίθος.

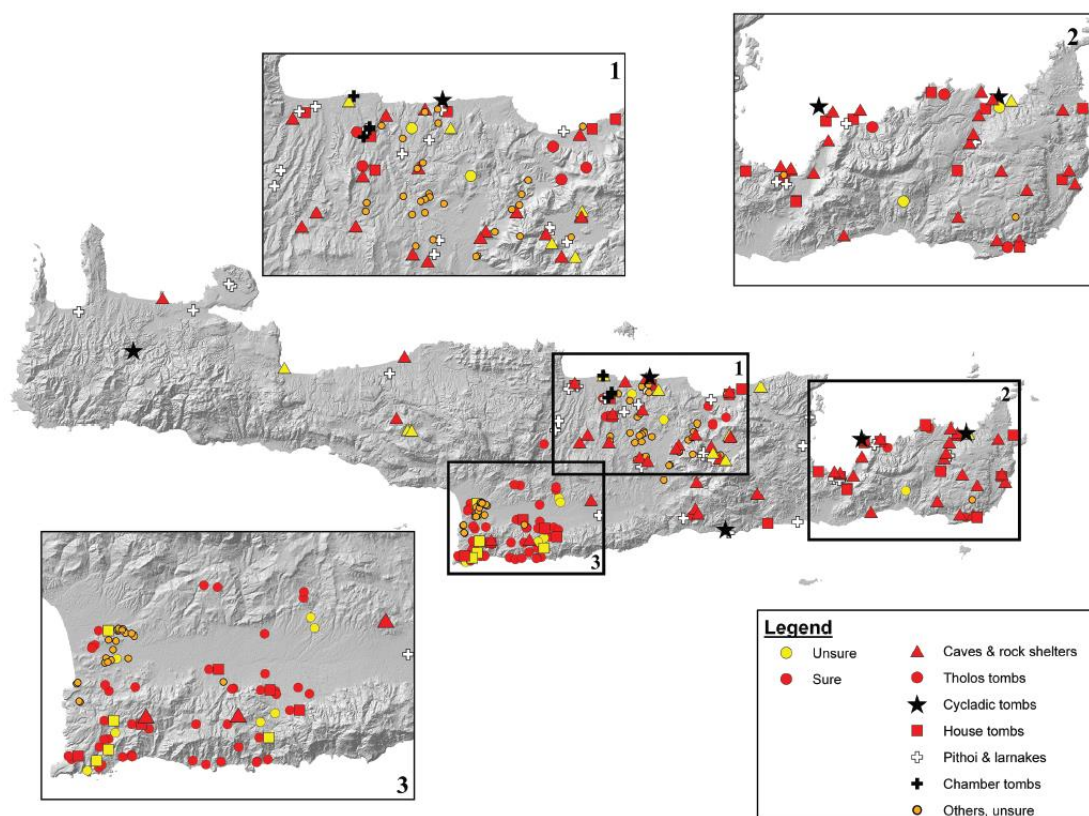

Εικόνα 154 (αριστερά). Νοπήγεια. Ταφικό πιθοειδές αγγείο.

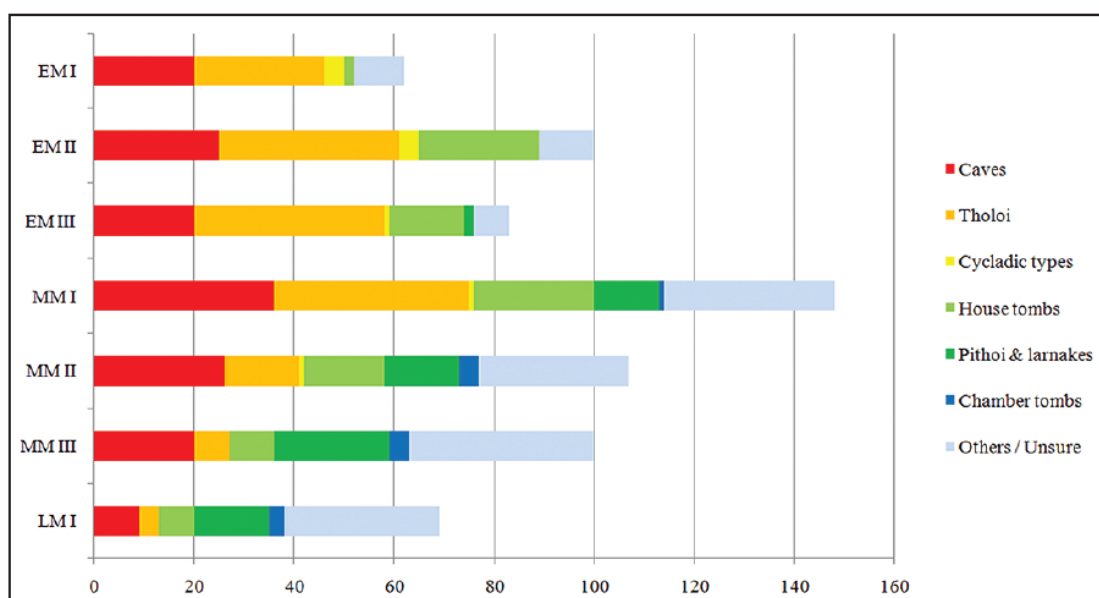
Εικόνα 155 (δεξιά). Η παιδική ταφή στο αγγείο.

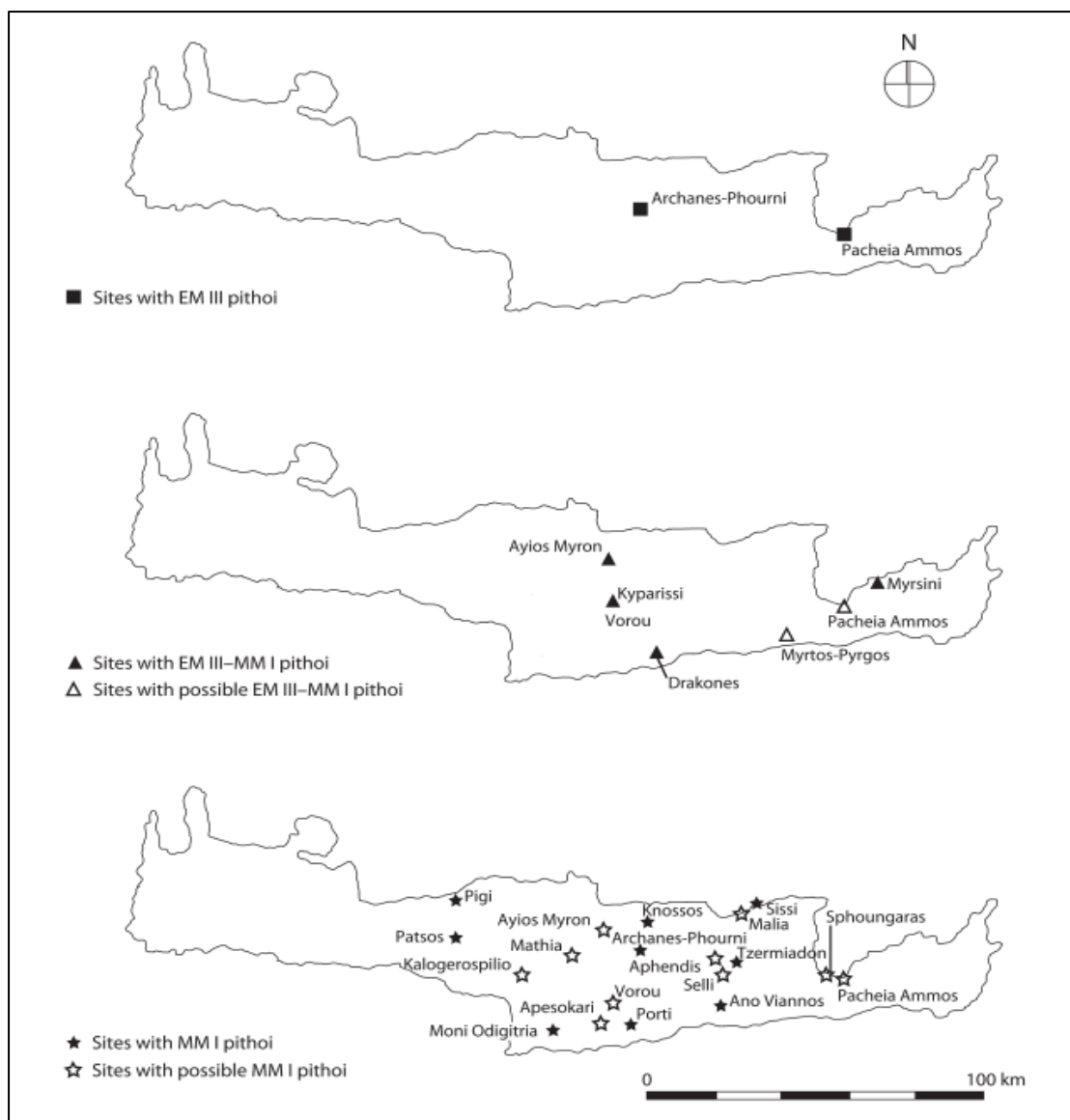
Εικόνα 156. Γαύδος. Ταφικός πίθος.

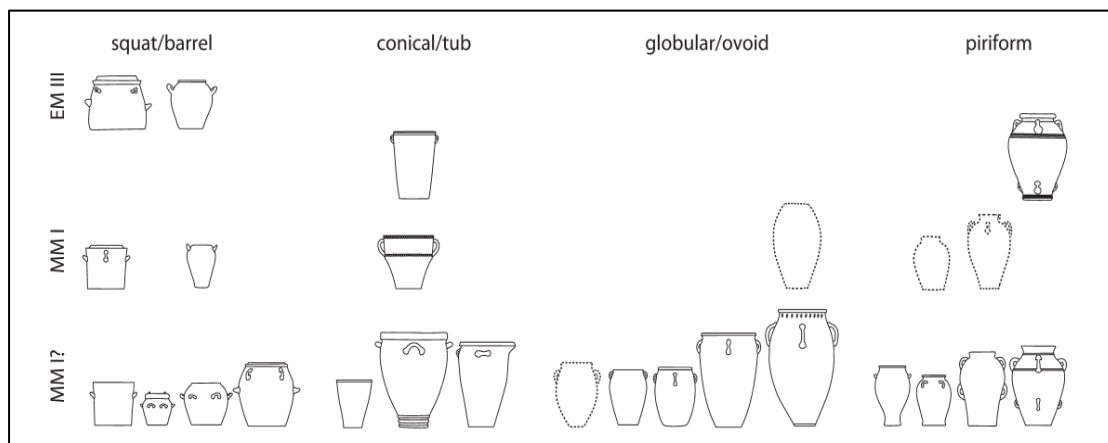
Χάρτης 13. Γεωγραφική εξάπλωση των Προανακτορικών, Παλαιοανακτορικών και Νεοανακτορικών τυπολογιών των ταφικών συνόλων.

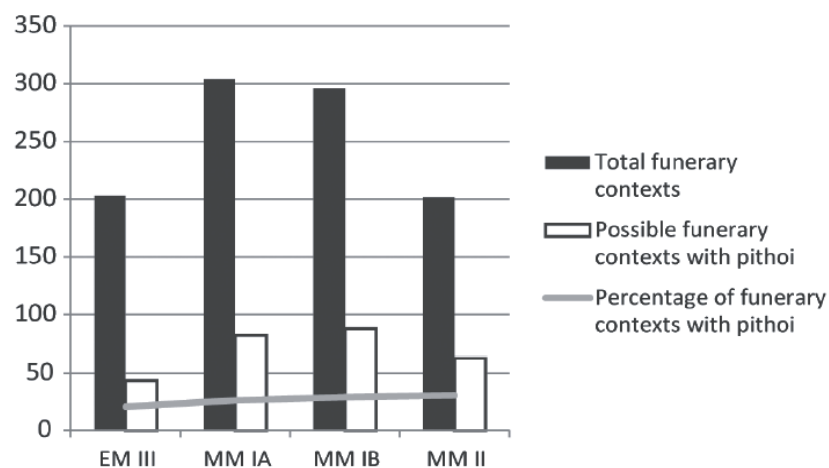
Διάγραμμα 7. Χρονολογική διασπορά των ταφικών θέσεων από την πρώιμη Προανακτορική έως και την ύστερη Νεοανακτορική περίοδο.

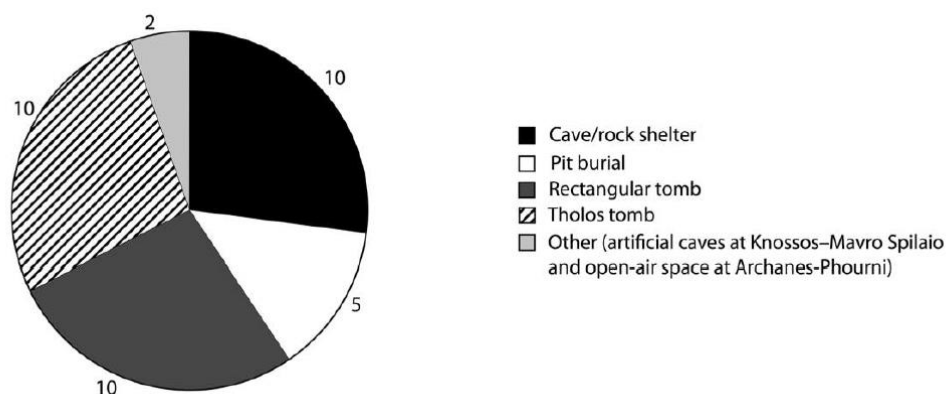
Χάρτης 14. Γεωγραφική εξάπλωση ταφικών πίθων σε θέσεις της Κρήτης στην ΠΜ III-MM I περίοδο.

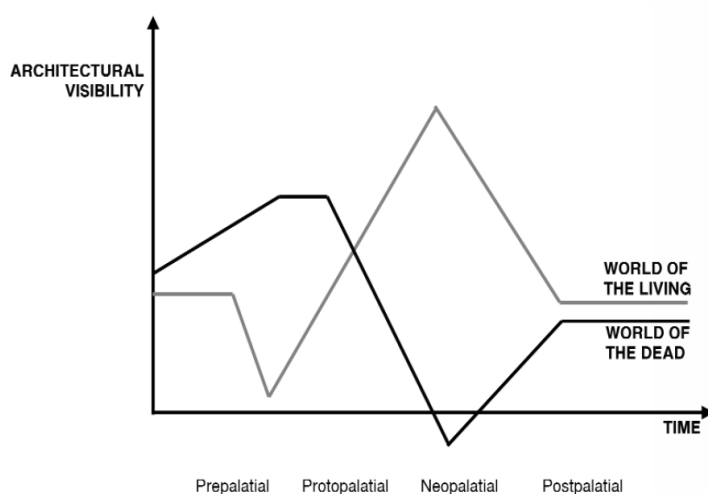
Εικόνα 157. Τυποποίηση ΠΜ III-MM I ταφικών πίθων.

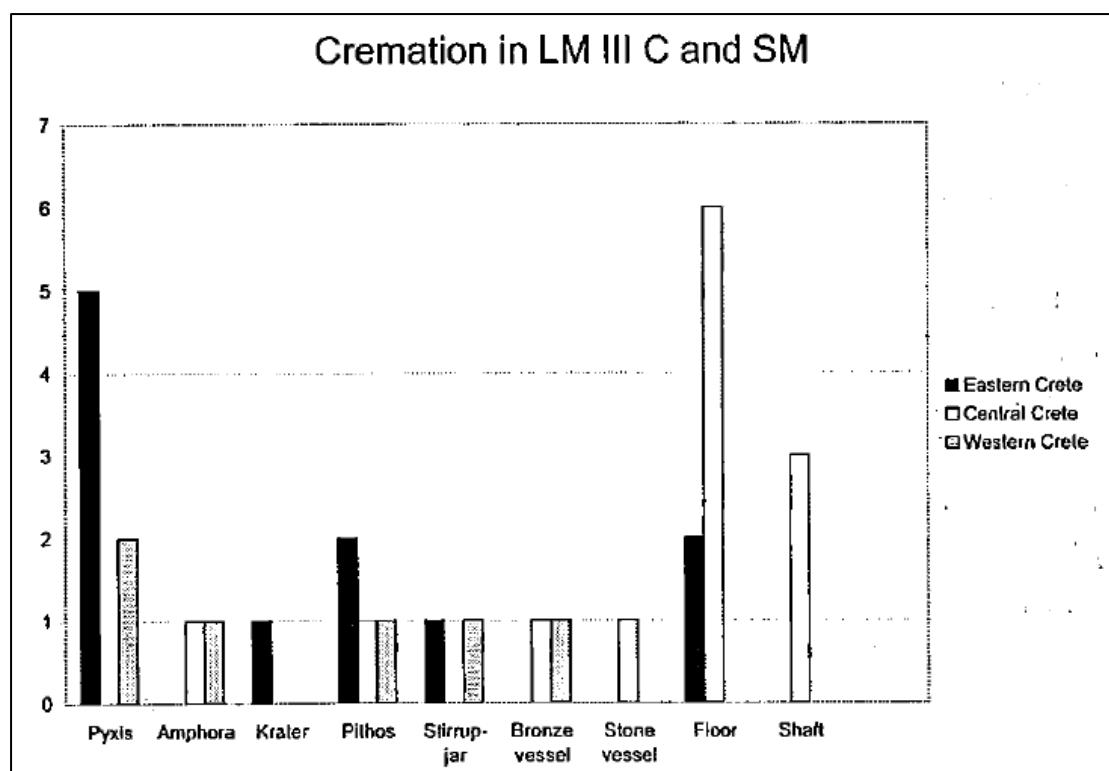
Διάγραμμα 8. Το σύνολο των τάφων έναντι ασφαλών ή πιθανών ταφικών contexts με ταφικά αγγεία ανά περίοδο.

Διάγραμμα 9. Διαφορετικοί τύποι τάφων με ταφικούς πίθους.

Διάγραμμα 10. Σχέδιο των συνεχών μεταβολών στην αρχιτεκτονική μνημειακότητα και την ορατότητα.

Διάγραμμα 11. Κατανομή ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπμ. τεφροδόχων αγγείων στην Κρήτη.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Χάρτης 1. Γεωγραφική εξάπλωση αποθηκευτικών πύλων στη Μεσόγειο (Bevan, 2017, 11, Fig. 2).

Εικόνα 1 (αριστερά). Κάτοψη ανακτόρου Κνωσού. Σημειώνονται με χρώμα οι χώροι εντοπισμού αποθηκευτικών πύλων (Christakis, 1999α, 82, Fig. 80).

Εικόνα 2 (δεξιά). Κάτοψη ανακτόρου Κνωσού. Σημειώνονται με χρώμα οι χώροι εντοπισμού αποθηκευτικών πύλων (Christakis, 1999α, 84, Fig. 82).

Εικόνα 3. Μεγάλοι, μικροί και μεσαίοι αποθηκευτικοί πύλοι από την Κεντρική και την Ανατολική Κρήτη (Christakis, 2011, 244, Fig. 2).

Διάγραμμα 1. Κατανομή πύλων της Εποχής του Χαλκού από θέσεις στην Κρήτη, βάσει του context εντοπισμού τους (Christakis, 1999α, 81, Fig. 79).

Χάρτης 2. Ταφές σε αγγεία στην Ανατολική Κρήτη που αναφέρονται στο κείμενο.

Χάρτης 3. Το Βόρειο Νεκροταφείο των Γουρνιών και αυτό του Σφουγγαρά (Legarra Herrero, 2014, 422, Fig. 73).

Εικόνα 4. Άποψη του νεκροταφείου στο λόφο του Σφουγγαρά (Hall, 1912, 39, Pl. X).

Εικόνες 5-6. Σφουγγαράς. Ταφές σε ανεστραμμένους πύλους (Hall, 1912, 40-41, Pl. XI-XII).

Εικόνα 7 (αριστερά). Σφουγγαράς. Ταφικός πύλος της MM I περιόδου (Hall, 1912, 60, Fig. 32).

Εικόνα 8 (δεξιά). Σφουγγαράς. Ταφικός πύλος της MM III περιόδου (Hall, 1912, 61, Fig. 33).

Εικόνα 9 (αριστερά). Σφουγγαράς. Ταφικός πύλος της MM III περιόδου (Hall, 1912, 63, Fig. 35).

Εικόνα 10 (δεξιά). Σφουγγαράς. Ταφικός πύλος της YM I περιόδου (Hall, 1912, 66, Fig. 37).

Εικόνα 11 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πύλος της MM III περιόδου (Seager, 1916, 39, Pl. IV).

Εικόνα 12 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πύλος της MM III-YM I περιόδου (Seager, 1916, 43, Pl. VI).

Εικόνα 13 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πύλος της MM III-YM I περιόδου (Seager, 1916, 48, Pl. IX).

Εικόνα 14 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πύλος της MM III-YM I περιόδου (Seager, 1916, 50, Pl. X).

Εικόνες 15-17. Παχύαμμος. Ταφικοί πίθοι διαφόρων περιόδων (Seager, 1916, 41, 45, 61, Pl. V, VII, XVI).

Εικόνα 18 (αριστερά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της MM III περιόδου (Seager, 1916, 58, Pl. XIV).

Εικόνα 19 (δεξιά). Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της MM III-ΥΜ I περιόδου (Seager, 1916, 64, Pl. XVIII).

Εικόνα 20. Παχύαμμος. Ταφικός πίθος της MM III περιόδου (Seager, 1916, 70, Pl. XXI).

Εικόνα 21. Ανεστραμμένος ταφικός πίθος στην Παχύαμμο (Αλεξίου, 1967, 444, Πίν. 521).

Εικόνα 22. Ανεστραμμένος ταφικός πίθος στο Οικ. Γερογιαννάκη-Σκορδυλάκη στην Παχύαμμο (Αποστολάκου, 1990, 232, Πίν. 152)

Εικόνα 23α (αριστερά). Πυξίδα από τάφο στην Παχύαμμο (Αλεξίου, 1954, Εικ. 1, Πίν. Ζ).

Εικόνα 23β (δεξιά). Πυξίδα από τάφο στην Παχύαμμο (Αλεξίου, 1954, Εικ. 3, Πίν. Ζ).

Εικόνα 24. Μύρτος Πύργος. Κάτοψη του τάφου με τα οστεοφυλάκια (Legarra Herrero, 2014, 434, Fig. 93).

Εικόνα 25. Ταφικός πίθος με οστά (Οστεοφυλάκιο 1) (Murphy, 2011, 107, Fig. 5.4).

Εικόνα 26. Βασιλική Ιεράπετρας. Πίθος από το ταφικό περίφραγμα (Δαβάρας, 1977, 589, Πίν. 556).

Εικόνα 27. Ολούς. Τεφροδόχοι πίθοι (Kanta, 2001, 61, Fig. 3).

Εικόνα 28. Ολούς. Τεφροδόχα αγγεία (Kanta, 2001, 61-62, Fig. 4, 8-9).

Εικόνα 29. Κριτσά. Πυξίδα (αρ. ευρ. 173) από τάφο (Davaras, 1973, 168, Fig. 3-4).

Εικόνα 30. Κριτσά. Πυξίδα (αρ. ευρ. 172) από τάφο (Davaras, 1973, 168, Fig. 5-6).

Εικόνα 31. Ελούντα. Τάφος με πίθο από Α. και Β. (Δαβάρας, 1977, 588, Πίν. 555).

Εικόνα 32. Λούμας Ιεράπετρας. Ταφικός πίθος στο Οικ. Φωτάδη (Δαβάρας, 1987, 405, Πίν. 216).

Εικόνα 33. Καλό Χωριό. Κάτοψη τάφων. Ένας περιείχε ταφικό πίθο (Legarra Herrero, 2014, 435, Fig. 94).

Εικόνα 34. Ταφικό περίφραγμα Β και ταφή σε πίθο προς Δ. (Haggis, 1996, 652, Fig. 7).

Χάρτης 4. Άποψη των Ζωνών 1 και 9 του νεκροταφείου στο Σίσι (Crevecoeur, Schmitt και Schoep, 2015, 4, Fig. 1).

Εικόνα 35 (αριστερά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.17 πριν την ανασκαφή (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 49, Fig. 3.9).

Εικόνα 36 (δεξιά). Σίσι. Ταφικοί πίθοι στο Διαμέρισμα 1.29 (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 51, Fig. 3.11).

Εικόνα 37 (αριστερά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.18 πριν από την ανασκαφή (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 47, Fig. 2.6).

Εικόνα 38 (δεξιά). Σίσι. Ταφικός πίθος στο Διαμέρισμα 1.18 (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2012, 49, Fig. 2.8).

Εικόνα 39 (αριστερά). Σίσι. Παιδική ταφή σε πίθο στο Διαμέρισμα 1.18 (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 50, Fig. 2.10).

Εικόνα 40 (δεξιά). Η παιδική πιθοταφή από Β. (Schoep, Schmitt και Crevecoeur, 2011, 50, Fig. 2.9).

Εικόνα 41. Πλακάλωνα. Αγγεία και άλλα ευρήματα από το θαλαμωτό τάφο με καύση (Paschalidis, 2009, 61, Pl. 1b).

Εικόνα 42. Στάμνος με καμένα οστά ενήλικου άνδρα και παιδιού (Paschalidis, 2009, 77, Fig. 26-27).

Εικόνα 43. Παλαίικαστρο. Ταφικός πίθος στον Τάφο Α. στο Οικ. Μαυροκουκουλάκη (Σοφιανού, 2014, 923, Εικ. 4).

Εικόνα 44. Ζου Σητείας. Πιθίσκος σε σπηλαιώδη τάφο στην περιοχή αγροικίας (Πλάτων, 1955, 294, Πίν. 110).

Εικόνα 45 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 12 (Δαβάρας, 1984, 381, Πίν. 302β).

Εικόνα 46 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Το εσωτερικό του πίθου του τάφου 12 (Δαβάρας, 1984, 381, Πίν. 302γ).

Εικόνα 47 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 10 (Δαβάρας, 1984, 381, Πίν. 302α).

Εικόνα 48 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 13 (Δαβάρας, 383, 1984, Πίν. 303α).

Εικόνα 49 (αριστερά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 19 (Δαβάρας, 1984, 337, Πίν. 211α).

Εικόνα 50 (δεξιά). Κρυά Σητείας. Ο τάφος 20 (Δαβάρας, 1984, 337, Πίν. 211ε).

Εικόνα 51. Φωτούλα Πραισού. Κάτοψη θολωτού τάφου (Πλάτων, 1966, 304, Εικ. 1).

Εικόνα 52. Τεφροδόχος κάλπη του θολωτού τάφου (Πλάτων, 1966, 305, Πίν. 243β).

Εικόνα 53. Πεζούλες Κεφάλας. Κατόψεις Ταφικών Περιφραγμάτων Α και Β (Legarra Herrero, 2014, 446, Fig. 119).

Εικόνα 54. Το διαμέρισμα Β του ταφικού περιφράγματος με ταφικούς πίθους (Πλάτων, 1969, 191, Πίν. 167α).

Εικόνα 55. Επάνω Ζάκρος. Πυξίδα από τάφο (Davaras, 1973, 168, Fig. 1-2).

Εικόνα 56. Η νησίδα του Μόχλου στο βάθος και το νεκροταφείο στα Λιμενάρια από Δ. (Soles et al, 2008, 385, Pl. 17A).

Χάρτης 5 (αριστερά). Άποψη του νεκροταφείου στα Λιμενάρια Μόχλου (Soles et al, 2008, 352, Fig. 70).

Εικόνα 57 (δεξιά). Λιμενάρια. Κάτοψη Τάφου 31 και ευρήματα κατά χώρα (Soles et al, 2008, 356, Fig. 133).

Εικόνα 58. Άποψη του ΥΜ νεκροταφείου στην ΥΜ ΙΒ «Συνοικία των Τεχνιτών» (Soles et al, 2003, 243, Fig. 77).

Εικόνα 59 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 3 και πίθος IIC.10 (Soles et al, 2008, 386, Pl. 18C).

Εικόνα 60 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 8 και πίθος IIC.13 (Soles et al, 2008, 389, Pl. 21A).

Εικόνα 61. Λιμενάρια. Τάφος 13 και πυξίδα IIB.798 με οστά (Soles et al, 2008, 393-394, Pl. 25C, 26B).

Εικόνα 62 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 16 και πίθος IIB.16 (Soles et al, 2008, 398, Pl. 30A).

Εικόνα 63 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 17 και πίθος IIC.17 (Soles et al, 2008, 399, Pl. 31A).

Εικόνα 64 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 19 και πίθοι IIC.20 και IIC.19 (Soles et al, 2008, 403, Pl. 35C).

Εικόνα 65 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 20 και πίθοι IIC.21 (Soles et al, 2008, 386, Pl. 18C).

Εικόνα 66 (αριστερά). Λιμενάρια. Τάφος 23 και πίθος IIC.23 (Soles et al, 2008, 406, Pl. 38A).

Εικόνα 67 (δεξιά). Λιμενάρια. Τάφος 24 και πίθος IIC.24 με σκελετό (Soles et al, 2008, 408, Pl. 40A).

Εικόνα 68. Πίθοι από ταφικά σύνολα στα Λιμενάρια Μόχλου (Soles και Davaras, 2011, 317-323, Pl. 9-15).

Εικόνα 69 (αριστερά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 1 και αγγείο IA.18 (Soles et al, 2003, 285, Pl. 33A).

Εικόνα 70 (δεξιά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 2 και αγγείο IA.19 (Soles et al, 2003, 285, Pl. 33B).

Εικόνα 71 (αριστερά). «Συνοικία των Τεχνιτών». Τάφος 3 και αγγείο IA.21 (Soles et al, 2003, 286, Pl. 34A).

Εικόνα 72 (δεξιά). «Συννοικία των Τεχνιτών». Τάφος 4 και αγγείο ΙΑ.25-27 (Soles et al, 2003, 286, Pl. 34C).

Εικόνα 73. «Συννοικία των Τεχνιτών». Αγγεία ΙΑ.18-19 (αριστερά, κέντρο) και κρατήρας ΙΑ.32 (δεξιά) (Soles et al, 2003, 287, Pl. 35A-B, D).

Εικόνα 74. «Συννοικία των Τεχνιτών». Κεραμική από το ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο (Soles et al, 2003, 288, Pl. 36).

Εικόνα 75. Άποψη των δύο λόφων του Πετρά (Τσιμποπούλου, 2017, 294, Εικ. 1).

Εικόνα 76. Άποψη του Προανακτορικού και πρώιμου Παλαιοανακτορικού νεκροταφείου στον Πετρά. Σημειώνεται η ταφή σε πατητήρι οίνου στο Ταφικό Κτίριο 3 (Tsiporoulou, 2012α, 60, Fig. 13).

Εικόνα 77. Πετράς. Η τοποθεσία της intramural βρεφικής ταφής (Tsiporoulou, 2012γ, 291, Fig. 1).

Εικόνα 78. Πετράς. Κτίριο Ι.1. Βρεφική ταφή εντός πίθου (Tsiporoulou, 2012γ, 292, Fig. 2).

Εικόνα 79. Πετράς. Ταφικό Κτίριο 2. Διαμέρισμα 1. Πίθος, λάρνακα και άλλα αγγεία (Tsiporoulou, 2017, 84, Fig. 35).

Εικόνα 80. Πορτί. Κάτοψη Θολωτού Π (Legarra Herrero, 2014, 394, Fig. 27).

Χάρτης 6. Ταφές σε αγγεία στην Κεντρική Κρήτη που αναφέρονται στο κείμενο.

Εικόνα 81. Άποψη του νεκροταφείου στις Πεζούλες Ατσιπάδων (Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 70, Fig. 2).

Εικόνα 82. Πεζούλες Ατσιπάδων. Τα αγγεία Ταφών 1 και 3 (Aggelarakis, Kanta και Moody, 2001, 71-72, Fig. 7-8, 10).

Εικόνα 83. Απεσωκάρι. Κάτοψη Θολωτού Α (Legarra Herrero, 2014, 390, Fig. 20).

Εικόνα 84. Άποψη της θόλου από Δ. (Φλούδα, 2012, 142, Εικ. 1).

Εικόνα 85. Βορινά. Κάτοψη Θολωτού Α (Legarra Herrero, 2014, 392, Fig. 23).

Εικόνα 86. Βορινά. Κάτοψη Θολωτού Β (Legarra Herrero, 2014, 392, Fig. 23).

Εικόνα 87 (αριστερά). Βορινά. Αγγείο με παδική ταφή (Μαρινάτος, 1933, 146, Εικ. 9).

Εικόνα 88 (δεξιά) . Βορινά. Χυτροειδές αγγείο με παιδική ταφή (Μαρινάτος, 1933, 163, Εικ. 25).

Εικόνα 89. Ταφικοί πίθοι του Τάφου Α (Μαρινάτος, 1933, 148, Εικ. 11).

Εικόνα 90. Κάδος και πίθοι των ΔΔ του Τάφου Α (Μαρινάτος, 1933, 148, Εικ. 12).

Εικόνα 91 (αριστερά). Πίθοι στα επάλληλα στρώματα εντός του ΔΔ2 του Τάφου Α (Μαρινάτος, 1933, 150, Εικ. 14).

Εικόνα 92 (δεξιά). Ταφικοί πίθοι του Τάφου Β (Μαρινάτος, 1933, 152, Εικ. 16).

Εικόνα 93. Αγία Κυριακή. Κάτοψη θολωτού τάφου (Blackman και Branigan, 1982, 45, Fig. 15).

Εικόνα 94. Μονή Οδηγήτρια. Κατόψεις Θολωτών Α και Β (Legarra Herrero, 2014, 387, Fig. 14).

Εικόνα 95. Ο Θολωτός Α μετά από την ανασκαφή (Vasilakis και Branigan, 2010, 526, Pl. 11).

Εικόνα 96. Το εσωτερικό του Θολωτού Β (Vasilakis και Branigan, 2010, 531, Pl. 21).

Εικόνα 97. Κνωσός. «Court of the Oil Spout». Ταφή σε αγγείο (Evans, 1901-1902, 88, Fig. 49).

Χάρτης 7. Άποψη της Κνωσού με τον Τάφο και την Απόθεση στο Μοναστηριακό Κεφάλι (Preston et al, 2013, 2, Fig. 1.1).

Εικόνα 98 (αριστερά). Μοναστηριακό Κεφάλι. Ταφικός πίθος (Preston et al, 2013, 8, Fig. 2.4).

Εικόνα 99 (δεξιά). Μοναστηριακό Κεφάλι. Ταφικός πίθος (Preston et al, 2013, 32, Fig. 3.22).

Εικόνα 100. Μοναστηριακό Κεφάλι. MM IIB-YM IA/III ταφικοί πίθοι (Preston et al, 2013, 26, 34 Fig. 3.15, 3.26).

Εικόνα 101. Μοναστηριακό Κεφάλι-Απόθεση. MM III-YM IA ταφικοί πίθοι (Preston et al, 2013, 80-81, Fig. 5.5-5.6).

Εικόνα 102. Άποψη του νεκροταφείου του Αη Λια, δίπλα στο ανάκτορο της Κνωσού (Preston, 2013, 68, Fig. 6.5).

Εικόνα 103. Αη Λιας. Τάφοι VI και VII (Legarra Herrero, 2014, 418, Fig. 66).

Εικόνα 104. Αη Λιας. Ταφικοί πίθοι στον Τάφο I (Hood, 2010, 164, Fig. 16.5).

Εικόνα 105. Αη Λιας. MM ταφικός πίθος (Cook και Boardman, 1954, 167, Fig. 15).

Χάρτης 8. Άποψη των νεκροταφείων της περιοχής της Κνωσού (Legarra Herrero, 2014, 407, Fig. 51).

Χάρτης 9. Μαυροσπήλιο. Τάφοι XVII και IX (Legarra Herrero, 2014, 417, Fig. 64).

Εικόνα 106. Άποψη του νεκροταφείου στο λόφο του Μαυροσπήλιου από ΒΑ (Forsdyke, 1927, 245, Fig. 2).

Εικόνα 107. Όστρακα από MM II ταφικά αγγεία στον Τάφο XVII (Forsdyke, 1927, 294, Fig. 48).

Εικόνα 108. Άγιος Μύρων. Πίθος Παλαιοανακτορικών χρόνων (Αλεξίου, 1970, 414, Πίν. 421).

Εικόνα 109 (αριστερά). Άγιος Μύρων. Παλαιοανακτορική ταφή (Λεμπέση, 1984, 414, Πίν. 187στ).

Εικόνα 110 (δεξιά). Άγιος Μύρων. Παλαιοανακτορικό αγγείο (Λεμπέση, 1984, 414, Πίν. 187ζ).

Εικόνα 111. Ανώπολη Πεδιάδας. ΜΜ ταφικός πίθος (Χατζηδάκης, 1921, 59, Εικ. 6).

Εικόνα 112. Κράσι. Κάτοψη Θολωτού Α (Legarra Herrero, 2014, 401, Fig. 39).

Εικόνα 113. Πιθάριο από τη Ν. εξωτερική πλευρά του τάφου (Μαρινάτος, 1932, 118, Εικ. 12).

Εικόνα 114. Μάλια. «Οικία των Νεκρών». Κάτοψη (Legarra Herrero, 2014, 414, Fig. 58B).

Εικόνα 115. Μάλια. Δύο πιθαράκια στο Οικ. Βλαστού (Δαβάρας, 1987, 405, Πίν. 215δ).

Εικόνα 116. Γάζι. ΜΜ ταφικός πίθος (Χατζηδάκης, 1921, 88, Πίν. 6).

Εικόνα 117. Μπαΐρια. Το ταφικό κτίριο με τον πίθο από Β (Ρεθεμιωτάκης, 1989, 296, Πίν. 151).

Χάρτης 10. Αρχάνες Φουρνί. Άποψη του νεκροταφείου (Papadatos, 2005, 105, Fig. 1).

Εικόνα 118. Αρχάνες-Φουρνί. Σχεδιαστική απόδοση Προανακτορικών και Παλαιοανακτορικών ταφικών πίθων (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 467, Εικ. 447).

Εικόνα 119 (αριστερά). Κτίριο 4. Αποθηκευτικός πίθος της ΥΜ ΙΑ περιόδου (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 471, Εικ. 453).

Εικόνα 120 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περιόδου (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 469, Εικ. 449).

Εικόνα 121 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 19. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙ περιόδου (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 468, Εικ. 448).

Εικόνα 122 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 19. Ταφικός πίθος της ΜΜ ΙΙ περιόδου (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 468, Εικ. 448).

Εικόνα 123 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 19. Γεφυρόστομο ταφικό αγγείο (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 641, Πίν. 126δ).

Εικόνα 124 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 19. Πιθοειδές αγγείο με διακόσμηση (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1979, 641, Πίν. 126ς').

Εικόνα 125. Ταφικό Κτίριο 5. Ταφικοί πίθοι στο Δυτικό Δωμάτιο (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 200, Εικ. 150).

Εικόνα 126 (αριστερά). Ταφικό Κτίριο 6. Ταφικός πίθος (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 205, Εικ. 155).

Εικόνα 127 (δεξιά). Ταφικό Κτίριο 6. Δίωτο προχυτικό αγγείο με κρανίο (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 205, Εικ. 156).

Εικόνα 128. Ταφικό Κτίριο 9. Ταφικός πίθος (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 211, Εικ. 165).

Εικόνα 129. Ταφικό Κτίριο 9. Ταφικός πίθος και σείστρο πλησίον (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1993, 185, Εικ. 15).

Εικόνα 130. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 215, Εικ. 170).

Εικόνα 131. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 216, Εικ. 171).

Εικόνα 132. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 217, Εικ. 172).

Εικόνα 133. Ταφικό Κτίριο 18. Ταφικός πίθος στο Δωμάτιο 10 (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 256, Εικ. 199).

Εικόνα 134. Ο Θολωτός Γ από Δ. (Papadatos, 2005, 137, Pl. 1A).

Εικόνα 135. Η είσοδος και το εσωτερικό τμήμα του Θολωτού Γ από Δ. (Papadatos, 2005, 137, Pl. 1B).

Εικόνα 136. Θολωτός Γ. Στρώμα II. Ταφικός πίθος L12 (Papadatos, 2005, 143, Pl. 7A).

Εικόνα 137. Θολωτός Γ. Στρώμα III. Ταφικός πίθος L12 (Papadatos, 2005, 149, Pl. 13B).

Εικόνα 138. Θολωτός Γ. Κατανομή λαρνάκων και ταφικού πίθου στο Στρώμα II (Papadatos, 2005, 109, Fig. 5).

Εικόνα 139. Θολωτός Γ. Ταφικός πίθος L12 (Papadatos, 2005, 122, Fig. 18).

Εικόνα 140. Ο Θολωτός Ε από Β. (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 187, Εικ. 139).

Εικόνα 141. Ο Θολωτός Ε από Δ. (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 188, Εικ. 140).

Εικόνα 142. Θολωτός Ε. Κατανομή λαρνάκων και ταφικών πίθων (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 188, Σχ. 47).

Εικόνα 143. Περιοχή των Βράχων από Ν. Βόρειο τμήμα (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, 1997, 233, Εικ. 182).

Εικόνα 144. Ταφικός πίθος από την παραλία του Φαφλάγκου (Αλεξίου, 1969, 462, Πίν. 108β).

Εικόνα 145. Κερά Λιμανιώτισσα. Κάτοψη του τάφου (Βαπου και Rethemiotakis, 1997, 23, Fig. 2).

Εικόνα 146. Κερά Λιμανιώτισσα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικοί πίθοι (Βαπου και Rethemiotakis, 1997, 45, Fig. 25).

Εικόνα 147 (αριστερά). Ψαρή Φοράδα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικός πίθος (Βαπου και Rethemiotakis, 1997, 44, Fig. 24).

Εικόνα 148 (δεξιά). Κερά Λιμανιώτισσα. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικός πίθος (Βαπου και Rethemiotakis, 1997, 46, Fig. 27).

Εικόνα 149. Κατωφύγι-Εργανος. Πιθαμοφορέας (Μαυράκη-Μπαλάνου, 2014, 1137, Εικ. 12).

Εικόνα 150. Αγγελιανά Μυλοποτάμου. Κάτοψη θαλαμωτού τάφου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1989, 372, Σχ. 5).

Εικόνα 151. Εγχυτρισμός και κτερίσματα κατά χώραν (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1989, 372, Πίν.163δ).

Χάρτης 11. Ταφές σε αγγεία στη Δυτική Κρήτη (Ρέθυμνο) που αναφέρονται στο κείμενο.

Εικόνα 152. Πηγή. Ταφικοί πίθοι (Whitley et al, 2007, 113, Fig. 133).

Χάρτης 12. Ταφές σε αγγεία στη Δυτική Κρήτη (Χανιά) που αναφέρονται στο κείμενο.

Εικόνα 153. Κουμαρές Ακρωτηρίου. ΜΜ ΙΙΙ ταφικός πίθος (Τζεδάκης, 1977, 583, Πίν. 553).

Εικόνα 154 (αριστερά). Νοπήγεια. Ταφικό πιθοειδές αγγείο (Καράντζαλη, 1997, 78, Σχ. 13).

Εικόνα 155 (δεξιά). Η παιδική ταφή στο αγγείο (Καράντζαλη, 1997, 78, Σχ. 13).

Εικόνα 156. Γαύδος. Ταφικός πίθος (Whitley et al, 2007, 121, Fig. 145).

Διάγραμμα 2. Γεωγραφική εξάπλωση των πιθοταφών και εγχυτρισμών της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη ανά νομό.

Διάγραμμα 3. Κατανομή των ταφικών αγγείων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, βάσει της τυπολογίας τους.

Πίνακας 1. Τυπολογίες μινωικών αποθηκευτικών πίθων (Christakis, 1999, 18).

Πίνακας 2. Βασικά χαρακτηριστικά ταξινόμησης μινωικών ταφικών πύλων (Vavouranakis, 2014, 209).

Πίνακας 3. Τύποι ταφικών αγγείων και οι θέσεις ανεύρεσής τους στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού.

Διάγραμμα 4. Κατανομή των τάφων με πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει της τυπολογίας τους.

Πίνακας 4. Κατηγοριοποίηση των νεκρών των ταφικών αγγείων στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, ανά ηλικιακή ομάδα.

Διάγραμμα 5. Κατανομή των νεκρών σε πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει του φύλου και της ηλικίας τους.

Πίνακας 5. Φύλο και ηλικία των νεκρών στα ταφικά αγγεία και οι θέσεις ανεύρεσής τους στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού.

Διάγραμμα 6. Κατανομή των κτερισμάτων σε πιθοταφές και εγχυτρισμούς στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, βάσει του είδους τους.

Χάρτης 13. Γεωγραφική εξάπλωση των Προανακτορικών, Παλαιοανακτορικών και Νεοανακτορικών τυπολογιών των ταφικών συνόλων (Dederix, 2018, 154, Fig. 1).

Διάγραμμα 7. Χρονολογική διασπορά των ταφικών θέσεων από την πρώιμη Προανακτορική έως και την ύστερη Νεοανακτορική περίοδο (Dederix, 2018, 161, Fig. 2).

Χάρτης 14. Γεωγραφική εξάπλωση ταφικών πύλων σε θέσεις της Κρήτης στην ΠΜ III-MM I περίοδο (Vavouranakis, 2014. 208, Fig. 9).

Εικόνα 157. Τυποποίηση ΠΜ III-MM I ταφικών πύλων (Vavouranakis, 2014. 208, Fig. 9).

Διάγραμμα 8. Το σύνολο των τάφων έναντι ασφαλών ή πιθανών ταφικών contexts με ταφικά αγγεία ανά περίοδο (Legarra Herrero, 2016, 185, Fig. 23.3d).

Διάγραμμα 9. Διαφορετικοί τύποι τάφων με ταφικούς πύλους (Vavouranakis, 2014, 211, Fig. 10).

Διάγραμμα 10. Σχέδιο των συνεχών μεταβολών στην αρχιτεκτονική μνημειακότητα και την ορατότητα (Vavouranakis, 2007, 53, Fig 2.52).

Διάγραμμα 11. Κατανομή ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπμ. τεφοροδόχων αγγείων στην Κρήτη (Perna, 2003, 22, Fig. 3).

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1904	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Βόρειο Νεκροταφείο, Γουρνιά	Τάφος ΙΙ	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
1960	Λασιθίου	Ιεράπετρας	«Φυλάκειο», Γουρνιά	Ταφικό περίφραγμα	Πίθος Μαγειρικό σκεύος	Ταφή παιδιού σε μαγειρικό σκεύος	Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οψιανός	ΠΜ -ΥΜ
1904	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Αλατζομούρι	Βραχοσκεπή Κοιλότητα βράχου	2 πίθοι Κιβώτιο	Οστά βρέφους- γυναίκας σε κιβώτιο	Κεραμική Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	
1992	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Αλατζομούρι		Πίθοι	✓		ΜΜ Ι-ΥΜ Ι
1992-1993	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος		2 πίθοι	✓		ΠΜ Ι-ΜΜ ΙΑ ΠΜ ΙΙ-ΥΜ Ι
1910	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Σφουγγαράς	Τάφοι-λάκκοι	150 πίθοι Μικρά αγγεία	Πίθοι: ταφές ενηλίκων Μικρά αγγεία: ταφές βρεφών και παιδιών	Κεραμική Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι
1914	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος	Λάκκοι	213 πίθοι Αμφορέας	Πίθοι: Ταφές βρεφών, παιδιών, ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΠΜ-ΥΜ Ι
1916	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος		Πίθοι		Κεραμική	ΠΜ
1951	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος	Λαξευμένος στο φυσικό βράχο (όρυγμα)	Πυξίδα	✓	Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΥΜ ΙΙΑ-Β
1964	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος	Λάκκοι	3 πίθοι	✓	Κεραμική	ΥΜ Ι

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1986	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Παχύαμμος		4 πίθοι	✓		ΜΜ
1959	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Μακρύς Γιαλός		Πίθοι	✓		ΜΜ
1970-1971	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Πύργος Μύρτου	Διώροφος κτιστός τάφος (5×3 μ.) με δύο οστεοφυλάκια (λάκκος)	Πίθος	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Τρίτωνες	ΠΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι
1973	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Ασηπόταμος	Ταφικό περίφραγμα (1.50×3 μ.)	8 πίθοι	✓	Κεραμική	
1979	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Γρα-Λυγιά	Λάκκοι	2 πίθοι	✓		ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ
	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Εβραϊκά		6 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αντικ.;	ΜΜ Ι-ΙΙ
2007	Λασιθίου	Ιεράπετρας	Μεσελέροι		Πίθος	✓	Κεραμική	
1937-1938	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Σπήλαιο Τράπεζα (Κρόνιον)	Εξωτερικά και εσωτερικά του σπηλαίου	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ.	ΠΜ-ΜΜ ΙΙΙ
	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Σπήλαιο Πύργου		Πίθοι			ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ
1937-1938	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Σπήλαιο Μεσκίνη		2 πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ Ι
	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Σελί		Πίθοι	✓		ΜΜ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1973	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Πηγαδίστρια		Πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ
1973	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Μελίσκηπος		Πίθοι		Κεραμική Πήλινο αντικ. Οψιανός	ΜΜ Ι-ΥΜ ΙΙΙΓ
1976	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Άγιος Χαράλαμπος	Σπήλαιο (Δωμάτιο 5)	Αγγείο με χαμηλό πόδι	✓		ΠΜ-ΜΜ ΙΙΒ
1996	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Περβόλι	Σπήλαιο	Πίθος	✓		ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι
1996	Λασιθίου	Οροπέδιο Λασιθίου	Αφέντη Χριστού Καμινακίου		Πίθος			ΠΜ-ΜΜ
1937	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Ολούντας	Τάφοι- κοιλότητες βράχου	25 πίθοι	Ταφές βρεφών Καύσεις ενηλίκων	Κεραμική	ΥΜ ΙΙΑ1-Β
1951	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Άγιος Νικόλαος Μιραμπέλλου		Πίθος	✓	Κεραμική	ΜΜ
1951	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Κριτσά	Λαξευμένος στο φυσικό βράχο	Λεκάνη 2 πυξίδες	Πυξίδα Α: Καύση άνδρα (25-35 ετών) και έφηβου (14-15 ετών) Πυξίδα Β: Καύση άνδρα (35-40 ετών) και παιδιού (5-7 ετών)	Κεραμική Λίθινα αγγεία	ΥΜ
	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Περιοχή Λάκκων	Λαξευτός θαλαμοειδής	Πίθος	✓		ΥΜ ΙΙΙΓ
1973	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Πύργος Ελούντας	Κοιλότητα βράχου	Πίθος	Καύση	Κεραμική Λίθινο αντικ.	Υπμ.

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1973	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Elounda Bay		2 πίθοι	✓		ΥΜ-Υπμ.
1979	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Λούμας	Λαξευτός (Διάμ. 1.65 μ.)	Πίθος	✓	Κεραμική	ΥΜ ΙΙΙ
1991 1993	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Καλό Χωριό	Ταφικό Περίφραγμα Β	Πίθος	✓		ΠΙΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ
1998	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Παπάδος	Κοιλότητα βράχου	Πίθος	✓	Κεραμική Μεταλλικό αντικ.	ΜΜ
2002	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Δράκος	Τάφοι 1 και 2	2 πίθοι	✓	Κεραμική Οψιανός	ΥΜ ΙΙΙ-ΠΓ
	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Κοπρανές	2 κτιστοί τάφοι	Πίθοι	✓		ΜΜ Ι-ΙΙ
	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Κεδρομουρί		Πίθοι	✓		ΥΜ ΙΙΙ
2008-2011	Λασιθίου	Αγίου Νικολάου	Μπούφος (Κεφάλι)	Διαμερίσματα- Χώροι: 1.11, 1.12 (1.7×2.8 μ.), λάκκος (μία ταφή γυναίκας), 1.17, 1.29, 1.18, 1.28, 1.29, 9.1 Κτιριακό Συγκρότημα ΒC: Δωμάτια 6, 8	4 τριποδικά αγγεία 7 αγγεία άγνωστης τυπολογίας 11 πίθοι Αμφορέας 2 πυξίδες	<u>Διαμερίσματα-</u> <u>Χώροι</u> Τριποδικά και άλλα αγγεία: Ταφές βρεφών 6 πίθοι: Ταφές γυναικών (40 ετών), ταφές ενηλικιών, παιδιών (4-8.5 ετών), εφήβου Αμφορέας: Ταφή παιδιού (2-2.5 ετών) <u>ΒC</u>	Κεραμική Λίθινα αγγεία Οψιανός	ΠΙΜ ΙΙΑ-ΜΜ ΙΙΒ ΥΜ ΙΑ (πυξίδες)

						Πυξίδες: Ταφές βρεφών και παιδιού (3-6 ετών)		
--	--	--	--	--	--	---	--	--

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
	Λασιθίου	Σητείας	Σελλάδες	Τάφος Α	Πυξίδα	Καύση		ΥΜ ΙΙΙΓ
1900 1959 1984	Λασιθίου	Σητείας	Πλακάλωνα	Θαλαμωτός	Τεφροδόχο αγγείο; Στάμνος ή αμφορέας	Καύση ενήλικα (20-25 ετών) και παιδιού (3-7 ετών)	Κεραμική Πήλινο αντικ. Λίθινα αντικ.	ΥΜ ΙΙΙΓ
1902-1903	Λασιθίου	Σητείας	Παλαίκαστρο	Τάφος VII	Υψηλό αγγείο	Ταφή βρέφους		ΜΜ Ι
1960	Λασιθίου	Σητείας	Κουρεμένος		Πίθοι			
1987	Λασιθίου	Σητείας	Κουρεμένος	Κτίριο 3: Δωμάτιο 26	Αμφοροειδής κρατήρας	Ταφή βρέφους		ΥΜ ΙΙΑ2-B
2009	Λασιθίου	Σητείας	Κουρεμένος	Λαξευμένος στο φυσικό βράχο (Τάφος Α)	Πίθος	Ταφές ενήλικα και παιδιού	Κεραμική Μεταλλικό αντικ.	ΥΜ ΙΙΙ
2005	Λασιθίου	Σητείας	Βιγλί	Λαξευμένος στο φυσικό βράχο	Πίθος		Κεραμική Λίθινο αγγείο	
1953	Λασιθίου	Σητείας	Σητεία	Σπήλαιο- κοιλότητα βράχου (Διάμ. 2.50 μ.)	Πίθος	✓		ΜΜ Ι
1955	Λασιθίου	Σητείας	Κανενέ		Πίθος			
1955	Λασιθίου	Σητείας	Ζου	Σπήλαιο	4 πίθοι		Κεραμική	ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1955	Λασιθίου	Σητείας	Σφακιά	Φρεατοειδές όρυγμα	Πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ
1958 1971-1972 1974 1976-1977	Λασιθίου	Σητείας	Ορθή Πέτρα	Θολωτοί και Ψευδοθολωτοί II (2×1.80 μ.) III (1.7×1.35 μ.) 8 (2.1×1.9 μ.) 10, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26 (Κοιλότητα βράχου- οστεοφυλάκιο;)	12 πίθοι Αγροτικό πιθοειδές σκεύος Πιθίσκος	Ταφές βρεφών, παιδιών και ενηλίκων Τ. III, 10: Κενοί Τ. 13: Καύση	Κεραμική Μεταλλικά αντικ.	ΥΜ ΙΙΙΓ-ΙΙΓ
1959 1966	Λασιθίου	Σητείας	Ασπροσπηλιά	Λαξευτοί θαλαμοειδείς Γ, ΙΒ	2 πίθοι	Πίθος Τ. Γ: Ταφή νηπίου Πίθος Τ. ΙΒ: Δύο ταφές	Κεραμική	ΥΜ ΙΙΙ
1959	Λασιθίου	Σητείας	Μυρσίνη	Θολωτός	Πίθοι Αγγείο άγνωστης τυπολογίας	Αγγείο άγνωστης τυπολογίας: Καύση		ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι ΥΜ ΙΙΙΓ (καύση)
1959	Λασιθίου	Σητείας	Άγιος Γεώργιος Τουρλωτών	Ταφικό περίφραγμα	Πίθοι	✓	Κεραμική	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ
1960	Λασιθίου	Σητείας	Φωτούλα	Θολωτός	Κάλη ή πυξίδα εντός σαρκοφάγου Πίθοι	Κάλη ή πυξίδα: Καύση νηπίου		ΥΜ ΙΙΙΓ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
	Λασιθίου	Σητείας	Μαύρο Αυλάκι		Πίθοι		Κεραμική Πήλινο αντικ. Οψιανός Όστρεα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ
1966	Λασιθίου	Σητείας	Κόλυμπος	Βραχοσκεπή	Πίθος			ΠΜ-ΜΜ Ι
1967 1973	Λασιθίου	Σητείας	Πεζούλες Κεφάλας ή Περβόλια	Ταφικό Περίφραγμα Α (4.28×6.56 μ.): Διαμέρισμα Β	Πίθοι		Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός	ΜΜ Ι-ΙΙ
1972	Λασιθίου	Σητείας	Χανδρά		Πίθος	Καύση		
1973	Λασιθίου	Σητείας	Παλαίμυλος		Πίθος Κάλπη ή πυξίδα	Κάλπη ή πυξίδα: Καύση	Κεραμική Μεταλλικό αντικ.	ΥΜ ΙΙΙ-Υπμ.
1986 1993-1994 2004	Λασιθίου	Σητείας	Λιμενάρια (Μόχλος)	Λαξευτοί, θαλαμωτοί, λακκοειδείς- κοιλότητες βράχου, πλατφόρμες (3, 5, 6, 8, 9, 13, 14, 16-21, 23-29, 31)	20 πίθοι Πυξίδα	Ταφές βρεφών, παιδιών και ενηλίκων	Κεραμική Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Γυάλινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Όστρεα Ύφασμα;	ΥΜ ΙΙΑ1-Β
	Λασιθίου	Σητείας	Μόχλος («Συννοικία Τεχνιτών»)	Κτίρια Α και Β: Δωμάτια 2, 5, 6, 7, 10	5 μικρά αγγεία Πίθος	Ταφές βρεφών, παιδιών και ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αντικ. Ζωικά οστά Όστρεα Καμμένο ξύλο	ΥΜ ΙΙΑ2-Β

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1989	Λασιθίου	Σητείας	Ψείρα	Τετράγωνα 1525E, 1535E, 1565E	Μεγάλο αγγείο	✓		ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ
1989	Λασιθίου	Σητείας	Πετράς	Εξωτερικά Κτιρίου Ι.Ι.	Μικρός πίθος	Ταφή βρέφους		ΥΜ ΙΑ
2004	Λασιθίου	Σητείας	Πετράς	Ταφικό Κτίριο 2: Δωμάτια 1, 4	Πίθος Πατητήρι οίνου	Πίθος: Ταφές ενηλίκων (45 ετών) Πατητήρι οίνου: Ταφή ενηλίκου και ανηλίκου	Κεραμική Λίθινα αντικ.	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ
1906	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Πορτί	Θολωτός ΙΙ: Χώροι β και γ (οστεοφυλάκιο); 3 κτιστοί τάφοι	Πίθοι	✓	Κεραμική Πήλινο αντικ. Λίθινο αντικ.	ΠΜ-ΜΜ Ι
1907	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Δρακόνες	Θολωτός Δ (Διάμ. 5.85 μ.)	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΜΜ Ι
1912-1913	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Πεζούλες	21 τάφοι	21 αγγεία άγνωστης τυπολογίας	Ταφές ενηλίκων Καύση	Κεραμική Μεταλλικά αντικ. Κάρβουνο	ΥΜ ΙΙΒ/Γ-Υπμ.
1991	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Πεζούλες	Σε μονοπάτι (Ταφές 1-3)	2 αγγεία άγνωστης τυπολογίας Αμφορέας	Καύσεις βρέφους και ενηλίκων (40-50 ετών, 18-35 ετών)	Κεραμική Μεταλλικά αντικ.	ΥΜ ΙΙΙ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1942	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Απεσωκάρι	Θολωτός Α	Πιθαράκι	Ταφή παιδιού	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινο αντικ. Λίθινα αντικ.	ΜΜ ΙΑ-Β
1991 1994 1997	Ηρακλείου	Γόρτυνας	«Adzevitos»		Πίθοι		Κεραμική	ΥΜ ΙΙΙ
	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Βαλή	Θολωτός	Πίθοι Κάλπη	Πίθοι: Ταφές ενηλίκων και ανηλίκων Κάλπη: Καύση παιδιού		ΠΜ-ΥΜ ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπμ.
1997-1998	Ηρακλείου	Γόρτυνας	Μέλισσες- Αγία Αναστασία	Ορύγματα στο φυσικό βράχο Βραχοσκεπές	Πίθοι	✓		ΠΜ-ΜΜ ΙΙ
1930-1931	Ηρακλείου	Φαιστού	Βορινά- Τουρλωτό Παπούρι	Θολωτός Α (Διάμ. 5.50 μ.): ΔΔ 1-3 και εξωτερικά του τάφου	Πίθοι Χυτροειδή αγγεία Αγγεία άγνωστης τυπολογίας	Πίθοι ΔΔ 1-3: 16-18 ταφές παιδιών (8-10 ετών) και ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Όστρεα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
1930-1931	Ηρακλείου	Φαιστού	Βορινά- Προφήτης Ηλίας	Θολωτός Β και εξωτερικά του τάφου	Πίθοι Σκύφος	9-10 ταφές βρέφους και ενηλίκων Πίθος εξωτερικά Τάφου Β: Καύση	Κεραμική Μεταλλικό αντικ. Όστρεα	ΜΜ Ι

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1965 1971-1972	Ηρακλείου	Φαιστού	Αγία Κυριακή	Θολωτός: Δωμάτιο 1	18 πίθοι Αμφορείς	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Πυριτόλιθος Όστρεα	ΠΙΜ Ι-MM ΙΙ
1979-1980	Ηρακλείου	Φαιστού	Μονή Οδηγήτρια	Θολωτοί Α-Β (Κεντρ. Ζώνη, Τομές Κ, Λ, Μ, Ν, Ρ, Η)	17 πίθοι και μαγειρικά σκεύη	Θολωτός Α: 130 ταφές ενηλίκων και ανηλίκων Θολωτός Β: 64 ταφές ενηλίκων και ανηλίκων	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Πυριτόλιθος Όστρεα	ΠΙΜ Ι-MM ΙΑ/Β
	Ηρακλείου	Φαιστού	Λιλιανά	Θαλαμωτός (Τάφος D)	Αγγείο άγνωστης τυπολογίας	Καύση παιδιού		ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπμ.
	Ηρακλείου	Φαιστού	Φαιστός (Ανάκτορο)	Δωμάτια 4 και 5	2 πίθοι	Ταφές βρεφών	Κεραμική Απανθρακωμένοι σπόροι	ΥΜ ΙΙΙΒ
1984 1986-1987	Ηρακλείου	Φαιστού	Άγιος Ονούφριος Αγία Παρασκευή Λογκιάδι		Πίθοι Μαγειρικά σκεύη		Κεραμική Λίθινα αντικ. Οψιανός Πυριτόλιθος	ΠΙΜ Ι-ΥΜ ΙΙΙ
1984 1986-1987	Ηρακλείου	Τυμπακίου	Μοναστηριακό Πηγάδι		Πίθοι	✓	Κεραμική Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ.	ΥΜ ΙΙΙΑ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1906	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Αγία Ειρήνη	Θολωτός Ε (Διάμ. 8 μ.)	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αντικ. Μεταλλικό αντικ.	ΠΜ-ΥΜ
1902	Ηρακλείου	Ηρακλείου	«Court of the Oil Sprout» και ΒΑ Κνωσού (Ανάκτορο)	Διαμέρισμα: Εντός ερμαρίου Λάκκος (ΒΑ Κνωσού)	2 αγγεία άγνωστης τυπολογίας	Ταφή παιδιού (ΒΑ Κνωσού)	Κεραμική Λίθινο αγγείο	
1980-1983	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Κνωσός (Ανάκτορο)	Κάτω από δάπεδα δωματίων	Πίθος Λεκάνη Τριποδικά αγγεία	Ταφές βρεφών και παιδιών	Κεραμική	ΥΜ ΙΙΙΓ
1933 1935 1940	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Μοναστηριακό Κεφάλι	Βραχосκεπή Τάφος και Απόθεση	27 πίθοι	34 ταφές ενηλίκων και ανήλικων (8-12 ετών)	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Όστρεα	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΑ
1950 1953-1955	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Προφήτης Ηλίας (Αη Λιάς)	Λαξευτοί I, VI, VIII (8×2 μ.)	>12 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΜΜ Ι-ΙΙΑ
1951	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Μαυροσπήλιο	Θαλαμωτοί IV, IX (Θάλαμος Β), XV, XVII (λάκκος)	Πίθοι Αμφορείς Λεκάνη;	9 ταφές	Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΜΜ-ΥΜ ΙΙΑ2/Β
	Ηρακλείου	Ηρακλείου	«Tomb of Cow»		Αγγείο άγνωστης τυπολογίας	✓		ΜΜ ΙΙΒ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1966-1969 1977	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Βρύση		Πίθοι Μικρά αγγεία	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
1994	Ηρακλείου	Ηρακλείου	Καπέλλα	Σπηλαιώδης	3 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Πυριτόλθος Όστρεα	ΠΜ ΙΙΑ-ΜΜ ΙΑ
1918	Ηρακλείου	Χερσονήσου	Ανώπολη	Λάκκοι (Διάμ. 0.90 μ.)	3 πίθοι	Ταφή εφήβου (14 ετών)	Κεραμική	ΜΜ-ΥΜ
1926-1929	Ηρακλείου	Χερσονήσου	Κράσι-Κοπράνι	Θολωτός: εσωτερικά και εξωτερικά του τάφου	2 πίθοι Οφθαλμωτή πρόχους Λεβητοειδές αγγείο Πυξίδα	50 ταφές βρεφών, παιδιών και ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Ζωικά οστά	ΠΜ Ι-ΜΜ ΙΑ
1928	Ηρακλείου	Χερσονήσου	Μάλια	«Οικία των Νεκρών»: Δωμάτια Ι, ΙΙΙ, VI, VII, IX	Πίθοι Αγγεία άγνωστης τυπολογίας Πυξίδα	Δωμάτια Ι, ΙΙΙ: Ταφές βρεφών	Κεραμική Λίθινο αντικ.	ΜΜ Ι ΥΜ ΙΙΙΓ (πυξίδα)

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
	Ηρακλείου	Χερσονήσου	Μάλια (πλησίον Ανακτόρου)	Κοιλότητες βράχων Λάκκοι	Πίθοι Αγγείο άγνωστης τυπολογίας	✓	Κεραμική Λίθινο αντικ. Όστρεα	
1979	Ηράκλειο	Χερσονήσου	Μάλια (πλησίον ανακτόρου)	Σπηλαιώδης	2 πιθαράκια Αμφορέας		Κεραμική Λίθινο αγγείο Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ.	MM III
1970	Ηράκλειου	Χερσονήσου	Νησίδα Χριστού	Λακκοειδείς	9 πίθοι Μικρά αγγεία	Ταφές ενηλίκων και ανηλίκων	Κεραμική	MM I-YM I
1959	Ηράκλειου	Χερσονήσου	Μετόχι ή Ξυλοπόρτα		Πίθοι	✓		
1964	Ηράκλειου	Χερσονήσου	Ποταμιές	Λάκκος	Πίθος			MM
1972	Ηράκλειου	Χερσονήσου	Βορίτσι		Πίθος	✓		YM I
1998	Ηράκλειου	Χερσονήσου	Καρά Μουσταφά Μύλο ή Αλωνάκι		Πίθοι	✓		MM
1930	Ηράκλειου	Μινώα Πεδιάδας	Πλησίον Σπηλαίου Ειλειθυίας	Σπήλαιο	Πίθοι		Κεραμική Μεταλλικά αντικ.	MM
1954	Ηράκλειου	Μινώα Πεδιάδας	Σταυρόπλακα	Κοιλότητες βράχων	Πίθοι	✓		MM
1960	Ηρακλείου	Καστελλίου	Λειβαδίτσα		Πίθοι	✓		

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1918	Ηρακλείου	Μαλεβιζίου	Γάζι		Πίθοι	Ταφή ενήλικα	Κεραμική	ΜΜ
1984	Ηρακλείου	Μαλεβιζίου	Μπαίρια	Κτίριο (4×4.30 μ.)	Πίθος		Κεραμική Λίθινο αγγείο Πήλινα αντικ. Λίθινο αντικ. Οψιανός Όστρεο	
1966	Ηρακλείου	Μαλεβιζίου	Τοπαλτί		Πίθος	✓		ΜΜ ΙΙΙ
1898 1924 1950 1996	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Σπήλαιο Λυκάστου ή Στραβομύτη		10-15 πίθοι	✓	Κεραμική Οψιανός Ζωικά οστά	ΜΜ-ΥΜ
1964	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	Οστεοφυλάκιο	Πίθοι Αγγεία άγνωστης τυπολογίας	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Όστρεα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ
1972	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο 5</u> Διαμέρισμα Δ. Πτέρυγας, Δωμάτια 7, 8α, 8β	24 πίθοι Μεγάλα αγγεία	Πίθοι: Ταφές ενηλίκων Αγγεία άγνωστης τυπολογίας: 4-5 ταφές παιδιών	Κεραμική Λίθινο αγγείο Πήλινο αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Ζωικά οστά Όστρεα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1965 1973	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο 6</u>	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Ζωικά οστά Όστρεα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ
1972-1973 1987	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο 9</u> Δωμάτια 1-3	>9 πίθοι Αγγεία άγνωστης τυπολογίας Φρουτοδόχη Πιθοειδή ή καδόσχημα αγγεία	Πίθοι: Ταφές ενηλίκων και παιδιών Φρουτοδόχη, πιθοειδή ή καδόσχημα: Ταφές βρεφών και παιδιών	Κεραμική Λίθινα αντικ. Πήλινο αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Ζωικά οστά Όστρεα Βότσαλα	ΜΜ ΙΑ-Β
1975 1980	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο</u> <u>16</u> Δωμάτιο 3	4 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Οψιανός Βότσαλα	ΜΜ ΙΑ-Β
1976	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο</u> <u>18</u> Δωμάτια 1 (1×0.8 μ.), 5 (1.30×0.8 μ.) 6 (2.5×1.05 μ.) 7 (2.75×0.9 μ.) 8 (1.9×1.35 μ.) 9 (1.9×1.3 μ.) 10 (2.4×0.8 μ.)	12 πίθοι Τριποδικό σκεύος	9 ταφές	Κεραμική Πήλινα αντικ. Λίθινα αγγεία Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικό αντικ. Οψιανός Όστρεα Βότσαλα	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1976-1977	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Ταφικό Κτίριο 19</u>	Πίθοι 10 πιθοειδή, καδόσχημα, γεφυρόστομα αγγεία Πυξίδα Χύτρα Τριποδικό αγγείο Κυλινδρικό αγγείο	Πιθοειδή, καδόσχημα γεφυρόστομα, κυλινδρικό αγγείο, πυξίδα: Ταφές παιδιών Άλλα αγγεία: Ταφές ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Πυριτόλιθος Ζωικά οστά Όστρεα Καμένο ξύλο	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ
1972	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Θολωτός Γ</u>	Πίθος	4 ταφές: γυναίκας, άνδρα, εφήβου και παιδιού (8 ετών)	Κεραμική Λίθινο αγγείο Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Ζωικά οστά Όστρεο	ΠΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ2/Β
1975	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	<u>Θολωτός Ε</u>	2 πίθοι	2 ταφές ενηλίκων	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Οστέινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός Ζωικά οστά	ΠΜ ΙΙΑ-ΜΜ ΙΑ/ΙΙ
	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Φουρνί	Περιοχή των Βράχων	Πίθος	✓	Κεραμική Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1965	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Καμαράκι	Φρεάτιο	Πίθος	✓	Λίθινο αγγείο	
1991	Ηρακλείου	Αρχανών- Αστερουσίων	Διαμαντάρι		Πίθοι	Ταφές ενηλίκων και παιδιών	Κεραμική Λίθινα αγγεία Λίθινο αντικ.	ΜΜ
1964	Ηρακλείου	Αρκαλοχωρίου	Χουμέρι		Πίθος			ΜΜ ΙΙΙ
1954	Ηρακλείου	Βιάννου	Γαλανά Χαράκια	Βραχοσκεπές Α και Β Κοιλότητες βράχων	32 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι
1959	Ηρακλείου	Βιάννου	Γαλανά Χαράκια	Θολωτός (Διάμ. 4.70 μ.)	Πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία Πήλινα αντικ. Λίθινα αντικ. Μεταλλικά αντικ. Οψιανός	ΠΜ-ΜΜ
1954	Ηρακλείου	Βιάννου	Χόνδρος		Πίθοι	✓		ΠΜ
1956	Ηρακλείου	Βιάννου	Αρκαλιές ή Αμπελιού Πόρος	2 τάφοι	Πίθοι Κάλπη ή πιθίσκος	✓	Κεραμική Λίθινα αγγεία	ΜΜ Ι
1959	Ηρακλείου	Βιάννου	Μέλιος	Κοιλότητα βράχου	Κάλπη	✓		ΜΜ
1968	Ηρακλείου	Βιάννου	Καλάμι		Πίθος	✓		

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1972	Ηρακλείου	Βιάννου	Ψαρή Φοράδα		Πίθος	✓		ΥΜ Ι
1981 1985-1986	Ηρακλείου	Βιάννου	Ψαρή Φοράδα	Θαλαμωτός	2 πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ2
1972	Ηρακλείου	Βιάννου	Κερά Λιμανιώτισσα	Σπηλαιώδης	3 πίθοι	✓	Κεραμική Μεταλλικό αντικ.	ΥΜ ΙΙΑ
1985	Ηρακλείου	Βιάννου	Κερά Λιμανιώτισσα	Θαλαμωτός	3 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινο αγγείο Μεταλλικό αντικ.	ΥΜ ΙΙΑ2
1981 2008	Ηρακλείου	Βιάννου	Έργανος- Ξενοτάφια	2 θολωτοί Λακκοειδής Λακκοειδή ορύγματα	Πίθοι 2 πιθαμοφορείς	✓		ΥΜ ΙΙΙ-Υπμ.
1951	Ρεθύμνου	Μυλοποτάμου	Λαριά	Λαξευτός θαλαμωτός (Τάφος 2)	Πίθος	✓	Κεραμική	ΥΜ ΙΙΙ
1983	Ρεθύμνου	Μυλοποτάμου	Πλαγάκι ή Καρτερή	Θαλαμωτός	Στάμνος	Ταφή παιδιού	Κεραμική Λίθινο αγγείο Πήλινο αντικ. Μεταλλικό αντικ.	ΥΜ ΙΙΑ-Β
	Ρεθύμνου	Μυλοποτάμου	Μελιδόνι		Πίθοι			ΜΜ Ι-ΙΙ
	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Πλάτες ή Χάρακας		Πίθοι	✓		ΜΜ Ι
1933	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Αγία Κυριακή		Πίθοι			ΥΜ
1961	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Σωπατάκια	Θολωτός	Πίθος			ΥΜ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1962	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Καλογερόσπηλιο	Κοιλότητες βράχων	2 πίθοι Αγγεία άγνωστης τυπολογίας	✓	Κεραμική	ΜΜ
	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Πετρή		Πίθος			ΥΜ
1995	Ρεθύμνου	Αμαρίου	Ερημοκκλησιές		Πίθος Χάλκινος κρατήρας	Καύσεις	Κεραμική Μεταλλικά αντικ. Κάρβουνο	Υπμ.
	Ρεθύμνου	Ρεθύμνης	Άγιος Δημήτριος		2 πίθοι			
1982	Ρεθύμνου	Ρεθύμνης	Πριναρές	Θαλαμωτός Λαξευτός	2 πίθοι	✓	Κεραμική Πήλινα αντικ. Μεταλλικά αντικ.	ΥΜ ΙΙΙ
2005-2006	Ρεθύμνου	Ρεθύμνης	Πηγή		16 πίθοι	✓	Κεραμική Λίθινο αγγείο Λίθινο αντικ. Μεταλλικό αντικ.	ΜΜ Ι
1940	Χανίων	Χανίων	Στάδιο		Πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ Ι ΜΜ ΙΙΑ
1988	Χανίων	Χανίων	Οδός Κανέβαρο	Πηγάδι Β2	Πίθοι Ψευδόστομος αμφορέας	✓	Κεραμική Μεταλλικό αντικ. Οψιανός Ζωικά οστά	ΥΜ ΙΙΑ-Β
1990	Χανίων	Χανίων	Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου	Λαξευτοί (Τάφοι 2 και 3)	Πίθος			ΥΜ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΟΣ	ΔΗΜΟΣ	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ	ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΟΣΤΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1961-1962	Χανίων	Ακρωτηρίου	Μεγίενο ή Αμμούτσες		Πίθοι	✓	Κεραμική	ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι
1973	Χανίων	Ακρωτηρίου	Λίδια		Πίθοι	✓		ΜΜ
1979	Χανίων	Ακρωτηρίου	Κοπρινά		Πίθος	✓	Κεραμική	ΜΜ
1981	Χανίων	Πλατανιά	Αλικιανός		Πίθος			
1991	Χανίων	Πλατανιά	Μόδι		Πίθος	✓	Κεραμική	ΥΜ
2008	Χανίων	Πλατανιά	Φουρνέ		Πίθος	✓		ΥΜ ΙΙΙ
1992-1993	Χανίων	Κισσάμου	Τρουλλιά		Πίθος	Ταφή παιδιού (3 ετών)	Οψιανός	ΠΜ ΙΙΒ
2004	Χανίων	Γαύδου	«στο Παπούρο»	Κοιλότητα βράχου	Πίθος	Ταφή ενήλικα	Λίθινο αγγείο	ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Αλατζομούρι	Κιβώτιο: 0.24×0.29 μ.		• Πίθοι σε ανεστραμμένη και πλαγιασμένη θέση • Κιβώτιο: Κυκλικό σχήμα
Σφουγγαράς	Ύψ. πίθων: 0.32-0.94 μ.	Πίθοι: Γραπτή διακόσμηση (γεωμετρικά σχέδια, καταλοιβάδες, σχοινοειδές κόσμημα κτλ.)	• Πίθοι σε ανεστραμμένη θέση • Κάλυψη του στομίου τους με λίθινη πλάκα ή πώμα • Ίχνη εσκεμμένης θραύσης και επισκευής • Διογκωμένα τοιχώματα • Μικρή βάση • Προεξέχον πόδι
Παχύαμμος	Ύψ. πίθων: 0.40-1 μ. Πυξίδα: Διάμ. βάσ.: 0.165 μ. Ύψ. με πώμα: 0.105 μ.	Πίθοι: Γραπτή διακόσμηση (καταλοιβάδες, ρόδακες, σπείρες, ταινίες, σχοινοειδές κόσμημα, δελφίνια) Πυξίδα: γραπτή διακόσμηση (γραμμές, ημικύκλια, δικτυωτό, φυτικά θέματα)	• Πίθοι σε όρθια και ανεστραμμένη θέση • Συνήθως, άβαφοι • Ίχνη εσκεμμένης θραύσης • Οργάνωση σε ομάδες (I-XXII) • Αμφορέας: στενό στόμιο • Πυξίδα: Κυλινδρικού σχήματος • Έφερε πώμα στο στόμιό της
Μακρύς Γιαλός		Εμπίεστη διακόσμηση (καταλοιβάδες, σχοινοειδές κόσμημα)	
Ασηπόταμος	Ύψ. μέγ. πίθου: 0.80 μ.	Διακόσμηση με καταλοιβάδες, σχοινοειδές κόσμημα	
Γρα-Λυγιά		Διακόσμηση με καταλοιβάδες	
Μεσελέροι			• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Ίχνη επισκευής • Κάλυψή του με μικρότερο πίθο

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Περβόλι	Πίθος: Ύψ. 1 μ. Διάμ. στομ. 0.45 μ.		• Ευρύστομος πίθος • Ήταν σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς ΒΔ • Κάλυψη του στομίου του με σχιστολιθική πλάκα
Ολούντας			• Πίθοι σε πλαγιασμένη θέση • Δεν έφεραν λαβές
Κριτσά	Πυξίδες: Ύψ. 0.32 μ. Διάμ. στομ. 0.16 μ. Διάμ. βάσ. 0.20 μ.	Διακόσμηση ιερών συμβόλων	• Λεκάνη: Ελλειψοειδούς σχήματος
Πύργος Ελούντας	Πίθος: Ύψ. 1.02 μ. Διάμ. βάσ. 0.35 μ.	Σχοινοειδές κόσμημα	
Λούμας	Πίθος: Ύψ. 1.03 μ. Διάμ. χεϊλ. 0.53 μ.	Σχοινοειδές κόσμημα	• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Έφερε έξι κάθετες λαβές • Κάλυψη του στομίου του με λίθινη πλάκα • Στόμιο προς Α.
Παπάδος	Πίθος: Ύψ. περ. 1 μ. Διάμ. βάσ. 0.30 μ.	Σχοινοειδές κόσμημα	• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς Α.
Δράκος		Πίθος Τάφου 1: Πλαστική (ταινίες) και εγχάρακτη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα) Πίθος Τάφου 2: Πλαστική (ταινίες) και εγχάρακτη διακόσμηση (ιχθυόκανθα)	• Πίθοι σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς Β. • Περιβάλλονταν από μία λίθινη κατασκευή, σχήματος Π • Πίθος Τάφου 1: Πάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο
Μπούφος (Κεφάλι)	Τριποδικό αγγείο Διαμερίσματος 1.12: Ύψ. 1 μ.		• 4 τριποδικά αγγεία • Το ένα έφερε κάθετες λαβές • Κάλυψη του ενός με πώμα • Άλλα δύο έφεραν διπλή οπή

			και από δύο οριζόντιες λαβές • Ένα αγγείο με ίσια τοιχώματα • Ένα ευρύστομο αγγείο με προεξέχον χείλος • Κάλυψή του με κύπελλο • Κάλυψη ενός πίθου με αγγείο • Άλλος πίθος σε όρθια θέση • Πλαισιωνόταν από τοιχία • Δύο πίθοι σε πλάγια θέση • Δύο πίθοι πάνω σε βοτσαλωτή επιφάνεια • Ένας πίθος πλαισιωνόταν από μία κυκλική λίθινη κατασκευή • Αμφορέας: στόμιο ελλειψοειδούς σχήματος • Μία πυξίδα σε πλάγια θέση • Πλαισιωνόταν από τοιχίο
--	--	--	--

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Πλακάλωνα	Στάμνος ή αμφορέας: Ύψ. 0.139 μ. Μέγ. διάμ. 0.204 μ. Διάμ. βάσ. 0.124 μ.	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες)	• Στάμνος ή αμφορέας: Σφαιρικού σχήματος
Κουρεμένος			• Αμφοροειδής κρατήρας: Κάλυψη του στομίου του με κάλαθο
Ζου		Ανάγλυφη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα, γραμμές) Απομίμηση φλεβωτού λίθου	• Πίθος: Σφαιρικού σχήματος • Έφερε τέσσερις λαβές
Ορθή Πέτρα	Πίθος Τάφου II: Ύψ. 0.90 μ. Πίθος Τάφου III:	Πίθος Τάφου II: Εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση (γραμμές)	• Πίθος Τάφου II: Κυλινδρικού σχήματος • Ήταν σε πλαγιασμένη θέση

	Ύψ. 0.84 μ. Πίθος Τάφου 10: Ύψ. 0.465 μ. Διάμ. στομ. 0.37 μ. Πίθος Τάφου 12: Ύψ. 0.40 μ. Διάμ. 0.35 μ. Πιθοειδές σκεύος Τάφου 13: Ύψ. 0.65 μ. Διάμ. στομ. 0.485 μ. Πίθος Τάφου 16: Ύψ. 0.49 μ. Διάμ. στομ. 0.31 μ. Πίθος Τάφου 19: Ύψ. 0.51 μ. Διάμ. 0.32 μ. Πιθίσκος Τάφου 20: Ύψ. 0.42 μ. Πίθος Τάφου 21: Ύψ. 1 μ. Πίθος Τάφου 23: Ύψ. 0.50 μ.	Πίθοι Τάφων II, III: Σχοινοειδές κόσμημα Πίθος Τάφου 21: Ανάγλυφη (ταινίες) και εγχάρακτη διακόσμηση (δικτυωτό σχέδιο)	• Έφερε δύο σειρές λαβών στο άνω και κάτω τμήμα • Πάνω σε λιθόστρωτο δάπεδο • Πίθος Τάφου III: Έφερε δύο κάθετες λαβές κάτω από το χείλος • Κάλυψη του στομίου τους με λίθινη πλάκα • Πίθος Τάφου 8: Πάνω σε λιθόστρωτο δάπεδο • Πίθος Τάφου 10: Στρογγυλού σχήματος (Γαστροειδής) • Πάνω σε λιθόστρωτο δάπεδο • Πίθος Τάφου 12: Στόμιο προς Α. (όπως και παραπάνω) • Κάλυψη του στομίου του με λίθινη πλάκα • Πιθοειδές σκεύος Τάφου 13: Πάνω σε λιθόστρωτο δάπεδο • Έφερε οπή στον πυθμένα • Πίθος Τάφου 16: Ήταν δίωτος • Πίθος Τάφου 19: Στόμιο προς ΝΑ • Πιθίσκος Τάφου 20: Στόμιο προς ΝΑ • Κάλυψη του στομίου του με λίθινη πλάκα • Πίθος Τάφου 21: Πάνω σε λιθόστρωτο δάπεδο • Ήταν σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς Β.
--	--	---	---

			• Πίθος Τάφου 23: Στόμιο προς ΝΑ • Κάλυψη του στομίου του με λίθινη πλάκα
--	--	--	--

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Ασπροσπηλιά			• Πίθος Τάφου Γ: Έφερε επίπεδο κάλυμμα • Πίθος Τάφου ΙΒ: Έφερε δισκοειδές πώμα • Περιβαλλόταν από λίθινο περίφραγμα
Φωτούλα			• Κάλπη ή πυξίδα: Έφερε τοξοειδείς λαβές και προεξέχουσες προς τα πάνω
Πεζούλες Κεφάλας ή Περβόλια		Διακόσμηση με καταλοιβάδες	• Πίθοι με δύο σειρές λαβών
Παλαίμυλος	Ύψ. 0.95 μ. Διάμ. στομ. 0.41 μ. Διάμ. βάσ. 0.26 μ. Κάλπη ή πυξίδα: Ύψ. χωρίς πώμα 0.29 μ. Ύψ. με πώμα 0.37 μ. Διάμ. στομ. 0.18 μ. Διάμ. βάσ. 0.298 μ.	Γραπτή διακόσμηση (γραμμές, ταινίες στο πώμα, ισοσκελή τρίγωνα, δικτυωτό, ομόκεντροι κύκλοι) και σχοινοειδές κόσμημα	• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Κάλπη ή πυξίδα: Κυλινδρικού σχήματος • Έφερε ημισφαιρικό πώμα με κυλινδρική λαβή • Είχε δύο κυλινδρικές λαβές, υπερυψωμένες του ώμου
Λιμενάρια	Πίθος Τάφου 3: Ύψ. 0.55 μ. Πίθος Τάφου 5: Ύψ. 0.75 μ. Πίθος Τάφου 6: Ύψ. 1.03 μ. Πίθος Τάφου 8:	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες, σχοινοειδές κόσμημα, κηλίδες)	• Πίθοι-Λιμενάρια: Συνήθως, είχαν το στόμιο προς Β. ή Ν. • Ήταν σε πλαγιασμένη θέση • Κάλυψη του στομίου/πυθμένα τους με σχιστολιθική πλάκα ή άλλο τμήμα αγγείου

	Ύψ. 1.02 μ. Πίθος Τάφου 14: Ύψ. 0.65 μ. Πίθος Τάφου 16: Ύψ. 0.95 μ. Πίθος Τάφου 17: Ύψ. 1.08 μ. Πίθος Τάφου 18: Ύψ. 0.35 μ. Πίθος Α Τάφου 19: Ύψ. 0.71 μ. Πίθος Β Τάφου 19: Ύψ. 0.86 μ. Πίθος Τάφου 20: Ύψ. 0.98 μ. Πίθος Τάφου 21: Ύψ. 0.88 μ. Πίθος Τάφου 23: Ύψ. 0.59 μ. Πίθος Τάφου 24: Ύψ. 0.96 μ. Πίθος Τάφου 25: Ύψ. 0.75 μ. Πίθος Τάφου 26: Ύψ. 0.78 μ. Πίθος Τάφου 27: Ύψ. 0.82 μ. Πίθος Τάφου 28: Ύψ. 0.82 μ. Πίθος Τάφου 31: Ύψ. 0.80 μ.		• Οριοθέτησή τους με πλάκες • Μερικοί ήταν ανεστραμμένοι • Πίθος Τάφου 4: Έφερε τέσσερεις λαβές στη βάση και τον ώμο • Πυξίδα Τάφου 13: Ήταν άωτη (ΥΜ ΙΙΒ)
--	--	--	---

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Μόχλος («Συνοικία των Τεχνιτών»)	Αγγείο Ταφής 1: Υψ. 0.455 μ. Αγγείο Ταφής 2: Υψ. 0.62 μ. Αγγείο Ταφής 3: Υψ. 0.419 μ. Αγγείο Ταφής 4: Υψ. 0.43 μ. Αγγείο Ταφής 5 Υψ. 0.4 μ.	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες με σχοινοειδές κόσμημα, κηλίδες) Πίθος Ταφής 2: Εμπέστη διακόσμηση (κτενωτή)	- Αγγεία «Συνοικίας Τεχνιτών»: Ήταν σε πλαγιασμένη θέση - Βρέθηκαν δίπλα σε πυθμένες λάκκων - Κάλυψη του στομίου τους με σχιστολιθική ή ασβεστολιθική πλάκα - Αγγείο Ταφής 1: Έφερε οπή στον πυθμένα - Αγγείο Ταφής 3: Έφερε δύο λαβές
Πετράς	Πίθος Υψ. 0.90 μ. Πατητήρι οίνου: Πλάτ. 0.85 μ.		- Μικρός πίθος (Κ. Ι.Ι.) σε ανεστραμμένη θέση - Πλαισιωνόταν από μία κυκλική λίθινη κατασκευή - Κάλυψη του στομίου του πίθου (Τ.Κ. 2) με πιθοειδές αγγείο - Πατητήρι οίνου: Ελλειψοειδούς σχήματος - Μακριά πρόχυση
Πορτί			- Πίθοι σε ανεστραμμένη θέση - Πίθοι κτιστών τάφων: Εντός λίθινων κατασκευών - Πίθος Τάφου δ: Καμαραϊκού Ρυθμού

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Πεζούλες Ατσιπάδων	Αγγείο Ταφής 1: Διάμ. βάσ. 0.22 μ. Αγγείο Ταφής 2: Διάμ. βάσ. 0.15 μ. Αγγείο Ταφής 3: Διάμ. βάσ. 0.113 μ.	Αγγεία 21 τάφων: Γραπτή διακόσμηση Αγγεία Ταφών 1-3: Γραπτή διακόσμηση (ταινίες, αδιάγνωστο σχέδιο)	- Αγγεία 21 τάφων: Σε όρθια θέση - Κάλυψη του στομίου τους με πλάκα με κοιλότητα στο μέσον - Τοποθετούνταν πάνω σε κοιλότητες λίθων - Πρόκειται για πυξίδες, αμφορείς με ευρύ στόμιο κ.ά. - Αγγείο Ταφής 1: Το μεγαλύτερο εκ των τριών - Αγγείο Ταφής 2: Ήταν ευρύστομο
Απεσωκάρι		Γραπτή διακόσμηση	Πιθαράκι: Σταμνοειδές με σφαιρικό σώμα
«Adzevitos»		Σχοινοειδές κόσμημα	
Τουρλωτό Παπούρι	Πίθος εξωτερικά Τάφου Α: Ύψ. 0.29 μ.	Πίθος εξωτερικά Τάφου Α: Γραπτή διακόσμηση	- Πίθοι σε όρθια θέση με πόμα - Ορισμένοι ήταν κενοί - Πίθος εξωτερικά Τάφου Α: Είχε τέσσερεις κάθετες λαβές και εσώκλειε άλλο πίθο - Χαρακτηριστικά αγγεία ΔΔ1: Πίθος με προχοή Κολοβός πίθος - Χαρακτηριστικά αγγεία ΔΔ2: Κάδος με προχοή - Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι σε επάλληλες σειρές ή ο ένας πάνω στον άλλο - Ο κάδος έφερε δύο οριζόντιες λαβές και μία κάθετη

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Προφήτης Ηλίας		Πίθοι Τάφου Β: Σχοινοειδές κόσμημα	- Πίθοι σε όρθια, πλάγια και ανεστραμμένη θέση - Ήταν τοποθετημένοι εντός λάκκων στο δάπεδο - Εντός πίθου βρέθηκε άλλος - Σκύφος: Ήταν ανεστραμμένος και έφερε προχρή - Δύο εφαπτόμενοι κολοβοί πίθοι (ανατολίτικο έθιμο)
Αγία Κυριακή		Σχοινοειδές κόσμημα	
Μονή Οδηγήτρια		Πίθοι Θολωτών Α-Β: Γραπτή, εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα, μετάλλιο)	Πίθοι Θολωτών Α-Β: Ήταν υψηλοί με λεπτά τοιχώματα
Φαιστός (Ανάκτορο)			- Αγγείο Δωματίου 5: Δίωτο μαγειρικό σκεύος - Είχε σφαιρικό σχήμα - Κάλυψη του στομίου του με άλλο αγγείο - Η ταφή έγινε σε ερμάριο - Αγγείο Δωματίου 4: Σωληνοειδές σκεύος - Η ταφή έγινε κάτω από το δάπεδο
Λογκιάδι		Εμπίεστη διακόσμηση	

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
BA Κνωσού			Αγγείο σε ανεστραμμένη θέση
Κνωσός (Ανάκτορο)			Λεκάνη και πίθος: Ευμεγέθεις
Μοναστηριακό Κεφάλι	Πίθος C302: Ύψ. 0.72 μ.	Γραπτή διακόσμηση (γραμμές, ταινίες, κηλίδες, στιγμές, ημικύκλια, δικτυωτό, φυτικά μοτίβα, σπείρες)	- Πίθοι σε ανεστραμμένη θέση - Πέντε πίθοι είχαν απλή ή γεφυρωτή πρόχυση - Έφεραν οριζόντιες και κάθετες λαβές - Κωνικοί: 10 Ωοειδείς: 8 Απιοειδείς: 2
Προφήτης Ηλίας (Αη Λιας)		Διακόσμηση με καταλοιβάδες	Πίθοι μεσαίου μεγέθους
Μαυροσπήλιο		Γραπτή διακόσμηση (ταινίες, κηλίδες, καταλοιβάδες)	- Χαρακτηριστικά αγγεία T. IV: Μεγάλος δώτος πίθος Ευμεγέθης λεκάνη, πιθανώς ταφικής χρήσης - Χαρακτηριστικά αγγεία T. IX: Πίθος ελλειψοειδούς σχήματος Στενός πίθος - Πίθοι T. XVII: Έφεραν οριζόντιες και κάθετες λαβές

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Βρύση		Γραπτή (καταλοιβάδες) και ανάγλυφη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα)	• Πίθοι σε ανεστραμμένη θέση • Περιβάλλονταν από κυκλικές λίθινες κατασκευές (περιφράγματα) • Μερικά έφεραν γεφυρωτή πρόχυση • Πάνω σε ένα πίο υπήρχαν λίθοι για τη στήριξη αγγείου • Κάλυψη του στομίου του με πώμα
Καπέλλα		Διακόσμηση με καταλοιβάδες	
Ανώπολη	Πίθος: Ύψ. 0.73 μ. Διάμ. στομ. 0.48 μ.	Γραπτή διακόσμηση (καταλοιβάδες)	• Ένας πίθος ήταν πλαγιασμένος • Ήταν μικρού μεγέθους • Έφερε λίθινη πλάκα ως πώμα και δύο οριζόντιες τοξοειδείς λαβές στο χείλος
Κράσι-Κοπράνι	Λεβητοειδές αγγείο: Ύψ. 0.04 μ. Μέγ. διάμ. 0.09 μ. Πυξίδα: Ύψ. 0.23 μ. Μέγ. διάμ. 0.205 μ. Πίθος Α: Ύψ. 0.305 μ.	Ανάγλυφη διακόσμηση (ταινίες, σχοινοειδές κόσμημα)	• Πυξίδα: Έφερε δύο κάθετα πτερύγια και οπές στο μέσο των πλευρών και στο χείλος, αντί για λαβές • Πίθος Α: Είχε τέσσερις τοξοειδείς λαβές, δύο οριζόντιες πάνω και δύο κάθετες κάτω από το χείλος
«Οικία των Νεκρών»		Γραπτή διακόσμηση (ταινίες)	• Πίθοι σε ανεστραμμένη θέση • Είχαν ωοειδές σχήμα • Έφεραν δύο σειρές τεσσάρων κάθετων λαβών • Πυξίδα βρέθηκε εντός πίθου

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Μάλια (πλησίον ανακτόρου)	Πιθαράκι Α: Ύψ. 0.63 μ. Διάμ. 0.46 μ. Διάμ. χείλ. 0.26 μ. Πιθαράκι Β: Ύψ. 0.61 μ. Διάμ. 0.41 μ. Διάμ. χείλ. 0.33 μ. Αμφορέας: Ύψ. 0.47 μ. Διάμ. 0.35 μ. Διάμ. χείλ. 0.145 μ.	Εγγάρακτη (γραμμές), ανάγλυφη (ταινίες, σχοινοειδές κόσμημα) και γραπτή διακόσμηση (καταλοιβάδες)	- Πιθαράκι Α: Κάλυψη του στομίου του με δισκοειδές πόμα με κομβιόσχημη λαβή στο κέντρο - Έφερε οκτώ κάθετες λαβές στη βάση και τον ώμο
Νησίδα του Χριστού		Γραπτή διακόσμηση (κηλίδες, σχοινοειδές κόσμημα)	- Πίθοι σε ανεστραμμένη και πλαγιασμένη θέση - Κωνικού και ωοειδούς σχήματος - Έφεραν τρεις ή τέσσερις οριζόντιες και κάθετες λαβές στο χείλος ή τον ώμο - Μικρά αγγεία: Κυλινδρικού σχήματος
Γάζι	Πίθος: Πλάτ. στομ. 0.60 μ.	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες, ρόδακας ή οκτάκτινο αστέρι, δίσκοι)	- Πίθος σε πλαγιασμένη θέση - Σχήμα ανεστραμμένου κώνου - Έφερε δύο οριζόντιες λαβές, μία κάθετη και ψευδοπροχοή - Στόμιο προς Δ.
Τοπαλτί	Πίθος: Ύψ. 0.55 μ.		- Ευρύστομος πίθος - Έφερε δύο οριζόντιες και δύο κάθετες λαβές

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Ταφικό Κτίριο 5 (Φουρνί)	Πιθαράκια: Υψ. 0.38-0.85 μ.		• Πίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους • Πίθος Δωματίου 8β: Έφερε οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και πώμα
Ταφικό Κτίριο 9 (Φουρνί)			• Ένας πίθος έφερε τέσσερις οριζόντιες και κάθετες λαβές • Βρεφική ταφή σε φρουτοδόχη: Βότσαλο πάνω από το κρανίο • Ένα καδόσχημο αγγείο είχε πρόχυση
Ταφικό Κτίριο 16 (Φουρνί)	Πίθος Δωματίου 3: Πάχ. τοιχ. 0.012 μ.		
Ταφικό Κτίριο 18 (Φουρνί)		Πίθος Δωματίου 7: Πλαστική και εμπιέστη διακόσμηση Πίθος Δωματίου 9: Γραπτή διακόσμηση (καταλοιβάδες)	• Πίθος Δωματίου 6: Εντοιχισμένος σε άνοιγμα θύρας • Περιβαλλόταν από λίθινη κατασκευή • Πίθος Δωματίου 7: Έφερε τέσσερις λαβές • Πίθος Δωματίου 10: Περιβαλλόταν από λίθινη κατασκευή

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Ταφικό Κτίριο 19 (Φουρνί)	Τριποδικό αγγείο: Ύψ. 0.325 μ. Διάμ. χείλ. 0.375 μ. Ύψ. ποδ. 0.016 μ. Καδόσχημο αγγείο 1: Ύψ. 0.195 μ. Μέγ. διάμ. 0.15 μ. Διάμ. χείλ. 0.14 μ. Διάμ. βάσ. 0.10 μ. Πίθος 1: Ύψ. 0.282 μ. Διάμ. βάσ. 0.171 μ. Διάμ. χείλ. 0.196 μ. Πυξίδα: Μέγ. ύψ. 0.0296 μ. Διάμ. χείλ. 0.0213 μ. Διάμ. βάσ. 0.0232 μ. Κυλινδρικό αγγείο: Ύψ. 0.208 μ. Διάμ. βάσ. 0.149 μ. Διάμ. χείλ. 0.123 μ. Καδόσχημο αγγείο 2: Ύψ. 0.247 μ. Διάμ. βάσ. 0.247 μ. Διάμ. χείλ. 0.183 μ. Καδόσχημο αγγείο 3: Ύψ. 0.212 μ. Διάμ. βάσ. 0.120 μ. Μέγ. διάμ. 0.214 μ. Διάμ. χείλ. 0.139 μ. Καδόσχημο αγγείο 4: Ύψ. 0.273 μ. Διάμ. βάσ. 0.110 μ.	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες, καταλοιβάδες)	- Πιθοειδή και καδόσχημα: Μεσαίου και μεγάλου μεγέθους - Πυξίδα: Κυλινδρικού σχήματος - Είχε δύο κάθετες λαβές στο πάνω και δύο οριζόντιες στο κάτω τμήμα - Έφερε χαμηλά πόδια, πόμα, γεφυρόστομη υπερυψωμένη πρόχυση - Τριποδικό αγγείο: Έφερε έξι οριζόντιες λαβές κάτω από το χείλος - Είχε γεφυρόστομη πρόχυση και στρογγυλό πόμα με δύο κυλινδρικές λαβές περιμετρικά - Καδόσχημο αγγείο 1: Εντός προηγούμενου αγγείου - Έφερε δύο γλωσσοειδείς αποφύσεις και πρόχυση - Πίθος 1: Σε ανεστραμμένη θέση - Σφαιρικού σχήματος - Μικρού μεγέθους - Έφερε τρεις κάθετες λαβές στον ώμο - Κυλινδρικό αγγείο: Σε πλαγιασμένη θέση - Είχε κάθετα τοιχώματα, έξι οριζόντιες και κάθετες λαβές, περιχέιλωμα, γεφυρόστομη

	Διάμ. χείλ. 0.146 μ. Καδόσχημο αγγείο 7: Ύψ. 0.170 μ. Διάμ. βάσ. 0.115 μ. Γεφυρόστομο αγγείο: Ύψ. 0.148 μ. Μέγ. διάμ. 0.184 μ. Διάμ βάσ. 0.095 μ. Διάμ. χείλ. 0.135 μ.		πρόχυση • Καδόσχημα αγγεία 2, 4: Ήταν πλαγιασμένα • Κωνικού σχήματος • Έφεραν δύο οριζόντιες λαβές και πρόχυση • Καδόσχημο αγγείο 3: Κωνικού σώματος • Έφερε δύο γλωσσοειδείς λαβές και πρόχυση • Καδόσχημο αγγείο 5: Έφερε δύο οριζόντιες λαβές • Καδόσχημο αγγείο 6: Είχε τοιχώματα με κλίση προς τα μέσα • Έφερε δύο οριζόντιες λαβές • Καδόσχημο αγγείο 7: Έφερε δύο γλωσσοειδείς αποφύσεις και πρόχυση • Γεφυρόστομο αγγείο: Σφαιρικού σώματος • Έφερε δύο υπερυψωμένες οριζόντιες λαβές και σωληνωτή υπερυψωμένη πρόχυση
--	---	--	---

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Θολωτός Γ	Πίθος L12: Ύψ. 0.0385 μ. Διάμ. 0.460 μ. Ύψ. πώματος 0.070 μ.	Γραπτή διακόσμηση (ταινίες)	- Πίθος L12: Κωνικού σχήματος - Έφερε υποδοχή για πώμα και τέσσερις στριφτές οριζόντιες πάνω, δύο κάτω και τέσσερις στριφτές κάθετες στο μέσον
Θολωτός Ε	Πίθος 1: Διάμ. 0.41 μ. Πίθος 2: Διάμ. 0.50 μ.		- Πίθος 1: Έφερε υποδοχή για πώμα και δύο οριζόντιες και δύο κάθετες λαβές στο χείλος - Πίθος 2: Ήταν μεγαλύτερος από τον προηγούμενο - Έφερε πώμα
Διαμαντάρι		Σχοινοειδές κόσμημα	- Πίθοι σε πλαγιασμένη θέση - Ευρύστομοι - Έφεραν γεφυρόστομη πρόχυση
Χουμέρι		Γραπτή (καταλοιβάδες) και ανάγλυφη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα)	Πίθος με οκτώ κάθετες λαβές
Γαλανά Χαράκια		Εμπίεστη (σχοινοειδές κόσμημα) και γραπτή διακόσμηση (καταλοιβάδες)	- Πίθοι βραχοσκεπών-κοιλοτήτων βράχων: Σε ανεστραμμένη θέση - Έφεραν δύο σειρές λαβών στο χείλος και τη βάση
Αρκαλιές ή Αμπελιού Πόρος			Κάλπη ή πιθίσκος: Έφεραν τοξοειδείς λαβές και επίπεδο πώμα
Μέλιος			- Κάλπη μεσαίου μεγέθους - Έφερε επίπεδο κάλυμμα
Καλάμι		Διακόσμηση με καταλοιβάδες	Πίθος μικρού μεγέθους

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Ψαρή Φοράδα		Ανάγλυφη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα)	Χαμηλός τετράωτος πίθος
Κερά Λιμανιώτισσα		Πλαστική (ταινίες), εγχάρακτη (γραμμές) και εμπίεστη διακόσμηση (κύκλοι)	Ευμεγέθεις πίθοι
Έργανος-Ξενοτάφια	Πιθαμοφόρας Β: Ύψ. 0.70 μ. Περίμ. ώμου 0.42 μ.	Πλαστική (ταινίες) και ανάγλυφη διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα, ιχθυάκανθα)	- Πιθαμοφόρας Α: Έφερε πλατύ λίθο κάθετα και μπροστά από το στόμιο - Σε πλαγιασμένη θέση - Στόμιο προς Ν. - Πιθαμοφόρας Β: Απιοειδούς σχήματος - Έφερε οριζόντιες λαβές
Πλαγάκι ή Καρτέρη			Ευμεγέθης στάμνος: Σε πλαγιασμένη θέση
Μελιδόνι		Ανάγλυφη διακόσμηση (ταινίες)	
Πλάτες ή Χάρακας		Γραπτή διακόσμηση (ταινίες)	- Πίθοι: Στόμια προς Δ. - Κάλυψή τους με πλάκα
Σωπατάκια			Πίθος με πολλές λαβές
Καλογερόσπηλιο			Ευμεγέθης πίθος
Ερημοκκλησιές			- Στόμιο τεφροδόχων προς την είσοδο - Πίθος: Περιείχε αμοφορέα με τέφρα

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Πριναρές	Πίθος Α: Ύψ. 1.40 μ. Διάμ. 1 μ. Πίθος Β: Ύψ. 0.95 μ. Διάμ. 0.50 μ.	Γραπτή διακόσμηση	- Πίθος Α: Σε πλαγιασμένη θέση - Τοποθετημένος εντός λάκκου - Στόμιο προς Α. - Κάλυψή του με μεγάλη όρθια λίθινη πλάκα - Πίθος Β: Ωοειδούς σχήματος - Έφερε δύο λαβές στον ώμο, χαμηλό πόδι και διάτρητη βάση - Στόμιο προς ΝΑ - Περιείχε κρατηροειδές αγγείο
Πηγή	Πίθοι: Ύψ. 0.60-1 μ.	Γραπτή διακόσμηση (σχοινοειδές κόσμημα)	- Πίθοι: Ωοειδούς ή απιοειδούς σχήματος - Σε πλαγιασμένη θέση - Τοποθετημένοι εντός λάκκων - Έφεραν λαβές - Κάλυψη των στομίων τους με λίθινες πλάκες αγγεία ή όστρακα
Στάδιο			- Πίθοι εντός άμμου - Σε πλαγιασμένη θέση - Κάλυψη του στομίου τους με λίθινη πλάκα
Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου		Σχοινοειδές κόσμημα Σχέδιο ιχθυάκανθας	
Μεγίενο ή Αμμούτσες		Ανάγλυφη διακοσμηση (κλαδιά, σχοινοειδές κόσμημα)	Πίθοι εντός άμμου

ΘΕΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΛΟΙΠΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Κοπρινά			• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς Α.
Αλικιανός		Εμπέστη διακόσμηση (ταινίες, κύκλοι)	• Πίθος εντός λίθινης θήκης
Μόδι		Εμπέστη διακόσμηση Σχοινοειδές κόσμημα	• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση
Τρουλλιά	Πίθος: Ύψ. 0.50 μ.		• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Στόμιο προς Δ. • Κάλυψή του με ελλειψοειδή σχιστολιθική πλάκα • Τοποθετημένος εντός λάκκου, πλαισιωμένου από υπαίθριο χώρο, στρωμένο με βότσαλα
«στο Παπούρο»	Πίθος: Ύψ. 0.83 μ. Μέγ. διάμ. 0.64 μ.	Γραπτή διακόσμηση	• Πίθος σε πλαγιασμένη θέση • Κάλυψη του στομίου του με λίθους • Στήριξη της βάσης του σε λίθινη πλάκα